

საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის
ქართული უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სკოლა (ფაკულტეტი)

ნიკოლოზ მურღულია

ეგრისის სამეფოს გამაგრების სისტემა IV-VI საუკუნეებში
(არქეოლოგიური მასალებისა და ისტორიული წყაროების
მიხედვით)

სადოქტორო საგანმანათლებლო პროგრამა
"არქეოლოგია"

სადოქტორო ნაშრომი შესრულებულია არქეოლოგიის
დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

*სამეცნიერო ხელმძღვანელი - დავით ლომიტაშვილი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი*

თბილისი

2012

შინაარსი

ანოტაცია -----	4-6
Annotation -----	7-8
შესავალი -----	9-13
თავი I. ეგრისის სამეფო IV-VI სს-ში წერილობითი წყაროების მიხედვით --	14-23
თავი II. ეგრისის სამეფოს ციხეების შესწავლის ისტორია (XIX-XX სს) -----	24-31
თავი III. კვლევის მეთოდიკა -----	32-44
& 1. არქეოლოგიური მასალების ანალიზი -----	32-33
& 2. წერილობითი წყაროების ანალიზი -----	34-36
& 3. ისტორიული გეოგრაფიის როლი საკითხის კვლევისათვის -----	36-39
& 4. ლანდშაფტის არქეოლოგია და თანამედროვე ტექნოლოგიების (GPS, GIS, Google Earth) გამოყენების მნიშვნელობა საკითხის კვლევისათვის -----	40-44
თავი IV. ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების კლასიფიკაცია -----	45-55
& 1. ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია -----	45-47
& 2. ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია -----	47-51
& 3. ფუნქციური კლასიფიკაცია -----	51-55
თავი V. ეგრისის სამეფოს ერთიანი გამაგრების სისტემის ქვესისტემები და ციხესიმაგრეები -----	56-190
& 1. შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გამაგრების ხაზი -----	56-68
& 2. ეგრისის სამეფოს სამხრეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა -----	68-82
& 3. ეგრისის სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა -----	82-90

& 4. ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა -----	90-98
& 5. მოხირისის "ქვეყნის" გამაგრების ქვესისტემა -----	98-111
& 6. ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა -----	111-140
& 7. ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების ქვესისტემა ---	140-190
თავი VI. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გამაგრების სისტემა და მისი როლი სამეფოს თავდაცვით სისტემაში -----	191-211
& 1. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის ისტორიული წყაროების მიმოხილვა და შესწავლის ისტორიოგრაფია -----	191-196
& 2. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის საფორტიფიკაციო ნაგებობები -----	196-205
& 3. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია -----	205-211
თავი VII. ეგრისის სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემა ადგილობრივ, რეგიონულ და გლობალურ კონტექსტში -----	212-221
& 1. ადგილობრივი კონტექსტი -----	212-214
& 2. რეგიონული კონტექსტი -----	214-216
& 3. გლობალური კონტექსტი -----	216-221
ძირითადი დასკვნები -----	222-228
გამოყენებული წყაროებისა და ლიტერატურის სია -----	229-241
ტაბულების აღწერილობა -----	242-246
ტაბულები -----	247-289

ანოტაცია

ნაშრომი ეძღვნება ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემას. ეს სისტემა ეგრისის სამეფოს ძლიერების ხანაში (IV-VI სს-ში) მოქმედებდა და ქვეყანას შიდა, რეგიონულ და გლობალურ უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა.

III-IV საუკუნეების მიჯნაზე რომის იმპერია სუსტდება და აღარ შესწევს ძალა კონტროლი დააწესოს იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებზე, მათ შორის, დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებზე. IV საუკუნის დასაწყისიდან ეგრისში აღარ იდგნენ რომაული გარნიზონები, ლაზიკის მეფეთა დაქვემდებარება იმპერიაზე ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. ლაზები არც ხარკს უხდიდნენ და არც მათ ლაშქრობებში მონაწილეობდნენ. ერთადერთი ვალდებულება, რომელიც ლაზებს ჰქონდათ, მომთაბარე ტომებისგან ჩრდილოეთის საზღვრების დაცვა იყო (პროკოპი კესარიელი 1965: 126-127). ეს კი ლაზების ინტერესებშიც შედიოდა (ლომოური 1968: 75-77). სწორედ ამ დროიდან იწყებს ეგრისის სამეფო გაძლიერებას და ეტაპობრივად მეზობელ სამეფო-სამთავროებს (სვანებს, აფშილებს და აბაზგებს) იმორჩილებს. მალე ეგრისი ერთიან სამეფოში აერთიანებს მთელ დასავლეთ საქართველოს.

გასაკვირი არ უნდა იყოს, რომ ახლად ჩამოყალიბებული ეგრისის სამეფოს მესვეურები განსაკუთრებულ ზრუნვას იწყებენ ქვეყნის საზღვრების დაცვაზე. ეს კი უწინარესად გამოწვეული იყო ქვეყნის რთული გეოპოლიტიკური მდებარეობით (დასავლეთიდან რომისა და, შემდგომ ბიზანტიის იმპერიის, აღმოსავლეთიდან - სპარსეთის სახელმწიფოს, ხოლო ჩრდილოეთიდან - სხვადასხვა მომთაბარე ტომების მეზობლობის გამო), რის გამოც ქვეყნის განვითარებისთვის აუცილებელი პირობა სამეფოს საზღვრების გამაგრება იყო.

ეგრისის სამეფოში ერთიანი თავდაცვითი სისტემის არსებობის შესახებ მოსაზრება პირველად აკადემიკოსმა, პარმენ ზაქარაიამ გამოთქვა (ზაქარაია 1991: 126), რომელმაც დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი, IV-VI საუკუნეებით დათარიღებული ციხესიმაგრეები ერთიანი თავდაცვითი სისტემის კონტექსტში შეისწავლა. შემდგომში ეს კონცეფცია უფრო განავითარეს და ახალი მასალებით შეავსეს დავით ლომიტაშვილმა (ლომიტაშვილი 2003: 205-218), ვახტანგ ჯაფარიძემ (ჯაფარიძე 2006: 65-136, 182-194), ომარ ლანჩავამ (ლანჩავა 2007: 70-108) და მერაბ ჭუმბურიძემ (ჭუმბურიძე 2009).

აღნიშნული მეცნიერების მონაცემებზე დაყრდნობით და ჩვენ მიერ წარმოებული მრავალწლიანი სავლე კვლევების შედეგად დასავლეთ საქართველოში, ეგრისის სამეფოს პერიოდის, ორმოცდაათზე მეტი სიმაგრე იქნა გამოვლენილი და შესწავლილი, რომლებიც ეგრისის სამეფოს ერთიან თავდაცვით სისტემის სხვადასხვა ქვესისტემებში ერთიანდებოდნენ:

1. *შვი ზღვის სანაპირო ზოლის გამაგრების ხაზი* - ამ ხაზში შვიზღვისპირა გამაგრებული პუნქტები ერთიანდებოდნენ. ყველა მათგანი საპორტო პუნქტს წარმოადგენდა (ანაკოფიის გარდა) და შესაბამისად, მათი მთავარი დანიშნულება ზღვიდან შემოსული სავაჭრო ხომალდების მიღება, მათი უსაფრთხოების დაცვა და ზღვიდან მოსალოდნელი თავდასხმის განეიტრალება იყო.

2. *სამხრეთ სექტორის გამაგრების ხაზი* - ამ სისტემაში მასში გაერთიანებული სიმაგრეები მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე არსებულ მდინარეების ხეობებს უწევდნენ კონტროლს;

3. *სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა* - ეს სისტემა მდ. ხანისწყალის გაწვრივ მდებარეობდა და აერთიანებდა ორ ციხეს - დიმს და ვარდციხე-როდოპოლისს. მათი ძირითადი დანიშნულება სამეფოში სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხრიდან არსებული მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელის ჩაკეტვა და კონტროლი უნდა ყოფილიყო.

4. *აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა* - მოიცავდა ლიხის ქედის დასავლეთ კალთებს. მასში ერთიანდებოდა სკანდას და შორაპანის ციხეები, რომლებიც სამეფოს აღმოსავლეთ საზღვრებთან არსებულ გადმოსასვლელებს კეტავდა;

5. *მოხირისის "ქვეყნის" გამაგრების ქვესისტემა* - როგორც სახელიდან ჩანს, მოხირისის "ქვეყნის" საზღვრებს და იქ გამავალ სავაჭრო გზებს იცავდა; ტერიტორია მოიცავდა დღევანდელი წყალტუბოს, ქუთაისის, ზესტაფონის, ხონის და სამტრედიის რაიონების ვაკე ნაწილებს;

6. *ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა* - ეს სისტემა ეგრისის და კოდორის ქედების სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე აგებულ სიმაგრეებს მოიცავდა. თითოეული მათგანი ამ ქედებიდან გამომავალი მდინარეების ხეობებზე იყო განთავსებული და სამეფოს ჩრდილოთიდან მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ იყო მიმართული;

7. ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების ქვესისტემა - რაოდენობრივად ყველაზე მეტ სიმაგრეს (19) აერთიანებდა, მათ შორის სამეფოს დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისს. აღნიშნული ქვესისტემა დღევანდელ სამეგრელოს რეგიონში მდებარეობდა და განსხვავებულ გეოგრაფიულ არეალებს მოიცავდა. შესაბამისად, ის, რელიეფის გათვალისწინებით, რამდენიმე თავდაცვით ხაზს მოიცავდა: უნაგირა მთის, ურთის მთის, მდინარეების ხობისწყალის და ჭანისწყალის აუზების თავდაცვით ხაზებს;

ეგრისის სამეფოს სიმაგრეებს სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდათ:

ხეობის - გზის ჩამკეტი ციხე. ასეთი სიმაგრის ფუნქცია მისი მდებარეობიდან გამომდინარეობდა. როგორც წესი, ასეთი ციხეები იგებოდა სხვადასხვა ხეობის ბოლოში, მთისა და ბარის შესაყართან, ისე, რომ ხეობაში გამავალ გზაზე მომავალ მტერს გავაკებამდე ციხის გავლა მოუწევდა.

საგუმაგო-სასიგნალო ციხე. მისი მთავარი დანიშნულება, საჭიროებისამებრ, მოკლე მანძილზე (მაქსიმუმ 5-7 კმ) ინფორმაციის გადაცემა იყო. ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში გაერთიანებულ ციხესიმაგრეთა დიდი ნაწილი სწორედ საგუმაგო-სასიგნალო დანიშნულების იყო;

ადმინისტრაციულ-საბაჟო დანიშნულების ციხეები ქვეყნის უმთავრესი პოლიტიკური და ეკონომიკურ-კულტურული ცენტრები იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ყოფით დანიშნულებასთან ერთად დიდი იყო თავდაცვითი ფუნქციებიც, უფრო მართებული იქნება, თუკი მათ ციხე-ქალაქებს ვუწოდებთ.

საბოლოოდ, შეიძლება ითქვას, რომ ეგრისის სამეფოს საკმაოდ ძლიერი თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა, რომელსაც ცენტრალური ხელისუფლება უწევდა ორგანიზებას. შედეგად, ეგრისის სამეფოს ტერიტორიებზე შეღწევა და მისი დამორჩილება არცერთი სახელმწიფოსათვის იქნებოდა მარტივი.

Summary

The work is dedicated to the fortification system of Egrisi (Lazika) Kingdom. The System was founded in a period of strength of Egrisi Kingdom (4th-6th cc).

The Roman empire weakened and lost control on the eastern provinces, including West Georgian Kingdoms in the end of 3rd - beginning of 4th centuries. There were no Roman troops in the East Black Sea coast from the beginning of 4th century and vassal relationship between Rome and Egrisi became very formal character. Lazs did not pay the tribute and did not take a part in Roman military campaigns anymore. The only duty they had was to defend North Caucasian passes against local nomadic tribes. Such duty first of all was in the interests of Lazs. Exactly in that period the most powerful of the West Georgian kingdoms, Lazika (Egrisi) annexed the other tribes, Svans, Apsilians and Abasgians and united the whole of Western Georgia.

The rulers of new founded kingdom started to care for the defense of the Kingdom's borders. It was generated from the geopolitical location of the Lazika - the neighborhood of the Roman (later Byzantium) empire from the West, Sassanid Persia from the East and nomadic warrior tribes from the North forced the rulers of Egrisi to organize strong fortification lines around the borders of the Kingdom.

Lots of early medieval castles (4th-6th centuries) were discovered and studied by archaeological survey and excavations in West Georgia during the 20th century. Research on these castles produced interesting results: all of them were founded of the kingdom of Lazika (Egrisi). Studying these monuments Prof. P. Zakaraia concluded that the Lazikan Kingdom had a very organized, unified fortification system during the 4th-6th centuries. Other scientists – V. Djaparidze, D. Lomitashvili, O. Lanchava and M. Tchumburidze, later agreed with this conclusion.

More than 50 fortifications (4th-6th centuries) were discovered and studied in West Georgia by us, based on the other scientists' works and own investigations. Those castles can be arranged in the different fortification subsystems of Egrisi Kingdom:

1. *Black Sea coast defensive line* - The black Sea coast castles and Seaports were united in that fortification line. The main function of them was to control and defend the trade ships coming from the other trade centers of the Black sea;

2. *South defensive line* – were located in the Meskhети ridge. The castles of that defensive line use were controlling the river gorges on the north slope of the ridge;

3. *South-east defensive line* – were situated on the line of r. Khanisq'ali gorge and united Dimi and Vardtsikhe castles. The main function of those castles was to control and block the road coming from the South-East borders of the kingdom;

4. *East defensive line* – blanketed west slopes of the Likhi ridge and included Shorap’ani and Sk’ande castles, which would control east border of the Kingdom;

5. *"Mokhiris" defensive section* - were defending and controlling the cities and roads situated in the economic centre of the Kingdom - Mokhiris. That territory blanketed modern Tsqaltubo, Kutaisi, Zestaponi, Khoni and Samtredia districts;

6. *North-west defensive line* –situated on the South-West slopes of the Kodori and Egrisi ridges. The main function of the North-West defensive line castles was to control passes, situated on the river gorges of those ridges;

7. *Central defensive section* - united 19 castles including the Capital city of Lazika - Nokalakevi-Archaeopolis. That defensive section situated in the modern Samegrelo Region and included different geographic areas. Therefore it had several defensive lines: Unagira ridge, Urta ridge, r. Khobistqali and r. Tchanisqali basins;

The castles of the fortification system of Lazika Kingdom had their concrete roles and functions:

1. *The gorge-road blocking castles* function was connected with their location. Most of them were built in the end of gorges, near the junction of uplands and plains. Therefore the enemy had to pass those castles before entering the plains - most populated and important parts of the country;

2. *The Post-Signal castles* were built close (max. 5-7 km) to each other to pass the information to each other by smoke or fire (during night). For example, such information could be about movement of enemy in territory of the country. The most of the Castles of Lazika kingdom had Post-Signal function; they were small in size like a tower and mostly were built on top of high mountains;

3. *Administrative-Custom-house fortresses* were the most important political and economical centres of Kingdom. They had two functions - it was necessary for merchants and envoys to reach them easily and same time they had to have strong fortification against enemy’s or brigands’ attacks. Therefore, it would be more correct to call them fortified cities. The capital Nokalakevi-Archaeopolis, Mokhiris, Kutaisi, Vashnari and Vardtsikhe-Rhodopolis can be listed as a cities of Lazika Kingdom.

Conclusively, we should mention that Egrisi Kingdom had very strong fortification system, which was organized and ruled by Central government. Therefore, It would be very difficult to get through Lazika Kingdom and annex their territories.

შესავალი

დასავლეთ საქართველოში მრავალწლიანი დაზვერვითი და არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ წარმოებული სამუშაოების შედეგად მოპოვებული მონაცემების შესწავლის შემდეგ ნათელი გახდა, რომ ეგრისის სამეფოში ერთიანი თავდაცვითი სისტემა არსებობდა. წლების განმავლობაში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ეგრისის სამეფოს პერიოდის ათეულობით ციხესიმაგრე გამოვლინდა, რამაც გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს, პარმენ ზაქარაიას აფიქრებინა, რომ აღნიშნული ძეგლები ერთიანი თავდაცვითი სისტემის შემადგენელ რგოლებს წარმოადგენდნენ და შესაბამისად, აუცილებელი იყო მათი საერთო კონტექსტში შესწავლა (ზაქარაია... 1991: 126). მოგვიანებით ეს მოსაზრება დაადასტურეს და ახალი მასლებით შეავსეს დ. ლომიტაშვილმა, ვ. ჯაფარიძემ და ო. ლანჩავამ. დღეისათვის, ძირითადად ზემოთ ჩამოთვლილი, ასევე სხვა მეცნიერების და უშუალოდ ჩვენს მიერ წარმოებული კვლევებიების შედეგად, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია ორმოცდაათზე მეტი სიმაგრე (ციხე-ქალაქები, დიდი და მცირე ზომის ციხეები, კოშკები).

ჩვენი აზრით, ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის კვლევას დიდი მნიშვნელობა აქვს ზოგადად ლაზიკის ისტორიის შესწავლისათვის. სამწუხაროდ, ჩვენ არ გაგვაჩნია საკმარისი წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური მონაცემები ეგრისის სამეფოს ისტორიის კვლევისათვის. ქართულ წერილობით წყაროებში მხოლოდ რამდენიმე ცნობაა დაცული ეგრისის შესახებ და ისიც მეტად ზედაპირულია (ჯუანშერი; ლეონტი მროველი; დავით და კონსტანტინეს მარტვილობა). ძირითადი ცნობები ეგრისის (ლაზიკის) შესახებ ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში მოიპოვება. ეს წყაროები დღემდე წარმოადგენენ მთავარ დოკუმენტურ დასაყრდენს ეგრისის სამეფოს ისტორიის კვლევისათვის. თუმცა, სამწუხაროდ, არც ბიზანტიელ ავტორებთან გვხვდება ამომწურავი ინფორმაცია ეგრისის შესახებ. ეს განსაკუთრებით თვალშისაცემია IV და V საუკუნეების მოვლენების აღწერისას, სადაც უმეტესად ცალკეული ამბების ზედაპირული აღწერა გვხვდება და შესაბამისად, ამ პერიოდის ისტორიის მეტ-ნაკლებად სრული რეკონსტრუქცია რთულია. შედარებით უკეთ არის გადმოცემული ეგრისის სამეფოს VI საუკუნის ისტორია.

ასევე მეტად მწირია ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებზე და ზოგადად ძეგლებზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მონაცემები. არქეოლოგიური გათხრები შესასწავლი, ორმოცდაათზე მეტი სიმაგრიდან მხოლოდ ოცდახუთზე თუა ჩატარებული და ისაც სხვადასხვა მასშტაბებით.

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების და თავდაცვითი სისტემის, პირველ, მეტ-ნაკლებად სრულყოფილ კვლევას და შესაბამისად, მასში ძირითადი აქცენტები, სწორედ სიმაგრეების, თავდაცვითი ქვესისტემების აღწერილობას და მათი კლასიფიკაციის და დანიშნულებების განსაზღვრას აქვს დათმობილი. თუმცა, ვფიქრობთ, რომ სამომავლოდ ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების შესწავლა მეტ სიცხადეს შეიტანს ზოგადად ლაზიკის ისტორიის სხვადასხვა საკითხების კვლევაშიც.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ციხესიმაგრეების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, არა მხოლოდ სამეფოს თავდაცვითი სისტემის, არამედ ზოგადად ქვეყნის პოლიტიკური, ეკონომიკური, სამხედრო და სოციალური ისტორიის კვლევისათვის.

ეგრისის სამეფოს ისტორიის მკვლევართა უმეტესი ნაწილი მიიჩნევს, რომ სამეფოს საზღვრები IV-VI სს-ში, ძირითადად, დღევანდელი დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში თავსდება. შესაბამისად, ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება დასავლეთ საქართველოში არსებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოს, რამაც გადამწყვეტი როლი ითამაშა ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ჩამოყალიბებაში.

დასავლეთ საქართველო გეოგრაფიულად მოქცეულია დასავლეთიდან შავ ზღვას, ჩრდილოეთიდან კავკასიონის, სამხრეთიდან მცირე კავკასიონის და აღმოსავლეთიდან ლიხის (სურამის) ქედს (რომელიც კავკასიონის და მცირე კავკასიონის დამაკავშირებელი ქედია) შორის (ტაბ. I). დასავლეთ საქართველოს მთათაშორის ბარს კოლხეთის დაბლობი ეწოდება. ის შემორკალულია გორაკ-ბორცვებით, რომელთა სიმაღლე 600 მეტრს არ აღემატება. შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ, ქობულეთიდან გაგრამდე, გავრცელებულია 2-10 მ სიმაღლის ქვიშრობიანი სერები, რომლებიც ისტორიულად, გარდა იმისა, რომ ბუნებრივად შემალლებულ კარგ სამოსახლო ადგილებს წარმოადგენდნენ, იმავდროულად შეიცავს მაგნეტიტიან ქვიშებს, რისგანაც იქ

მოსახლე ტომები მაღალხარისხოვან რკინის ნედლეულს ღებულობდნენ (კალანდაძე 1970: 16);

დასავლეთ საქართველოს ბუნებრივ აღმოსავლეთ საზღვარს ლიხის ქედი წარმოადგენს, რომელის სიგრძეც კავკასიონიდან მცირე კავკასიონამდე 102 კმ-ს აღწევს, აბსოლუტური სიმაღლე კი 900-2471 მეტრის ფარგლებში ცვალებადობს. ქედზე არსებული უღელტეხილებიდან გამოსარჩევია რიკოთი (999 მ.) და ჯვარი (936) (მარუაშვილი 1983ა: 271);

მესხეთის (აჭარა-იმერეთის) ქედი დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ საზღვარს წარმოადგენს. ის გადაჭიმულია შავი ზღვის სანაპიროდან ბორჯომის ხეობამდე; სიგრძე 140 კმ-ს აღწევს; მაქსიმალური სიგანე - 45 კმ-ია, ხოლო აბსოლუტური სიმაღლე 2850 მ. ქედი დასერილია მდინარეების: ხანისწყალის, სულორის, გუბაზოულის, სუფსის, ნატანების, კინტრიშის და სხვა მდინარეების ღრმა ხეობებით (მარუაშვილი 1983ბ: 602).

ჩრდილოეთ მხრიდან დასავლეთ საქართველოს კავკასიონის ქედი და მისი სამხრეთი განშტოებები - გაგრის, ბზიფის, აფხაზეთის, კოდორის, ეგრისის, სვანეთის, ლეჩხუმის და რაჭის ქედები ესაზღვრება, რომლებიც მდინარეების ბზიფის, გუმსთას, კოდორის, ღალიძგას, ენგურის, ჭანისწყალის, ტეხურის, ცხენისწყალის და რიონის ხეობებით არის დასერილი;

რიონი დასავლეთ საქართველოს უდიდესი და უმთავრესი მდინარეა, რომელიც, ვიწრო ხეობებიდან გამოსვლის შემდეგ, კოლხეთის დაბლობზე მიედინება. მას ორივე მხრიდან ერთვის ლიხის, სვანეთის, ეგრისის და მესხეთის ქედებიდან ჩამომავალი მდინარეები. რიონი დასავლეთ საქართველოს უმთავრეს ეკონომიკურ არტერიას წარმოადგენდა და სამოსახლოების დიდი ნაწილიც, ისტორიულად, რიონის ან მისი შენაკადების ნაპირებზე ჩნდებოდა. მდ. რიონზე გადიოდა მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო გზა (აბრეშუმის გზა), რომელიც ევროპას, შავი ზღვის, მდ. რიონის, ლიხის ქედის, მდ. მტკვრისა და კასპიის ზღვის გავლით, ინდოეთთან აკავშირებდა (ლორთქიფანიძე 2010: 97-102);

შავიზღვისპირა დასახლებული პუნქტები (ფაზისი, დიოსკურია-სებასტოპოლისი, პიტინტი და სხვ.) ოდითგანვე გამოიყენებოდა ნავსადგურებად. ეს ყურეები და მდინარეების შესართავები ოდითგანვე წარმოადგენდა თევზის რეწვის ადგილებს. ზოგადად, დასავლეთ საქართველოს მდინარეები ახლაც მდიდარია თევზით და ცხადია, ძველადაც ასე იქნებოდა თუ უკეთესად არა.

დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის გორაკ-ბორცვები, ხეობები, სერები და დაბლობი, თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი ხელსაყრელ, პირობებს ქმნიან დასახლებების გაჩენისათვის. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა - ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა და თიხა, ასევე მრავლად არის აღმოჩენილი მინერალები, რომლებიც ძველთაგანვე გამოიყენებოდა სამკაულის და სხვადასხვა სამეურნეო თუ საბრძოლო იარაღის დასამზადებლად - გიშერი, მთის ბროლი, აქატი, ქალცედონი, სარდიონი, ობსიდიანი და სხვ. (გამყრელიძე 1999: 12-13).

დასავლეთ საქართველოში საკმაო რაოდენობით მოიპოვება სპილენძის, რკინის, ტყვიის, ვერცხლის მადნეული. ასევე ცნობილია, რომ ენგურის, ცხენისქვყალის, ტეხურისა და რიონის ქვიშებში ოქრო მოიპოვება.

დასავლეთ საქართველოში სოფლის მეურნეობა, ძირითადად, კოლხეთის დაბლობის მშრალ ნაწილში და მთისწინეთში იყო განვითარებული. ეს ტერიტორია თანამედროვე იმერეთის და სამეგრელოს მთისწინა რაიონებს მოიცავს. წვიმების სიუხვე, თბილი ზამთარი, ზომიერად ცხელი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა აგრარული საქმიანობისათვის, კერძოდ მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის (გამყრელიძე 1999: 19);

დასავლეთ საქართველო ისტორიულად მდიდარი იყო ბუნებრივი რესურსებით. ძვ.წ. I ს-ის ავტორი სტრაბონი წერს, რომ კოლხეთი მდიდარი ყოფილა რკინით, ოქროთი, ვერცხლით, გემთსაშენი ხით. ასევე იქ ამუშავებდნენ სელს, კანაფს, ცვილს და ფისს, ქვეყანაში მრავალი შესანიშნავი ნაყოფი ხარობდა (ლორთქიფანიძე 2010: 103-111);

დასავლეთ საქართველოში არსებული რელიეფის მრავალფეროვნება - ქედებად, სერებად და ხეობებად დანაწევრებული რელიეფი (მდინარის ხეობა, მაღალი მთა ან გორა), სასიმაგრო სისტემის ჩამოყალიბებისათვის, მეტად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა და ციხის ასაგებად შესაფერისი ადგილის შერჩევა ძნელი არ იქნებოდა (ზაქარაია... 1991: 161);

ვიწრო ხეობები, მაღალი მთები, გასამაგრებლად ხელსაყრელი გორები, ხშირი ტყეები და წყალუხვი მდინარეები, თავდაცვის დამატებით კომპონენტს წარმოადგენდა. გარდა ამისა, მაღალი ქედებით გარშემორტყმულ დასავლეთ საქართველოში მოხვედრა ზამთარში, დიდთოვლობის დროს, ფაქტიურად შეუძლებელი იქნებოდა და იქ საომარი ოპერაციების საწარმოებლად წელიწადის მხოლოდ ნახევარი დრო თუ იქნებოდა გამოსადეგი.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ დასავლეთ საქართველოს გავრცელებული გეოგრაფიული გარემო არამხოლოდ უწყობდა ხელს, როგორც სამოსახლოების გაჩენას, ისე იქ მცხოვრები ხალხის უსაფრთხოებას, არამედ განაპირობებდა კიდევ იქ მოსახლე ტომების წეს-ჩვეულებებისა და სამეურნეო ტრადიციების ფორმირებას. ამასთანავე, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სწორედ გეოგრაფიულმა გარემომ ითამაშა გადამწყვეტი როლი ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ხასიათის და მისი შემადგენელი ქვესისტემების ფორმირების პროცესში.

თავი I. ეგრისის სამეფო IV-VI სს-ში წერილობითი წყაროების მიხედვით

როგორც ცნობილია, ძვ.წ. I საუკუნიდან კოლხეთის სამეფო საბოლოოდ იშლება, რაც კოლხეთში წარმოებულ მითრიდატეს ომებთან და პომპეუსის ლაშქრობასთან არის დაკავშირებული (მელიქიშვილი 1970: 474, 500. 504-507. გამყრელიძე 2002: 46-69. ლორთქიფანიძე 2010: 229-244). ამის შემდეგ კოლხეთი ჯერ პონტოს პროვინციაში შევიდა, ხოლო მოგვიანებით (ახ.წ. 63 წლიდან), პონტოსთან ერთად, გალატიის პროვინციის შემადგენლობაში მოექცა. 72 წლიდან კი, სავარაუდოდ "კაპადოკიის კოპლექსში" შედიოდა (მელიქიშვილი 1970: 537-538). კოლხეთის დასუსტება და საბოლოო დაშლა ნათლად არის ასახული დასავლეთ საქართველოს ახ.წ. პირველი ორი საუკუნის არქეოლოგიურ ძეგლებზე, სადაც აღნიშნული პერიოდის არქეოლოგიური ფენები და მასალა მეტად ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი (ნოქალაქევი, ვარდციხე, შორაპანი, მთისძირი და სხვ.). აღნიშნული არ ეხება შავი ზღვის სანაპიროზე არსებულ ძეგლებს, რომლებიც ახ.წ. I ს-დან მოყოლებული რომაელებმა დაიკავეს და მოგვიანებით ე.წ. "პონტოს ლიმესი" შექმნეს.

ახ.წ. პირველ საუკუნეებში, კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რამდენიმე სამეფო-სამთავრო ჩამოყალიბდა. II ს-ის 30-იან წლებში შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ მოგზაურობის აღწერისას, რომის იმპერატორ ადრიანეს (117-138) ნაცვალ კაპადოკიაში ფლავიუს არიანე, ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე ტრაპეზუნტიდან სებასტოპოლისამდე ასახელებს შემდეგ ტომებს - კოლხებს, სანებს, მაკრონებს, ჰენიოხებს, მიდრიტებს, ლაზებს, აფსილებს, აბასკებს და სანიგებს. არიანე იქვე აღნიშნავს, რომ მაკრონ-ჰენიოხებს, ლაზებს, აფსილებს, აბასკებს და სანიგებს ჰყავთ მეფეები, რომლებსაც მეფობა ადრიანესგან და მისი მამისაგან მიუღიათ (მაკრონ-ჰენიოხთა მეფე ანქიალეს გარდა) (არიანე 1983: 158-159). მოყვანილი ცნობიდან აშკარაა, რომ ამ პერიოდში ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე რამდენიმე ტომობრივი-პოლიტიკური გაერთიანებაა, რომლებსაც მეფეები მართავენ, ისინი კი თავის მხრივ, რომის იმპერატორის ვასალები არიან. ასეთი მდგომარეობაა III ს-შიც (ზაქარაია... 1984: 9-11).

III ს-ის პირველ ნახევარში ჩრდილოშავიზღვისპირეთში შემოღწევას იწყებენ გუთები, იწყება რომის იმპერიის დასუსტების ხანა (მელიქიშვილი 1970: 553), იმავდროულად, II-III სს-ში, როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ ტომებს შორის მიმდინარეობს ბრძოლა პირველობისათვის, სადაც, როგორც ჩანს ლაზები იმარჯვებენ და უკვე III ს-ის ბოლოსათვის გარკვეულ წარმატებებსაც აღწევენ (მელიქიშვილი 1970: 552-553).

IV ს-ში გართულებული საგარეო პოლიტიკის გამო (გუთების და ჰუნების სისტემატიური თავდასხმები რომის იმპერიაზე, სპარსეთის გაძლიერება და მის მიერ ქართლის, სომხეთის და ალბანეთის დამორჩილება) რომი ვეღარ ახორციელებს სათანადო კონტროლს მის აღმოსავლეთ პროვინციებზე და მათ შორის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთზე და შესაბამისად, იძულებული ხდება შეეგუოს ლაზების გააქტიურებას დასავლეთ საქართველოში (მუსხელიშვილი 2012: 39). როგორც ჩანს, ლაზებმა სწორად შეაფასეს არსებული მდგომარეობა და ეტაპობრივად დაიმორჩილეს მეზობელი ტომები - აფსილები, აბაზგები და სანიგები (ლომოური 2011: 119-120). ლაზების მიერ დასავლეთ საქართველოს ტომების გაერთიანება და ძლიერი სამეფოს ჩამოყალიბება რომის იმპერიის ინტერესებშიც შედიოდა. მკვლევარების აზრით რომი არათუ ხელს შეუშლიდა ამ პროცესს, პირიქით ხელს შეუწყობდა მას. რადგანაც დასავლეთ საქართველოში ძლიერი სამეფოს არსებობა, რომელიც სხვადასხვა გადმოსასვლელებს და შავი ზღვისპირა ციხე-ქალაქებს გააკონტროლებდა, ერთგვარი დამცავი ზღუდე იქნებოდა რომის აღმოსავლეთ პროვინციებისათვის ჩრდილოეთ მომთაბარე ტომებისაგან თავის დასაცავად (მელიქიშვილი 1970: 556-557. ლომოური 2011: 120. მუსხელიშვილი 2012: 39). პროკოპი კესარიელი ამ გარემოებას განსაკუთრებით უსვამს ხაზს. მისი თქმით "კავკასიაში მოსახლე ბარბაროსთათვის ლაზიკე არის მხოლოდ საწინააღმდეგო ტიხრი" (პროკოპი კესარიელი 1965: 94).

როგორც წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, IV ს-ის ბოლოდან მოყოლებული, ლაზებს დამორჩილებული ჰყავთ სვანებიც და რაჭა-ლეჩხუმიც (მენანდრე 1936: 224-225. ჯანაშია 1952: 314. მუსხელიშვილი 2003: 102-103). ამრიგად III საუკუნიდან მოყოლებული, ლაზებმა ეტაპობრივად შემოიერთეს დასავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომები და საფუძველი ჩაუყარეს ლაზიკის (ეგრისის) სამეფოს, რომლის საზღვრებიც დაახლოებით დღევანდელი დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში ექცეოდა (ტაბ. II). აღმოსავლეთიდან მას ლიხის ქედი ესაზღვრებოდა, დასავლეთიდან -

შავი ზღვა, სამხრეთიდან ეგრისის საზღვარი მესხეთის ქედზე და მდ. ჭოროხის შავ ზღვასთან შეერთების ადგილას გადიოდა, ჩრილოეთით - ებჯინებოდა კავკასიონს მთავარ ქედს, ჩრდილო-დასავლეთით კი მდ. ფსოუმდე აღწევდა (ლომოური 2011: 120-121). აგათია სქოლასტიკოსი წერს "ძლიერსა და მამაც ტომს წარმოადგენენ ლაზები და სხვა ტომებსაც მბრძანებლობენ. ამყობენ კოლხთა ძველი სახელით და ზომაზე მეტად ქედმაღლობენ, შესაძლებელია არც ისე უსაფუძვლოდ. იმ ტომებს შორის, რომლებიც სხვა სახელმწიფოს ექვემდებარებიან, მე არ მეგულება არც ერთი სხვა ესეოდენ სახელგანთქმული და მორჭმული, როგორც თავისი სიმდიდრის სიუხვით, ისე ქვეშევრდომთა სიმრავლით, როგორც მიწაწყლის სიჭარბით და მოსავლიანობით, ისე ხასიათის სილამაზითა და სიცქვიტით . . . მცხოვრებლები დასცურავენ კიდეც, რამდენადაც შესაძლებელია, და ვაჭრობაშიაც ნახულობენ დიდ სარგებლობას . . . რომაელებთან კავშირის წყალობით თავიანთი ცხოვრებისათვის სახელმწიფოებრივი და კანონითი სახე მიუციათ" (აგათია სქოლასტიკოსი, 1936: 50-51). მოყვანილი ფრაგმენტიდან კარგად ჩანს, რომ იმ დროისათვის ლაზიკაში კარგად იყო განვითარებული ვაჭრობა (მათ შორის საზღვაო ვაჭრობაც) და სოფლის მეურნეობა. გარდა ამისა ნიშანდობლივია, რომ ლაზიკაში მოქმედებს ძლიერი სახელმწიფო აპარატი, რაც სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიკური სტაბილურობის მთავარი განმსაზღვრელია.

ბიზანტიური წერილობითი წყაროების თანახმად, დამორჩილებულ ტომებს ლაზები უნიშნავდნენ მმართველებს. პროკოპი კესარიელის ცნობით სკვიმნია და სვანეთი "ლაზთა ქვეშევრდომნი არიან. იქაურ მცხოვრებლებს მთავრებად ჰყავთ თვისტომთაგანნი, ხოლო როდესაც მთავარს აღსასრულის დღე მიადგება, მათ ჩვეულებრივ მეორე მთავარი ენიშნება ლაზთა მეფის მიერ" (პროკოპი კესარიელი 1965: 126-127). იმავე პროკოპის გადმოცემით "აბაზგები ძველითგანვე ლაზების ქვეშევრდომები იყვნენ" (პროკოპი კესარიელი 1965: 133). რაც შეეხება აფშილებს. პროკოპი კესარიელი არ ასახელებს მათ მთავარს, რაც აკადემიკოს დ. მუსხელიშვილს აფიქრებინებს, რომ აფშილეთი "იყო არა ვასალური ერთეული, არამედ ეგრისის სამეფოში უშუალოდ შემავალი პროვინცია" (მუსხელიშვილი 2012: 42). ჩვენ ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას და დამატებითი არგუმენტის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ თავდაცვით სისტემაში შემავალი ციხესიმაგრეები

დღევანდელი სამეგრელოს და აფხაზეთის (ისტორიული ეგრისის და აფშილეთის) ფარგლებში ვრცელდებოდა და სავარაუდოდ ანაკოფიის ციხემდე აღწევდა.

ლაზების მეფეს დამორჩილებული ჰყავდა მეზობელი ტომები, მაგრამ თავის მხრივ ის ფორმალურად რომის (ბიზანტიის) იმპერატორის ვასალს წარმოადგენდა. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ლაზები "რომაელთა ქვეშევრდომნი იყვნენ, ხოლო არც ხარკს იხდიდნენ, არც სხვა რამეში ემორჩილებოდნენ მათ გარდა იმისა, რომ როდესაც მათ მეფე მოუკვდებოდათ, რომაელთა მეფე უგზავნიდა სამეფო ტახტის მემკვიდრეს, ძალაუფლების სიმბოლოს. ის ზედმიწევნით იცავდა თავის ქვეშევრდომებთან ერთად ამ ქვეყნის საზღვრებს, რათა მტრულად განწყობილი ჰყუნები, მათი (ლაზების) მოსაზღვრე კავკასიის მთიდან ლაზიკეზე გამოვლით რომაელთა მიწაწყალში არ შემოჭრილიყვნენ. ისინი მტკიცედ იცავდნენ იმათ, ისე, რომ არც ფულს ღებულობდნენ რომაელებისაგან, არც ჯარს, და არც ლაშქრობდნენ რომაელებთან ერთად" (პროკოპი კესარიელი 1965: 72-73). მოყვანილი ფრაგმენტიდან სრულიად აშკარაა, რომ ეგრისის მეფეები სრულ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ რომაელებისაგან და თითქოს მათ შორის არსებობდა შეთანხმება ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელების დაცვის თაობაზე, რომელიც ლაზებს უნდა აეღოთ თავის თავზე ყოველგვარი გასამრჯელოს გარეშე, სამაგიეროდ არც მათ მოუწევდათ რომაელებისათვის ხარკის გადახდა და მათ ლაშქრობებში მონაწილეობის მიღება. როგორც ჩანს ასეთი ურთიერთობა V ს-ის შუა ხანებამდე გაგრძელდა.

მიუხედავად იმისა, რომ რომ ეგრისი საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო იყო, მაინც უწევდა ბალანსის დაცვა აღმოსავლეთის ორ უძლიერეს სამეფოს – ბიზანტიასა და სასანურ ირანს შორის. V-VI საუკუნეების მანძილზე ეგრისის მეფეები ხან ირანს ემორჩილებოდნენ, ხან კი ბიზანტიელებს. ეს გამოწვეული იყო იმ ფაქტორით, თუ კონკრეტულ დროში ქვეყნისთვის რომელი ორიენტაცია იყო სასარგებლო. ამას უკავშირდება ისიც, რომ მართალია ეგრისის მეფეებმა IV საუკუნეში მიიღეს ქრისტიანული სარწმუნოება, რაზეც ძველი მატრიანეები და არქეოლოგიური მონაცემები მეტყველებენ, 523 წლამდე მათ რამდენჯერმე შეიცვალეს სარწმუნოება.

როგორც ჩანს, V ს-ის შუა ხანებიდან ეგრისის მმართველები ბიზანტიის იმპერიისადმი ფორმალურ ვასალობასაც აღარ ეგუებიან. ამ დროისათვის ბიზანტიაში მძიმე პოლიტიკური მდოგომარეობაა - V ს-ის დასაწყისიდან იმპერიას თავს ესხმიან ვანდალები, 40-50-იან წლებში კი ჰუნები და საკმაო ზარალსაც აყენებენ. პარალელურად,

იმპერიაში არ ცხრება საეკლესიო უთანხმოებები, პროვინციათა აჯანყებები და სამეფო კარზე სხვადასხვა დაჯგუფებების პოლიტიკური ბრძოლა პირველობისათვის (ზაქარაია... 1984: 13). პრისკე პანიონელის გადმოცემით იმპერატორ მარკიანეს (450-457) დროს ეგრისის მეფე გუბაზ I იყო. მას როგორც ჩანს, გაუთვალისწინებია ბიზანტიის რთული მდგომარეობა და იმპერატორის ნებართვის გარეშე, ტახტზე თავის თანამმართველად საკუთარი ვაჟი დაუსვამს. ამის გამო იმპერატორს ლაზიკაში ჯარი გაუგზავნია და ლაზებს და ბიზანტიელებს შორის ომი დაწყებულა. პრისკე პანიონელი არ აზუსტებს საბრძოლო მოქმედებების არეალს და მიმდინარეობას. ნ. ლომოურის აზრით ბიზანტიელთა ლაშქრობის შედეგი უნდა იყოს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი V ს-ით დათარიღებული სამნავიანი ბაზილიკის ნგრევა, რომელიც სავარაუდოდ იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა დანგრეულიყო (ზაქარაია... 1984: 14). ეს საგულისხმო მოსაზრებაა, თუმცა ჩვენი აზრით, გასამტკიცებლად დამატებით არგუმენტებს მოითხოვს. ნოქალაქევის ნაქალაქარის ნგრევა შესაძლოა ვახტანგ გორგასალის ლაშქრობასთანაც იყოს დაკავშირებული (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

საბოლოოდ, პრისკე პანიონელის ცნობით, იმპერატორს მოუთხოვია, რომ ან გუბაზი დარჩენილიყო მეფედ ან თავისი ვაჟი დაემტკიცებინა. გუბაზმა არჩევანი ვაჟის სასარგებლოდ გააკეთა და ბიზანტიელებს სამეფოდან ჯარის გაყვანა მოსთხოვა. კონფლიქტი ამით ამოწურულა და გუბაზი კონსტანტინიპოლშიც ჩასულა. მას საიმპერატორო კარზე მისვლისას სპარსული სამოსი ცმია. კარისკაცებს ის ჯერ გაუკიცხავთ ამბოხებისათვის, შემდეგ კი "კეთილგანწყობილად მოეპყრნენ და ისე გაისტუმრეს უკან. გუბაზმა მოხიბლა ისინი თავისის სიტყვა-პასუხით და საქრისტიანო ნიშნების ტარებით" (პრისკე პანიონელი 1962: 254-256, 259). ეს უნდა მომხდარიყო 465 წლის შემდეგ, ლეონ I-ის ზეობის დროს (457-474). ამ ცნობაში ყურადღებას იქცევს ორი დეტალი, ერთი ის, რომ გუბაზი სპარსულ სამოსში გამოწყობილი მისულა საიმპერატორო კარზე და მეორე მას საქრისტიანო ნიშნების ტარებით მოუხიბლია იქაური კარისკაცები. ჩვენი აზრით, გუბაზის ასეთი საქციელი აშკარა მინიშნება უნდა ყოფილიყო იმაზე, რომ ლაზიკას ნებისმერ დროს შეეძლო სპარსული ორიენტაციის აღება და ბიზანტიისათვის პრობლემების შექმნა. იმავდროულად, მეფის მიერ ქრისტიანული სიმბოლოების ტარება იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ იმ დროისათვის ქრისტიანობა ეგრისში სახელმწიფო რელიგიას წარმოადგენდა.

იმავე პრისკე პანიონელის ცნობით, ბიზანტია-ეგრისს შორის მომხდარი ამ ინციდენტებიდან მალევე, 60-იან წლებში, სვანები აჯანყებთან ლაზებს და ადრე წართმეული ციხეების დაბრუნება განუზრახავთ. ლაზებს დახმარებისათვის ბიზანტიური ჯარები მოუხმიათ, ხოლო სვანებს იბერიელები და სპარსელები უჭერდნენ მხარს (პრისკე პანიონელი 1962: 261-262). ეს კონფლიქტი საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ სვანებმა თავი დააღწიეს ეგრისის ვასალობას (მენანდრე 1936: 225. ჯანაშია 1952: 313-315). მკვლევარების ნაწილი (მუსხელიშვილი 1977: 203 , ბოგვერაძე 1976: 191-192, გოილაძე 1991: 89-105 და სხვ.) პრისკე პანიონელთან დაცულ ცნობას, სვანეთის გამო იბერიელების, სპარსელების, ლაზების და რომაელების კონფლიქტის შესახებ, აიგივებს ჯუანშერთან დაცულ ცნობასთან იმის შესახებ, რომ V ს-ის 70-იან წლებში ვახტანგ გორგასალს ეგრისში ულაშქრია და მთელი ეგრისი დაუპყრია ციხე-გოჯის ჩათვლით (ჯუანშერი 1955: 157). ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი ნგრევის კვალი, რომელიც V ს-ის მიწურულით თარიღდება (ზაქარაია... 1991: 39) შესაძლოა, სწორედ ვახტანგ გორგასალის ლაშქრობასთან იყოს დაკავშირებული და არა ბიზანტია-ეგრისის ომთან. ჯუანშერის ცნობას გაზვიადებულად და არადაამაჯერებლად მიიჩნევს ნ. ლომოური და აღნიშნავს, რომ პრისკე პანიონელის და ჯუანშერის მონათხრობების ერთ ამბავთან გაიგივება შეუძლებელია (ლომოური 2004: 7-14).

V ს-ის 60-70-იანი წლებიდან VI საუკუნის 20-იან წლებამდე ეგრისის შესახებ წერილობით წყაროებში ინფორმაცია დაცული არ არის და ჩვენ არ ვიცით თუ როგორი პოლიტიკური მდგომარეობა იყო ამ დროისათვის სამეფოში. ფაქტი ერთია, რომ ბიზანტია-ეგრისის ომის და შემდგომ სვანეთის დაკარგვის შემდეგ ლაზიკა ისეთი ძლიერი ვეღარ იქნებოდა, როგორც V ს-ის პირველ ნახევარში. საფიქრებელია, რომ ბიზანტიასთან წარმოებულ ბრძოლებში ეგრისმა დიდი მატერიალური ზიანი განიცადა და თან ვერ მოახერხა მისგან სრული დამოუკიდებლობის მიღწევა. პირიქით, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მათ შორის არსებული ფორმალური ვასალური მდგომარეობა კიდევ უფრო რეალურ სახეს მიიღებდა. საინტერესო ცნობაა დაცული მენანდრესთან, რომელიც აღნიშნავს, რომ სვანები პურს ეგრისისაგან იღებდნენ და როდესაც ლაზებმა შეუწყვიტეს პურის მიწოდება, სვანები აჯანყდნენ და იქ სპარსელები შეუშვეს (მენანდრე 1936: 214). ამ ინფორმაციაზე დაყრდნობით შესაძლოა დავუშვათ, რომ ლაზებმა სვანებისათვის პურის მიწოდება, ბიზანტიასთან გადახდილი ბრძოლების შემდეგ,

სამეფოს ეკონომიკური მდგომარეობის დაქვეითების გამო შეწყვიტეს. რაც სვანებისათვის განდგომის საბაზი გამოდგა.

VI საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო მწვავედება. როგორც ცნობილია, 523 წელს სპარსელებმა ქართლი სრულად დაიმორჩილეს და იქ მეფობა გააუქმეს. მათი შემდეგი ნაბიჯი ეგრისის დაიმორჩილება უნდა ყოფილიყო. ამავე პერიოდში ეგრისში მეფე გარდაცვლილა და სამეფო ტახტზე ასვლას წათე გეგმავდა. იუსტინე კეისარმა ის კონსტანტინოპოლში დაიბარა და მეფობის მისანიჭებლად გაქრისტიანება მოსთხოვა. როგორც ჩანს იმ დროისათვის ეგრისის მმართველებს კვლავ შუცვლიათ სარწმუნოება და წათეს კვლავ გაქრისტიანებას სთხოვდნენ. ის წავიდა კონსტანტინოპოლში, ქრისტიანად მოინათლა და სამშობლოში დაბრუნდა. ეს უნდა მომხდარიყო 523 წელს. ეს თარიღი ეგრისის სამეფოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად საბოლოოდ გამოცხადების დროდ არის მიჩნეული. როგორც ჩანს, ეს იყო საბაზი სპარსელებისათვის და ირანის შაჰმა კავად I-მა (488-531) ეგრისში დამსჯელი ჯარი გაგზავნა. ლაზებს ბიზანტიელები მიემხრნენ და 528 წელს სპარსელები სამეფოდან გააძევეს. (ზოგვერაძე 1973: 250-251).

VI საუკუნის შუა ხანებში ეგრისის ტერიტორია ბიზანტიასა და ირანს შორის დაწყებული ომის ერთ-ერთი ეპიცენტრი გახდა (ტაბ. III). 527 წელს ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე იუსტინიანე I დიდი (527-565) ავიდა, ხოლო 531 წლიდან ირანში გამეფდა ხოსრო I ანუ შირვანი (531-579). მათი ზეობის წლებში ბიზანტიაც და ირანიც საგრძნობლად გაძლიერდა. თავდაპირველად, 532 წელს, მათ ერთმანეთში "უვადო" ზავი დადეს და თავიანთი სამფლობელოების და ჯარების გაძლიერებას შეუდგნენ. იმავდროულად, იუსტინიანეს ბრძანებით, ეგრისში, შავი ზღვის სანაპიროზე ბიზანტიელებმა ააშენეს ძლიერი საზღვაო-პორტი - ციხე-ქალაქი პეტრა (თანამედროვე ციხისძირი), სადაც მთავარ მოხელედ იოანე ციხე დაინიშნა. მან პეტრა ეგრისში ვაჭრობის სამართავ მთავარ ცენტრად აქცია. პროკოპი კესარიელის გადმოცემით, ის იჯდა პეტრაში "და სძარცვავდა ლაზთა ქონებას. ვაჭრებს უკვე ხომ ნება აღარ ჰქონდათ კოლხიდაში შეეტანათ მარილი და სხვა საქონელი, რაც ლაზებისთვის აუცილებლად საჭიროა, არც აქედან შეეძლოთ რამე ეყიდინებინათ, არამედ მან (ე.ი. იოანემ) შემოიღო ეგრეთწოდებული მონოპოლი და თვით გარდაიქცა მთავარ მეწვრილმანედ და მთელი ამ საგნებით ვაჭრობის ზედამდგომელად" (პროკოპი კესარიელი 1965: 74-75). მოყვანილი ცნობიდან აშკარად ჩანს, რომ ბიზანტიელებმა ლაზებს სრულად

ჩამოართვეს ვაჭრობის უფლება და სამეფო ხაზინაში შესასვლელი მოგებაც, იოანე ციბეს მეშვეობით, ბიზანტიას რჩებოდა. ამან, ცხადია, აღაშფოთა ლაზები. ისინი ბიზანტიელებს განუდგნენ და სპარსელებს მიემხრნენ. პროკოპი კესარიელი იოანე ციბეს მოქმედებას მისი სიძუნწით და უზნეობით ხსნის, თითქოს მან გააფუჭა ურთიერთობა ბიზანტიელებსა და ლაზებს შორის. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ეს იყო ზოგადად იუსტინიანეს პოლიტიკა იმპერიის სხვადასხვა პროვინციიდან, ფინანსების საიმპერატორო ხაზინაში აკუმულირებისათვის (ჯანაშია 1949: 24-25. პროკოპი კესარიელი 1965: 79 (ს. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა)).

ამ დროს ეგრისში მეფობდა გუბაზ II. ბიზანტიელი მოხელეების და მხედართმთავრების თვითნებობამ გუბაზის მოთმინების ფიალა აავსო და ირანის შაჰთან ხოსრო I-თან ფარულად ელჩები გაგზავნა და მოკავშირეობა შესთავაზა. საბედნიეროდ, ჩვენამდე მოაღწია ამ ელჩების მიერ შაჰის კარზე წარმოთქმულმა სიტყვამ, რომელშიც ისინი საუბრობდნენ ამ ნაბიჯის მიზეზებზე და იმ სარგებელზე, რასაც ირანელები ეგრისელთა მოკავშირეობით მიიღებდნენ: `საჭიროა ითქვას ზოგიერთი რამ, რაც ჩაიდინეს ჩვენს წინააღმდეგ წყეულმა ბიზანტიელებმა. ჩვენს მეფეს ხომ მეფობის გარეგნული ნიშნები დაუტოვეს, ხოლო ძალაუფლება საქმეებში თვითონ მითვისეს: მეფეც მოსამსახურის ბედში იმყოფება და განმკარგულებელი სტრატეგოსის ეშინია. უამრავი ჯარიც ჩაგვიყენეს, მაგრამ არა იმიტომ რომ დაიცვან ჩვენი ქვეყანა შემწუხებლისგან, არამედ რათა დავემწყვდიეთ ჩვენ როგორც სადილეგოში და ჩვენს ქონებას დაჰკატრონებოდნენ... იმ სარგებლის შესახებ, რომელიც გექნებათ თქვენ ლაზთაგან, თუ მათ თხოვნას შეიწყნარებთ, ახლავე მოგახსენებთ: სპარსელთა ძალას თქვენ შემატებთ უძველეს სამეფოს და მისი საშუალებით თქვენი ღირსება განდიდებული იქნება, ხოლო ჩვენი ქვეყნის გზით შავ ზღვას დაუკავშირდებით: აქ თუ ხომალდებს ააგებ, მეფეც, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, რომ ბიზანტიის დედაქალაქს მიაღწიო. უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ თქვენზე იქნება დამოკიდებული, რომ მოსაზღვრე ბარბაროსებმა ყოველ წელიწადს არბიონ ბიზანტიელთა მიწაწყალი. თქვენ ალბათ იცით, რომ ლაზთა ქვეყანა დღემდე კავკასიის მთების წინააღმდეგ საფარს წარმოადგენს` (პროკოპი კესარიელი 1965: 77-81). 542 წელს ირანელთა ჯარი ეგრისში შემოვიდა და გუბაზთან ერთად ბიზანტიელებს შეუტია. თავიდან მათ წარმატებას მიაღწიეს, მაგრამ ხოსროს არ მოსწონდა ეგრისის მეფის დამოუკიდებელი ხასიათი.

ამიტომ მან გადაწყვიტა გუბაზის მოკვლა. ამ მიზნით ის დაუკავშირდა ეგრისელ წარჩინებულს ფარსმანს, რომელსაც მეფესთან ცუდი ურთიერთობა ჰქონდა და დაავალა გუბაზის მოკვლა. თუმცა ფარსმანი მოლაღატე არ აღმოჩნდა და ყველაფერი მეფეს შეატყობინა. განრისხებული გუბაზი კვლავ ბიზანტიელთა მხარეს გადავიდა და სიკვდილის ბოლომდე მათთან ერთად ებრძოდა ირანელებს. ამ ომში ქვეყნის დედაქალაქს ციხეგოჯ-არქეოპოლისს ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. 551 წელს ირანელთა სარდალი მერმეროე ამ ქალაქის ასაღებად გაემართა. ამ დროს ქალაქს, ეგრისელებთან ერთად, 3 000 კაციანი ბიზანტიური გარნიზონიც იცავდა. ირანელების ჯარმა მთელი ძალით შეუტია ქალაქს. მათ ამ ბრძოლებში 8 საბრძოლო სპილოც გამოუყენებიათ. მიუხედავად რიცხოვრივი უპირატესობისა და მრავალრიცხოვანი კედლისმნგრეველი მანქანების გამოყენებისა, სპარსელებმა ვერ აიღეს ქალაქი. მეტიც, მათ ამ ბრძოლებში 4 000 მეომარიც დაკარგეს. ერთი წლის შემდეგ მერმეროე კვლავ შეეცადა ციხეგოჯი-არქეოპოლისის აღებას. მას კვლავ ჰყავდა მრავალი საბრძოლო სპილო და ასევე ჰუნ-საბირთა ძლიერი რაზმი. ირანელებმა კვლავ მარცხი განიცადეს და უკან გაბრუნდნენ. მიუხედავად დედაქალაქის დაცვის დროს მიღწეული წარმატებებისა, ბიზანტიელი სარდლები საკმაოდ უნიათოდ ირჯებოდნენ. ეგრისის მეფე გუბაზ II ენერგიული ადამიანი იყო და ბიზანტიელი სარდლებისგანაც შესაბამის ქმედებებს მოითხოვდა. ის ხშირად აკრიტიკებდა მათ უმოქმედობის გამო და იმპერატორ იუსტინიანე I-თან ასმენდა. ამის საპასუხოდ, ბიზანტიელმა სარდლებმა გუბაზს ღალატი დასწამეს და იმპერატორს შეატყობინეს. იუსტინიანემ გუბაზი კონსტანტინოპოლში დაიბარა. ამან სარდლები შეაშფოთა, რადგან იქ სიმართლე გაირკვეოდა. ამიტომ მათ გუბაზის მოკვლა გადაწყვიტეს. 554 წელს ბიზანტიელმა სარდლებმა გუბაზი ვითომდა სათათბიროდ მიიწვიეს და მდ. ხობისწყალთან მოლაღატურად მოკლეს (პროკოპი კესარიელი 1965: 82-87, 97-117, 146-154, 165-211. აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 30-62). ამ ფაქტმა ქვეყანაში დიდი ვნებათაღელვა გამოიწვია. ეგრისელებმა მოიწვიეს სახალხო კრება, სადაც უნდა გადაეწყვიტათ - კვლავ ბიზანტიელთა მოკავშირედ დარჩენილიყვნენ, თუ ირანელთა მხარეზე გადასულიყვნენ. ირანელთა და ბიზანტიელთა მომხრეებმა საკუთარი არგუმენტები წარმოადგინეს. ირანელთა მომხრეების მოსაზრებები ცნობილმა ორატორმა აიეტმა გააჟღერა, რომელიც ამტკიცებდა, რომ არ შეიძლებოდა მათი მეფის მკვლელებთან კვლავ კავშირი დაემყარებინათ. ამის საპასუხოდ ლაზმა წარჩინებულმა ფარტაქემ განაცხადა, რომ

სჯობდა ისევ ბიზანტიელების მხარე დაეჭირათ, რადგანაც სპარსელები მათ ყველა წეს-ჩვეულებას შეუცვლიდნენ, ხოლო ბიზანტიელებისათვის აუცილებლად უნდა მოეთხოვათ გუბაზ მეფის მკვლელების სათანადო დასჯა. საბოლოოდ საღმა აზრმა გაიმარჯვა და ეგრისელებმა გადაწყვიტეს გარკვეული პირობებით კვლავ ერთმორწმუნე ბიზანტიელთა მოკავშირედ დარჩენილიყვნენ. პირობები შემდეგში მდგომარეობდა: იუსტინიანეს მკაცრად უნდა დაესაჯა მკვლელები და ეგრისში მეფედ გუბაზის მემკვიდრე წათე II დაემტკიცებინა. ბიზანტიის იმპერატორმა ეს პირობები მიიღო – მან გუბაზის მკვლელები ზოგი სიკვდილით დასაჯა, ზოგსაც კი პატივი აყარა და გადაასახლა. ეგრისში კი მეფედ წათე II დაამტკიცა. საბოლოოდ ბიზანტია-ირანის ომი 562 წელს `ორმოცდაათწლიანი` ზავით დასრულდა. ეგრისი კვლავ ბიზანტიელთა გავლენის ქვეშ დარჩა (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 63-85. 125-154. 179-181). VI საუკუნის ბოლოს ბიზანტიელებმა ეგრისში მეფობა გააუქმეს. ქვეყანას მათ მიერ დანიშნული მოხელე, პატრიკიოსი მართავდა, რომელიც აუცილებლად ეგრისელი წარჩინებული უნდა ყოფილიყო. ეს მდგომარეობა გაგრძელდა VII საუკუნის ბოლომდე.

არაბები სამხრეთ კავკასიაში VII საუკუნის შუა ხანებში გამოჩნდნენ, თუმცა დასავლეთ საქართველოში მათ არ ულაშქრიათ. VII საუკუნის ბოლოს, ბიზანტიელებზე განაწყენებულმა ეგრისის პატრიკიოსმა, სერგიმ, ქვეყანა არაბებს გადასცა (თეოფანე ჟამთააღმწერელი 1941: 105). თუმცა მალე ეგრისელებმა არაბების წინააღმდეგ აჯანყებულ ქართლის მეფეებს მირსა და არჩილს დაუჭირეს მხარი. ლეონტი მროველის თანახმად აჯანყების ჩასახშობად 735-737 წლებში არაბმა სარდალმა მურვან იბნ-მუჰამედმა, იგივე მურვან ყრუმ საქართველოში ილაშქრა. მირსმა და არჩილმა თავი ეგრისს შეაფარეს. არაბთა ჯარმა მათ სდია. გზად არგვეთი დალაშქრა და სწორედ აქ ჩაიგდეს ხელში არგვეთის მთავრები დავითი და კონსტანტინე, რომლებსაც მოსთხოვეს სარწმუნოების შეცვლა. მათ კატეგორიულად უარყვეს ეს წინადადება და არაბებმა ისინი წამებით მოკლეს. შემდეგ მურვან ყრუმ აიღო და დაანგრია ეგრისის დედაქალაქი ციხეგოჯიც (ჯუანშერი 1955: 234-236). ფაქტიურად ამ დროიდან ეგრისმა, როგორც სახელმწიფომ, არსებობა შეწყვიტა და VIII საუკუნის ბოლოდან ჩამოყალიბდა ახალი, დასავლეთ ქართული აფხაზეთის სამეფო (Анчабадзе 1959: 96-105. ლორთქიფანიძე 1963: 180-185. მისივე 1973: 416-445).

თავი II. ეგრისის სამეფოს ციხეების შესწავლის

ისტორია (XIX-XX სს)

ეგრისის სამეფოს ციხეების შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. დასავლეთ საქართველოში მდებარე ძეგლების ისტორიულ წყაროებში მოცემულ პუნქტებთან გაიგივება, პირველად შვეიცარიელმა მოგზაურმა, სიძველეთა მცოდნემ და გეოლოგმა, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ (1798-1850) სცადა, რომელმაც კავკასიაში 1831-1835 წლებში იმოგზაურა და და შედეგები მოგვიანებით, 1839-1845 წლებში, 8 ტომად გამოაქვეყნა.

მან, დასავლეთ საქართველოში, ეგრისის სამეფოს პერიოდის არაერთი სიმაგრე მონახულა და მათ შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები დაგვიტოვა: ფაზისი, ვაშნარი, ნოქალაქევი, ქუთაისი, ბიჭვინთა, ვარდციხე, ასკანა, ლიხაური, შორაპანი და სხვ. ასევე შემონახულია მის მიერ გაკეთებული - ნოქალაქევის, შხეფის, ასკანას, და სხვა ძეგლების ჩანახატები.

დიუბუა იყო პირველი მკვლევარი, რომელმაც ნოქალაქევის ნაქალაქარი არქეოპოლისთან გააიგივა (Dubois 1939, III: 55-56). მასვე ეკუთვნის ვაშნარის ნაქალაქარის და პეტრას იდენტიფიკაციის მცდელობა (Dubois 1939, III: 86-94), თუმცა გამომდინარე იქედან, რომ ვაშნარი საკმაოდ მოცილებულია ზღვის სანაპიროს, მისი ეს მოსაზრება უგულვებელყოფილია. დიუბუას ეკუთვნის ასევე მოსაზრება, უქიმერიონის და ქუთაისის შიდა ციხის იგივეობის შესახებ (Dubois 1939, II: 340), რომელიც, ასევე, მეტად საეჭვოა. მისი აზრით გეგუთის ადგილას უნდა ყოფილიყო ბიზანტიური წერილობითი წყაროების მოხირისი (Dubois 1939, II: 200-210). ამ მოსაზრებას იზიარებდნენ სხვა მეცნიერებიც - კ. კეკელიძე, ს. კაკაბაძე და ვლ. ჩაკვეტაძე (ლანჩავა 2007: 146).

დიუბუას დღიურებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა, მის მიერ ფოთში, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირიდან 700 მ-ის დაშორებით დაფიქსირებული სიმაგრე, რომელსაც ოთხკუთხა ფორმა ჰქონდა, ზომები 175X175 ნაბიჯზე, კუთხეებში წრიული კოშკებით (დიამეტრი 30 ნაბიჯი) (Dubois 1939, IV: 67-76). სამწუხაროდ აღნიშნული სიმაგრე დღემდე არ შემორჩენილა.

XIX საუკუნის მკვლევართაგან ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების შესახებ ცნობები მოიპოვება მარი ბროსეს, დიმიტრი ბაქარაძის, პლატონ იოსელიანის და სხვა

მოგზაურებისა და მკვლევარების ნაშრომებში, სადაც დაცულია ცნობები ციხესიმაგრეების იმ დროინდელი მდგომარეობის შესახებ (Иоселиани 1850. Brosset 1851. ბაქრაძე 1878).

XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების კვლევის ახალი ეტაპი იწყება. 1930 წელს, ივ. ჯავახიშვილის ინიციატივით და განათლების სახალხო კომისარიატის მოწვევით, საქართველოში ჩამოვიდა გერმანელი ბიზანტიტი-არქეოლოგი, ფრაიბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი, ალფონს მარია შნაიდერი. გერმანელ მეცნიერს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე არქეოლოგიური სამუშაოების ხელმძღვანელობა დაეკისრა, ველზე მას ახლდნენ გ. გოზალიშვილი და ლ. მუსხელიშვილი. არქეოლოგიური სამუშაოების საერთო ხელმძღვანელობა დაევალა სპეციალურად შექმნილ კომისიას ივ. ჯავახიშვილის, გ. ჩუბინაშვილის, გ. ნიორაძის, ს. ყაუხჩიშვილის და სხვათა შემადგენლობით. ექსპედიციამ 1930 წლის დეკემბრიდან 1931 წლის იანვრის ჩათვლით იმუშავა. გათხრების შედეგები გამოქვეყნდა გერმანულ სამეცნიერო ჟურნალში: "Forschungen und forschritte 1931," (შნაიდერი, 1981: 240-242) ასევე შემონახულია გ. გოზალიშვილის და დ. მუსხელიშვილის, როგორც საველე დღიური, ასევე მოხსენებითი ანგარიში (ყაუხჩიშვილი 1948: 188-195. გოზალიშვილი 1981: . მუსხელიშვილი 1987: 288-304).

ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებისა და ზოგადად ისტორიის შესწავლის საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ს. ყაუხჩიშვილს. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია მის მიერ თარგმნილი და გამოცემული "ბიზანტიელი ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ" ანუ გეორგიკა, 8 ტომად (I (1961), II (1965), III (1936), IV.1 (1941), IV.2 (1952), V (1963), VI (1966), VII (1967), VIII (1970)). გარდა იმისა, რომ ყაუხჩიშვილმა ამ კრებულში თავი მოუყარა ყველა მნიშვნელოვან ცნობას საქართველოს შესახებ, იქვე გააკეთა მნიშვნელოვანი კომენტარები ეგრისის სამეფოს ისტორიის და ამა თუ იმ ძეგლის იდენტიფიკაციის თუ ლოკალიზაციის შესახებ. ამ მხრივ გამოსარჩევია გეორგიკის მე-3 ტომში დაბეჭდილი სტატია "ბიზანტიური ეპოქის ციხესიმაგრეები ლაზეთში" (ყაუხჩიშვილი, 1936: 301-320). ნაშრომიდან ირკვევა, რომ 1935 წელს მას მოუწია მოხსენება 7 ძეგლი: შორაპანი, სკანდა, ვარდციხე-როდოპოლისი, ტოლები-ტელეფისი, ისულა (ნესოსი) სენაკის რაიონში, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი და ციხისძირი.

ეგრისის სამეფოს წარმოშობას და განვითარებას, ასევე მის ციხესიმაგრეებს სწავლობდა ს. ჯანაშია (ჯანაშია 1949. 1952. 1959, 1987). მის მიერ გამოქვეყნებულ

ნაშრომებში დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი სამეფოს ფორმაციის პროცესს და მის განმაპირობებელ საშინაო და საგარეო ფაქტორებს. ჯანაშია იყო ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი, რომელმაც პეტრა-ციხისძირის იგივეობის შესახებ გამოთქვა მოსაზრება (ჯანაშია, 1949: 29-44).

მნიშვნელოვანი ისტორიული კვლევები ეგრისის სამეფოს შესახებ ეკუთვნის გ. მელიქიშვილს (Меликишвили 1959. მელიქიშვილი 1970).

ეგრისის სამეფოს საზღვრების და სხვადასხვა გამაგრებული პუნქტების ლოკალიზაციისათვის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები აქვს დაწერილი ნ. ბერძენიშვილს (ბერძენიშვილი 1964, 1966, 1975). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი დასკვნები აქვს მას გაკეთებული ეგრისის ისტორიული გეოგრაფიისათვის და ზოგადად ისტორიული გეოგრაფიის პრინციპების შესახებ "საქართველოს ისტორიის საკითხების" მე-8 ტომში, სადაც მას დეტალურად აქვს აღწერილი, 1960 წლის სექტემბერში მონახულეული ძეგლები და ადგილები: შორაპანი, სკანდა, ვარდციხე, ჯიხაიში, ხომული, ქვილიშორი, პატრიკეთი, ხონი, ხიდი, მათხოჯი, მარტვილი, ბანძა, ნოჯიხევი, ონოღია, ნოქალაქევი, ციხურია, დიმი, ტოლები და სხვ. ბერძენიშვილი იქვე ახდენს მონახულეული ადგილების და ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების შედარებით ანალიზს და საინტერესო დასკვნებსაც აკეთებს. ამავე ნაშრომიდან ირკვევა, რომ მას დასავლეთ საქართველოში მოგზაურობის დროს, სამტრედია-ქუთაისის სამანქანო გზის პირას, უნახავს თავდაცვითი თხრილებით და მიწაყრილებით გარშემორტყმული სამხედრო ბანაკის ნაშთი (ბერძენიშვილი 1975: 442-537).

მოგვიანებით, ნ. ბერძენიშვილის მიერ შემუშავებული პრინციპების საფუძველზე, ეგრისის სამეფოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებთან დაკავშირებით, მნიშვნელოვანი კვლევები გამოსცეს დ. მუსხელიშვილმა და გ. გრიგოლიამ.

დ. მუსხელიშვილის კვლევებში (მუსხელიშვილი 1977. 1980. 2004) განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ეგრისის სამეფოს საზღვრების ფორმირების და საუკუნეთა განმავლობაში მათი ცვლილებების პრობლემას. გეოგრაფიულ მონაცემების და უხვი წერილობითი წყაროების (ქართული, რომაული, ბიზანტიური, სომხური) გამოყენებით მკვლევარი საინტერესო დასკვნებს აკეთებს ეგრისის სამეფოს საზღვრების ცვლილებებზე IV-VII სს-ში და მათ ცვლილებებს ისტორიული პერიპეტიების და მეზობელი ქვეყნების პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობების გათვალისწინებით აღწერს.

მეტად საინტერესო და ორიგინალური მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ეგრისის სამეფოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემებთან დაკავშირებით გ. გრიგოლიას (გრიგოლია 1989, 1994a, 1994b). განსაკუთრებით გამოსარჩევია მისეული ხედვა ეგრისის სამეფოს საქალაქო ცენტრების - ნესოსის, ტელეფისის, სებასტოპოლისის და პეტრას ლოკალიზაციის შესახებ. მკვლევარი საკუთარ მოსაზრებებს დასავლეთ საქართველოში მრავალწლიანი დაზვერვითი ექსპედიციების დროს მოპოვებული მასალებით ამყარებს და იმავდროულად წერილობითი წყაროების ინტერპრეტაციითა და ტოპონიმის ანალიზით ადგენს დასახელებული პუნქტების მდებარეობას. განსაკუთრებით საგულისხმოა მის მიერ წამოყენებული მოსაზრება პეტრას ციხის თანამედროვე ხოფასთან (თურქეთი) ლოკალიზების შესახებ და შესაბამისად, ეგრისის სამეფოს სამხრეთი საზღვრის არა ჭოროხის, არამედ ხოფას სიახლოვეს გატარების შესახებ (გრიგოლია 1994a: 9-78). ჩვენი აზრით მკვლევარის მიერ მოყვანილი არგუმენტები გასათვალისწინებელია, თუმცა დღეისათვის არსებული არქეოლოგიური მონაცემებით პეტრას ციხის ხოფაში ლოკალიზაციის საკითხი საკამათოდ რჩება და დამატებით მატერიალურ დადასტურებას მოითხოვს.

ეგრისის სამეფოს ისტორიის და განსაკუთრებით ეგრისის, რომისა და ბიზანტიის იმპერიებთან ურთიერთობის საკითხების კვლევაში, დიდი წვლილი მიუძღვის ნ. ლომოურს. მის მიერ გამოქვეყნებულ შრომებში (ლომოური 1958, 1968, 1973, 1989, 2004, 2011 და სხვა) განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა, საგარეო პოლიტიკური ვითარების ჭრილში, ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბების, განვითარების და დაცემის საკითხებს. მის ნაშრომებში დეტალურად არის განხილული წერილობითი წყაროების ცნობები და არქეოლოგიური მასალები და შედეგად საინტერესო დასკვნებია გაკეთებული სამეფოს საზღვრების, სასიმაგრო თუ საკულტო ცენტრების ფორმირების შესახებ.

აღმოსავლეთშავიზღვისპირეთის სავაჭრო-სასიმაგრო პუნქტების გენეზისის საკითხების კვლევისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ვ. ლექვინაძის შრომებს (Леквинадзе 1961, 1966, 1967, 1968, 1969, 1972, 1973). სწორედ ვ. ლექვინაძის სახელს უკავშირდება ტერმინ "პონტოს ლიმესის" შემოტანა და დამკვიდრება ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მიუხედავად იმისა, რომ ლექვინაძის შრომებში ხშირად შეიმჩნევა ტენდენცია იმისა, რომ ეგრისის ქალაქების უმეტესობა თითქოს ბიზანტიელების დაარსებული იყოს, მის მოსაზრებები მაინც ფასეულია ეგრისის სამეფოს საქალაქო ცენტრების შესწავლისათვის.

ზემოთხამოთვლილი მეცნიერების გარდა, ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის და ზოგადად ქვეყნის ისტორიის კვლევის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი აქვთ შეტანილი გ. ანჩაბაძეს, ა. აფაქიძეს, თ. ბერაძეს, ა. ბოგვერაძეს, გ. გამყრელიძეს, ვ. გოილაძეს, ი. ვორონოვს, მ. თრაპშს, ა. ინაიშვილს, ნ. ინაიშვილს, ა. კახიძეს, დ. ლეთოდიანს, ბ. ლორთქიფანიძეს, გ. ლორთქიფანიძეს, მ. ლორთქიფანიძეს, ოთ. ლორთქიფანიძეს, შ. მამულაძეს, თ., ყაუხჩიშვილს, დ. ხახუტაიშვილს და სხვებს. ცალკე გამოსარჩევია გ. ლორთქიფანიძის მონოგრაფია "ბიჭვინთის ნაქალაქარი" (1991) და ნ. ინაიშვილის ნაშრომი "ციხისძირის ახ. წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები" (1993), აღნიშნულ ნაშრომებში ავტორები დეტალურად განიხილავენ ნაქალაქარებზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ და არქიტექტურულ ძეგლებს და წარმოადგენენ დასკვნებს ნაქალაქარების დანიშნულებებისა და მათი ქრონოლოგიის შესახებ.

ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების ერთიან თავდაცვით სისტემაში გააზრების პირველი მცდელობა პ. ზაქარაიას სახელს უკავშირდება. მის შრომებში ციხესიმაგრეების შესწავლისას გაერთიანებულია წერილობითი წყაროების, არქეოლოგიური მასალების და ხუროთმოძღვრების მონაცემები და შედეგად მეტად საგულისხმო დასკვნებია გაკეთებული სიმაგრეთა ტიპოლოგიისათვის და ქრონოლოგიისათვის. სწორედ პ. ზაქარაიას (ვ. ლექვინაძესთან ერთად) ეკუთვნის არაერთი სიმაგრის ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია, უმეტესად ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე (ზაქარაია 1971, 1974, 1980, 1984, 1987, 1991, 1999, 2002).

პ. ზაქარაის მიერ ეგრისის სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემის შესახებ შემუშავებული თეორია მოგვიანებით განავრცეს და ახალი მასალებით შეავსეს დ. ლომიტაშვილმა (ლომიტაშვილი 2003), ვ. ჯაფარიძემ (ჯაფარიძე 2006), ო. ლანჩავამ (ლანჩავა 2007) და მ. ჭუმბურიძემ (ჭუმბურიძე 2009). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფაქტიურად, ჩამოთვლილი ოთხი მეცნიერი, პ. ზაქარაისთან ერთად, ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის მთავარ მკვლევარებს წარმოადგენენ.

დ. ლომიტაშვილმა პ. ზაქარაიას მიერ შესწავლილ სიმაგრეებს შემატა ოთხი ახალი ძეგლი (სორტა, კოტიანეთი, თამაკონი, "უსახელო ციხე") სამეგრელოს რეგიონიდან. მან მკაფიოდ ჩამოაყალიბა საკვლევი ციხესიმაგრეების დანიშნულებები და მათი ურთიერთმიმართებები. ასევე მის სახელს უკავშირდება ოსინდალეს, ხომაკირდეს და კვაუთის ციხეების სამეცნიერო წრეებისათვის გაცნობაც (ლომიტაშვილი... 2010). გარდა

ამისა და ლომიტაშვილს ვრცელი კვლევა აქვს მიძღვნილი ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ (ლომიტაშვილი 1990).

ვ. ჯაფარიძის სახელს უკავშირდება ისეთი მნიშვნელოვანი სიმაგრეების შესწავლა, როგორებიც არის ვარდციხე-როდოპოლისი (ჯაფარიძე 1989), შორაპანი (ჯაფარიძე 1990), საზანო (ჯაფარიძე 1999) და ნამაშევი (ჯაფარიძე 2006). ვახტანგ ჯაფარიძე დეტალურად მიმოიხილავს აღმოსავლეთ კოლხეთში (ეგრისში) გამოვლენილ და არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებს და მნიშვნელოვან სიახლეებს გვაწვდის ამ რეგიონის ისტორიის შესახებ. მის ნაშრომებში, არქეოლოგიურ მასალებზე დაყრდნობით, კარგად არის გაშუქებული აღნიშნული ძეგლების ქრონოლოგია და დანიშნულება. ასევე მნიშვნელოვანი გამოკვლევა აქვს ვ. ჯაფარიძეს მიძღვნილი წებელდური კულტურის პრობლემებისადმი (ჯაფარიძე 1979). ვახტანგ ჯაფარიძის მრავალწლიანი კვლევა-ძიების შედეგები წარმოდგენილია 2006 წელს მისი ავტორობით გამოცემულ მონოგრაფიაში "ეგრისის ახ.წ. I-VIII სს. მატერიალური ძეგლები [არქეოლოგიური გათხრები, გამოკვლევა]", სადაც დეტალურად არის მიმოხილული შორაპანში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. ავტორი მონოგრაფიაში ცალკე თავს უთმობს ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ თავდაცვით სისტემაში შემავალ სიმაგრეებს: სკანდას, საზანოს, მწყერისციხეს და დიმს. ეგრისის შიდა ქალაქებს: ნოქალაქევს, ვარდციხეს, ვაშნარს, მუხირისს და შავი ზღვისპირა თავდაცვით ხაზს. ცალკე თავი აქვს დათმობილი ეგრისის ქალაქების გენეზისის და ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის პრობლემებს.

ო. ლანჩავას სახელს უკავშირდება ქუთაისის და მისი "ქვეყნის" ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის მეტად მნიშვნელოვანი ეტაპი. მრავალწლიანი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები თავმოყრილია 2007 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში "ქუთაისის არქეოლოგია", სადაც ავტორი მიმოიხილავს ქუთაისის და მისი ქვეყნის ისტორიას უძველესი დროიდან ახ.წ. XI საუკუნემდე. ნაშრომში დეტალურად არის აღწერილი ქუთაისის ციხის განვითარების ეტაპები IV, V და VI საუკუნეებში. მოცემულია საფორტიფიკაციო, სამეურნეო, საცხოვრებელი და საკულტო ნაგებობების დეტალური აღწერა და მათი შენების და ნგრევის ქრონოლოგია. ცალკე თავები აქვს დათმობილი ეგრისის თავდაცვით სისტემას. ლანჩავა სულ 4 ქვესისტემას გამოჰყოფს: შავი ზღვისპირას, რიონ-ყვირილის ხეობების თავდაცვით ხაზს, მთისწინა ზოლის სისტემას და ჭოროხის ხეობის თავდაცვით ხაზს. ავტორს დეტალურად აქვს

აღწერილი სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალი სიმაგრეები, მიმოხილულია აქვს მათ შესახებ არსებული ისტორიულ წყაროების ცნობები და გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომები. იქვე აქვს გამოთქმული საკუთარი ხედვები სამეფოს თავდაცვითი სისტემის დანიშნულების და მოქმედების არელების შესახებ.

2009 წელს არქეოლოგმა მ. ჭუმბურიძემ დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე "ეგრისის სამეფოს თავდაცვის სისტემა (ახ. წ. I-VIII სს.)". ნაშრომში ავტორი დეტალურად აღწერს ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემას და მის შემადგენელ ნაწილებს ახ.წ. I საუკუნიდან VIII ჩათვლით. ნაშრომში უხვად არის გამოყენებული ქართული, რომაული, ბიზანტიური და სხვა უცხოური წერილობითი წყაროების ცნობები ეგრისის შესახებ. ასევე, თითქმის სრულად არის წარმოდგენილი არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა.

ნაშრომში სამეფოს თავდაცვითი სისტემა განხილულია პერიოდებისა და რეგიონების მიხედვით: ზღვისპირა თავდაცვითი ხაზი I-III საუკუნეებში. შიდა ეგრისის ციხე-ქალაქები I-III საუკუნეებში. ზღვისპირა თავდაცვითი ხაზი IV-VIII საუკუნეებში. შიდა ეგრისის ციხე-ქალაქები IV-VIII საუკუნეებში. ამ ნაწილში ის ეყრდნობა ო. ლანჩავას თეორიას და ეგრისის შიდა თავდაცვით სისტემაში გამოყოფს რიონ-ყვირილას თავდაცვით ხაზს და მთისწინა ზოლის სისტემას (ჭუმბურიძე 2009: 21-169). ცალკე თავი აქვს დათმობილი სამხედრო გარნიზონებისა და შეიარაღების საკითხს გვიანანტიკურ-ადრემუასაუკუნეების ხანის ეგრის-ლაზიკაში (ჭუმბურიძე 2009: 187-209).

მიუხედავად იმისა, რომ მ. ჭუმბურიძის ნაშრომი ფაქტიურად ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის პირველ კომპლექსურ კვლევას წარმოადგენს - მასში განიხილილია იმერეთის, სამეგრელოს, აჭარის და აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სიმაგრეები და მნიშვნელოვანი ნაბიჯია ამ საკითხის კვლევისათვის, მასში მაინც შეინიშნება გარკვეული სახის ნაკლოვანებები:

1. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარი ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემას I-VIII საუკუნეებში განიხილავს, რაც ჩვენი აზრით, ქრონოლოგიურად გაუმართლებელია. როგორც ცნობილია ეგრისის სამეფო III-IV სს-ის მიჯნაზე შეიქმნა, ხოლო მანამდე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი რამოდენიმე სამთავრო (სანების, ჰენიოხების, მაკრონების, ლაზების, აფშილების, აბაზგების) ტომობრივი გაერთიანებები არსებობდა და შესაბამისად, იმ დროისათვის ერთიან თავდაცვით სისტემაზე საუბარი გადაჭარბებულად გვეჩვენება.

გარდა ამისა, ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ დასავლეთ საქართველოში შესწავლილი გვიანრომაული და ადრებიზანტიური ხანის სიმაგრეების უმრავლესობა, არქეოლოგიური და ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე, სწორედ IV ან მომდევნო ორ საუკუნეში ჩანს დაარსებული ან განახლებული და შესაბამისად, I-III საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მძლავრი სათავდაცვო სისტემის არსებობა საკამათოა. რა თქმა უნდა, აქ არ იგულისხმება რომაელების მიერ აღმოსავლეთშავიზღვისპირეთში დაარსებული თავდაცვითი ხაზი - პონტოს ლიმესი ან კავკასიის საზღვარი, რომელიც იმპერიის თავდაცვითი სისტემის ნაწილს წარმოადგენდა და არა ეგრისის სამეფოსას. ასევე საკამათოა ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად VIII საუკუნის აღება. გამომდინარე იქედან, რომ VI-VII საუკუნეების მიჯნიდან ეგრისში მეფობა უქმდება და ბიზანტიის იმპერატორის მიერ დანიშნულ პატრიკიოსებს აღარ გააჩნიათ სათანადო პოლიტიკური თუ ეკონომიკური რესურსი ერთიანი სისტემის შესაქმნელად, აქაც ყურადღებაა მისაქცევი არქეოლოგიური მასალებისა და სიმაგრეების ხუროთმოძღვრული ანალიზის შედეგებზე, საიდანაც მკაფიოდ ირკვევა, რომ შესასწავლი ძეგლების უმეტესობაზე VI საუკუნის ბოლოდან ცხოვრება ან ჩერდება ან მკაფიოდ ქვეითდება და ნაწილ ძეგლებზე მხოლოდ VII-VIII საუკუნეებიდან ახლდება.

2. სამწუხაროდ, ნაშრომში განხილული არ არის დღევანდელი გურიის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სიმაგრეები: ასკანა, ბუკისციხე, ლიხაური, შუხუთი და ზოტი, რომლებზეც ეგრისის სამეფოს პერიოდის სამშენებლო კულტურული ფენების არსებობა სრულიად რეალურია.

3. მ. ჭუმბურიძე ცალ-ცალკე განიხილავს ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალ ციხესიმაგრეებს, თუმცა სამწუხაროდ, ავტორი, როგორც თავად ნაშრომიდან ჩანს ძირითადად ეფუძნება სხვა მეცნიერების მიერ სხვადასხვა წლებში მიკვლეულ და შესწავლილი სიმაგრეების ნუსხას და ახალი (ავტორის მიერ მოძიებული და შესწავლილი) ძეგლები ნაშრომში არ ფიქსირდება. ასევე თვალსაჩინოა, რომ ძეგლების უმეტესობა თავად არ მოუნახულებია და მათი აღწერისას უმეტეს შემთხვევაში ეფუძნება სხვა ავტორების აღწერილობებს და მონაცემებს, შესაბამისად, მითითებული არ აქვს ძეგლების ზუსტი კოორდინატებიც.

თავი III. კვლევის მეთოდика

& 1. არქეოლოგიური მასალების ანალიზი

მიუხედავად იმისა, რომ ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებისა და ზოგადად თავდაცვითი სისტემის შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს, დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი, IV-VI სს-ით დათარიღებული ციხესიმაგრეებიდან, ნახევარზე მეტ ძეგლზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჯერ არ ჩატარებულა და შესაბამისად, ამ ძეგლების კვლევისას, არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი კულტურული ფენების და მასალების გამოყენება შეუძლებელია. აქედან გამომდინარე, ძეგლების უმეტესობაზე ქრონოლოგიის განსაზღვრა მშენებლობის ტექნიკის განსაზღვრით ხდებოდა.

შესასწავლი ძეგლებიდან არქეოლოგიური სამუშაოები სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა მასშტაბით შემდეგ ციხესიმაგრეებზეა ჩატარებული:

სტაციონარული: აბედათი, ანაკოფია, ბათუმი, ბიჭვინთა-პიტიუნტი, ბუკისციხე, გონიო-აფსაროსი, გუდავა-ზიგანოსი, ვარდციხე-როდოპოლისი, ვაშნარი, კოტიანეთი, მთისძირი, ნამაშევი, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, საზანო, სოხუმი-სებასტოპოლისი, ქუთაისი, შორაპანი, შხეფი, ციხესულორი, ციხისძირი-პეტრა, წებელდა და ჭაქვინჯა;

საცდელი შურფები: დიმი, მწყერისციხე და შუხუთი.

საერთო ჯამში, 51 ძეგიდან მხოლოდ ოცდახუთზეა ჩატარებული მცირე თუ დიდი მასშტაბების არქეოლოგიური გათხრები. მიუხედავად ამისა, არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილ კულტურულ ფენებს და მასალებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების კვლევაში. უპირველს ყოვლისა მნიშვნელოვანია, რომ გათხრების შედეგად გამოვლენილმა სამშენებლო თუ კულტურულმა ფენებმა კიდევ უფრო განამტკიცა მანამდე არსებული მოსაზრებები ამა თუ იმ ძეგლისა და წერილობით წყაროებში მოხსენიებული პუნქტის იდენტიფიკაციის შესახებ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის, პეტრა-ციხისძირის, ვარდციხე-როდოპოლისის, ქუთაისის, წებელდა-წიბილიუმის, სებასტოპოლისის, პიტიუნტის და სხვა ძეგლებზე გამოვლენილი კულტურული ფენები, შესაბამისობაში მოდის წერილობით წყაროებში დაცულ აღწერილობებთან, რაც მათი იდენტიფიკაციის სარწმუნოობას კიდევ უფრო ზრდის.

ძველებზე ჩატარებული გათხრების მეშვეობით გამოვლინდა არაერთი ნაგებობა (ეკლესიები, სასახლეები, აბანოები, კოშკები, გალავნები) და სამშენებლო დეტალები (აგური, კრამიტი), რაც ციხესიმაგრეთა კომპლექსური შესწავლისათვის უმნიშვნელოვანესი იყო (ზაქარაია... 1984: 22-45; ლანჩავა 2007: 109-115; 124-132, 138).

არქეოლოგიური გათხრებით მიღებული ინფორმაციების ანალიზის შედეგად შესაძლებელი ხდება ამ თუ იმ ძეგლის (ციხე-სიმაგრის) მშენებლობის და დანგრევის სხვადასხვა ფაზების ზუსტი ქრონოლოგიის დადგენა. მაგალითისათვის არქეოლოგიური კვლევების დროს დადგინდა ნოქალაქევი-არქეოპოლისის I, II და III გალავნების მშენებლობის და დანგრევის მეტ-ნაკლებად ზუსტი ქრონოლოგია (მურლულია 2007: 68-73;), იგივე შეიძლება ითქვას ვარდციხე-როდოპოლისის, ქუთაისის და სხვა სიმაგრეების შესახებაც (ლანჩავა 2007; ჯაფარიძე 1986; ჯაფარიძე 2006).

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძველებზე გამოვლენილი, საბრძოლო მოქმედებებთან დაკავშირებული, არტეფაქტების ანალიზი, რის საფუძველზეც შესაძლებელი ხდება სიმაგრეებისთვის წარმოებულ ბრძოლებში გამოყენებული სხვადასხვა სახის ინვენტარების შესწავლა - ქვის ჭურვები, ისრის და შუბის პირები, გარნიზონის სასმელი წყლით მომარაგებისათვის ან მდულარე წყლის მოსამზადებლად განკუთვნილი ჭურჭელი (ქვევრები, ამფორები).

და ბოლოს, არქეოლოგიური მასალების ანალიზის საფუძველზე სრული წარმოდგენა გვეძლევა ამ თუ იმ ძეგლის ტერიტორიაზე ადამიანთა ცხოვრების ქრონოლოგიის შესახებ. სწორედ კვლევების შედეგად გახდა ცნობილი, რომ შესასწავლი სიმაგრეების (სადაც არქეოლოგიური გათხრებია ჩატარებული) ნაწილზე ცხოვრება ციხის აშენებამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე დაწყებულია და ციხის დანგრევის შემდეგაც არ შეწყვეტილა, რაც თავისთავად ადგილის მნიშვნელოვან სტრატეგიულ მდებარეობაზე მიუთითებს. ასეთი ტიპის აღმოჩენები გვაძლევს საშუალებას ქრონოლოგიური თვალსაზრისით უფრო კომპლექსურად გავიაზროთ სიმაგრეების გაჩენის და განადგურების წინაპირობები და მიზეზები: ადგილზე არსებული კულტურული ტრადიციები სიმაგრის დაარსებამდე, დანგრევის შემდეგ გაგრძელებული ცხოვრების დინამიკა და რაობა და სხვ.

& 2. წერილობითი წყაროების ანალიზი

ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის და მასში შემავალი ციხესიმაგრეების კვლევისათვის უმნიშვნელოვანესი როლი ენიჭება წერილობითი წყაროების ანალიზს. სამწუხაროდ IV-VI სს-ის დასავლეთ საქართველოს შესახებ ქართულ წერილობით წყაროებში მწირი ინფორმაციაა დაცული. ეგრისის ციხე-ქალაქებზე და იქ წარმოებულ ბრძოლებზე ინფორმაცია შემონახულია ჯუანშერთან ("ცხოვრება მეფის ვახტანგისი"), ლეონტი მროველთან ("ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა"), "მატიანე ქართლისა"-ში, იოანე სანბანისძის "აზო თბილელის მარტვილობაში" და უცნობი ავტორის "დავით და კონსტანტინეს მარტვილობაში". ჯუანშერი და "დავით და კონსტანტინეს მარტვილობის" ავტორი ძირითადად ვახტანგ გორგასალის (ჯუანშერი 1955: 156-157) და მურვან-ყრუს (ჯუანშერი 1955: 234-236; დავით და კონსტანტინეს მარტვილობა 1981: 177-178) მიერ დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობაზე მოგვითხრობენ. ხოლო "მატიანე ქართლისაი" და "აზოს მარტვილობა" აფხაზეთის სამთავროს და მის მთავრებს მოიხსენიებს (მატიანე ქართლისა 1955: 251; იოანე სანბანისძე 1981: 128-130).

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის და ზოგადად ქვეყნის ისტორიის კვლევისათვის ბიზანტიურ წერილობით წყაროებს ექცევა. მათ შორის კი განსაკუთრებით გამოსარჩევია VI ს-ის მწერლების პროკოპი კესარიელის და აგათია სქოლასტიკოსის ნაშრომები. პროკოპი კესარიელი დეტალურად აღწერს ეგრისის სამეფოს ბუნებრივ პირობებს, მეზობელ ტომებს, ქვეყნის სავაჭრო-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას. განსაკუთრებული ადგილი მის ნაშრომებში, ეგრისში მიმდინარე, ბიზანტია-ირანის ომების აღწერას ეთმობა. ავტორი ეგრისში დაწყებული ომის მიზეზებზე და წინაპირობებზე დეტალურად საუბრობს და ომის პირველ ეტაპს (542-551 წლები) აღწერს (პროკოპი კესარიელი 1965: 43-234); მისი აღწერილობის უშუალო გამგრძელებელია აგათია სქოლასტიკოსი, რომელიც ომის შემდეგ ეტაპს (552-558 წლები) აღწერს. აგათია სქოლასტიკოსთან არის აგრეთვე დაცული მეტად მნიშვნელოვანი ცნობები გუბაზ მეფის სიკვდილისა და ლაზი წარჩინებულების - აიეტის და ფარტადის მიერ წარმოთქმული სიტყვების შესახებ (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 25-187). ამ ორ ავტორთან არის დაცული ძირითადი ცნობები ეგრისის სამეფოს უმთავრესი ციხესიმაგრეების: არქეოპოლისის, როდოპოლისის, ქუთაისის, აფსაროსის,

სკანდას, შორაპანის, მოხირისის, უქიმერიონის, ონოგურისის, ნესოსის, ტელეფისის, ფაზისის, სებასტოპოლისის, პიტუნტის და სხვა მნიშვნელოვანი სიმაგრეების შესახებ.

მნიშვნელოვანი ცნობებია აგრეთვე დაცული პრისკე პანიონელის, ზოსიმეს, V ს-ის ანონიმი ავტორისა და მენანდრე პროტიქტორის თხზულებებში, იუსტინიანე დიდის "ნოველებში" და სხვა ბიზანტიელი ავტორების ნაწარმოებებში. ასევე საინტერესოა თეოფილაქტე სიმოკატას და თეოფანე ჟამთააღმწერელის ცნობები, განსაკუთრებით, ეგრისის სამეფოს VII ს-ის ისტორიის კვლევისათვის.

პრისკე პანიონელი (V ს.) გვაწვდის ორ საინტერესო ცნობას ეგრისის სამეფოს ისტორიიდან: 1. გუბაზ მეფის მიერ საკუთარი ვაჟის თანამოსაყდრედ გამოცხადება და ამის გამო ბიზანტია-ეგრისის კონფლიქტის დაწყება, რაც საბოლოოდ იმით დასრულებულა, რომ გუბაზმა თავის ვაჟი აღიარა ეგრისის ერთადერთ მმართველად. აღნიშნული ფაქტი V ს-ის 50-60-იან წლებში მომხდარა. ამ ცნობაში მოცემულია ბიზანტიელების მიერ დადგენილი წესი, რომლის მიხედვითაც ეგრისის მმართველებს უფლება არ ჰქონდათ ერთდროულად ორი მეფე ჰყოლოდათ, აქვეა დაცული ცნობა გუბაზის მიერ სპარსული სამოსით კონსტანტინოპოლში ჩასვლის შესახებ (პრისკე პანიონელი, 1961: 254-259); 2. იმავე საუკუნის 70-იან წლებში სვანები განუდგნენ ეგრისს. ამ კონფლიქტის დროს სვანებს ლაზების და ბიზანტიელების წინააღმდეგ მხარს უჭერდნენ სპარსელები. (პრისკე პანიონელი, 1961: 261-262);

ზოსიმე (491-518) გადმოგვცემს მეტად საგულსხმო ცნობას გუთების მიერ პიტუნტის და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სხვა პუნქტების დარბევის შესახებ 256 წელს (ზოსიმე, 1961: 266-269). აღნიშნული ცნობა პიტუნტის ისტორიისათვის მეტად მნიშვნელოვანია, მით უმეტეს, რომ დასავლეთ საქართველოს III ს-ის ისტორიიდან ბევრი არაფერია ცნობილი;

V ს-ის ანონიმი ავტორის თხზულება „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“ ძირითადად არიანეს (95-175) ამავე სახელწოდების ნაწარმოების გამეორებას წარმოადგენს, მცირედი ცვლილებებით. ავტორი შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გასწვრივ მდებარე პუნქტებს და დასავლეთ საქართველოს მდინარეებს ასახელებს, ასევე უთითებს მათ შორის მანძილებსაც (ანონიმი, 1965: 3-19). ანონიმის თხზულება, მიუხედავად არიანეს მონაცემების გამეორებისა, ჩვენი აზრით, მაინც მნიშვნელოვანი წყაროა ეგრისის სამეფოს ტერიტორიაზე არსებული გამაგრებული პუნქტების შესწავლისათვის. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად იმისა, რომ არიანეს

თხზულების თარიღი სცდება ჩვენი ნაშრომის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს, იქ დაცული ცნობები, დასავლეთ საქართველოს გამაგრებული პუნქტებისა და იქ მოსახლე ტომების შესახებ (არიანე 1983: 158-159), ფასდაუდებელ წყაროს წარმოადგენს ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბების პროცესის შესასწავლად.

იუსტინიანე დიდის (527-565) ბრძანებით შექმნილი დოკუმენტი, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში იუსტინიანეს „ნოველების“ სახელით არის ცნობილი ბევრ საინტერესო ცნობას შეიცავს ეგრისის ციხე-ქალაქების შესახებ. „ნოველებში“ დასახელებულია პეტრა, ლისირი (ლისარიონი, ბათუმის ციხე?), მუხურისი, როდოპოლისი, სკანდისი, სარაპანისი, არქეოპოლისი, სებასტოპოლისი და პიტიუნტი. გარდა ქალაქებისა, „ნოველებში“ ჩამოთვლილია ლაზთა მეზობელი ტომებიც: ჭანები, სუანები, სკვიმნები, აფსილები და აბაზგები (იუსტინიანე, 1965: 31-37). აღნიშნული პუნქტებისა და ტომების ჩამონათვალი იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ აქ მოცემულია VI ს-ის პირველი ნახევრის მდგომარეობა, - ჭანები უკვე ემორჩილებიან ბიზანტიას; პეტრა ახალი დაარსებულია იუსტინიანეს ინიციატივით, ლაზიკაში იმ დროისათვის უდიდეს და ძველ სიმაგრეებს წარმოადგენენ არქეოპოლისი და როდოპოლისი; დოკუმენტის მიხედვით იმ დროისათვის პიტიუნტი და სებასტოპოლისი „უფრო ციხესიმაგრე ებშია ჩასათვლელი, ვიდრე ქალაქებში“.

მენანდრე პროტიქტორი (VI ს) მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევა ეგრისში ბიზანტია-ირანის ომის დამთავრებული ეტაპების შესახებ, მისი ნაშრომი, ფაქტიურად აგათია სქოლასტიკოსის თხზულების გაგრძელებას წარმოადგენს. მასთან არის დაცული ცნობა ბიზანტია-ირანს შორის 562 წელს დადებული საზავო მოლაპარაკების და ასევე სვანეთის სტატუსის შესახებ (მენანდრე, 1936: 209-252).

‡ 3. ისტორიული გეოგრაფიის როლი საკითხის კვლევისათვის

IV საუკუნეში, ახლად ჩამოყალიბებულ ეგრისის სამეფოში, მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდებოდა და შესაბამისად, სამეფოს თავდაცვითი სისტემის, მისი ციხე-ქალაქების, სავაჭრო-სტრატეგიული პუნქტების, "ქვეყნების" და სამეფოში გამავალი გზების შესწავლისათვის, ისტორიული გეოგრაფიას ერთ-ერთი უმთავრესი როლი ენიჭება. როგორც ნ. ბერძენიშვილი განმარტავდა, "ისტორიული გეოგრაფია მკვდარი (თუ ცოცხალი) პუნქტებისა, ციხე-სასახლეთა ნანგრევებისა, თუ გზების აღნიშვნა კი არ

არის, არამედ ამ ნაშთების შესწავლის საფუძველზე და მისი საშუალებით აღდგენა ამა თუ იმ დროის საზოგადოებრივი ცხოვრების სურათისა" (ბერძენიშვილი 1975: 10). სწორედ ამიტომ ეგრისის სამეფოს ისტორიული გეოგრაფიის კვლევით (დასახლებულ და გამაგრებულ პუნქტთა ლოკალიზებით, გზების და საზღვრების მდებარეობის დადგენით), სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ჩამოყალიბების და ძირითადი დანიშნულებებისა თუ მიზნების განსაზღვრაა შესაძლებელი.

საკითხის კვლევისათვის ისტორიული გეოგრაფიის გამოყენებას მით უფრო ენიჭება დიდი მნიშვნელობა, რომ შესასწავლი ძეგლების ნახევარზე არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა და შესაბამისად, მათი რაობის დასადგენად, უმთავრესად, ციხესიმაგრეთა მდებარეობა და გარემოა შესასწავლი;

ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსაზღვრება "ქვეყანა", პირველად ნ. ბერძენიშვილმა შემოიტანა, როგორც ცალკეული ხევის, რეგიონის აღმნიშვნელი ტერმინი (ბერძენიშვილი, 1975: 17-19), მისივე განმარტებით, "ქვეყანაში" შედიოდა ერთ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრზე დამოკიდებული მხარე თავისი დასახლებული, გამაგრებული, სავაჭრო-ეკონომიკური პუნქტებით. ეგრისის სამეფოს რეალობაში ასეთ დიდ "ქვეყნებად" შეიძლება მოვიაზროთ წებელდის, პიტიუნტის, გუდავა-ზიგანეოსის, ნოქალაქევის, ქუთაის-მოხირისის, ვარდციხის და სხვა მხარეები. გარდა ამისა, ეგრისში უნდა ყოფილიყო შედარებით მცირე "ქვეყნებიც", მაგალითისათვის, ოსინდალეს და შხეფის სიმაგრეები, რომლებიც თვინათი მდებარეობით, გეგმარებით, არქიტექტურული კომპონენტებით და მასშტაბურობით აშკარად მიუთითებენ იმაზე, რომ ისინი არ უნდა ყოფილიყო რიგითი სიმაგრეები, არამედ მცირე ადმინისტრაციული ცენტრები, რომლებშიც გარშემო მდებარე სასოფლო დასახლებები შედიოდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბება მნიშვნელოვან ცვლილებებს გამოიწვევდა დასავლეთ საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფაში და საზღვრების მდებარეობაშიც. მართალია, ეგრისი ძველი კოლხეთის სამართალმემკვიდრე იყო, მაგრამ მისი წარმოშობა რაომდენიმე ტომობრივი ერთეულის გაერთიანებით მოხდა და შესაბამისად, ახლად ჩამოყალიბებული სამეფოს საზღვრები და რეგიონები განსხვავებულ გეოგრაფიულ არეალებში მოექცეოდნენ. ამასთანავე აუცილებლად გასათვალისწინებელია, რომ ამ დროისათვის მომდინარეობდა ფეოდალიზაციის პროცესი, რაც, თავის მხრივ, მნიშვნელოვან კორექტივებს შეიტანდა

სამეფოს ეკონომიკური ცენტრების და სასოფლო-სამეურნეო რეგიონების ფორმირების პროცესში.

ქართულ მეცნიერებაში, ისტორიული გეოგრაფიის განვითარებასთან ერთად, ვითარდება სხვადასხვა კონცეფციები ეგრისის სამეფოს საზღვრების შესახებ. დღეისათვის, ყველაზე მეტად, კამათის საგანს სამეფოს სამხრეთი საზღვრები წარმოადგენს. ერთნი ფიქრობენ, რომ ეგრისის სამეფოს სამხრეთ საზღვარი, დღევანდელის მსგავსად, გონიო-აფსაროსის სიახლოვეს გადიოდა (ლომოური 2011: 120), ზოგი მეცნიერის აზრით კი ის თანამედროვე ხოფა-ხუფათამდე აღწევდა (გრიგოლია, 1994: 61). ასევე, არსებობს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ IV ს-ის ბოლოსათვის, ეგრისის ძლიერების ხანაში, სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრები ტრაპეზუნტამდეც კი აღწევდა (ლეთოდანი 2003: 50-51; მუსხელიშვილი, 2003: 105).

ჩვენი აზრით, გონიოდან ტრაპეზუნტამდე ჭანების მოსახლეობდნენ, რომლებიც, ეთნიკურად, ლაზების მონათესავე ტომს წარმოადგენდნენ, თუმცა, პოლიტიკურად, არც მათ ემორჩილებოდნენ და არც რომაელებს ან ბიზანტიელებს. ასეთი ვითარება, წერილობით, წყაროებზე დაყრდნობით, იუსტინიანე დიდის ზეობამდე (527-565) გაგრძელებულა, როდესაც ბიზანტიელებს ჭანები დაუმორჩილებიათ (პროკოპი 1965: 121-125; იუსტინიანე, 1965: 31).

ისტორიული გეოგრაფიის საშუალებით ჩვენ შესაძლებლობა გვქვია განვსაზღვროთ ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემაში შემავალი ქვესისტემების მდებარეობა და გავრცელების არეალები. რა თქმა უნდა, ჩვენ მიერ შემოთავაზებული ქვესისტემების რაოდენობა და მათი მდებარეობა ერთგვარად პირობითია და უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ისტორიული გეოგრაფიის პრინციპებს ეყრდნობა - ციხესიმაგრეთა ამა თუ იმ "ქვეყანაში" ერთიანობას, მათი მდებარეობის საერთო მახასიათებლებს, მათ რომელიმე მდინარის აუზში ან ხეობაში მდებარეობას და ასე შემდეგ. აღნიშნული პრინციპებით ხელმძღვანელობისას, ჩვენ ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში სულ 7 ქვესისტემა გამოვყავით:

1. შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გამაგრების ხაზი - ამ ხაზში შავიზღვისპირა გამაგრებული პუნქტები ერთიანდებოდნენ. ყველა მათგანი საპორტო პუნქტს წარმოადგენდა (ანაკოფიის გარდა) და შესაბამისად, მათი მთავარი დანიშნულება ზღვიდან შემოსული სავაჭრო ხომალდების მიღება, მათი უსაფრთხოების დაცვა და ზღვიდან მოსალოდნელი თავდასხმის განეიტრალება იყო.

2. სამეფოს სამხრეთ სექტორის გამაგრების ხაზი - მოიცავდა მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებს. მასში გაერთიანებული სიმაგრეები იქაური მდინარეების ხეობებს უწევდნენ კონტროლს.

3. სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა - ეს სისტემა მდ. ხანისწყალის გაწვრივ მდებარეობდა და აერთიანებდა ორ ციხეს - დიმს და ვარდციხე-როდოპოლისს. მათი ძირითადი დანიშნულება სამეფოში სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხრიდან არსებული მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელის ჩაკეტვა და კონტროლი უნდა ყოფილიყო. ეს გზა ტაბულა პეუტინგერიანაზეც არის დაფიქსირებული და როგორც ცნობილია ქ. არტაშატს ოძრხეს და ზეკარის უღელტეხილის გავლით ეგრისთან აკავშირებდა.

4. სამეფოს აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა - მოიცავდა ლიხის ქედის დასავლეთ კალთებს. მასში ერთიანდებოდა სკანდას და შორაპანის ციხეები, ასევე შესაძლებელია, რომ ამ სისტემის ნაწილი ყოფილიყო საზანოს და მწყერისციხის ციხეები. სკანდაც და შორაპანიც სამეფოს აღმოსავლეთ საზღვრებთან არსებულ გადმოსასვლელებს კეტავდა.

5. მოხირისის "ქვეყნის" გამაგრების ქვესისტემა - როგორც სახელიდან ჩანს, მოხირისის "ქვეყნის" საზღვრებს და იქ გამავალ სავაჭრო გზებს იცავდა. ტერიტორია მოიცავდა დღევანდელი წყალტუბოს, ქუთაისის, ზესტაფონის, ხონის და სამტრედიის რაიონების ვაკე ნაწილებს;

6. სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა - ეს სისტემა ეგრისის და კოდორის ქედების სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე აგებულ სიმაგრეებს მოიცავდა. თითოეული მათგანი ამ ქედებიდან გამომავალი მდინარეების ხეობებზე იყო განთავსებული და სამეფოს ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ იყო მიმართული;

7. სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების ქვესისტემა - რაოდენობრივად ყველაზე მეტ სიმაგრეს (19) აერთიანებდა, მათ შორის, სამეფოს დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისს. აღნიშნული ქვესისტემა დღევანდელ სამეგრელოს რეგიონში მდებარეობდა და განსხვავებულ გეოგრაფიულ არეალებს მოიცავდა. შესაბამისად, ის, რელიეფის გათვალისწინებით, რამდენიმე თავდაცვით ხაზს აერთიანებდა: უნაგირა მთის, ურთის მთის, მდინარეების ხობისწყალის და ჭანისწყალის აუზების თავდაცვით სისტემებს.

& 4. ლანდშაფტის არქეოლოგია და თანამედროვე ტექნოლოგიების (GIS, GPS, Google Earth) გამოყენების მნიშვნელობა საკითხის კვლევისათვის

ლანდშაფტის არქეოლოგია (Landscape Archaeology) ერთ-ერთი არქეოლოგიური დისციპლინაა, რომელიც შეისწავლის წარსულში, ადამიანთა მიერ ნებისთ თუ უნებლიეთ, ლანდშაფტში შეტანილ ცვლილებებს. ასეთი ცვლილებები შეიძლება იყოს დიდი რაოდენობის მიწის ან ქვის მასის ერთი ადგილიდან მეორე ადგილას გადაადგილება: რელიეფის სტრუქტურის რღვევა ადამიანის მიერ - მიწის მოჭრა, ორმოს ამოთხრა, სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობა, მშენებლობა, თავდაცვითი, სარწყავი არხების გაჭრა, მიწისქვეშა ან ნახევრად მიწური საცხოვრებლების მოწყობა და სხვა.

ლანდშაფტის არქეოლოგიის, როგორც დისციპლინის განვითარებას განსაკუთრებით ხანგრძლივი ისტორია აქვს დიდ ბრიტანეთში, სადაც ეს დარგი XVII საუკუნიდან ვითარდება (Bowden, 1999: 11, 19). ეს დისციპლინა მჭიდრო კავშირშია ისტორიულ გეოგრაფიასთან და მის დამხმარე დარგად მიიჩნევა. კვლევების დროს გამოვლენილი ძეგლების ანალიზით შესაძლებელი ხდება ისტორიული გეოგრაფიისათვის საინტერესო საკითხის გამოკვლევა (Bowden, 1999: 11).

ლანდშაფტის არქეოლოგიური კვლევისას ძირითადი ყურადღება ექცევა რელიეფში ადამიანის მიერ შეტანილი ცვლილებების გამოვლენას, აღნუსხვას და მოგროვებული მონაცემების ანალიზს. შესაბამისად, კვლევები, უმეტეს წილად, მულტიდისციპლინარულ ხასიათს ატარებს და მოიცავს ამა თუ იმ რეგიონის (ისტორიული მხარის) შესახებ არსებული წერილობითი წყაროების, გეოგრაფიული მონაცემების, მანამდე არსებული კვლევების მოგროვებას და დამუშავებას, უშუალოდ ადგილზე დაზვერვითი სამუშაოების წარმართვას, გამოვლენილი საკვლევი ძეგლის სრულ აღნუსხვას: ძეგლისათვის საერთო გლობალური კოორდინატების დადგენას, მასშტაბების და კომპლექსურობის გარკვევას, ძეგლის ჩახაზვას, ფოტოგრაფირებას და სპეციალური საველე ბლანკების და/ან დღიურის დახმარებით წერილობით დოკუმენტირებას.

ერთი შეხედვით, ლანდშაფტის არქეოლოგიის და ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის მეთოდები ერთმანეთის მსგავსია და გარკვეული თვალსაზრისით, ამ ორ დისციპლინას, საერთო მიზნები და მეთოდებიც აქვს, თუმცა, არსებობს მცირედი განსხვავებებიც. ისტორიული გეოგრაფია შეისწავლის, კონკრეტულ ისტორიულ

პერიოდში, ამ თუ იმ რეგიონის დასახლებული პუნქტების და საზღვრების წარმოშობას, განვითარებას და ცვლილებას. ხოლო ლანდშაფტის არქეოლოგიის მთავარი დანიშნულება ადამიანის მიერ ლანდშაფტში (რელიეფში) შეტანილი ცვლილებების კვლევაა. დღეისათვის ლანდშაფტის არქეოლოგიას ისეთივე სტანდარტიზებული კვლევის მეთოდები აქვს, როგორც სავსე არქეოლოგიას და შესაბამისად, კვლევები სისტემურ და მეთოდურ ხასიათს ატარებს. მოგროვებული მასალები ერთი სტანდარტის მიხედვით გროვდება და თავს იყრის საერთო მონაცემთა ბაზაში, რაც სამომავლო კვლევა-ძიებისათვის მეტად მნიშვნელოვანია (Bowden, 1999: 29-104).

ლანდშაფტის არქეოლოგია მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ამა თუ იმ ძეგლის შესწავლის საქმეში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების გარეშე. როგორც ცნობილია, სტაციონარულ არქეოლოგიურ გათხრებს შედარებით დიდი მატერიალური სახსრები სჭირდება, ვიდრე დაზვერვით ექსპედიციებს. გარდა ამისა, იმ ქვეყნებში, სადაც კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა მთავარ პრიორიტეტს წარმოადგენს, არქეოლოგიური გათხრების ჩატარებას, გარკვეული თვალსაზრისით, ლანდშაფტის არქეოლოგიის მეთოდების გამოყენებას ამჯობინებენ, რადგანაც მცირე დროში და მცირე ფინანსური სახსრებით ხერხდება ძეგლების ფიქსაცია და მაქსიმალური შესწავლა. და ეს კვლევები ძეგლის უსაფრთხოებას (არქეოლოგიური გათხრებისაგან განსხვავებით) საშიშროებას არ უქმნის ანუ ის ხელუხლებელი რჩება.

იმ ციხესიმაგრეების და ზოგადად არქიტექტურის შესწავლისათვის, სადაც არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა, ლანდშაფტის არქეოლოგიის კვლევითი მეთოდების გამოყენებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. მეთოდური დაზვერვების (აღწერა, ჩახაზვა, ფოტოგრაფირება) შედეგად შესაძლებელი ხდება საკვლევ ძეგლების ერთიანი მეთოდის ფარგლებში შესწავლა და მათი ურთიერთშედარებითი ანალიზის გაკეთება. სწორედ ამ მეთოდით დგინდება მიწით დაფარული (ან ნახევრად დაფარული) გალავნების, კოშკების და თუ სხვა ნაგებობების ზუსტი მდებარეობა და ზოგ შემთხვევაში დანიშნულებაც. ლანდშაფტის არქეოლოგიის მეთოდების ცოდნა, მკვლევარს საშუალებას აძლევს, ზუსტად განსაზღვროს რელიეფის არაბუნებრივი ფორმების რაობა, როგორებიც შეიძლება იყოს ძველი თავდაცვითი თხრილის ნაშთი, მიწის ფენით დაფარული ნაგებობის კვალი და სხვ. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გეოფიზიკურ კვლევებსაც (ბრაგვაძე 2012: 19–23), რის შედეგად ხერხდება მიწისქვეშა

სტრუქტურების (გეოლოგიური თუ არქეოლოგიური ფენების სტრატეგრაფიის) შესწავლა.

ლანდშაფტის არქეოლოგიისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თანამედროვე ტექნოლოგიების (GIS, GPS) განვითარება. შედეგად შესაძლებელი ხდება მიწისზედა ძეგლების იდეალურ სიზუსტემდე (2 სმ) ფიქსაცია. GIS გეოგრაფიულ საინფორმაციო სისტემებს ნიშნავს (ინგ. Geographic Information System) და გულისხმობს ნებისმიერი პუნქტის გეოგრაფიული მახასიათებლების შეგროვებას, ანალიზს და შედეგად ამ პუნქტის ზუსტი მდებარეობის განსაზღვრას დედამიწის მასშტაბით. GIS მონაცემების მისაღებად გამოიყენება GPS (Global Positioning System), რაც ქართულად გლობალური ადგილმდებარეობის განმსაზღვრელ სისტემას ნიშნავს. ეს არის სხვადასხვა სიმძლავრის აპარატი, რომელიც საკვლევი პუნქტის მდებარეობას ათეულობით თანამგზავრიდან და დედამიწაზე განთავსებული სადგურებიდან მიღებული მონაცემების მიხედვით ადგენს. ასეთ კვლევებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამა თუ იმ ძეგლის ზუსტი მდებარეობის დასადგენად, ასევე, მათი აგებმისა და ტოპოგრაფიული რუკების შესადგენად. ასეთი კვლევა 2009 წელს ჩატარდა ნაქალაქევის ნაქალაქარზე. შედეგად, მიღებულ იქნა ნაქალაქარის 2 სმ-იანი სიზუსტის გეგმა (ტაბ. XXXVIII.1-2), რომელიც მიზნულია მსოფლიო კოორდინატთა სისტემას. იმავდროულად შეიქმნა ნაქალაქარის რელიეფის ზუსტი სამგანზომილებიანი მოდელი (ევერილი... 2010: 102-115). ასევე, მნიშვნელოვან ინფორმაციებს იძლევა აერო ფოტო და კოსმოსური გადაღებები (საფრენი აპარატების - თვითმფრინავი, ვერტმფრენი და კოსმოსური თანამგზავრების მეშვეობით). ასეთი გადაღებების მეშვეობით კარგად იკვეთება, ადამიანის აქტივობის შედეგად, ლანდშაფტში მომხდარი ცვლილებები (Bowden, 1999: 105-118).

2007-2009 წლებში, ლანდშაფტის არქეოლოგიის მეთოდის ძირითადი პრინციპების გამოყენებით, ჩვენ მოვინახულეთ დასავლეთ საქართველოს რამოდენიმე ძეგლი (შხეფი, კოტიანეთი, სორტა, კვაუთი, მენჯი, საკალანდარიშვილო, გონიო, ქუთაისი და სხვ.), ხოლო 2010 წლის გაზაფხულზე, ჩვენ მიერ შესწავლილ იქნა დასავლეთ საქართველოში არსებული ორმოცდახუთი ძეგლი (ტაბ. IV.1). პროექტის ფარგლებში, რომელიც დაფინანსებული იყო ბრიტანული სამეცნიერო ფონდ "FARIG"-ის მიერ, მოხერხდა სამეგრელოს, იმერეთის, გურიისა და აჭარის რეგიონების ძეგლების მონახულება, აღწერა, ჩახაზვა, ფოტოგრაფირება, გეოგრაფიულ გარემოზე დაკვირვება,

GPS კოორდინატებისა და სიმაღლეების აღება. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პროექტის დაწყებამდე, ჩვენ მიერ მოპოვებული ძეგლების ნუსხები ხშირ შემთხვევაში დასაზუსტებელი იყო, მაგ; სოფ. სარაქონში, კოტიანეთში, ბიაში ციხეებისა და კოშკების ნაცვლად, აღმოჩნდა ეკლესიების ნაშთები, რაც ჩვენი საკვლევი თემის ფარგლებს, რა თქმა უნდა, სცდებოდა. თუმცა, უმეტეს შემთხვევებში, მაინც მოვახდინეთ ამ ძეგლების სრული ფიქსაცია. ასევე იყო შემთხვევები, როდესაც ციხესიმაგრე გვიანშუა საუკუნეებში აღმოჩნდა აგებული და იქ IV-VI საუკუნეების სამშენებლო ფენები ვერ აღმოვაჩინეთ მაგ. ზენის და ხეთას ციხეებზე. საერთო ჯამში, პროექტის ფარგლებში, მოხერხდა ადრეშუა საუკუნეების (IV-VI სს.) ოცდაათამდე ძეგლის მონახულება*.

ძეგლების შესწავლის ჩვენ მიერ გამოყენებული მეთოდიკა რამდენიმე მიმართულებას მოიცავდა: არქიტექტურული ძეგლის (ამ შემთხვევაში, ციხესიმაგრეების) აზომვა და ჩახაზვა ციხეთა გეგმარებების ტიპების დასადგენად (ჩავიხაზეთ 26 ძეგლი), ციხეების სამშენებლო მასალებისა და ტექნიკის ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზი და ძეგლზე არსებული ზედაპირული არქეოლოგიური მასალის მოძიება-აკრებვა, ციხეთა ქრონოლოგიის დასაზუსტებლად, ძეგლის გეოგრაფიულ გარემოზე დაკვირვება ციხეთა ამ ადგილზე აშენების მიზნებისა და მათი დანიშნულებების გასარკვევად. GPS კოორდინატებისა და სიმაღლეების აღება, შემდგომში ამ ძეგლების ტოპოგრაფიულ რუკებსა და აეროფოტოებზე განთავსებისა და მათზე დაკვირვების მიზნით; ლანდშაფტის არქეოლოგიის ელემენტების გამოყენება, არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების გარეშე მიწის ქვეშ არსებული იმ ძეგლების აღწერა-შესწავლა, რომლებიც წარმოდგენილია მიწის ზემოთ არსებული ხელოვნური ბორცვებით, შემადლებებით, ჩაღრმავებებით და სხვ.

ჩვენ მიერ მონახულებული ძეგლების (მათ შორის, ეკლესიებისა და გვიანი შუა საუკუნეების ციხესიმაგრეების) მაქსიმალური სიზუსტით აღნუსხვა, მეცნიერული კვლევის პარალელურად, განპირობებული იყო იმ მოსაზრებითაც, რომ მოპოვებული მონაცემები, საბოლოო დამუშავების შემდგომ, გადაეცეს დასავლეთ საქართველოს

---

* აბდათი, თამაკონი, კოტიანეთი, ეკი, ხომაკირდე, ოსინდალე, სარაქონი (2 ძეგლი), ახუთი, ნაფიჩხოვო, კირციხი, სქური, კურზუ, ნოდა, მაჩხომერი, ნასკალუ, ყურუმულია, ჯახუთი, ბია, გადმა საჯიჯაო (იგივე ხორშის ციხე), ზენი, ძველი ხიბულა, ნოჯიხევი, ჯეგეთა, ხეთა, ჭაქვინჯას ეკლესია, ჭაქვინჯას ციხე, რუხი, შორაპანი, ვარდციხე, ქვემო დიმის კოშკი, დიმი, საქარას კოშკი, საზანო, სკანდე, ტოლები, შუხუთი, ლიხაური, ასკანა, ბუკისციხე, ზოტი, ციხისფერდი, პეტრა-ციხისძირი, ბათუმი და მწყერისციხე.

სხვადასხვა რაიონის კულტურის სამსახურებსა და მუზეუმებს, ასევე საქართველოს კულტურის სამინისტროს, შემდგომში ამ ძეგლებზე მონაცემთა ბაზების შესაქმნელად.

გამომდინარე იქედან, რომ აერო ფოტო და კოსმოსური გადაღებები დიდ ფინანსებს მოითხოვს, ჩვენი საკვლევი თემისათვის, ძეგლებზე და მათ გარშემო არსებულ რელიეფებზე დასაკვირვებლად, ვიყენებდით კომპიუტერულ პროგრამა Google Earth-ს, სადაც წარმოდგენილია დედამიწის კოსმოსიდან გადაღებული ფოტოები, რომლებიც კოსმოსიდან არის გადაღებული და საბოლოო ჯამში მიღებულია ვირტუალური გლობუსი, სადაც, ნებისმიერი, სასურველი წერტილის პოვნაა შესაძლებელი, როგორც საძიებელი პუნქტის სახელის, ისე მისი კოორდინატების მითითებით (ტაბ. IV.2). შედეგად, შესაძლებელი ხდება, ძეგლების გეგმარებაზე და მათ გარემოზე დაკვირვება; ციხეებს შორის ზუსტი მანძილების გარკვევა და მათი კავშირების შესაძლებლობის დაშვება; მათკენ მიმავალი საცალფეხო და საურმე გზების ნახვა; ყველაფერი ეს, საბოლოო დამუშავების და ანალიზის შემდეგ, მნიშვნელოვან ინფორმაციებს იძლევა ციხესიმაგრეების დანიშნულებებისა და მათი სამოქმედო არეალების შესახებ*.

---

* დასავლეთ საქართველოში დაზვერვითი ექსპედიციის დროს დიდი დახმარება გაგვიწიეს: დავით ლომიტაშვილმა, რომელმაც ინფორმაცია მოგვაწოდა ოსინდალეს და ხომაკირდეს სიმაგრეების შესახებ, მანვე საგულისხმო კონსულტაციები გაგვიწია სხვადასხვა სამეცნიერო პრობლემატიკასთან დაკავშირებით. გარდა ამისა დ. ლომიტაშვილმა დაგვაკავშირა ხობისა და ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტში სიძველეებით დაინტერესებულ პირებთან; რომან თოლორდავამ, რომელმაც ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის ძეგლების შესახებ მოგვაწოდა ინფორმაცია, მანვე გაგვაცნო გაგვაცნო რევაზ (ჟორა) ფაცაცია, რომელმაც მეგზურობა გაგვიწია ჩვენთვის მანამდე უცნობ ნაფიჩხოვოს და კურხუს ციხეებზე; გოგიტა ჩიტაიამ, რომელმაც ხობის მუნიციპალიტეტის ძეგლების შესახებ დეტალური ინფორმაცია მოგვაწოდა და ხშირ შემთხვევაში თავად გაგვიწია მეგზურობა ციხეებზე; ექსპედიციის წევრებმა - გიორგი ნადირაძემ და ჯაბა ლაბაძემ, რომლებიც აქტიურად მუშაობდნენ ძეგლების მოძიებაში, აზომვაში, ფოტოგრაფირებაში და GPS მონაცემების აღებაში; ირაკლი მურღულიამ, რომელმაც ჩვენ მიერ ველზე გაკეთებული ნახაზების მიხედვით სიმაგრეების ციფრული გეგმები შექმნა.

თავი IV. ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების კლასიფიკაცია

& 1. ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია

ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების ქრონოლოგიის განსაზღვრისათვის, კომბინირებული მეთოდები გამოიყენება - არქეოლოგიური მასალებისა და წერილობითი წყაროების ცნობების ანალიზი, ასევე ძეგლების მშენებლობის ტექნიკის ხელოვნებათმცოდნეობითი შეფასება. როგორც ზემოთ აღინიშნა, შესასწავლი ძეგლების უმეტესობა ქრონოლოგიურად IV-VI საუკუნეებში თავსდება. თუმცა, რა თქმა უნდა, არის ძეგლები, რომლებიც მანამდეც არსებობდნენ და შემდგომ პერიოდშიც განაგრძეს არსებობა. მაგალითად: გონიო-აფსაროსი, შორაპანი, ქუთაისი და სხვა. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება მხოლოდ ის ძეგლები, სადაც ეგრისის სამეფოს წინა და შემდგომი პერიოდების საფორტიფიკაციო ნაგებობებია გამოვლენილი და არა უბრალოდ კულტურული ფენები ან სამოსახლოები, როგორც, მაგალითად, ნოქალაქევში - იქ ძვ.წ. VIII-I სს-ში მძლავრი სამოსახლოს არსებობაა დადასტურებული, თუმცა იმავე პერიოდის საფორტიფიკაციო ნაგებობები ჯერ მიკვლეული არ არის.

ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის შედეგად ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეები 3 ძირითად კატეგორიაში თავსდება:

1. ანტიკურ პერიოდში დაარსებული სიმაგრეები, რომლებმაც თავიანთი დანიშნულება IV-VI სს-შიც შეინარჩუნეს - ამ კატეგორიაში ძირითადად ერთიანდება

შავიზღვისპირა სიმაგრეები: გონიო-აფსაროსი, ფაზისი, სებასტოპოლისი და პიტიუნტი, რომლებიც I-II სს-ში რომის მიერ შექმნილ, ე.წ. "პონტოს ლიმესში" ერთიანდებოდნენ. ასევე, ანტიკური ხანიდან არსებობდა შორაპანის ციხე, რაც წერილობითი წყაროების მონაცემებით და არქეოლოგიური მასალებითაც დასტურდება. იგივე შეიძლება ითქვას, მთისძირის (გამყრელიძე 1982: 52-107) და საზანოს სიმაგრეებზეც (ჯაფარიძე 2006: 78-87).

2. სიმაგრეები, რომლებიც IV-VI სს-ში დაარსდა, მაგრამ თავისი დანიშნულება განვითარებულ და გვიანშუასაუკუნეებშიც არ დაუკარგავს: კურზუ, ოსინდალე, თამაკონი, შუხუთი, ლიხაური, ასკანა, ბუკისციხე, ზოტი, ციხისძირი, ბათუმი, გონიო, ანაკოფია, წებელდა, ქუთაისი, აბედათი, შხეფი, ძველი ხიბულა და ჭაქვინჯა.

ჩამოთვლილი სიმაგრეების ნაწილში ცხოვრება, სხვადასხვა ინტენსივობით, შუა საუკუნეების სამივე ეტაპზე (ადრე, განვითარებული და გვიანი) გრძელდებოდა და

ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე, მათი ფუნქციებიც იცვლებოდა. მაგალითისათვის, ქუთაისი ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ მთავარ ქალაქს წარმოადგენდა. მოგვიანებით ის აფხაზთა სამეფოს დედაქალაქი გახდა, X-XI სს-ის მიჯნიდან, დავით აღმაშებლის მიერ თბილისის აღებამდე, გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქია, მოგვიანებით კი, საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ, იმერეთის სამეფოს დედაქალაქი გახდა.

3. დანარჩენი სიმაგრეები კი, სავარაუდოდ, მხოლოდ IV-VI სს-ში არსებობდა და ეგრისის სამეფოს დასუსტების შემდეგ ფუნქცია დაკარგა.

ცალკე უნდა განვიხილოთ სიმაგრეების ქრონოლოგია უშუალოდ ჩვენ საკვლევ პერიოდში (IV-VI სს). როგორც ზემოთ აღინიშნა, სიმაგრეების უმეტესობა ან IV საუკუნეშია დაარსებული ან ამ პერიოდში მოხდა მათი განახლება. თუმცა, არის სიმაგრეები, რომლებიც V და VI საუკუნეებისაა - ამ კატეგორიას უნდა განეკუთვნებოდეს ოსინდალეს ციხე. ცალკე გამოსაყოფია ის კატეგორია, სადაც აშკარად იკვეთება მშენებლობის 3 ეტაპი - IV, V და VI საუკუნეებში. ასეთებია - ნოქალაქევი და ქუთაისი.

ეგრისის სამეფოს სიმაგრეების მრავალწლიანი კვლევის შედეგად მეცნიერებმა, სამშენებლო ტექნოლოგიების ანალიზის საფუძველზე, დაადგინეს მეტ-ნაკლებად ზუსტი სტანდარტები ძეგლების ქრონოლოგიისათვის.

დღეისათვის არსებობს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ზოგადად, ეგრისის სამეფოს სიმაგრეების კედლების საპირე წყობის მასალად, გამოიყენება კლდის ფლეთილი ქვა, დულაბად - კირი. რიგები უმეტეს შემთხვევაში დაცულია, თუმცა გვხვდება კედლები, სადაც რიგები დაცული არ არის. კედლების სიქეები 1-2,5 მეტრს შორის მერყეობს. საპირე წყობებს შორის ჩაყრილია სხვადასხვა ჯიშის ქვები და კირი. საპირე წყობების ამოსაყვანად საერთოდ არ იხმარება რიყის ქვა, ის მხოლოდ საძირკვლის მოსაწყობად და საპირე წყობებს შორის სივრცის ამოსავებად გამოიყენებოდა. ეგრისის სამეფოს სიმაგრეებზე ხშირად გვხვდება აგურის წყობებიც (Onus Mixtum), რომლებიც ერთი, ორი ან სამი სართულის სახით არის წარმოდგენილი (ზაქარაია... 1991: 161-164).

IV და V საუკუნეებთან შედარებით VI საუკუნის სამშენებლო ტექნიკა საგრძნობლად განსხვავდება. თუკი პირველ ეტაპზე, კედლების საპირე წყობებში, უფრო მეტად გამოიყენება კლდის, უხეშად გამოთლილი, მცირე ზომის ფლეთილი ქვები (10-20-30 სმ.), მოგვიანებით, ბევრ ძეგლზე გვხვდება კლდის ქვისაგან გამოთლილი დიდი

კვადრებით ნაგები კედლები, სადაც კვადრები კარგად არის გათლილი და მათი ზომები 40X60 სმ-დან 60X120 სმ-მდე მერყეობს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ასეთი ტიპის მშენებლობა VI საუკუნით თარიღდება და იუსტინიანე დიდის მიერ ეგრისში წარმოებულ სამშენებლო საქმიანობას უკავშირდება (ზაქარაია 1987: 160. მურღულია 2007: 71).

სამწუხაროდ, ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების მშენებლობის უფრო ზუსტი ქრონოლოგიის განსაზღვრა, უმეტეს შემთხვევაში, შეუძლებელია. გამონაკლისია შემთხვევა როდესაც, არქეოლოგიური მასალების ზუსტი ქრონოლოგიის განსაზღვრით, შესაძლებელი ხდება სამშენებლო ფენების დათარიღება.

§ 2. ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია

ჩვენს მიერ, წლების განმავლობაში, შესწავლილი სიმაგრეების მოგროვებული მონაცემების ანალიზით, შესაძლებელი ხდება მათი ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ჩამოყალიბება.

ეგრისის სამეფოს სიმაგრეების ტიპოლოგიის განსაზღვრისათვის ძირითადი აქცენტები უნდა გაკეთდეს სიმაგრეების გეოგრაფიულ გარემოზე, გეგმარების ტიპებზე, სამშენებლო მასალებზე, საფორტიფიკაციო კომპონენტებზე (კოშკები, გალავნები, თავდაცვითი თხრილები და მიწაყრილები) და სიმაგრეების შემადგენელ ნაწილებზე (ეკლესია, სასახლე, სხვა ნაგებობები).

ეგრისის სამეფოს ციხე-ქალაქებისათვის ადგილის შერჩევას, თითქმის ყველა შემთხვევაში, უპირატესობა ენიჭებოდა რელიეფს ანუ სიმაგრეები იგებოდა ძნელად მისადგომ ადგილებში და მათი გალავნები რელიეფის კონტურებზე იყო მორგებული. ამ მხრივ ეგრისის სიმაგრეები, ანტიკურ სამყაროში არსებული, ორი - ბერძნული და რომაული საფორტიფიკაციო სისტემებიდან მეტ სიახლოვეს ბერძნულის მიმართ იჩენს, სადაც აქცენტი სწორედ რელიეფის გამოყენებაზე კეთდება (ბურჭულაძე 2002: 46. Winter 1971: 3-46). სიმაგრეების ასაშენებლად ვაკე ადგილების შერჩევა ანუ რომაული სტანდარტების გამოყენება, ძირითადად, ხდებოდა შავი ზღვისპირა სიმაგრეების აშენებისას, რომლებიც, როგორც უკვე აღინიშნა, თავად რომაელების მიერ იყო აგებული და შესაბამისად, აქ ეგრისის სამეფოში არსებული საერთო სტანდარტებიდან აცდენაც თვალსაჩინოა, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ IV-VI სს-ში ზღვის სანაპიროზე აშენებულ სიმაგრეებში უკვე შეინიშნება ბერძნული სისტემის გამოყენება. ამის ნათელი

დადასტურებაა ბათუმის, ციხისძირის და ანაკოფიის სიმაგრეები. კიდევ ერთ გამონაკლისს ვარდციხის ნაქალაქარი წარმოადგენს, თუმცა აქ გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ მდინარეების: ხანისწყალის, რიონის და ყვირილას შეერთების ადგილას მთიანი რელიეფი არ არის, თუმცა, იქ გამაგრებული პუნქტის არსებობა, სავაჭრო-სტარტეგიული თვალსაზრისით აუცილებელი იქნებოდა და შესაბამისად, ციხის ამშენებლებმა მაქსიმალურად გამოიყენეს არსებული გეოგრაფიული გარემო, ისე რომ ჩრდილოეთ მხრიდან ქალაქი მდინარით და ციცაბო ფერდობით იყო დაცული.

სიმაგრეთა გეგმარების ტიპების განსაზღვრისას მნიშვნელობა ენიჭება თავად სიმაგრეთა ფუნქციურ კლასიფიკაციას. ცხადია, რომ განსახვავებული გეგმარება იქნებოდა მცირე ციხეს, დიდ ციხეს და ციხე-ქალაქს. სამივე შემთხვევაში თვალსაჩინოა გეგმარების არაწესიერი გეომეტრიული ფორმები, რაც სიმაგრეების გალავნების რელიეფზე მორგებით იყო განპირობებული.

სიმაგრეების დაგეგმარებისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ციტადელის ანუ დედა-ციხის მოწყობასაც - ეს ძირითადად დიდ ციხე-ქალაქებს ეხება, სადაც ქვედა ქალაქთან ერთად, სადაც ძირითადი სავაჭრო-სახელოსნო და ადმინისტრაციული ნაგებობები მდებარეობდა, არსებობდა საგანგებოდ გამაგრებული მონაკვეთიც, რომელიც, როგორც წესი, ქალაქის ყველაზე ძნელად მისადგომ, უმაღლეს ნიშნულზე იყო განთავსებული. ეგრისის სამეფოს სიმაგრეებიდან ციტადელი ჰქონდა შორაპანს, სკანდას, ქუთაისს, ვარდციხეს, აბედათს, ნოქალაქევს, ჭაქვინჯას, ანაკოფიას და წებელდას სიმაგრეებს.

როგორც უკვე აღინიშნა, სამშენებლო მასალეზად გამოყენებული იყო სხვადასხვა ჯიშის ქვები და კირის დუღაბი, ხოლო კედლების პერანგები, როგორც წესი, ამოყვანილი იყო მხოლოდ კლდის ფლეთილი ქვებით ან კარგად გათლილი ლოდებით, საპირე წყობებში რიყის ქვა არ გამოიყენებოდა. ქვის და კირის გარდა გამოიყენებოდა კერამიკული ფილები, აგური და კრამიტი. ფართო გამოყენება უნდა ჰქონოდა ხის მასალასაც, რომელიც კიბეების, ხარაჩოების და საბრძოლო ბილიკების მოსაწყობად გამოიყენებოდა.

ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებს სხვა პერიოდის ძეგლებისაგან განსხვავებული, სახასიათო საფორტიფიკაციო მონაცემები ჰქონდა. როგორც წესი, სიმაგრეები შენდებოდა მაღალ და ძნელად მისადგომ ადგილას. ციხის უსაფრთხოებას მის ირგვლივ გაჭრილი ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი უზრუნველყოფდა. თხრილის სიგანე

ზოგიერთ შემთხვევაში 10 მეტრს, ხოლო სიღრმე 5 მეტრს აღწევდა. მაგალითად, საკალანდარიშვილოს ციხის თავდაცვითი თხრილის სიგანე 10 მეტრს აღწევს, ხოლო სიღრმე 6 მეტრს (ზაქარაია 2002: 86). საფიქრებელია, რომ 15 საუკუნის წინ, ვიდრე თხრილი ნალექებით ჩატანილი მიწით ამოივსებოდა, უფრო განიერი და ღრმაც იქნებოდა. ასევე შთამბეჭდავია ეკის ციხის თავდაცვითი თხრილი, რომელიც ციხეს გარს უვლის და სიგრძეში 270 მეტრს აღწევს.

სამწუხაროდ, დღემდე, ხელოვნური თავდაცვითი მიწაყრილის ნაშთი ციხის გარშემო ფაქტიურად არ არის გამოვლენილი. ერთადერთი მონაცემი, თავდაცვითი მიწაყრილის არსებობის შესახებ ეგრისის სამეფო პერიოდის სიმაგრეებთან, მოცემულია ნ.ბერძენიშვილთან. ქუთაისი-სამტრედიის სამანქანო გზის მე-20 კმ-ზე, გზის პირას მას უნახავს წრიული ფორმის სამხედრო ბანაკის ნაშთი, რომელსაც გარშემო ორ-ორი თავდაცვითი თხრილი და მიწაყრილი შემოუყვებოდა (ბერძენიშვილი 1975: 448). საფიქრებელია, რომ ასეთი მიწაყრილები თავის დროზე სხვა სიმაგრეების გარშემოც იქნებოდა და ალბათ დროთა განმავლობაში ისინი მიწით ამოივსო.

ეგრისის სამეფოს ყველა სიმაგრეს ამაგრებდა კოშკები (ძალიან მცირე ზომის სიმაგრეების გარდა, რომლებიც ფაქტიურად თავად წარმოადგენდნენ კოშკებს). მათი რაოდენობა სხვადასხვა იყო - სიმაგრის ფართობის, გალავნების სიგრძის და დაცულობის ხარისხის მიხედვით. კოშკები ძირითადად გალავნების იმ მონაკვეთებში იყო ჩაშენებული საიდანაც თავდასხმას ელოდნენ, ამიტომ თუ ციხეს რომელიმე მხრიდან ციცაბო ფერდობი, კლდე ან მდინარის ღრმა ხეობა ესაზღვრებოდა, იმ მხარეს კოშკის აგებას აზრი არ ჰქონდა. როგორც წესი, კოშკები გალავნებში იყო ჩაშენებული, ისე რომ მათი ნაწილი, გალავნების გარეთ იყო გამოწეული. ასე განლაგებული კოშკებიდან უფრო ადვილად მოხდებოდა გალავანთან მოახლოებული მოიერიშეების მოგერიება. გამონაკლისის სახით გვხვდება ციხეები, სადაც კოშკები ციხის შიდა ტერიტორიის შუა ნაწილში დგას. ასეთია ხომაკირდე, რომელსაც ორი კოშკი აქვს - ერთი ჩაშენებულია გალავანში, ხოლო მეორე შიდა ეზოში მდებარეობს. ეკის და სკურის სიმაგრეებშიც კოშკები ციხის ცენტრალურ ნაწილში იყო განთავსებული, თანაც ხომაკირდესგან განსხვავებით ამ ციხეებს დამატებითი კოშკები არ ჰქონდა. სავარაუდოდ კოშკის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა ყურუმულიაში გამოვლენილ ციხის ნაშთსაც, ამის თქმის საფუძველს იძლევა ამ ციხის გარშემო მიწის დონეზე შემორჩენილი კედლების კვალი, რომელიც შესაძლოა გარე გალავანი ყოფილიყო.

კომპებს, უმეტეს შემთხვევაში, ოთხკუთხა ფორმა ჰქონდათ. გამონაკლისს წარმოადგენს ანაკოფიაში და ქუთაისში გამოვლენილი წრიული კომპები (ზაქარაია 2002: 98-102).

ეგრისის სამეფო ციხესიმაგრეებში გვხვდება არასაფორტიფიკაციო დანიშნულების ნაგებობებიც: ეკლესიები, სასახლეები, აბანოები, გვირაბები, ყაზარმები, წყალსაცავები, კირის და თიხის გამოსაწვავი ქურები და სხვ. ამ ნაგებობების დანიშნულება სიმაგრის მეპატრონის, ციხისთავის, გარნიზონისა და იქ მომსახურე სხვა ადამიანების მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება იყო.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიმაგრეებში ეკლესიების განთავსებას დიდი ყურადღება ექცეოდა. ამის თქმის საფუძველს იძლევა სიმაგრეთა დიდ ნაწილში (მათ შორის მცირე ზომის ციხეებშიც) ეკლესიის ნაშთების გამოვლენის ფაქტები, რაც აშკარად მიუთითებს, ერთი მხრივ სამეფოში ქრისტიანული სარწმუნოების ფართოდ გავრცელებას და მეორე მხრივ, ცხადი ხდება, რომ ციხეში ჩაყენებული გარნიზონებისა და ზოგადად სამეფოს ჯარისათვის, ქრისტიანულ სარწმუნოებას და რელიგიური რიტუალების შესრულებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. სწორედ ამიტომაც, თუნდაც მცირე ზომის ციხეებში, იგებოდა სტაციონარული სალოცავები, რაც ცხადია, გარნიზონის მაღალი საბრძოლო სულისკვეთების ჩამოყალიბებაშიც დიდი როლს თამაშობდა.

ეკლესიებისაგან განსხვავებით, სხვა დანიშნულების ნაგებობები მხოლოდ დიდი ზომის სიმაგრეებში და ციხე-ქალაქებშია გამოვლენილი. ცხადია, რომ ამ თუ იმ ციხე-ქალაქში სასახლეების გამოვლენა პირდაპირ კავშირშია იქ რომელიმე დიდი მთავრის ან მეფის რეზიდენციის არსებობასთან. ასევე საცხოვრებლად იყო გამოყენებული ციხის კომპებიც. სიმაგრეებში გამოვლენილი აბანოები აშკარად მიუთითებენ იქ, როგორც დიდებულების არსებობაზე, ისე იმ ფაქტზე, რომ ამ აბანოებით გარნიზონები სარგებლობდნენ (მაგ. ნოქალაქევში), რაც ადასტურებს, რომ ჯარში მაღალი სოციალური წრეების წარმომადგენლები მსახურობდნენ.

დაასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ეგრისის სამეფოს სიმაგრეები შემდეგ ძირითად ტიპებად შეიძლება დაიყოს:

1. მცირე სიმაგრე მხოლოდ გალავნით (კომპის, თავდაცვითი თხრილის და სხვა ნაგებობების გარეშე).

2. მცირე სიმაგრე, გალავნით, კოშკით, თავდაცვითი თხრილითა და ეკლესიით (აქ თავის მხრივ ერთიანდებიან სხვადასხვა ტიპის ციხეები, - კოშკთან და გალავანთან ერთად ზოგიერთს აქვს მხოლოდ ეკლესია და ზოგიერთს მხოლოდ თავდაცვითი თხრილი ან ორივე კომპონენტი ერთად).

3. დიდი ზომის სიმაგრეები გალავნებით, კოშკებით, ეკლესიებით, თავდაცვითი თხრილებითა და სხვა ნაგებობებით (აქაც შესაძლებელია, რომ ზოგიერთ ციხეს არ ჰქონდეს ერთი ან რამოდენიმე კომპონენტი).

4. ციხე-ქალაქები გალავნებით, კოშკებით, ეკლესიებითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით (ამ ტიპის სიმაგრეების სიახლოვეს ნაკლებად არის გამოვლენილი თავდაცვითი თხრილები, რაც ვფიქრობთ, ციხე-ქალაქების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე, ინტენსიური ცხოვრებისა და მრავალი გადაკეთების ბრალი უნდა იყოს, რის გამოც ციხე-ქალაქების გარშემო გაჭრილი თხრილები დროთა განმავლობაში სავარაუდოდ ამოივსო და მოსწორდა).

& 3. ფუნქციური კლასიფიკაცია

ციხესიმაგრეების ფუნქციების განსაზღვრისას უმთავრესი ყურადღება უნდა მიექცეს მათ მდებარეობას. როგორც ცნობილია, ამა თუ იმ სიმაგრის ასაშენებლად, კონკრეტული მიზნებიდან გამომდინარე, ამ მიზნების შესაფერის ადგილს ირჩევდნენ და შესაბამისად, ციხის დანიშნულება თავისთავად დაკავშირებული იყო მის მდებარეობასთან.

ივ. ჯავახიშვილი ციხის სამ დანიშნულებას გამოყოფდა: დასაცავი, საგუშაგო და ხალხის სახიზარი (ჯავახიშვილი 1946: 42). პ. ზაქარაიას მიხედვით, ციხეებს აშენებდნენ სხვადასხვა მთის, მდინარეთა შესაყარის, ხრამების და ციცაბო ხეობების გაწვრივ (ზაქარაია 1973: 4). მისივე აზრით, საქართველოში სიმაგრეების სხვადასხვა ტიპები არსებობდა: ქალაქები, ციხეები, ციხე-დარბაზები, გალავნები, კოშკები, გადამღობი კედლები და ბუნებრივი სიმაგრეები (ზაქარაია 1960: 5). ჩამოთვლილთაგან ეგრისის სამეფოში არსებობდა ქალაქები, ციხეები, ციხე-დარბაზები და კოშკები. ასევე არსებობდა საველე სამხედრო ბანაკები (ბერძენიშვილი 1975: 448), საფიქრებელია, რომ იქნებოდა გადამღობი კედლები და ბუნებრივი გამაგრებებიც, თუმცა, სამწუხაროდ, დღემდე მსგავსი ტიპის სიმაგრეები მოკვლეული არ არის.

ჩვენი აზრით, ეგრისის ციხესიმაგრეები მათი ფუნქციების მიხედვით, სამ ძირითად ჯგუფში შეიძლება მოთავსდეს: ხეობის-გზის ჩამკეტი, საგუშაგო-სასიგნალო და ადმინისტრაციულ-საბაჟო დანიშნულების.

ხეობის - გზის ჩამკეტი ციხის ფუნქცია მისი მდებარეობიდან გამომდინარეობდა. როგორც წესი, ასეთი ციხეები იგებოდა სხვადასხვა ხეობის ბოლოში, მთისა და ბარის შესაყართან, ისე, რომ ხეობაში გამავალ გზაზე მომავალ მტერს გავაკებამდე ციხის გავლა მოუწევდა. იმის გათვალისწინებით, რომ მდინარის ხეობა თავისთავად გულისხმობს მის სივიწროვეს, შესაბამისად, ჩამკეტი ციხის ალება მტერს დიდი ძალებით გაუჭირდებოდა, სწორედ ამის გათვალისწინებით ერთ ციხესაც კი შეეძლო საკმაოდ დიდი რაოდენობის მტრის შეკავება, რომელიც, თავის მხრივ, მარშირების დროს, საბრძოლო წყობას ვერ მიიღებდა. ჩვენ მიერ შესწავლილი ციხესიმაგრეებიდან ხეობის ჩამკეტის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა სკურის (მდ. ჭანისწყალი), დიმის (მდ. ხანისწყალი), შორაპნისა (მდ. ყვირილა) და კიდევ სხვა ციხეებს.

საგუშაგო-სასიგნალო ციხის მთავარი დანიშნულება, საჭიროებისამებრ, მოკლე მანძილზე (მაქსიმუმ 5-7 კმ) ინფორმაციის გადაცემა იყო. ეს ინფორმაცია შესაძლოა ყოფილიყო მტრის შემოსვლა სამეფო საზღვრებში, მისი მოძრაობა კონკრეტულ რეგიონში, უცაბედი თავდასხმა ან სხვ. როგორც წესი, ინფორმაცია ერთი ციხიდან მეორეს გადაეცემოდა კვამლის ან ცეცხლის (ღამით) მეშვეობით (Кекавмен 2003: 169. Бартольд В.В. 1963: 716. Fedden 1970: 21).

ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში გაერთიანებულ ციხესიმაგრეთა დიდი ნაწილი, სწორედ საგუშაგო-სასიგნალო დანიშნულების იყო. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ამ ციხეების მცირე ზომები, ხელსაყრელი მდებარეობა (მაღალ მთაზე, საიდანაც მტრის შეჩერება ვერ მოხერხდებოდა, თუმცა, შესაძლებელი იქნებოდა ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა) და ციხეთა სიახლოვე ერთმანეთთან, ზოგჯერ მათ შორის დაშორება 2 კმ-ს არ აღემატება. მაგალითისათვის, სწორედ სასიგნალო ფუნქციის უნდა ყოფილიყო თავდაცვის ის ხაზი, რომელიც დღევანდელი სოფ. ნოქალაქევიდან (ისტორიული ციხეგოჯი-არქეოპოლისი – ეგრისის სამეფოს დედაქალაქი) სამხრეთ-დასავლეთით, ქ. სენაკამდე მდებარე უნაგირა მთის აღმოსავლეთ კალთების 15 კმ-იან მონაკვეთზე იყო განთავსებული და წარმოდგენილი იყო 5 ციხესიმაგრით: კოტიანეთი, სორტა, შხეფი, საკალანდარიშვილო და მენჯი. ამ ციხეებს შორის დაშორება 2-5 კმ-ია და, შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ისინი სამეფოს დედაქალაქისაკენ მიმავალ გზას

უწევდნენ ვიზუალურ კონტროლს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სასიგნალო-საგუშაგო ციხეებს, შესაძლოა, დამატებითი ფუნქციაც ჰქონოდათ – მტრის შემოსევისას ციხის გარშემო დასახლებული მოსახლეობა სწორედ გალავნებს შიგნით შეაფარებდა თავს, თუმცა, ამისათვის აუცილებელი იქნებოდა შედარებით დიდი ზომის ციხის არსებობა, ზემოთ ჩამოთვლილი ხუთი ციხიდან, ასეთი ფუნქცია, მათი ზომიდან გამომდინარე, შესაძლოა, ჰქონოდა შხეფის, საკალანდარიშვილოს და მენჯის ციხეებს, ხოლო სორტასა და კოტიანეთის ციხეები, მათი მცირე ზომის გამო, გარნიზონთან ერთად მშვიდობიან მოსახლეობას ვეღარ დაიტევდა.

ადმინისტრაციულ-საბაჟო დანიშნულების ციხეები ქვეყნის უმთავრესი პოლიტიკური და ეკონომიკურ-კულტურული ცენტრები იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ყოფით დანიშნულებასთან ერთად დიდი იყო თავდაცვითი ფუნქციებიც, უფრო მართებული იქნება, თუკი მათ ციხე-ქალაქებს ვუწოდებთ. ეგრისის სამეფოს შიდა ტერიტორიაზე ასეთი ციხე-ქალაქები იყო დედაქალაქი ნოქალაქევ-არქეოპოლისი, ქუთაისი-უქიმერიონი, ნამაშევი, ვარდციხე-როდოპოლისი და სხვ.

სწორედ ამ ქალაქებიდან ხდებოდა ქვეყნის ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური მართვა და პოლიტიკური ელიტის რეზიდენციებიც ამ ქალაქებშია საგულვებელი. გამომდინარე აქედან, ამ ცენტრების დაარსებისას ამშენებლებს ორი ფაქტორის გათვალისწინება უწევდათ. ერთი - ციხე-ქალაქი უნდა აგებულიყო პოლიტიკურად და ეკონომიკურად მომგებიან ადგილას, ანუ მთავარ სავაჭრო მაგისტრალებთან ახლოს, რათა მომხდარიყო ქვეყნის შიგნით მიმდინარე ეკონომიკური პროცესების სრულად გაკონტროლება. ამასთანავე, როგორც უკვე აღინიშნა, ეს ცენტრები სამეფოს მმართველი ელიტის რეზიდენციებიც იყო და, შესაბამისად, ადვილსა და კომფორტულ მისადგომებს საჭიროებდა როგორც ქალაქის მმართველისთვის, ისე საპატიო სტუმრებისთვის. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ქვეყნის საბაჟო-ადმინისტრაციულ ცენტრებს არ ააშენებდნენ მაღალ და მიუვალ მთაზე, ეს კი, თავისმხრივ, ამცირებდა ამ ციხე-ქალაქების თავდაცვისუნარიანობას. ამიტომ ციხე-ქალაქების ამშენებლები ამ ნაკლის აღმოფხვრას მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემის (ბევრი კოშკი, სქელი და ორმაგი გალავნები) შექმნით ცდილობდნენ. სწორედ ასეთი არქიტექტურული კომპლექსებია ზემოთჩამოთვლილი ციხე-ქალაქები. მაგალითისათვის შეიძლება განვიხილოთ ვარდციხე-როდოპოლისის ადგილმდებარეობა და მისი თავდაცვითი, ეკონომიკური და პოლიტიკური როლი ეგრისის სამეფოსათვის. ციხე-ქალაქი იქ აშენდა

სადაც მდინარეები - ხანისწყალი (სამხრეთიდან) და ყვირილა (აღმოსავლეთიდან) უერთდება ჩრდილოეთიდან (ქუთაისიდან) მომდინარე რიონს (ისტორიულ ფაზისს – კოლხეთისა და ეგრისის მთავარ სატრანზიტო მდინარეს), შესაბამისად, იქ რამდენიმე მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა: 1. ხანისწყალის ხეობაზე მომავალი გზა. 2. ქართლიდან მომავალი გზა, რომელიც მდინარე ყვირილას ხეობაში მდებარეობდა და შორაპნის გავლით ხვდებოდა ვარდციხე-როდოპოლისში და 3. მთავარი სატრანზიტო გზა, რომელიც როდოპოლისში სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან მოსულ გზებს მდ. რიონის მეშვეობით ქუთაისსა და სამეფოს ცენტრალურ მონაკვეთებთან აკავშირებდა, მათ შორის, დედაქალაქ არქეოპოლისთანაც.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერთ ციხეს შესაძლოა ჰქონოდა ორი ან სამი ფუნქციაც კი. მაგალითად შორაპნის ციხე მდ. ყვირილას ხეობაზე გამომავალ გზასაც კეტავდა და სავარაუდოდ, იქვე ხდებოდა ამ გზაზე მოძრავი სავაჭრო ქარავნების მიღება და ზოგადად, ამ მხარის სავაჭრო ურთიერთობების მოგვარება (ბაჟის აღება, საქონელის დაბინავება და სხვ.).

რაც შეეხება ციხესიმაგრეთა კუთვნილების საკითხს, როგორც უკვე აღინიშნა, ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეები ერთიან, კარგად ორგანიზებულ თავდაცვით სისტემაში ერთიანდებოდნენ და მისი წარმოშობა, განვითარება და კონტროლი ეგრისის სამეფოს უმაღლესი მესვეურების საქმიანობის შედეგი უნდა იყოს. ამ მხრივ, საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული მ. ჭუმბურიძეს, რომელიც თვლის, რომ ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეები სამეფო კუთვნილებას წარმოადგენდა (ჭუმბურიძე 2009: 4). მ. ჭუმბურიძე ეყრდნობა ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას იმასთან დაკავშირებით, რომ ის ეგრისში ციხეების ინდივიდუალურ ამგებ-მფლობელებს ვერ ხედავდა (ბერძენიშვილი 1990: 514). თავისთავად საინტერესო მოსაზრებაა, მით უმეტეს იმ ფონზე, რომ ეგრისის სამეფოს აღზევების პერიოდში ნელ-ნელ ხდება ფეოდალურ სისტემაზე გადასვლა და წესით უნდა ჩნდებოდნენ მსხვილი მიწათმფლობელები, რომლებსაც თავიანთი რეზიდენციებიც ექნებოდათ. მართლაც, ჩვენთვის საკამათო არ არის, რომ ეგრისში ერთიანი თავდაცვითი სისტემა არსებობდა და იქ ერთდროულად ორმოცდაათზე მეტი სიმაგრის გაჩენა არა ქვეყნის ფეოდალური დაქუცმაცებულობის (როგორც ეს გვიანშუა საუკუნეების ქართლ-კახეთში მოხდა), არამედ ერთიანი თავდაცვითი სისტემის შექმნით არის განპირობებული. თუმცა, მიუხედავად ამისა, სიმაგრეების შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ ზოგიერთი მათგანი მართლაც

წარმოადგენდა ცალკეული მსხვილი მთავრის (დიდებული, ფეოდალის) ინდივიდუალურ საცხოვრებელ რეზიდენციას და შესაბამისად, ასეთი სიმაგრეები ციხე-დარბაზებად შეიძლება მოვიხსენიოთ. ჩვენი აზრით ასეთები უნდა ყოფილიყო მაგალითად ოსინდალეს, ჯახუთის, კვაუთის და სხვა ციხეები, რომლებიც მეტად მაღალ და ძნელად მისასვლელ ადგილებშია აგებული და სამხედრო თვალსაზრისით გამოსადეგარი უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა აღნიშნული სიმაგრეები დიდ ფართობს მოიკავებენ, რაც იმის მიმანიშნებელი უნდა იყოს, რომ იქ დიდი რაოდენობით ხალხი ცხოვრობდა. თუმცა ცალკეული სიმაგრეებში სხვადასხვა დიდებულების რეზიდენციების არსებობა სულაც არ ნიშნავს ფეოდალურ დაქუცმაცებულობას და ერთიანი სამეფოს გაუმართაობას, როგორც ამას ს. მარგიშვილი მიიჩნევდა. მისი აზრით ბევრი სიმაგრის არსებობა, სულაც არ მითითებს იმ ფაქტზე, რომ ქვეყანა მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან აცილებას ცდილობდა. სიმაგრეები სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულების სამართავ ცენტრებად შენდებოდა და მათ უფრო, მეტად ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური და საცხოვრებელი ფუნქციები ჰქონდათ, ვიდრე საფორტიფიკაციო (მარგიშვილი 2008: 169-170). საგულისხმო მოსაზრებაა, თუმცა ეგრისის სამეფოს რეალობაში ბევრი ციხის აშენება სწორედ სამხედრო თვალსაზრისით იყო განპირობებული და არა ადმინისტრაციული მოსაზრებებით. ამის თქმის საფუძველს იძლევა ციხეთა მცირე ზომები და მათ შორის მოკლე ინტერვალები (2-5-7 კმ). თავისთავად, მცირე ციხე ვერ გამოდგებოდა ვერც მთავრის რეზიდენციად და მით უმეტეს, ვერც ეკონომიკურ ცენტრად და ამასთანავე ამ ციხეთა სიახლოვეც თავისთავად მიანიშნებს იმაზე, რომ ისინი სხვადასხვა ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრები ვერ იქნებოდა. და ბოლოს, წერილობითი წყაროების და არქეოლოგიური მასალების ანალიზის შედეგად ცხადი ხდება, რომ ეგრისის სამეფო ძლიერ და ერთიან და კარგად ორგანიზებულ სამეფოს წარმოადგენდა და შესაბამისად, იქ მრავალი წვრილი და დამოუკიდებელი ფეოდალური ტერიტორიის არსებობა მეტად საეჭვოა.

თავი V. ეგრისის სამეფოს ერთიანი გამაგრების სისტემის ქვესისტემები და ციხესიმაგრეები

& 1. შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გამაგრების ხაზი

ახ.წ. I საუკუნიდან შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე იწყება რომაული გარნიზონების ჩაყენება (ფიფია 2005: 58-80). II საუკუნიდან კი აღმოსავლეთშავიზღვისპირეთში იქმნება სიმაგრეთა სისტემა, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში "პონტოს ლიმესის" (Леквинадзе В.А, 1969: 75) ან "კავკასიის საზღვარის" (შპაიდელი, 1985: 134) სახელწოდებით არის ცნობილი. თავდაპირველად ეს უნდა ყოფილიყო ხის ძელებისა და მიწაყრილებისაგან შემდგარი სასიმაგრო პუნქტები, ხოლო II საუკუნიდან უკვე ქვით შენდება, ხანგრძლივი პერიოდისათვის გათვლილი კასტელები (ლორთქიფანიძე გ., 1991: 43). II საუკუნიდან აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში შემდეგი სამეხდრო პუნქტები (კასტელები) იყო განთავსებული: გონიო-ავსაროსი, ფაზისი, ზიგანეოსი, სებასტოპოლისი და პიტიუნტი. აღნიშნული ციხეების მთავარი დანიშნულება რომის იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრების დაცვა და უსაფრთხოება იყო. ასე გრძელდებოდა III საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ვიდრე ამ ქალაქების ერთი ნაწილი გუთების თავდასხმის ობიექტი გახდებოდა (ზოსიმე 1961: 266-269). ამავე პერიოდში ნელ-ნელა იწყება რომის იმპერიის დასუსტება (ჯანაშია 1949:21-22) და ეგრისის სამეფოს წარმოშობა (ლომოური 1973: 162-165), გამომდინარე, აქედან აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გამართული სიმაგრეების ხაზი კარგავს თავის პირვანდელ დანიშნულებას (რომის იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრების დაცვა) და რომის ყურადღების მიღმა რჩება. იმავდროულად კი ახლად წარმოქმნილი ეგრისის სამეფოს მესვეურებს ამ თავდაცვითი ხაზისათვის ყურადღების მიქცევა უწევს. ლაზიკასთვის ზღვისპირა გამაგრების სისტემის შენარჩუნებას და განვითარებას სასიცოცხლო მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. საზღვაო ქალაქების მეშვეობით ლაზიკა სავაჭრო ურთიერთობებს ახორციელებდა დასავლეთის ქვეყნებთან და შესაბამისად, მათი გამაგრება ვაჭართა და სხვა მოხელეთა უსაფრთხოებისათვის მნიშველოვანი იქნებოდა. გარდა ამისა, ყოველთვის არსებობდა ზღვიდან თავდასხმის საშიშროებაც და ამ პუნქტების დახმარებით საზღვაო შეტევების მოგერიება უნდა მომხდარიყო.

სწორედ ამიტომ, IV საუკუნიდან, შავიზღვისპირა ციხე-ქალაქები ეგრისის სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ნაწილი ხდება. ეს ციხეები უმეტეს შემთხვევაში ძველ გეგმარებას ინარჩუნებენ და ისევ კასტელას ტიპის სიმაგრეებად რჩებიან. შავი ზღვის სასიმაგრო ხაზის ჩამოყალიბებაში ახალი და უკანსაკნელი ეტაპი VI საუკუნეზე მოდის, როდესაც აქ ბიზანტიელები, სპარსელებთან მოსალოდნელი ომის წინ, სიმაგრეების გამაგრებას იწყებენ - ეს ცვლილება უნდა შეხებოდა ბათუმის ციხეს, სებასტოპოლისს და პიტიუნტს. პარალელურად შენდება ახალი ციხე-ქალაქი პეტრა, რომელიც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბიზანტიელთა მთავარი დასაყრდენი ხდება.

გონიო-აფსაროსი

ციხე მდებარეობს ქ. ბათუმის სამხრეთ-დასავლეთ განაპირა დასახლება, გონიოს ჩრდილოეთ შესასვლელში (2011 წლამდე - ხელვაჩაურის რ-ნის სოფ. გონიოს ჩრდილოეთ შესასვლელში), ზღვის თანამედროვე სანაპირო ზოლიდან აღმოსავლეთით 560 მეტრის მოშორებით, მდ. ჭოროხის შესართავთან (GPS კოორდინატები: N 41°34'24.51" E 41°34'26.11". სიმაღლე: 8 მ.).

როგორც ცნობილია, გონიო-აფსაროსი ტიპიური რომაული კასტელაა (ტაბ. V), რომელიც რომის იმპერიას აღმოსავლეთ საზღვარზე, შავი ზღვის პირას ახ. წ. I საუკუნეში დაუარსებიათ. წერილობით წყაროებშიც ციხე პირველად ამ პერიოდიდან იხსენიება რომელიც ავტორის პლინიუს უფროსის (ახ. წ. 23-79 წწ) მიერ (Plin, NH VI: 11, 12, 14). II საუკუნეში აფსაროსის ციხეს, როგორც რომაულ სამხედრო ბაზას, მოიხსენიებს ფლავიუს არიანე (დაახ. 95-175 წწ.). ამ ავტორის მიხედვით იმ დროისათვის აფსაროსში 5 რომაული კოჰორტა მდგარა (Arr, PPE: 6).

ჩვენ საკვლევ პერიოდში აფსაროსის ციხეს მოიხსენიებენ პროკოპი კესარიელი და აგათია სქოლასტიკოსი. პროკოპი აღნიშნავს, რომ „ეს ქალაქი ძველად მრავალმცხოვრებიანი ყოფილა. მას გარშემო უვლიდა მრავალი კედელი და შემკული იყო თეატრითა და იპოდრომით... ამჟამად აქედან სხვა არფერია დარჩენილი, გარდა ნაშენობათა საძირკვლებისა" (პროკოპი კესარიელი 1965: 124). ამ ცნობიდან თითქოს ჩანს, რომ აფსაროსი VI საუკუნეში სრულად არის დანგრეული, თუმცა აგათია სქოლასტიკოსის ცნობით გუბაზ მეფის მკვლელები სარდლები რუსტიკე და იოანე სწორედ აფსაროსის ციხის სატუსალოში დაუმწვდევიათ (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 82-83), როგორც ჩანს, ციხეს მაინც ჰქონდა შენარჩუნებული გარკვეული ფუნქცია. ამის

თქმის საფუძველს, პირველ რიგში, ძეგლზე გამოვლენილი IV-VI საუკუნეების სამშენებლო და კულტურული ფენები იძლევა.

როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე ტიპური რომაული კასტელაა – მართკუთხა ფორმის (ზომები: 195 მ. X 245 მ.), რომელსაც 22 კოშკი იცავდა. ციხეს ოთხივე გალავანში კარიბჭე ჰქონია ჩატანებული. ძეგლზე სამი ძირითადი სამშენებლო ფენა არის დადასტურებული: პირველი – ახ. წ. I-II სს. მეორე – IV-VI სს. მესამე – XVI-XVIII სს.

გონიოს ციხეზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები 1959 წელს ჩატარებულა ოთ. ლორთქიფანიძის და თ. მიქელაძის ხელმძღვანელობით (ლორთქიფანიძე... 1960: 761–768). მომდევნო წელს გათხრები გააგრძელა ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითმა ინსტიტუტმა ა. ინაიშვილის ხელმძღვანელობით (გრძელიშვილი ... 1973: 8, 30). 1994 წლიდან ძეგლზე მუდმივმოქმედი ექსპედიცია მუშაობს, რომელმაც გონიო-აფსაროსის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისათვის ბევრი ახალი ინფორმაცია გამოავლინა. დადგინდა, რომ არა მხოლოდ ახ. წ. პირველ ორ საუკუნეში, არამედ გვიან ანტიკურ – ადრებიზანტიურ ეპოქაშიც ციხეში ცხოვრება მუდმივად გრძელდებოდა (კახიძე ... 2004: 4–107).

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ეგრისის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი მდ. ჭოროხის შესართავთან გადიოდა (ლომოური 2011: 120), შესაბამისად, აფსაროსის ციხე ეგრისის სამეფოს უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა. გონიო-აფსაროსის განსაკუთრებული დანიშნულება ექნებოდა IV-V საუკუნეებში ანუ ვიდრე ბიზანტიელები პეტრას ციხეს ააგებდნენ, რომელიც ეგრისში მიმდინარე სავაჭრო ურთიერთობების გაკონტროლებისთვის დაარსდა და შესაბამისად, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთში უმნიშვნელოვანეს სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა.

ბათუმის (თამარის) ციხე

ციხე მდებარეობს ქ. ბათუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთ შესასვლელთან, ზღვის თანამედროვე სანაპირო ზოლიდან 210 მეტრში, მდ. ყოროლის მარცხენა სანაპიროზე, ერთ-ერთ მაღალ ბორცვზე (GPS კოორდინატები: N41 39.819 E41 40.969. სიმაღლე: 24 მ.).

ძეგლის არქეოლოგიური შესწავლა გასული საუკუნის 60-იან წლებში დაიწყო. კვლევებს აწარმოებდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის და ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის გაერთიანებული არქეოლოგიური

ექსპედიცია ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ბორცვი, სადაც ციხეა აშენებული ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VI სს-ში წარმოადგენდა გორა-სამოსახლოს, შემდგომ ამისა ცხოვრება ბორცვზე უწყვეტად მიმდინარეობდა ელინისტური ხანის ბოლომდე. ხოლო ადრეშუა საუკუნეების საწყის პერიოდში აქ ციხე აუშენებიათ (კახიძე ... 1989: 42-57).

ციხე გეგმარებით ტიპური კასტელაა (VI.1). ზოგადად ასეთი გეგმარება უცხო არ არის შავიზღვისპირა ციხე-სიმაგრეებისათვის, რომლებშიც რომაული გარნიზონები იდგნენ (მაგ.: გონიო-აფსაროსი და პიტუნტი), მაგრამ დანარჩენი სიმაგრეებისაგან განსხვავებით ბათუმის „კასტელა“ აგებულია ბორცვის წვერზე და არა გაშლილ ადგილას, რაც ტრადიციებისგან ერთგვარ გადახვევად შეიძლება მივიჩნიოთ. ამ ფაქტს მეტ-ნაკლებად ხსნის ის გარემოება, რომ ციხე არ არის რომაული კასტელა, ანუ არა რომაულ ხანაში, არამედ ადრე ბიზანტიურ ეპოქაშია აგებული. ციხის აშენებისას გამოყენებული, როგორც რომაული (ოთხკუთხა გეგმარება), ისე ბერძნულ-ბიზანტიური სამშენებლო ტრადიციები (სიმაგრის კედლების რელიეფზე მორგება).

ვ. ლექვინაძის მოსაზრებით ბათუმის ციხე პროკოპი კესარიელის მიერ მოხსენიებული ლოსორიონია, რომელიც, მისივე თქმით, იუსტინიანე დიდს აუშენებია (Леквинадзе В.А. 1973: 174-181). დღეისათვის ძნელი დასადგენია ბათუმის ციხის და ლოსორიონის იდენტიფიკაციის სიზუსტე. ერთი შეხედვით თითქოს ემთხვევა კიდევ ამ ორი პუნქტის მდებარეობა, თუმცა, აქვე აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ ერთი გარემოება – ბათუმის ციხე ნაგებია კარგად გათლილი საშუალო ზომის (20-30-40 სმ) კირქვებით, თუმცა, როგორც ცნობილია, ეგრისის ციხე-ქალაქებში VI საუკუნით დათარიღებულ სამშენებლო ფენებში უმეტესად კვადროვანი გალავნები ჭარბობს. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ ნოქალაქევის მესამე ქრონოლოგიის გალავანი, რომელიც სწორედ ამ პერიოდით თარიღდება და იუსტინიანე დიდის მშენებლობებს უკავშირდება. შესაბამისად, ბათუმის ციხეში მსგავსი სამშენებლო წყობის არარსებობა, იუსტინიანე დიდის მიერ აგებულ ლოსორიონთან იდენტიფიცირებას ართულებს. თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და გადაჭრით ამ იგივეობის საკითხის უგულვებელყოფა ან დამტკიცება ჩვენი აზრით ამ ეტაპზე შეუძლებელია.

ციხე ოთხკუთხა ფორმისაა (შიდა ზომები: 18.65 მ (დას-აღმ) X 18.55 მ (სამხ-ჩრდ)), ციხის შიგნით, აღმოსავლეთ კედელზე, მიშენებული იყო ასევე ოთხკუთხა კოშკი (ზომები: 6.20 მ (სამხ-ჩრდ) X 7.30 მ (დას-აღმ)), რომელიც დღეისათვის 1-2 მეტრის

სიმაღლეზეა შემორჩენილი. ასევე 2 მეტრამდე აღწევს შემორჩენილი გალავნების სიმაღლეებიც. ციხეს დასავლეთ მონაკვეთში გამოშვერილი კუთხეები აქვს და ქმნის ერთგვარ კომპლექსურ შვერილებს, რომელთა შუაში ციხის ძირითადი შესასვლელი უნდა ყოფილიყო. ციხის ტერიტორიაზე რამდენიმე სამშენებლო ფენა ჩანს, თუმცა მიუხედავად ამისა, პირვანდელი ციხის კონტურები, მეტნაკლებად კარგად იკვეთება. ვ. ლექვინაძის მიერ გამოქვეყნებულ ციხის გეგმაზე შეინიშნება, რომ მას შესასვლელის ადგილას მცირე ტეხილი ჰქონია, რომელიც დღეისათვის სრულებით აღარ იკითხება (VI.2).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ბათუმის ციხე მაღალ ბორცვზე მდებარეობს და ოთხივე მხრიდან 20–30 მეტრის სიგრძის ციცაბო ფერდობები აკრავს გარს, თუმცა ციხიდან 50 მეტრის რადიუსში თავისუფლად შეიძლება მანევრირება და სხვადასხვა სააღწერო მანქანების განლაგება.

ამკარაა, რომ ბათუმის ციხე გონიო–აფსაროსიდან პეტრა–ციხისძირამდე მონაკვეთის საკონტროლებელ პუნქტს წარმოადგენდა, საინტერესოა, რომ ბათუმის ციხე ამ ორი ციხიდან თანაბარი მანძილით, 13 კმ–ით არის დაშორებული (VI.3), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ის სწორედ საშუალო რგოლს წარმოადგენდა ამ ორ ციხეს შორის და სავარაუდოდ მას საომარი მდგომარეობის დროს თავდაცვითი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ხოლო მშვიდობიანობის დროს ერთგვარი საბაჟო დანიშნულებით იქნებოდა დატვირთული და მისი მუშაობა შავი ზღვის სანაპიროზე სახმელეთო გზით მოსული ვაჭრებისა თუ მოგზაურებისთვის საბაჟო კონტროლით განისაზღვრებოდა.

პეტრა–ციხისძირი

ციხე მდებარეობს ქობულეთის მუნიციპალიტეტის სოფელ ციხისძირში, ზღვის პირას ამართულ მაღალ მთაზე (GPS კოორდინატები: N41 46.097 E41 45.217. სიმაღლე: 60 მ.).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ციხისძირში მდებარე ციხე ბიზანტიური წერილობითი წყაროების პეტრასთან არის გაიგივებული. მკვლევარების აბსოლუტური უმრავლესობა (ჯანაშია, 1949: 29-44. ინგოროყვა, 1954: 230-234. ინაიშვილი ..., 1971: 74-88. მუსხელიშვილი ..., 1977: 102-104 და სხვ.) იზიარებს ამ იდენტიფიკაციას, თუმცა მკვლევარი გ. გრიგოლია პეტრას ციხეს თანამედროვე ქ. ხოვაში ლოკალიზებას უჭერს მხარს და ამ მოსაზრებას შესაბამისი არგუმენტებითაც ამაგრებს. კერძოდ, მისი აზრით,

პროკოპისთან მოხსენიებული ბოას–ფაზისი არა მდ. რიონი, არამედ მდ. ჭოროხია და შესაბამისად, პეტრაც მისგან სამხრეთით, დღევანდელი დაბა ხოფას სიახლოვეს არის საძიებელი (გრიგოლია.. 1994: 11–78). თავისთავად საინტერესო მოსაზრებაა, თუმცა ხოფას მიდამოებში არქეოლოგიური დაზვერვების და გათხრების ჩატარებამდე ამ მოსაზრების დამტკიცება რთულია. შესაბამისად, ვფიქრობთ, რომ ამ ეტაპზე პეტრას და ციხისძირის იდენტიფიკაციის საკითხი მეტად დამაჯერებლად გამოიყურება, მით უმეტეს, რომ ციხისძირის ნაქალაქარზე გამოვლენილი არქიტექტურული ძეგლები (ეკლესია, გალავნები და სხვ.) ერთგვარად ეხმიანება წერილობით წყაროებში დაცულ პეტრას აღწერილობას.

ციხისძირში პირველი არქეოლოგიური დაზვერვები ს. ჯანაშიამ აწარმოა. ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური შესწავლა კი გასული საუკუნის 60-იან წლებში ჯერ ნ. ბერძენიშვილის, ხოლო შემდგომ ა. ინაიშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარდა(ლანჩავა, 2007: 74).

გათხრების შედეგად ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილია გალავნებით შემოზღუდული საკამოდ რთული გეგმარების ციხე, რომელიც რთულ რელიეფზე იყო აშენებული. ქალაქი ორ ბორცვზე იყო განლაგებული და სამ ნაწილად იყოფოდა: ქვედა, სამხრეთ ბორცვზე ნაგები იყო "ცალკეული" სიმაგრე, რომელიც ორი პარალელური კედლით უკავშირდებოდა ჩრდილოეთ, მაღალ გორაზე განთავსებულ ციტადელს. აღნიშნული კედლები დაახლოებით 60 მეტრის სიგრძის იყო (ტაბ. VII.1) ნაქალაქარის ყველაზე უკეთ შემონახული და შესწავლილი ნაწილი ციტადელია, რომელიც 2 ჰექტარ ფართობს მოიცავს. ციტადელის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს აღმოჩნდა V ს-ის ხუთწახნაგა შვერილაფსიდიანი და სამნავიანი ბაზილიკის ნაშთი (ტაბ. VII.2). იმავე პერიოდის აბანო 5 განყოფილებით, ქარვასლის ნანგრევები, დიდი ზომის ნაგებობა, პროდუქტის შესანახი გვირაბი-მაცივარი (ტაბ. VII.3) და სხვა ნაგებობები (ინაიშვილი... 1974: 118-153. ინაიშვილი ..., 1988: 118-148).

როგორც არქეოლოგიური გათხრებით დგინდება ციხისძირში ინტენსიური ცხოვრება ახ.წ. III ს-ში იწყება და VI ს-ის ჩათვლით აქ მდიდარი კულტურული ფენები ფიქსირდება (ინაიშვილი 1993).

ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში მეტად მნიშვნელოვანი ცნობები მოიპოვება პეტრას შესახებ. როგორც ცნობილია პეტრას იუსტინიანე დიდის დროს ქალაქის სტატუსი მიენიჭა და გამაგრდა და დამშვენდა (პროკოპი კესარიელი 1965: 51). აქ

დაჯდა იუსტინიანეს წარმომადგენელი იოანე ციბე, რომელმაც მთელი ლაზიკის ვაჭრობაზე დაამყარა კონტროლი. ს. ჯანაშია სამართლიანად შენიშნავს, რომ იუსტინიანეს საიმპერატორო ტახტზე ასვლის დროს იმპერიაში დიდი კრიზისი იყო, როგორც ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური თვალსაზრისით და შესაბამისად, იმპერატორს გადასახადების გაზრდა და მათზე მკაცრი კონტროლის დაწესება უწევდა (ჯანაშია, 1949: 23-29). პროკოპი კესარიელის ცნობით, პეტრაში ჩამჯდარი იოანე ციბე თავისი საქმიანობით სახელს უტეხდა იმპერიას და ის იყო ბიზანტია-ეგრისს შორის ჩამოვარდნილი უთანხმოების მთავარი მიზეზი (პროკოპი კესარიელი 1965: 48, 51). თუმცა საფიქრებელია, რომ სწორედ იმპერატორის ინიციატივით და მხარდაჭერით მოქმედებდა იოანე ციბე ლაზიკაში და მის მიერ დაწესებული მონოპოლიაც იმპერიის ინტერესების შესაბამისად, უნდა მომხდარიყო.

ეგრისში დამყარებული მონოპოლია უმთავრესად სწორედ პეტრადან კონტროლდებოდა და შესაბამისად, ამ ქალაქის როლი თავიდანვე დიდი იყო. აქ იყრიდა თავს, როგორც უცხოეთიდან შემოტანილი პროდუქტი, ისე ადგილობრივი ნაწარმიც. პეტრას დაარსებამ ეგრისის მმართველებს დიდი ეკონომიკური პრობლემები შეუქმნა.

პეტრას დაარსებით გამოწვეულმა ომმა ეგრისში არ დააკნინა ამ ქალაქის როლი. ბიზანტია-ირანის ომების დროს პეტრას ფლობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და შესაბამისად, მისთვის არაერთი ბრძოლა მოხდა. ომის პირველ ეტაპზე ირანელებმა ბრძოლით დაიკავეს პეტრა, თუმცა შემდგომ ის კვლავ ბიზანტიელებმა აიღეს, ამის შემდგომ პეტრას ჯერ კვლავ სპარსელები ეუფლებიან, ხოლო საბოლოოდ დიდი ბრძოლის შედეგად ბიზანტიელთა სარდალი ბესა ეუფლება ქალაქს (პროკოპი კესარიელი: 56-60, 124, 134-149).

თუ კი პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხს დავეთანხმებით, მაშინ ამ ციხის დანიშნულებაზე მსჯელობისას უმთავრესად ისევ წერილობით წყაროებს უნდა მივმართოთ, სადაც ხაზგასმით არის ახსნილი პეტრას აშენების მთავარი მიზეზი ლაზიკაში (იხ. ზემოთ). წყაროებში მოცემულ ცნობებს აშკარად უჭერს მხარს ციხისძირის მდებარეობაც. გარდა იმისა, რომ აქ ზღვით შემოტანილი პროდუქტის შეკრება ხდებოდა, ციხისძირში გადმოდიოდა სამხრეთიდან ეგრისში შემავალი ერთ-ერთი უმთავრესი გზა, რომელიც ციხისძირის სიახლოვეს მთებს შორის საკმაოდ ვიწრო გადასასვლელებზე გადიოდა და შესაბამისად, ციხიდან ამ გზის ჩაკეტვა და გაკონტროლება ადვილი იქნებოდა. ეს უნდა ყოფილიყო, ლაზიკის და რომის

აღმოსავლეთ პროვინციების, დამაკავშირებელი უმთავრესი გზა. კიდევ ერთი გზა, რომელიც ეგრისს სამხრეთ რეგიონებთან აკავშირებდა, გადიოდა ციხისძირიდან აღმოსავლეთით დღევანდელი აბასთუმანი-ბაღდადის გზის პარალელურად, რომელიც ზეკარის გადასასვლელით სპარსეთის კონტროლირებად პროვინციებს ეგრისთან აკავშირებდა. სწორედ ამ გზის გასწვრივ მდებარეობდა დიშის ციხე და ქალაქი ვარდციხე. შესაბამისად, შეიძლება ითქვას, რომ ციხისძირში მდებარე ნაქალაქარი, მიუხედავად იმისა, არის თუ არა ის ისტორიული პეტრა, ყველა შემთხვევაში უმნიშვნელოვანეს სასაზღვრო-საბაჟო ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა, რომელიც სამხრეთიდან ლაზიკაში შემავალ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გზას კეტავდა და აკონტროლებდა.

გუდავა

ძველი მდებარეობს გალის რაიონის სოფ. გუდავაში, მდ. ოქუმის მარცხენა სანაპიროზე, გაშლილ ადგილას.

გუდავაში გამოვლენილი ძველი წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ ზიგანეოსთან არის გაიგივებული (ბერძენიშვილი ..., 1966: 52. Леквинадзе 1969: 81-82). გუდავა-ზიგანეოსი მოხსენიებულია Notitia Dignitatum-ში, რომელიც რომის იმპერიაში V საუკუნეში შედგენილ დოკუმენტს წარმოადგენს. ამ დოკუმენტში ჩამოთვლილია აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირა პუნქტები, სადაც რომაული გარნიზონები იდგა და მათ შორის ერთ-ერთია ზიგანეოსი. წყაროს თანახმად, ზიგანეოსში ვალენტის მეორე კოჰორტა (400-600 ჯარისკაცი) მდგარა.

გასული საუკუნის 60-70-იან წლებში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გუდავაში არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა კ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით (ზაქარაია... 1971: 100-102. ზაქარაია... 1974: 139-147). გათხრების შედეგად ძველზე გამოვლინდა გვიან ანტიკური და ადრეშუა საუკუნეების არქეოლოგიური ფენები, მცირე ზომის სწორკუთხა ნაგებობა, ნახევარწრიული აფსიდით, რომელიც სპეციალისტების აზრით ბაპტისტერიუმი უნდა ყოფილიყო. ასევე მიკვლეული იქნა სავარაუდოდ კასტელას გალავნის ერთი კედელი, ამ კედლის მიხედვით მიკვლევარები ვარაუდობენ რომ სიმაგრე 110 მეტრი სიგრძის უნდა ყოფილიყო. მათი აზრით, გუდავას შავი ზღვის სანაპიროზე გამოვლენილი სხვა კასტელების მსგავსი არქიტექტურა უნდა ჰქონოდა. არქიტექტურულ ნაშთებთან ერთად

კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობით გამოვლინდა წელშეზნეკილი ამფორების, ლუთერიუმების და სხვა სამზარეულო და სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ძირითადად IV-VI სს-ით თარიღდება.

წერილობითი წყაროების და ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური თუ არქიტექტურული ნაშთების ანალიზის შედეგად ცხადი ხდება, რომ გუდავა-ზიგანოსი შავი ზღვის სანაპიროს და ზოგადად ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა.

სებასტოპოლისი

როგორც ცნობილია, რომაულ და ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში (პლინიუსი, NH, V, 14. არიანე, PPE, 26. პროკოპი კესარიელი, BG VIII, 14. იუსტინიანეს ნოველები, XXVIII), აღმოსავლეთ შავიზღვისპირა პუნქტებს შორის იხსენიება დიოსკურია-სებასტოპოლისი რომელიც დღევანდელ ქ. სოხუმთან არის გაიგივებული. სოხუმის არქეოლოგიური შესწავლა XIX ს-დან იწყება, როდესაც იქ პირველი, მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები რუსმა მეცნიერმა ვ. სიზოვმა აწარმოა, შედეგად გამოვლინდა კულტურული ფენა, რომელიც უმეტესად გვიან ანტიკური ხანის მასალას შეიცავდა (Сизов... 1889: 56-173). ამის შემდეგ, სოხუმის არქეოლოგიური შესწავლა ეტაპობრივად ხორციელდებოდა გასულ საუკუნეშიც - 1925, 1940, 1951, 1952-56, 1957, 1959 და 1985 წლებში (ლანჩავა 2007: 78-79, 102-103).

1957 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს (რაზმის ხელმძღვანელი - ლ. შერვაშიძე) სოხუმში, სანაპიროს გასწვრივ 200 მეტრის სიგრძეზე გამოვლინდა სიმაგრე, რომლის კედლებიც ძირითადად ზღვაში იყო ჩაძირული (Шервашидзе... 1960: 171-179).

1959 წლიდან დაწყებული კვლევა-ძიების შედეგად სოხუმის ციხეზე გამოვლინდა გვიანრომაული პერიოდის მასობრივი არქეოლოგიური მასალა (წითელლაკიანი ჭურჭელი, ამფორები), მონეტები, რკინის და მინის ნივთების ფრაგმენტები. ასევე გამოვლინდა აბანოს ნაშთები და წყალგაყვანილობის მილები (აფაქიძე.. 1965: 104).

1985 წლის ჰიდროარქეოლოგიურმა კვლევებმა სოხუმში, ზღვის სანაპიროდან 120 მეტრის მოშორებით, წყალქვეშ, კიდევ ერთი გალავნის ნაშთები გამოავლინა, რომელიც აგურ-კვადროვანი წყობით იყო ნაგები, რაც ადრეშუა საუკუნეებისათვის არის სახასიათო (Гамкрелидзе 1992: 44).

ვ. ლექვინაძის აზრით, სოხუმში გამოვლენილი გალავნის ნაშთები ორ სხვადასხვა პერიოდის კასტელას უნდა მიეკუთვნებოდეს. მათგან პირველს მკვლევარი III ს-ში აგებულად მიიჩნევს, ხოლო მეორეს - იუსტინიანეს დროს, VI ს-ში (Леквинадзе 1966: 210. Леквинадзе 1969: 84).

სებასტოპოლისი შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს წარმოადგენდა ჯერ კიდევ ბერძნული კოლონიზაციის დროს, როდესაც აქ ისტორიული დიოსკურია დაარსდა. ეს ადგილი ფაზისთან, გიენოსთან და სხვა ახალშენებთან ერთად დიდ როლს ასრულებდა ბერძნულ-კოლხურ სავაჭრო და კულტურულ ურთიერთობებში. ეს ფუნქცია არ დაკარგულა არც მოგვიანებით - რომაულ ხანაში, როდესაც აქ რომაული გარნიზონი იდგა, როგორც ცნობილია, ფლავიუს არიანეს მოგზაურობის დროს სებასტოპოლისი რომაული ლიმესის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ პუნქტს წარმოადგენდა (არიანე 1983: 158). ვ. ლექვინაძის მოსაზრებაზე დაყრდნობით, გამოდის, რომ სებასტოპოლისი III ს-ში ჯერ რომაელების მიერ დაარსებული ციხესიმაგრე ყოფილა, რომელიც მოგვიანებით, კერძოდ ისუტინიანეს დროს, ბიზანტია-სპარსეთის ომების დაწყების წინ განუახლებიათ. ამ ლოგიკით, გამოდის, რომ სებასტოპოლისი ეგრისის მმართველების მიერ უგულვებელყოფილი იყო. თუმცა ჩვენი აზრით ლაზიკის სიძლიერისათვის სებასტოპოლისის გამაგრებას და კონტროლს დიდი მნიშვნელობა მიენიჭებოდა, იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ ის შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო პუნქტს წარმოადგენდა, რომელსაც IV-VI სს-ში სავარაუდოდ ეგრისის მმართველები აკონტროლებდნენ. იგივე შეიძლება ითქვას, პიტეუნტზე და გუდავა-ზიგანეოსზეც. სწორედ ამ ციხე-ქალაქების წინააღმდეგ უნდა ყოფილიყო მიმართული იოანე ციხეს მიერ პეტრას დაწინაურება, რის შედეგადაც ლაზებმა სრულად დაკარგეს კონტროლი ქვეყანაში შემოსულ და გასულ საქონელზე.

ანაკოფია

ციხე გუდაუთის მუნიციპალიტეტის ქ. ახალ ათონში, ივერიის მთაზე, ზღვის სანაპიროდან 2 კმ-ის მოშორებით მდებარეობს. ციხე ქართულ წერილობით წყაროებში პირველად მურვან ყრუს მიერ დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით იხსენიება. ჯუანშერის თანახმად ციხეში თავს აფარებდნენ ქართლიდან

დევნილი არჩილი და მირი, მაგრამ მურვან-ყრუმ ქალაქის ადგმა ვერ შეძლო და უკან გაბრუნდა (ჯუანშერი 1955: 235-236).

ციხეზე არქეოლოგიური გათხრები გასული საუკუნის 50-იან წლებში განხორციელდა მ. თრაფშის ხელმძღვანელობით. გათხრებით დადგინდა, რომ აქ ჯერ კიდევ ძვ.წ. IV-II სს-ში სამოსახლო არსებულა. თავად ციხე და ძირითადი არქეოლოგიური მონაპოვრები კი VII-XII სს-ით არის დათარიღებული (Трапш 1961: 260-282).

ციხის, გალავნებით შემოზღუდული ტერიტორია 7 ჰა ფართობს მოიცავებს და რთულ რელიეფზეა ნაგები. ციტადელი მთის უმაღლეს წერტილშია განთავსებული, ხოლო დანარჩენი გალავნები ციტადელიდან დასავლეთისაკენ ეშვება. მათგან ჩრდილოეთის გალავანს კოშკები არა აქვს, ხოლო სამხრეთის (საიდანაც შეტევის მეტი საშიშროება იყო) 8 კოშკით არის გამაგრებული. ციხის ტერიტორიაზე ორი ეკლესია და კირის გამოსაწვავი ქურაა გამოვლენილი (ტაბ. VIII.1) ვ. ლექვინაძის მოსაზრებით, ციხის ციტადელში აშკარად იკვეთება IV-VI სს-ის სამშენებლო ფენები, რომლებიც სამშენებლო ტექნიკით ამავე პერიოდის სკანდას, შორაპანის და არქეოპოლისის ფენების იდენტურია (Леквинадзе 1968: 89-104).

პროფესორი ო. ლანჩავა სამართლიანად შენიშნავს, რომ ანაკოფიის ციხე, მიუხედავად იმისა, რომ ის ზღვის სიახლოვეს მდებარეობს, არ შეიძლება ტიპიურ ზღვისპირა ციხექალაქებთან გავაიგივოთ (ლანჩავა, 2007: 80). პირველ რიგში ყურადღებამისაქცევია ის გარემოება, რომ ციხის მშენებლობის ტექნიკა და გეგმარება მეტ საერთოს ეგრისის შიდა რეგიონებში განლაგებული სიმაგრეებთან იქნეს, ვიდრე ზღვისპირა კასტელებთან. შესაბამისად, განსხვავებული იყო მისი ფუნქცია. თუკი სხვა ზღვისპირა ქალაქები საზღვაო-სავაჭრო პუნქტებს წარმოადგენდნენ და იმავდროულად მათი დანიშნულება ზღვიდან მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან აცილება იყო, ანაკოფიის ციხის მთავარი ფუნქცია ზღვის სანაპიროს პარალელურად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმავალი სახმელეთო გზის ჩაკეტვა და დაცვა იყო. აეროფოტოებზე დაკვირვებით აშკარად ჩანს, რომ ციხე აგებულია დას-აღმ ორიენტაციის წაგრძელებული ფორმის საკმაოდ მაღალი და გრძელი მთის დასავლეთ დაბოლოებაზე ზღვასთან ახლოს (ტაბ. VIII.2). შესაბამისად, სამხრეთიდან წამოსულ მტერს, ჯერ ბუნებრივი დაბრკოლება (14 კმ სიგრძის მთა) ხვდებოდა წინ, რომელიც ზღვიდან 1 კმ-ში უკვე გადაულახავია, და ამის გავლის შემდეგ მას ანაკოფიის ციხე ელოებოდა წინ.

რაც ჩრდილოეთისაკენ მოძრაობის გაგრძელებას მეტად ართულებდა. სწორედ ასეთი მდებარეობა უნდა ყოფილიყო იმის მთავარი მიზეზი, რომ ციხემ საუკუნეების განმავლობაში არ დაკარგა მნიშვნელობა. ეგრისის სამეფოს დაქვეითების შემდეგ ციხე ჯერ აფხაზთა მეფეთა მთავარ პუნქტს წარმოადგენდა, ხოლო ერთიანი საქართველოს პირობებში სამეფოს ჩრდილო- დასავლეთ მონაკვეთის ერთ-ერთი უმთავრესი სიმაგრე იყო.

პიტიუნტი

ძველი მდებარეობს დაბა ბიჭვინთის ცენტრში, ზღვიდან 400 მეტრის მოშორებით, გაშლილ ადგილას (GPS კოორდინატები: N 43° 9'36.92" E 40°19'57.90". სიმაღლე: 5 მ.).

პიტიუნტს მოიხსენიებენ ძველი რომაელი და ბიზანტიელი ავტორები - სტრაბონი, პლინიუს სეკუნდუსი, ფლავიუს არიანე, პროკოპი კესარიელი და სხვები. როგორც ცნობილია პიტიუნტი ე.წ. "პონტოს ლიმესის" უკიდურეს ჩრდილოეთ პუნქტს წარმოადგენდა ახ.წ. II ს-ში და იქ რომაული გარნიზონები იდგა (Леквинадзе 1969: 75-92).

პიტიუნტის შესწავლას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ჯერ კიდევ XIX ს-ში ძველისადმი ინტერესი გამოიჩინეს დიუბუა დე მონპერემ, მარი ბროსემ, დ. ბაქრაძემ და სხვა მკვლევარებმა (აფაქიძე 1975: 17-24).

1952 წლიდან ნაქალაქარზე მუშაობა დაიწყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის არექოლოგიურმა ექსპედიციამ ა. აფაქიძის ხელმძღვანელობით (1975 წლიდან - გ. ლორთქიფანიძე). გათხრების შედეგები მოცემულია სამ ტომად გამოცემულ კრებულში "დიდი პიტიუნტი" (1975, 1977, 1978). გათხრების შედეგად არიანეს დროინდელი (II-III სს) კასტელა არ გამოვლენილა. შემორჩენილი ნაშთებიდან ყველაზე ძველი IV ს-ით თარიღდება. ეს არის ოთხკუთხა კასტელა, - წაგრძელებული ფორმის ციხე 15 კოშკით, მათგან, ზოგიერთი მასიურია და უფრო კონტრფორსად შეიძლება ჩაითვალოს, ვიდრე კოშკად (Леквинадзе 1969: 86).

კასტელას შიდა ტერიტორიაზე გამოვლინდა სამხედრო ბანაკისათვის საჭირო ნაგებობები: მეთაურის რეზიდენცია (პრეტორიუმი), სამხედრო ადმინისტრაციის შენობა (პრინციპია), საცხოვრებელი, სამზარეულო, საკუჭნაო ოთახები, აბანოები, ოფიცერთა სამუშაო ოთახები, ბაზილიკა, სამკურნალო სახლი. კულტურულ ფენებში

გამოვლინდა ჭრაქები, კერამიკული ჭურჭელი, რკინის იარაღები, მინის ნაწარმი, მონეტები და სხვ. ყველაფერი ეს ახ.წ. III-IV სს-ით არის დათარიღებული.

როგორც ირკვევა, IV საუკუნეში პიტიუნტი ჰუნების შემოსევის დროს დანგრეულა და იქ ცხოვრების ინტენსიობასაც დაუკლია (ლორთქიფანიძე 1991: 93). არქეოლოგიური გათხრებით ირკვევა, რომ VI ს-დან პიტიუნტი იბრუნებს თავის დანიშნულებას და იქ ცხოვრების ხელახალი გამოცოცხლება შეიმჩნევა. მართკუთხა კასტელიუმს აღმოსავლეთ მხრიდან მიშენებული აქვს გეგმაში მომრგვალებული ფორმის გალავანი, რამაც ციხის გეგმარება სრულად შეცვალა. გალავანი გამაგრებული ყოფილა 11 კოშკით. მის შიდა ტერიტორიაზე სამნავიანი ბაზილიკის და სხვა ნაგებობების ნაშთებია გამოვლენილი (ტაბ. IX.1). მკვლევართა აზრით, პიტიუნტის ციხე-ქალაქის განახლება ბიზანტიელებს უკავშირდება (ლორთქიფანიძე 1991: 173). როგორც ცნობილია, სპარსელებთან მოსალოდნელი ომის წინ ბიზანტიელებმა საგანგებოდ გაამაგრეს და ზოგ შემთხვევაში ხელახლა ააშენეს ლაზიკის ციხესიმაგრეები. მათ შორის უნდა ყოფილიყო პიტიუნტიც.

II ს-ში პიტიუნტის დაარსებით რომაელებმა საიმედო სათავდაცვო პუნქტი შექმნეს იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციების უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ხაზზე. ციხის მთავარი ამოცანა ჩრდილოკავკასიელი მომთაბარე ტომების შეკავება უნდა ყოფილიყო (ლორთქიფანიძე 1991: 91). ჩვენი აზრით პიტიუნტის განახლება მოსალოდნელი ომის წინ სწორედ იგივე საფრთხის წინააღმდეგ იქნებოდა მიმართული. ომის დროს სპარსეთს შესაძლოა მოესყიდა ჩრდილო კავკასიელები და ჩრდილოეთ მიმართულებიდან მოერე ფრონტი გაეხსნა ბიზანტიისათვის. შესაბამისად, პიტიუნტის აღდგენას ბიზანტიისათვის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. პიტიუნტის ნაქალაქარს ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან მთიანი მასივები და მდ. ბზიფი ესაზღვრება. სწორედ მდ. ბზიფის ხეობაზე გადმომავალი გზით შემოსული მტრის შეკავება უნდა ყოფილიყო პიტიუნტის ძირითადი დანიშნულება (ტაბ. IX.2).

& 2. ეგრისის სამეფოს სამხრეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა

ეგრისის სამეფოს სამხრეთ საზღვრები დაახლოებით იგივე ხაზზე გადიოდა, რომელზეც საქართველოს თანამედროვე საზღვარი - მესხეთის ქედის ხაზზე. მესხეთის ქედი 140 კმ სიგრძისაა. ის გადაჭიმულია შავი ზღვის სანაპიროდან ბორჯომის ხეობამდე.

სამეფოს სამხრეთი თავდაცვითი ხაზი იმერეთის, აჭარის, უმეტესად კი დღევანდელი გურიის რეგიონის ტერიტორიაზე იყო განათვსებული. სამწუხაროდ, აფხაზეთში, სამეგრელოში, იმერეთში და აჭარაში გამოვლენილი ციხე-სიმაგრეებისაგან განსხვავებით, გურიაში გამოვლენილი საფორტიფიკაციო ნაგებობები ჯეროვნად არ არის შესწავლილი. ცალკეული შემთხვევების გარდა, მათი ქრონოლოგია ზოგადად შუა საუკუნეებით არის განსაზღვრული. ძალზე მწირია სამშენებლო ტექნოლოგიების ანალიზი. კიდევ უფრო ნაკლებია არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალები, რაც აღნიშნულ რეგიონში არსებული საფორტიფიკაციო სისტემის კვლევას საკმაოდ ართულებს.

ეგრისის სამეფოში ბუნებრივად ყველაზე უკეთ დაცული სწორედ სამხრეთ საზღვრები იყო და ამ მხრიდან სამეფოში შეჭრა თითქმის შეუძლებელი იყო. მესხეთის ქედის მთელ სიგრძეზე, შავი ზღვიდან ბორჯომის ხეობამდე, ორი ძირითადი გადასასვლელი არსებობდა, საიდანაც მეტ-ნაკლებად კომფორტულად შეიძლებოდა სამეფოს შიდა რაიონებში მოხვედრა: ერთი - პეტრა-ციხისძირის გავლით, ხოლო მეორე - აბასთუმან-ბაღდადის გზით, ზეკარის უღელტეხილის გავლით, სპარსეთის პროვინციებს ეგრისთან აკავშირებდა. ეს გზა ხანისწყალის ხეობაზე გადიოდა და საგანგებოდ იყო გამაგრებული დიშის და ვარდციხის ციხეებით, რომლებიც სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ თავდაცვით ხაზს ქმნიდნენ. პეტრა-ციხისძირი კი ზღვისპირა ფორპოსტს წარმოადგენდა. აღნიშნულ გადასასვლელებს შორის მოქცეულ, საკმაოდ ვრცელ, ხაზზე (100 კმ) მესხეთის ქედის გადალახვა ბევრად რთული იქნებოდა. თუმცა მიუხედავად ამისა, ქედზე არსებული ხეობები მაინც საგანგებოდ უნდა ყოფილიყო გამაგრებული.

ერთ-ერთი ასეთი გამაგრება უნდა ყოფილიყო მდ. სულორის ვიწრო ხეობებიდან გამოსვლის ადგილას, მდ. სოფ. სულორში და მთისძირში, სადაც ციხეების ნაშთებია გამოვლენილი. აქედან დასავლეთით 15 კმ-ში კი მდებარეობდა ტოლების (ტელეფისი) ციხე, რომელიც მდ. ხევისწყალის გასწვრივ გამავალ გზას უწევდა კონტროლს და თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ეგრისის სამეფოში ერთ-ერთ საკვანძო სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა. ციხის სიახლოვეს გადიოდა უმნიშვნელოვანეს გზა, რომელიც მოხირისის მხარეს შავი ზღვის სანაპიროსთან აკავშირებდა. ასევე ხეობის ჩამკეტი ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ ასკანას (მდ. ბახვისწყალის ხეობაზე), ბუკისციხეს (მდ. სუფსას ხეობაზე) და ზოტის ციხეს (მდ. გუბაზოულის ხეობაზე).

სადაზვერვო-საგუშაგო ფუნქციები უნდა ჰქონოდა სოფ. ზემო შუხუთში გამოვლენილ ციხეს, საიდანაც ჩრდილოეთით საკმაოდ დიდი ფართობები იზვერება უნაგირა მთის ჩათვლით. აქედან, როგორც ცნობილია, კიდევ ერთი თავდაცვითი ხაზი მუშაობდა.

ეგრისის სამეფოს სამხრეთი მონაკვეთის თავდაცვით სისტემაში განსაკუთრებული ადგილი უნდა ჰქონოდა ლიხაურის ციხეს, რომელიც მოხირისიდან შავი ზღვისაკენ (პეტრა, ბათუმის ციხე, გონიო), ტოლების ციხის გავლით წამოსულ გზაზე მდებარეობდა და ამ გზის უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა.

სამწუხაროდ, ზემოთ ჩამოთვლილი ციხესიმაგრეების ზუსტი ქრონოლოგია უმეტეს შემთხვევებში დადგენილი არ არის, მაგრამ თითოეული მათგანის მდებარეობა (მდინარეების ხეობებთან, მაღალ მთებზე) და გეგმარება (გალავნების ლანდშაფტზე მორგება) გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული ციხეები (ან მათ ადგილზე მანამდე მდგომი სიმაგრეები) ეგრისის სამეფოს სამხრეთ თავდაცვითი ხაზის შემადგენელი ნაწილები უნდა ყოფილიყო. ამის თქმის საფუძველს ისიც იძლევა, რომ, თუ არა ზოტის, ბუკისციხის, ლიხაურის, ტოლების, მთისძირის ციხეები, სამხრეთიდან გადმომავალ ხეობებით ეგრისში მოხვედრა სპარსეთის პროვინციებიდან ბევრად ადვილი იქნებოდა. შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ეგრისის სამეფოს მესვეურები (ლაზები, ბიზანტიელები) სპარსეთთან არსებული კონფლიქტური მდგომარეობის გათვალისწინებით, აუცილებლად იზრუნებდნენ ამ ხეობების გამაგრებაზე.

მთისძირი და ციხესულორი

მე-20 საუკუნის 60–70 წლების მიჯნაზე ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმებმა გათხრები აწარმოეს ციხესულორის და მთისძირის ტერიტორიებზე, სადაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ორი ციხის ნაშთი აღმოჩნდა.

ციხესულორი დაბა ვანიდან ჩრდილო–დასავლეთით 3–4 კმ–ში მდებარეობს. ამ სოფელში ერთ–ერთ მაღალ ბორცვზე (ზღვის დონიდან დაახ. 180 მ.) გამოვლინდა შუა საუკუნეების ციხე–სიმაგრე, რომლის პირველი სამშენებელი ფენა დაახ. IV საუკუნეზე მოდის (მიწიშვილი 1976: 32–47). ციხე ნაგებია კლდის ქვისგან გამოთლილი სხვადასხვა ზომის კვადრებით კირის დულაბზე. ის გეგმარებაში ელიფსს უახლოვდება, გალავნების ხაზები რელიეფის კონტურს მიჰყვება. ციხის ტერიტორია სამი მხრიდან ბუნებრივი ხევებით იყო დაცული, ხოლო სამხრეთიდან დამრეცი ფერდობი ეკვრის გარს, – ეს არის

ციხეზე მოსახვედრი ერთადერთი მიმართულება. ციხეზე ჩატარებული გათხრებით გაირკვა, რომ ამ ბორცვზე ცხოვრება ელინისტური ხანიდან დაიწყო და გვიანშუასაუკუნეებამდე გაგრძელებულა. მრავლად მოპოვებულ კერამიკულ ნაწარმში აშკარად ჭარბობდა ადრეშუასაუკუნეების მასალა, რაც ამ პერიოდში ციხეზე განსაკუთრებული ინტენსივობით ცხოვრებაზე მიუთითებს (მიწიშვილი 1976: 32–47. მიწიშვილი 1977: 43–51). ციხის სამხრეთ–აღმოსავლეთ კუთხეში, გათხრების შედეგად, აღმოჩნდა მცირე ზომის ნაგებობა, რომელიც სპეციალისტების აზრით შესაძლოა ეკლესია ყოფილიყო. ციხიდან მოჩანს ვრცელი ტერიტორიები ჩრდილოეთით, რიონის დაბლობისკენ. გამომდინარე აქედან, საფიქრებელია, რომ საქმე უნდა გვქონდეს სასიგნალო–საგუმბაგო ციხესთან, რომლის მთავარი დანიშნულება ციხის ახლოს გამავალი გზების კონტროლი უნდა ყოფილიყო.

ციხე სულორიდან დასავლეთით დაახ. 5 კმ–ში, სოფ მთისძირში, ადგიშვილების გორაზე კიდევ ერთი მცირე ციხეა გამოვლენილი, რომლის თარიღიც ზოგადად IV-VIII სს–ით არის განსაზღვრული (გამყრელიძე, 1982: 101–107). ეს არის ბორცვის თავზე კლდის ფლეთილი ქვით ნაშენები მართკუთხა ფორმის ნაგებობა (გარე ზომები: 7.50 მ. X 29.40 მ.) ციხე ძნელად მისადგომია – სამი მხრიდან ციცაბო კალთები ეკვრის გარს, შედარებით ნაკლები ქანობისაა აღმოსავლეთის ფერდობი, სწორედ აქედან უნდა ჰქონოდა ციხეს მისადგომი.

ბორცვი, სადაც ციხის ნაშთი აღმოჩნდა და მისი მიმდებარე ტერიტორიები ინტენსიურად იყო დასახლებული ჯერ კიდევ ადრეანტიკური ხანიდან. ამ მხარის დაწინაურებას, პირველ რიგში, მისი მდებარეობა უწყობდა ხელს. მთისძირი მდებარეობს მდ. რიონის მარჯვენა სანაპიროზე, მთისა და ბარის შესაყართან, სწორედ მთისძირის სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო ერთ–ერთი გადმოსასვლელი მესხეთის მთებიდან და შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ მთისძირის ციხე ამ გადმოსასვლელების ჩასაკეტად და გასაკონტროლებლად იქნა ხელახლა ათვისებული ადრეულ შუა საუკუნეებში. მთისძირი და ციხესულორი მოხირისის მხარის სამხრეთ შესასვლელების დამცავ სიმაგრეებს წარმოადგენდნენ. სავარაუდოდ მათ შორის ვიზუალური კავშირიც უნდა ყოფილიყო და საჭიროების შემთხვევაში ისინი სიგნალს გადასცემდნენ ერთმანეთს მტრის მოძრაობის შესახებ.

გ. გამყრელიძეს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ სწორედ მთისძირშია საგულვებელი ბიზანტიური წყაროების მოხირისი (გამყრელიძე, 1983: 118–122). ჩვენი

აზრით ეს მოსაზრება მეტად არარეალურად გამოიყურება: მოხირისი უფრო მეტად ქვეყნის შიდა ტერიტორიაზე საგულვებელი, სადღაც ქუთაისის მახლობლად, მის დასავლეთით. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია მოხირისი ვარდციხესთან ერთად ერთ–ერთ გამორჩეულ ქალაქს წარმოადგენდა ეგრისში. ხოლო მთისძირში გამოვლენილი სიმაგრე არც მისი ზომებით და არც არქეოლოგიური მასალით არ შეესაბამება ასეთ დახასიათებას.

ტოლების ციხე

ციხე მდებარეობს სამტრედიის რაიონის სოფ. ზემო ტოლების ჩრდილო–აღმოსავლეთ ნაწილში (GPS კოორდინატები: N42 04.036, E42 15.273. სიმაღლე: 244 მ.).

ციხე აღმართულია მაღალ გორაზე, რომელსაც ჩრდილოეთ მხრიდან ღრმა ხეხვები საზღვრავს, ხოლო დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან ციცაბო კალთები ეკვრის გარს. ციხესთან მიახლოება მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან არის შესაძლებელი და უშუალოდ ციხეზე მოსახვედრად 25 მეტრის სიგრძის დამრეცი ფერდობის ავლაა საჭირო. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხეს დასავლეთ–სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან წრიულად ეკვრის ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი, რომელიც სიგანეში 5–6 მეტრია, სიღრმეში კი 1–2 მეტრი. საფიქრებელია, რომ ციხის აშენების დროს თხრილის სიგანე და სიღრმე მეტი იქნებოდა და დროთა განმავლობაში მოხდებოდა მისი მიწით ამოვსება. შესაბამისად, უნდა ითქვას, რომ ასეთი გაბარიტების თხრილის გადალახვა ადვილი არ იქნებოდა. აღნიშნული თხრილის სრული სიგრძე 120 მეტრს აღწევს, მისი ორივე ბოლო ჩრდილოეთით ხევს უერთდება.

ციხე ძლიერ არის დანგრეული. ყველაზე უკეთ გადარჩენილი კედლის სიმაღლე 4 მეტრს აღწევს – ეს არის ბორცვის დასავლეთ დაბოლოებაზე შემორჩენილი კედლის (სავარაუდოდ კოშკის) ფრაგმენტი, რომელიც გარე (დასავლეთის) მხრიდან წრიული ბურჯით იყო გამაგრებული. ასევე გალავნების ნაშთები ფრაგმენტულად იკითხება ბორცვის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ნაწილებში. ბორცვის გარშემო ფერდობზე მრავლად ყრია გალავნების ჩაცურებული საკმაოდ დიდი ზომის ფრაგმენტები. გალავნები ნაშენები იყო საშუალო ზომის (30–40 სმ) კარგად გათლილი კლდის ფლეთილი ქვით კირის დულაბზე რიგების დაცვის გარეშე (ტაბ. X.1).

სამწუხაროდ, ციხის თავდაპირველი გეგმარების დადგენა შეუძლებელია, საფიქრებელია, რომ მას სამხრეთიდან წრიულად შემოუყვებოდა გალავანი, რომელიც დასავლეთით და აღმოსავლეთით კოშკებით სრულდებოდა (ტაბ. X.2).

აღსანიშნავია, რომ ციხის ანაზომი გაკეთებული აქვს ს. ყაუხჩიშვილსაც, რომელსაც ტოლები 1935 წელს მოუნახულებია. ციხის გეგმა და ფოტოები დაბეჭდილია გეორგიკის სერიის მე-3 ტომის დამატებაში. საინტერესოა, რომ გეორგიკაში მოცემულ ფოტოებზე აშკარად ჩანს სამხრეთ გალავნის კვალი (ტაბ. X.3), რაც სამწუხაროდ დღეისათვის სრულად არის განადგურებული. ასევე ს. ყაუხჩიშვილის მიერ შედგენილ გეგმაზე (ტაბ. X.4) მეტი კედლებია დატანილი, ვიდრე დღეისათვის არის გადარჩენილი. დასანანია, რომ უკანასკნელი 75 წლის განმავლობაში ძეგლმა დიდი ზიანი განიცადა და ფოტოების თუ გეგმების შედარება ცხადყოფს, რომ ციხის შემორჩენილი გალავნების დაახლოებით 50 პროცენტი სწორედ მე-20 საუკუნეში განადგურდა.

ციხის სამშენებლო ტექნიკა (თლილი ქვების წყობა და აგურის ფენების ნაშთები), გეგმარება და თავდაცვითი თხრილის არსებობა აშკარად მიუთითებს მის პერიოდზე. ტოლების ციხე ეგრისის სამეფოს პერიოდის თავდაცვითი ნაგებობაა. სამეცნიერო ლიტერატურაში მეტად პოპულარულია მოსაზრება ტოლების ციხის ბიზანტიური წერილობითი წყაროების ტელეფისთან იგივეობის შესახებ. პირველად ეს მოსაზრება ა. შანიძის მინიშნებით ს. ყაუხჩიშვილმა წამოაყენა (ყაუხჩიშვილი 1936: 312). ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებით ტოლების ციხე სწორედ იმ ადგილად მდებარეობს, სადაც წყაროების მიხედვით ტელეფისია საგულვებელი ანუ რიონ-ცხენისწყალის შესართავთან. მართლაც, ეს ორი მდინარე ერთმანეთს ტოლების ციხიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 5 კმ-ში უერთდება, თუმცა ადგილობრივ გარემოზე დაკვირვებით აშკარაა, რომ ადრე მდ. რიონს უფრო სამხრეთით, მთების ძირში ექნებოდა კალაპოტი, ამასვე მიუთითებდნენ ადგილობრივი მაცხოვრებლებიც (ყაუხჩიშვილი 1936: 313). ციხეს აღმოსავლეთით 1 კმ-ში ჩამოუდის მდ. ხევსწყალი, რომელიც სამხრეთიდან გურიის მთებიდან მოედინება და ციხის გავლის შემდეგ მალევე მდ. რიონს უერთდება სამხრეთიდან. ამ მდინარის გასწვრივ მდებარეობს საჯავახო-ჩოხატაური-ოზურგეთი-ქობულეთის სამანქანო გზა, რომელიც მაღალი მთების გავლით, ვიწრო ხეობებში მიემართება ზღვისაკენ და დღ. სამტრედიის რაიონს აჭარასთან აკავშირებს. სწორედ ამ ვიწრო გზას უნდა იხსენიებდეს აგათია სქოლასტიკოსი ტელეფისის მისადგომების აღწერისას, – „ეს ციხე მტკიცე და ძალიან მაგარია – და დიდის გულმოდგინეობით

იცავდა შესავლებს. ეს ადგილი, სხვათა შორის, ძნელსავალია და მიუდგომელი... არც ერთი სხვა მხრიდან არ არსებობს სხვა მისასვლელი გზა, ვინაიდან ირგვლივ მდებარე დაბლობები ჭაობიანი და შლამიანია.“ (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 31). ეს აღწერა ზედმიწევნით შეესაბამება დღევანდელი ტოლების გარემო პირობებს. აგათია სქოლასტიკოსი ციხის მისადგომებს აღწერს სპარსელთა მიერ მისი ალების მცდელობის კონტექსტში და შესაბამისად, იმ მისადგომებს ახაისათებს, საიდანაც სპარსელებს მოუწევდათ ციხემდე მიახლოვება. როგორც ცნობილია იმ დროისათვის (553 წელი) სპარსელები მთელ აღმოსავლეთ ეგრისს აკონტროლებდნენ და მათ მთავარ მიზანი არქეოპოლისის და ფაზისის ალება იყო. ტოლები–ტელეფისის ციხეს სწორედ დასავლეთ ეგრისის შესასვლელების დაცვა ევალებოდა. დღეისათვის იმერეთიდან გურიასთან და აჭარასთან დაკავშირება სამტრედია–დაფნარი–ლანჩხუთი–სუფსას საავტომობილო გზით ხდება, რომელიც დაბლობში, მდინარე რიონის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს და საფიქრებელია, რომ კოლხეთის ჭაობების დაშრობამდე ეს ტერიტორიები საკომუნიკაციოდ გამოუსადეგარი იქნებოდა. შესაბამისად, აღმოსავლეთ ეგრისიდან მის დასავლეთ რაიონებში მოხვედრა რიონის მარცხენა სანაპიროზე შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ საჯავახო–ჩოხატაური–ოზურგეთი–ქობულეთის გზით, რომელიც, როგორ უკვე ითქვას, საკმაოდ ვიწრო გადასასვლელს წარმოადგენს გურიის მთების გავლით და ამ გზას მთისა და ბარის შესაყართან დღევანდელი სოფ. ტოლების ტერიტორიაზე აშენებული ციხე იცავდა და აკონტროლებდა და შესაბამისად, მისი ალების გარეშე დასავლეთ ეგრისში მოხვედრა რთული იქნებოდა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იყო კიდევ ერთი გზა დასავლეთ ეგრისში მოსახვედრად – მდ. რიონი, რომელიც სანაოსნოდ გამოდგებოდა და მით უმეტეს დინების მიმართულებით (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ) მასზე გადაადგილება შესაძლებელი იქნებოდა. მაგრამ სპარსელებისათვის რიონის გამოყენების შესაძლებლობაც შეზღუდული იყო, რადგანაც ბიზანტიელებს რიონის და ტეხურის (დოკონოსის) შესართავთან სასიმაგრო პუნქტი ნესოსი აეშენებინათ და ამით დასავლეთ და აღმოსავლეთ ეგრისის დამაკავშირებელ სანაოსნო გზასაც აკონტროლებდნენ.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ ტოლების ციხის ტელეფისთან გაიგივება საკმაოდ დამაჯერებელია, როგორც მისი მდებარეობის შედარებით წყაროს კონტექსტთან, ისე მის გარშემო არსებული გეოგრაფიული

პირობებით, რომელიც მეტად შეესაბამება აგათიას მიერ აღწერილ ტელეფისის გარემოს.

შუხუთის ციხე

ციხე მდებარეობს ლანჩხუთის რაიონის სოფ. ზემო შუხუთის სამხრეთ დაბოლოებაზე, ერთ–ერთი მაღალი გორის წვერზე (GPS კოორდინატები: N42 04.117 E42 02.420. სიმაღლე: 139 მ.).

გორა, რომელზეც ციხეა აშენებული, წაგრძელებული ფორმისაა და ორიენტირებულია ჩრდილო–აღმოსავლეთ სამხრეთ–დასავლეთის ხაზზე. ციხე გორაკის ჩრდილო–აღმოსავლეთ ნახევარზეა აშენებული. მასთან მიახლოება ყველაზე ადვილად სწორედ ამ მხარის არსებული ფერდობით არის შესაძლებელი, დანარჩენი სამი მხრიდან კი მას ციცაბო ფერდობები ეკვრის გარს.

ციხე გეგმაში არაწესიერი ოვალის ფორმისაა, თუმცა მისი კედლები მოხვევის ადგილებში მცირე კუთხეებს ქმნის, რაც საბოლოო ჯამში მას უფრო მრავალკუთხედს ამსგავსებს (ტაბ. XI.1). შემორჩენილია გალავნების მხოლოდ დასავლეთი ნაწილი, ისიც 1–2 მეტრის სიმაღლეზე, დანარჩენი კი მიწის დონეზეა დანგრეული. შემორჩენილი გალავნის სიგრძე 28.5 მეტრს აღწევს, კედლის სისქე კი 1 მეტრია. შემორჩენილი გალავნის ფორმის მიხედვით შეიძლება ვთქვათ, რომ ის გალავნის საერთო შემოწერილობის ნახევარი უნდა იყოს.

1961–62 წლებში შუხუთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, პ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით, ციხეზე მცირე მასშტაბის გათხრები აწარმოა. საინტერესოა, რომ ექსპედიციამ ციხის სამხრეთით ორი ხელოვნური თავდაცვითი თხრილიც დააფიქსირა, რომელთა სიღრმე 2 და 4 მეტრი უნდა ყოფილიყო (ზაქარაია 2002: 285). პ. ზაქარაიას მოსაზრებით ციხე გვიანშუა საუკუნეებს განეკუთვნება. ამის არგუმენტად მეცნიერს ციხის სიახლოვეს ჩამოშლილ გალავანში აღმოჩენილი ცალმაგი სათოფე და ციხეზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა მოჰყავს. თუმცა ჩვენი აზრით, შუხუთის ციხე შესაძლოა უფრო ადრეულ, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდშიც არსებობდა. ამის თქმის საფუძველს იძლევა:

1. ციხის გალავნის სამშენებლო წყობა – კირის დულაბზე კირქვებით ნაგები 1 მ სისქის კედლები.

2. ციხის სიახლოვეს თავდაცვითი თხრილების არსებობა, რაც სწორედ IV-VI სს-ის ციხეებისათვის არის დამახასიათებელი.

3. ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 800 მეტრში გამოვლენილი ფეოდალის რეზიდენცია აბანოთი, რომელიც IV-V სს-ითაა დათარიღებული (ზაქარაია 2002: 284).

საინტერესოა, რომ ციხის მცირე ზომის კირქვებით ნაგები გალავანი უფრო მეტად სწორედ IV-V სს-ს მოგვაგონებს, ვიდრე – VI საუკუნისას, როდესაც დას. საქართველოში ინტენსიურად იკიდებს ფეხს დიდი ზომის კვადრებით მშენებლობა. ვფიქრობთ, ამ მხრივ ციხის გალავნების მშენებლობის ტექნოლოგია და მისგან 800 მეტრში აღმოჩენილი რეზიდენციის ქრონოლოგია, ერთმანეთთან სრულ შესაბამისობაშია.

ციხიდან ჩრდილოეთისაკენ ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა შესაძლებელი – აქედან კარგად მოჩანს მდ. რიონის აუზი, მისი და მდ. ტეხურის შესართავი და უნაგირა მთის სამხრეთი კალთები.

ვაშნარი

ნაქალაქარი მდებარეობს ოზურგეთის რაიონში, მდინარეების ნატანების და სკურდემის შესართავთან მდებარე შემღვლებაზე (GPS კოორდინატები: N41 56.774 E41 56.065. სიმაღლე: 45 მ.).

ძეგლი 1833 წელს დიუბუა დე მონპერემ მოინახულა (Dubois De Montpereux 1939: 86-94) ხოლო, XIX ს-ის 70-იან წლებში დიმიტრი ბაქრაძემ (ბაქრაძე 1987: 230-233). მე-20 საუკუნის შუა ხანებში ძეგლზე მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა, რომლის შედეგადაც აღმოჩენილ იქნა გალავნები, კოშკები, ბაზილიკა, მავზოლეუმი და სხვ. (გობეჯიშვილი 1952: 154-156). ვ. ლექვინაძის მოსაზრებით ვაშნარი ადრეშუა საუკუნეების სამონასტრო კომპლექსს წარმოადგენდა (Леквинадзе 1961, გვ. 153). 2003 წელს ვ. სადრაძემ გამოსცა მონოგრაფია ვაშნარი „სპონიეთი“-„გურიანი“ სადაც ავტორი ვაშნარს გამაგრებულ ციხე-ქალაქად და სამონასტრო კომპლექსად წარმოაჩენს. ჩვენი აზრით ვაშნარი, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ მონასტრის დანიშნულებას ასრულებდა და შესაბამისად, ნაკლებად უნდა ყოფილიყო ჩართული ეგრისის სამეფოში მიმდინარე სავაჭრო-სამხედრო ოპერაციებში. ამის თქმის საფუძველს ძეგლზე გამოვლენილი რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების სიმრავლე და გალავნების შიგნით მოქცეული კოშკები იძლევა, რაც თავისთავად ხელშემშლელი პირობა იქნებოდა სამხედრო

ოპერაციების (თავდაცვა, ფლანგური შეტევა) შესასრულებლად (Леквинадзе В.А 1962, გვ. 309).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ვაშნარის ნაქალაქარი, უდაოდ მნიშვნელოვან რელიგიურ ცენტრს წარმოადგენდა ეგრისში, თუმცა სამეფოს თავდაცვით სისტემაში მას ნაკლებად მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებოდა – ის არც გამაგრებული სავაჭრო დანიშნულების პუნქტი იქნებოდა და მითუმეტეს, არც სამხედრო თავლსაზრისით მნიშველოვანი ცენტრი.

ბუკისციხე

ციხე მდებარეობს ამავე სახელწოდების სოფელში, ჩოხატაურის რაიონში ერთ–ერთ მაღალ მთაზე მდ. სუფსის მარჯვენა სანაპიროზე (GPS კოორდინატები: N41 59.968 E42 17.842. სიმაღლე: 295 მ.).

ციხე ძლიერ არის დანგრეული და მისი ტერიტორია მცენარეებით არის დაფარული. მეტ–ნაკლებად უკეთ არის შემორჩენილი კოშკი, ის კვადრატულია, შიდა ზომებია: 7.40 მ. X 7.40 მ. კედლების სისქე 1.80 მ. (ტაბ. XI.2).

1964 ძეგლზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად რამდენიმე სამშენებლო ფენა გამოვლინდა – ადრეშუა საუკუნეებიდან გვიანშუა საუკუნეების ჩათვლით. ადრეშუა საუკუნეების სამშენებლო ფენა VI-VII სს–ით არის დათარიღებული (კალანდაძე 1996: 123).

ბუკისციხის დანიშნულების განსაზღვრისათვის უპირველს ყოვლისა მისი მდებარეობა უნდა გავითვალისწინოთ. მთა, რომელზეც ციხეა აშენებული, მდ. სუფსის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს, ამ ადგილას მდინარე გამოდის კლდოვანი ხეობიდან და დასავლეთისკენ, შედარებით გაშლილ ველებზე მიემართება. შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ბუკისციხე კონტროლს უწევდა მდ. სუფსას ხეობაზე არსებულ გადმოსასვლელს, რომელიც ეგრისის სამეფოს სამხრეთ რაიონებს მესხეთთან აკავშირებდა (ტაბ. XI.3).

ასკანას ციხე

ციხე მდებარეობს ოზურგეთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ასკანის და მთისძირის საზღვარზე, მდ. ბახვისწყალის მარცხენა ნაპირზე (GPS კოორდინატები: N41 55.928 E42 10.442. სიმაღლე: 405 მ.).

იგი აგებულია მეტად მაღალ და ძნელად მისასვლელი მთის წვერზე. ეს მთა წაგრძელებული ფორმისაა, ორიენტირებული დას-აღმ ხაზზე, ციხე მის აღმ. დაბოლოებაზეა აშენებული. აღმოსავლეთ, სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან მას ციცაბო ფერდობები აკრავს გარს და ამ მხარეებიდან ციხესთან მიახლოება ძალიან რთულია. ერთადერთი მისასვლელი დასავლეთის მხრიდანაა, აქედანაც ციხისკენ მიმავალ ადამიანს უნდა აეარა საკმაოდ ციცაბო აღმართი, ხოლო შემდეგ მთის წვერზე უნდა ეარა აღმოსავლეთისკენ დაახ. 350 მეტრის მანძილზე, მეტად ვიწრო (1-2 მ) და მცენარეებით (ხეებით და ბუჩქებით) დაფარულ გზაზე. შესაბამისად, ციხის დიდი ძალებით აღება დასავლეთის მხრიდანაც შეუძლებელი იქნებოდა.

ციხე დიდი ზომის არის და რთული გეგმარება აქვს. მისი გალავნები რთულ რელიეფზეა მორგებული, ზოგ შემთხვევაში კი კედლის ნახევარს სულად ბუნებრივი კლდე წარმოადგენს. ციხის შიდა ტერიტორია ორ ტერასაზეა მოწყობილი. შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, ქვედა მხრიდან ჰქონია, საიდანაც ქვედა ეზოში ხვდებოდი, აქედან კი ვიწრო ბილიკით ადიოდი ზედა ტერასაზე, სადაც პირველ რიგში საცხოვრებელი კოშკი იყო, მისი გავლით კი ციხის ძირითად (სარეზიდენციო) ნაწილში ხვდებოდი – აქ იყო განლაგებული კლდეში ნაკვეთი რეზერვუარები, ქვევრები, 3 მეტრის სიგანის გამოთლილი სანადიმო ქვა, ეკლესია და კიდევ ერთი საცხოვრებელი კოშკი, რომელიც ციხის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ (ყველაზე რთულად მისადგომ) ნაწილშია განთავსებული.

სამწუხაროდ, ასკანას ციხე მხოლოდ ნაწილობრივ არის შესწავლილი, მის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრები ჩატარებული არა არის, რაც ძეგლის შეწავლისათვის ხელის შემშლელი პირობაა. ციხის სამშენებლო ტექნიკა და სამენი მასალები თითქოს IV-V საუკუნეებისას გავს – კარგად გათლილი საშუალო ზომის (20-30 სმ) კირქვების წყობები კირის დულაბზე, უმეტესად რიგების დაცვით. 1889 წელს ივანე როსტომაშვილის მიერ გამოცემულ ენციკლოპედიურ ლექსიკონში წერია, რომ ციხე IV საუკუნეშია აგებული. ძნელი სათქმელია რა მონაცემებს ეყრდნობოდა ავტორი, თუმცა საფიქრებელია რომ ეს ცნობა ზუსტია. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმავე სამშენებლო წყობების და წერილობითი წყაროების მონაცემებით აშკარაა, რომ ასკანას ციხე განვითარებულ და გვიანშუა საუკუნეებშიც მოქმედებდა. 1774 წელს ის ლიხაურსა და ბუკისციხესთან ერთად თურქებს აუღიათ (სიხარულიძე 1975: 634).

უფრო მასშტაბური და კომპლექსური კვლევა-ძიების გარეშე, ძნელია ასკანის ციხის ზუსტ ქრონოლოგიაზე მსჯელობა. თუმცა, ციხის მასშტაბურობა (30X65 მ.) და მრავალი კომპონენტის ერთიანობა გვაფიქრებინებს, რომ ასკანას ციხე დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს წარმოადგენდა, იქნებოდა ეს ეგრისის სამეფო, ერთიანი საქართველო თუ გურიის სამთავრო. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ასკანას ციხე დღევანდელი გურიის რეგიონის გეოგრაფიულ ცენტრს წარმოადგენს და შესაბამისად, აქედან თანაბარი წარმატებით შეიძლება რეგიონის ყველა კუთხის კონტროლი. ციხის მიუვალობა, იქ გამოვლენილი საცხოვრებელი ნაგებობები და ეკლესიის ნაშთი აშკარად მიუთითებს, რომ ეს რომელიღაც წარჩინებული დიდებულის რეზიდენციას წარმოადგენდა. შესაბამისად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ასკანას ციხე, თუკი ის მართლაც IV საუკუნიდან არსებობს ნაკლებად მნიშვნელოვანი იქნებოდა საფორტიფიკაციო დანიშნულების მხრივ და ისეთივე ფუნქცია ექნებოდა, როგორც მაგალითად ჯახუთის ან ოსინდალეს ციხეს. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხე მდ. ბახვისწყლის ნაპირას არის აშენებული, რომელიც მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებიდან მოედინება და ასკანას ციხემდე გაივლის ასევე ისტორიულად მჭიდროდ დასახლებულ ბახმაროს. რაც გვაფიქრებინებს, რომ ციხის ფუნქციებში ამ მდინარის გასწვრივ არსებული გზების ვიზუალური კონტროლიც შედიოდა. ეს გზა დღევანდელ გურიას და მაღალმთაინ აჭარას (ხულოს რ-ნი) ერთმანეთთან აკავშირებდა. ცხადია, ასკანას სიხლოვეს მნიშვნელოვანი გზის არსებობა ციხე-ქალაქის დაწინაურებასაც შეუწყობდა ხელს.

ლიხაურის ციხე

ციხე მდებარეობს ოზურგეთის რაიონის სოფ. ლიხაურში, სოფლის ცენტრიდან დასავლეთით 1.2 კმ-ში (GPS კოორდინატები: N41 52.313 E41 59.785. სიმაღლე: 255 მ.).

ციხე აგებულია მაღალი და ძნელად მისასვლელი მთის წვერზე. შედარებით ადვილად ციხესთან მიახლოვება აღმოსავლეთის მხრიდან არის შესაძლებელი, თუმცა აქედანაც მეტად დამრეცი ფერდობის ავლაა საჭირო და რაც მთავრია, ციხე ისეა აშენებული, რომ მისი ერთადერთი შესასვლელი კარი, რომელიც ჩრდილოეთის გალავანში ჩართულ კოშკშია გაჭრილი, გარედან საკმაოდ მაღალზეა (5 მ) განთავსებული. ასე რომ ციხის შიგნით მოხვედრის მსურველს თუკი კიბე არ ექნებოდა ციცაბო კლდეზე აცოცება მოუწევდა.

ციხის გალავნები უმეტესად რიყის ქვით არის ნაგები და კლასიკურ გვიანშუა-საუკუნეების ციხეების ტიპს განეკუთვნება. ამასვე ადასტურებს ციხის გეგმარება – წრიული გალავნები, კუთხეებში ჩასმული კოშკებით ასეთი გეგმარების და სამშენებლო ტექნიკით ნაგები ციხეები გვიანშუა საუკუნეებში საქართველოს ბევრ რეგიონში შენდება, მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ რზენი, ოცარცე და სხვ. (ზაქარაია 2002: 285–288).

გამომდინარე აქედან, ლიხაურის ციხე ჩვენი საკვლევლი თემის ფარგლებს გაცდებოდა, რომ არა ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი, – როგორც აღინიშნა თითქმის მთელი ციხე (კოშკები, გალავნები) რიყის ქვით არის ნაგები, თუმცა ციხის აღმოსავლეთ გალავნის შიდა მხარეს დგას საშუალო ზომის (20–30–40 სმ) კლდის ქვის კარგად გათლილი კვადრებით ნაგები კოშკი, წყობა ამოყვანილია კირის დუღაბზე, რიგების დაცვით (ტაბ. XII.1). შესაბამისად, აღნიშნული კოშკი ძლიერ წააგავს ადრეშუა საუკუნეების ციხეების კოშკების (მაგ. საკალანდარიშვილოს) სამშენებლო ტექნიკას. გამომდინარე აქედან შეიძლება დავუშვათ ვარაუდი, რომ აღნიშნული კოშკი ბევრად უფრო ადრეულია, ვიდრე შერჩენილი ციხის სხვა ნაწილები. საფიქრებელია, რომ გვიან-შუასაუკუნეებში ციხის განახლების დროს ეს კოშკი მეტ-ნაკლებად კარგად იყო შემონახული და ის ახალი ციხის შიგნით დატოვეს (ტაბ. XII.2). ის, რომ სოფ. ლიხაურში ციხე ადრეშუა საუკუნეებშიც უნდა ყოფილიყო, ამის თქმის საფუძველს თავად ციხის მდებარეობა იძლევა. ლიხაურის სიახლოვეს დღემდე გადის ცენტრალური გურიის და ზღვისპირა აჭარის დამაკავშირებელი ყველაზე მოკლე და კომფორტულ გზა. ეს გზა ქ. ოზურგეთიდან მიემართება სამხრეთისაკენ და 6 კმ-ის გავლის შემდეგ, მკვეთრად უხვევს დასავლეთისაკენ. ამ მოსახვევიდან 1.2 კმ-ში მდებარეობს ლიხაურის ციხე, რომელიც, ჩვენი აზრით სწორედ ამ გზის სამხედრო თუ სავაჭრო თვალსაზრისით მაკონტროლებელ ფუნქციას ასრულებდა. ლიხაურის გავლის შემდეგ ეს გზა მიემართება ბორცვებით დასერილი აჭარის და გურიის სასაზღვრო მონაკვეთზე და საბოლოოდ ქ. ქობულეთთან ივაკებს და უერთდება შავი ზღვისპირა გზას. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უძველესი პერიოდიდან დღევანდელი აჭარის ცენტრებიდან (აფსაროსი, ბათუმი, პეტრა, ფიჭვნარი) კოლხეთის და შემდგომ ეგრისის შიდა, სამხრეთ (მდ. რიონის მარცხენა სანაპირო) რაიონებთან დამაკავშირებელი გზა სწორედ ამ მიმართულებით გადიოდა – ამის თქმის საფუძველს იძლევა აღნიშნული მონაკვეთის გეოგრაფიული მახასიათებლები – აქ არ არის დაჭაობების საშიშროება, გზის ამ

მონაკვეთის სიმაღლე ზღვის დონიდან 60–120 მეტრს შორის მერყეობს, რაც არც დატბორვის საშიშროებას ქმნიდა და მეორეს მხრივ არც გარდაუვალ დაბრკოლებას წარმოადგენდა ამ გზაზე მიმავალი მგზავრისათვის. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ დღევანდელი აჭარის ზღვისპირა ზოლი უძველესი დროიდან მჭიდროდ იყო ათვისებული, საფიქრებელია, რომ ამ მხარის კოლხეთის (ეგრისის) შიდა რეგიონებთან დაკავშირება, ზღვის გასწვრივ არსებული გზასთან ერთად, სწორედ ჩვენს მიერ განხილული მონაკვეთით ხორციელდებოდა და შესაბამისად, სოფ. ლიხაურში მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის არსებობა იმ თავითვე აუცილებელი იქნებოდა.

ასე უნდა ყოფილიყო ეგრისის სამეფოს პერიოდშიც, მით უმეტეს, რომ ამ დროით დათარიღებული ძეგლები გვხვდება როგორც აჭარაში (გონიო–აფსაროსი, ბათუმი, პეტრა), ისე ლიხაურის სიახლოვესაც (ვაშნარი, შუხუთი).

ზოტის/დომის ციხე

ციხე მდებარეობს ჩოხატაურის რაიონში, სოფ. ზოტში, გზისპირას მდებარე ადგილ „საყდრისყელზე“, მცირე სიმაღლის გორაზე, (GPS კოორდინატები: N41 53.873 E42 26.170. სიმაღლე: 813 მ.).

გორაკს, მცირე სიმაღლის მიუხედავად, ჩრდილოეთ და დასავლეთ მხრიდან 7–8 მეტრის სიმაღლის ციცაბო ფერდობები აკრავს გარს. შედარებით ადვილი მისასვლელია სამხრეთ–აღმოსავლეთიდან.

ციხე ძლიერ არის დანგრეული. შემორჩენილია მისი ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ გალავნები (2–3 მ სიმაღლეზე) და სავარაუდოდ კოშკის ნაშთი (მიწის დონეზე) ციხის შუაგულში. ციხე მცირე ზომის უნდა ყოფილიყო. მიახლოებითი ზომები: 22 მ. X 24 მ. კოშკის სავარაუდო ზომები: 7.60 მ. X 8.75 მ. კედლების სიქე 0.90 მ (ტაბ. XII.3). ჩრდილოეთ გალავნის ცენტრალურ ნაწილში კედელი ჩამონგრეულია. რჩება ისეთი შთაბეჭდილება რომ აქ უნდა ყოფილიყო ციხეში შესასვლელი კარი. მით უმეტეს რომ მის აღმოსავლეთით გალავანს მომრგვალებული კონტრფორსი აქვს მიშენებული. გალავნები ნაშენებია უხეშად გათლილი კირქვებით კირის დუღაბზე, რიგების დაცვის გარეშე.

ციხის ქრონოლოგიის განსაზღვრა მეტად რთულია. მისი მდებარეობის, გეგმარების და გამოვლენილი კონტრფორსის მიხედვით ციხის თარიღი ადრეშუა საუკუნეებით შეიძლება განისაზღვროს. თუმცა გალავნების წყობების ქაოტურობა მის ქრონოლოგიას

უფრო გვიანშუა საუკუნეებით განსაზღვრავს. ამ ეტაპზე ციხის ზუსტი თარიღის განსაზღვრა შეუძლებელია.

როგორც უკვე აღინიშნა ციხე სოფლის გზისპირას მდებარეობს. ციხის სამხრეთით ეშვება განიერი და მოსწორებული ფერდობი, რომელიც ხელოვნურად მოსწორებული გზის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ეს ფერდობი მიემართება მდ. გუბაზოულის ხეობის ძირისკენ.

ციხის მთავარ ფუნქციას მდ. გუბაზოულის გასწვრივ გამავალი გზების ჩაკეტვა და გაკონტროლება წარმოადგენდა.

§ 3. ეგრისის სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა

ეგრისის სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ თავდაცვითი ხაზი მდ. ხანისწყალის გასწვრივ მდებარეობდა და მასში ორი სიმაგრე - დიმი და ვარდციხე-როდოპოლისი ერთიანდებოდა. როგორც ცნობილია, მდ. ხანისწყალზე გადმოდიოდა ეგრისის სამეფოში შემევალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გზა, რომელიც IV ს-ის რომაულ სავაჭრო რუკაზეც (Tabula Peutingeriana) ფიქსირდება: ეს გზა სათავეს იღებს ქ. არტამატიში და შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით ქ. სებასტოპლისამდე (სოხუმი) გრძელდება. რუკაზე სწორედ ხანისწყალის ხეობაზე გადმომავალი გზა უნდა იყოს დატანილი, რომელიც ზეკარის გადმოსასვლელით, აბასთუმან-ბაღდათის გავლით, დღევანდელ ჯავახეთს იმერეთთან აკავშირებს .

ვარდციხე-როდოპოლისი

ძეგლი მდებარეობს ბაღდათის მუნიციპალიტეტის სოფ. ვარციხეში, მდინარეების რიონის, ყვირილას და ხანისწყალის შესართავთან არსებულ კონცხზე (GPS კოორდინატები: N42 09.069 E42 42.905. სიმაღლე: 102 მ.).

VI ს-ის ბიზანტიელი მწერლები (პროკოპი კესარიელი, აგათია სქოლასტიკოსი, იუსტინიანეს „ნოველები“) ციხეს მოიხსენიებენ, როგორც როდოპოლისს, რაც სიტყვა-სიტყვით ვარდის ქალაქს ნიშნავს, ანუ სავარაუდოდ ბიზანტიელებმა ადგილობრივი ტოპონიმი პირდაპირ გადათარგმნეს ბერძნულად და სახელიც შესაბამისი მიიღეს.

აღნიშნულ წყაროებში როდოპოლისი მოიხსენიება, როგორც „უდიდესი და ძველი“ (იუსტინიანე 1965: 35-36) „ყველაზე შესანიშნავი ქალაქი“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 101) ლაზიკაში. ვარდციხის ნაქალაქარის შესწავლა 1968 წლიდან დაიწყო, 1971 წლამდე ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა გ. ლომთათიძე. ძეგლზე ძირითადი არქეოლოგიური სამუშაოები 1972-74 და 1976-78 წლებში მიმდინარეობდა ვ. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით, მისივე ავტორობით 1989 წელს გამოიცა მონოგრაფია „ვარდციხის ნაქალაქარი“.

არქეოლოგიური გათხრებით ნაქალაქარზე სამი ძირითადი სამშენებლო ფენაა გამოვლენილი: 1. IV-V სს-ის. 2. VI სს-ის. 3. XVI-XVIII სს-ის. ეს უკანასკნელი რიყის ქვით ნაგები გალავნით არის წარმოდგენილი და ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს (ტაბ. XIII).

IV-V საუკუნეებით დათარიღებული გალავანი ნაქალაქარის სამ მხარეს არის შემორჩენილი, გარდა დასავლეთისა, ისიც უმეტესად მიწის დონეზე. ეს კედელი ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვით კირის დულაბზე, მისი სისქე 1 მეტრია. გალავანი გეგმაში წაგრძელებულ ფორმას ქმნის, რომელიც მომრგვალებულია სამხრეთის და ნაწილობრივ აღმოსავლეთის ხაზზე, თუმცა ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთზე გვხვდება ტეხილი ბმაც (ციხის შიდა ტერიტორია 2.5 ჰა-ს აღემატება).

გალავნის გაყოლებაზე გამოვლინდა 6 კოშკი, რომლებიც კედელში გარე მხრიდან იყო ჩაშენებული. მათგან ხუთი (B, D, F, K, G გეგმაზე) საძირკვლის დონეზეა დანგრეული, ისინი დანარჩენ ორთან შედარებით ზომითაც მცირეა და რაც მთავარია მასიურია, ყრუ კედლებითაა ამოყვანილი ანუ ბურჯის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მათ შორის ინტერვალები 24-28 მეტრამდე მერყეობს პ. ზაქარაიას მოსაზრებით, აქ საქმე უნდა გვექონდეს ნოქალაქევის კოშკების ანალოგთან, როდესაც ქვედა იარუსები მასიურია, ხოლო ზემოთ ჩვეულებრივი (ზაქარაია 2002 :110, სქოლიო 3). დანარჩენი ორი კოშკი გალავნის სამხრეთ-დასავლეთ (A) და სამხრეთ-აღმოსავლეთ (C) მონაკვეთებს ამაგრებდა. C კოშკიდან ციხის შიდა ტერიტორიაზე ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით მიემართება კიდევ ერთი გალავნის ხაზი, 1 მეტრი სისქის, რომელიც ციხის ვაკე ნაწილს ორ ნაწილად ყოფდა, ის სულ 40 მეტრის სიგრძეზეა გამოვლენილი და ექსპედიციის წევრთა ვარაუდით, C კოშკის მოპირდაპირე მხარეს დასავლეთ კედელთან უნდა ჰქონოდა ბმა (ჯაფარიძე 1986:119). კიდევ ერთი, თუმცა უფრო მასიური, 2,03 მ სისქის კედლები გამოვლინდა ციხის შიდა ტერიტორიის ჩრდილო

მონაკვეთში, რომელიც ვ. ჯაფარიძის მოსაზრებით ციხის ციტადელის სამხრეთ კედელს წარმოადგენდა და ციხის შიდა ტერიტორიის შემადგენელ ნაწილს დანარჩენი მონაკვეთებიდან აცალკევებდა და იცავდა (ჯაფარიძე 1986:120-121). ზემოთ განხილული გალავნები და კოშკები არქეოლოგების მიერ IV-V სს-ით თარიღდება.

ვარდციხის მეორე გალავანი I ზღუდეს გარე მხრიდან ეკვრის გარს და მის პარალელურად მიემართება (იხ. გეგმა), აღნიშნული გალავანი 2 მ. სისქისაა და ერთ მონაკვეთში (G და H კოშკებს შორის) 7 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი. აღნიშნული კედელი I ზღუდეს სამხრეთ მონაკვეთში უშუალოდ ებჯინება გარედან, ხოლო აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით I და II ზღუდეებს შორის მცირე ინტერვალია დატოვებული. ვ. ჯაფარიძე აღნიშნულ გალავანს, სხვა პარალელური გალავნების ქრონოლოგიის მოშველიებით (წებელდა, ნოქალაქევი) VI საუკუნით ათარიღებს და მის აშენებას ირან-ბიზანტიის ომების მოსამზადებელ პერიოდს უკავშირებს (ჯაფარიძე 1986: 128), დაახლოებით ამავე თარიღზე მიუთითებს ამ გალავნის ერთ-ერთ მონაკვეთზე გამოვლენილი აგურის სარტყელები (opus mixtum) (ჯაფარიძე 1986: 129).

ის, რომ ვარდციხე-როდოპლისი ეგრისის საემეფოს ერთ-ერთ უმთავრეს ციხე-ქალაქს წარმოადგენდა კარგად ჩანს, როგორც ბიზანტიური წერილობითი წყაროებიდან, ისე თავად ძეგლის მასშტაბებიდან და იქ გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალების ინტენსივობითაც.

ვ. ჯაფარიძის მოსაზრებით, ვარდციხე IV საუკუნეში მის გარშემო ახლად ჩამოყალიბებული “ეკონომიკური სასოფლო-სამეურნეო რაიონის” საფუძველზე დაარსდა და სწორედ ამ მხარის ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა (ჯაფარიძე 1986:132). მისივე მოსაზრებით, IV-VI საუკუნეებში ვარდციხე “სამეფოს სასიცოცხლო ეკონომიკური ოლქის ფორპოსტია, მიმართული როგორც აღმოსავლეთიდან, ისე სამხრეთიდან მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ. ამდენად ვარდციხე მთელი ქვეყნის ანუ სამეფო ციხეა., საფიქრებელია, რომ იგი კონტროლს უწევდა და აძლიერებდა ეგრისის სამეფოსადმი ხანისწყალის ხეობის და საერთოდ სამხრეთ მთიანეთის დამოკიდებულებას, პოლიტიკურსა თუ ეკონომიკურს” (ჯაფარიძე 1986:143). ასევე, მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ვარდციხის ნაქალაქარი IV ს-ის ანონიმი ავტორის ტაბულა პეუტინგერიანა-ზე დაფიქსირებული Ad Fontem Felice-ა, რომელიც აღნიშნულ რუკაზე არტაშატიდან სებასტოპოლისაკენ მიმართულ გზაზე მდებარეობს (ჯაფარიძე 1986:140).

უპირველესად უნდა აღნიშნოს, რომ ვარდციხის ნაქალაქარის და Ad Fontem Felice - ს ერთმანეთთან გაიგივება მეტად პირობითია. მიუხედავად პეუტინგერიანას რუკის ბევრი უზუსტობისა, მიგვაჩნია, რომ ეს პუნქტი და სებასტოპოლისი ძალიან ახლოს მდებარეობს ერთმანეთთან. მითუმეტეს, რომ ამ ორ ქალაქს შორის სხვა არც ერთი პუნქტი არ არის აღნიშნული (ტაბ. XIV.1). იქვე, ვ. ჯაფარიძეც აღნიშნავს, რომ ეს გზა: “ქუთაისის გავლით, მუხურისი-ონოგურისის გზით ნოქალაქევ-არქეოპოლისისკენ მიემართებოდა, ხოლო აქედან სებასტოპოლისისკენ.” (ჯაფარიძე 1986:142). ჩვენი აზრით, ეჭვს არ იწვევს ის მოსაზრება, რომ აღნიშნულ რუკაზე დაფიქსირებული გზა აუცილებლად ეგრისის სამეფოს ცენტრალურ რაიონებზე გაივლიდა, ასევე დამაჯერებლად მიგვაჩნია ვ. ჯაფარიძის მოსაზრება, რომ ეს გზა სამხრეთ საქართველოს პროვინციებიდან (ოდრხე და სხვ.) ზეკარის უღელტეხილით გადმოდიოდა დღევანდელ იმერეთში და ეგრისის სამეფოს საზღვრებში შემოდიოდა მდ. ხანისწალის ხეობით. აღსანიშნავია, რომ ამ მდინარის ხეობიდან გამოსვლის ადგილას მდებარეობს სოფ. ზემო დიმი და იქ გამოვლენილი ციხე, რომელიც ისტორიულ დიშნასთან არის გაიგივებული და საფიქრებელია, რომ ამ ციხეს აღნიშნული ხეობიდან გამომავალი გზის კონტროლი და დაცვა ევალებოდა.

სწორედ დიმის შემდეგ ეს გზა მიაღწევდა ვარდციხემდე, ხოლო იქიდან, როგორც უკვე აღინიშნა, უფრო ჩრდილოეთით მიემართებოდა სებასტოპოლისისაკენ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უკანასკნელი წლების კვლევა-ძიებამ დასავლეთ საქართველოში გამოავლინა ორი ახალი ციხე ჩხოროწყუს და მარტვილის რაიონებში, რომელიც ჩვენი აზრით ცვლის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ აღნიშნულ გზას ქუთაისის გავლის შემდეგ არქეოპოლისის სიახლოვესაც უნდა გაეარა. ჩვენი აზრით, ვარდციხიდან სებასტოპოლისისაკენ მიმავალი გზა ქუთაისის შემდეგ ახლოს ჩაუვლიდა ნამაშევის სიმაგრეს (დღ. ხონის რაიონის, სოფ. გუბი), შემდეგ გადავიდოდა მდ. ცხენისწყალზე ბამბუას ხიდით, ხოლო იქიდან მიემართებოდა არა მხოლოდ დასავლეთით არქეოპოლისისაკენ, არამედ ჩრდილო-დასავლეთით დღ. მარტვილის და ჩხოროწყუს რაიონებისაკენ, სადაც გარემოზე დაკვირვების შედეგად იკვეთება მეტად ხელსაყრელი მარშრუტი, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახვედრად, სოფ. კურზუს (მარტვილის რ-ნი) და სოფ. ნაფიჩხოვოს გავლით (ჩხოროწყუს რ-ნი), რომლებშიც IV-VI სს-ის ორი ციხეა გამოვლენილი, საიდანც დღ. წალენჯიხის და ზუგდიდის რაიონების გავლით შესაძლებელი იქნებოდა მდ. ენგურის იმ მონაკვეთამდე მიღწევა, რომელზეც

დღესაც მთავარი მაგისტრალი გადის (თბილისი-სენაკი-ლესელიძე) და სადაც ასევე გამოვლენილია ადრეშუა საუკუნეების პერიოდის სათანჯოს ციხე (ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე), აქედან კი ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით გზა მიემართებოდა სებასტოპოლისაკენ (მურღულია 2011: 58-71) (ტაბ. XIV.2). ხოლო არქეოპოლისისაკენ მიმავალი გზა, ბამბუას ხიდზე გადასვლის შემდეგ, მიაღწევდა რა ნოქალაქევს, სავარაუდოდ სამხრეთ-დასავლეთისაკენ მიემართებოდა, დღევანდელი ნოქალაქევი-სენაკის საავტომობილო გზის პარალელურად.

ვარდციხის ფუნქციის განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა, როგორც მისი მდებარეობა, ისე წერილობითი წყაროები და ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ციხე-ქალაქი აშენებულია მდინარეების რიონის, ყვირილას და ხანისწყალის შესართავთან (ტაბ. XV.1). ხანისწყალზე გადიოდა ეგრისის სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრიდან ქვეყნის სიღრმისკენ მიმავალი გზა, რომელიც ტაბულა პეუტინგერიანაზეც ფიქსირდება. მდ. ყვირილას აუზი, როგორც ცნობილია, ასევე ერთ-ერთ უმთავრეს სატრანზიტო არტერიას წარმოადგენდა, სამეფოს აღმოსავლეთ რეგიონში სამოძრაოდ, მასზეა გაშენებული ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ სასაზღვრო ციხესიმაგრე შორაპანი, რომელიც ეგრისში ქართლიდან გადმოსასვლელეებს იცავდა და აკონტროლებდა. მდ. რიონი კი დასავლეთ საქართველოს უმთავრეს მაგისტრალს წარმოადგენდა, რომელზეც ანტიკური ხანიდან მოყოლებული დასავლეთ და აღმოსავლეთ სამყაროების დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გზა გადიოდა. შესაბამისად, გადაჭარბებული არ იქნებდა, თუკი ვიტყვით, რომ ვარდციხე-როდოპოლისი, სამეფოს ერთ-ერთ უმთავრეს გზაჯვარედინზე მდებარეობდა, სადაც თავს იყრიდა სამეფოს სამხრეთიდან, აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან მომდინარე გზები. აქვე საინტერესოა პროკოპი კესარიელის ცნობა იმის შესახებ, რომ როდოპოლისი „ყველაზე უწინარეს ხვდებოდა გზაზე იბერიიდან კოლხიდაში შემოსულთ“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 186).

აქედან გამომდინარე, სრულიად გამართლებულია ვარდციხის “სამეფო ციხედ” მოხსენიება, მით უმეტეს, რომ ამ მოსაზრებას, ზემოთ მოყვანილ წერილობით წყაროებში არსებული ეპითეტი „ყველაზე შესანიშნავი ქალაქი“ ამყარებს.

პროკოპი კესარიელის ცნობით, როდოპოლისი “ადვილი მისადგომი იყო და იერიშის მიტანაც სრულიად არ იყო ძნელი. ამიტომ ლაზებმა ის ამას წინათ მიწასთან გაასწორეს. რადგან ეშინოდათ სპარსელთა შემოსევისა.” (პროკოპი კესარიელი 1965: 186-

187). ჩვენი აზრით, ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ როდოპოლისს სამხედრო თავდაცვითი დანიშნულება ნაკლებად ჰქონდა. ეს ბუნებრივია, რადგანაც ქალაქი ვაკე ადგილზე იყო გაშენებული და მასთან მიახლოება დიდ პრობლემას არ წარმოადგენდა. ვარდციხის მიდამოებში სამხედრო-სტრატეგიული დანიშნულების ციხესიმაგრე ჩვენი აზრით უნდა ყოფილიყო დიძის ციხე, რომელიც ხანისწყალის ხეობის პირას არის აშენებული და ამ ხეობიდან გამომავალ გზას კარგად აკონტროლებდა. ანუ ეგრისში, მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებიდან შემოსულთ უპირველესად დიძის ციხის გავლა მოუწევდათ და შემდგომ უკვე მიადგებოდნენ ვარდციხე-როდოპოლისს, რომელიც თავის მხრივ, როგორც ზემოთ აღინიშნა სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა.

ჩვენი აზრით, ვარდციხე-როდოპოლისი, არა მხოლოდ მისი მიმდებარე ტერიტორიების მთავარ სავაჭრო-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა, არამედ იგი სამეფოს უმთავრესი სავაჭრო პუნქტი იყო, რომელიც ასევე ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ კონტროლს უწევდა სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონებს. როდოპოლისის ასეთ როლს კარგად წარმოაჩენს, როგორც ზემოთ მოყვანილი წერილობითი წყაროების ცნობები და მისი უნიკალური მდებარეობა, ისე ძეგლზე გამოვლენილი მასიური არქეოლოგიური მონაპოვარი - სუფრის, სამეურნეო, სამზარეულო და სამშენებლო დანიშნულების კერამიკული ნაწარმი, როგორც ადგილობრივი წარმოების, ისე იმპორტული (ჯაფარიძე 1986:19-97), კერამიკის გარდა ნაქალაქარზე აღმოჩენილია რკინის და მინის ხელოსნური ნაწარმიც - რკინის ყუამილიანი ცული, ისრისპირები, დანები, ლურსმნები და სამკაული. მინის სასმისები, ფიალისებრი და დოქისებრი ჭურჭელი, სანელსაცხებლეები და ლამპარი (ჯაფარიძე 1986:97-111), ეს მონაპოვრები ზოგადად IV-VI სს-ით თარიღდება და კარგად წარმოაჩენს ვარდციხე-როდოპოლისის ქალაქობის დროინდელ ყოფით კულტურას. გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით კარგად ჩანს, რომ როდოპოლისში დაწინაურებული ყოფილა, როგორც ხელოსნობა და მეთუნეობა, ისე ვაჭრობა.

დიძი

ციხე მდებარეობს ბაღდათის რაიონის სოფელ ზემო დიძეში, ერთ-ერთ მაღალ გორაზე, იქ, სადაც მდ. საკრაულა მდ. ხანისწყალს ერთვის (GPS კოორდინატები: N42 04.312 E42 50.634. სიმაღლე: 350 მ.).

დღეისათვის ციხის ტერიტორია თითქმის სრულად არის დაფარული მცენარეებით. გალავნები მიწის დონეზეა შემორჩენილი და უმეტეს ადგილებში მათი კვალის გარჩევა სრულებით არ ხერხდება.

ლეონტი მროველის თანახმად „ფარნავაზ ალაშენა ორნი ციხენი, შორაპანი და დიმნა“ (ლეონტი მროველი 1955 :24). სოფ. დიმში მდებარე ციხის ნანგრევებს პირველმა გიორგი ცქიტიშვილმა მიაკვლია და ის ლეონტი მროველის დიმნასთან გააიგივა (ცქიტიშვილი 1964: 84-85). შემდეგ ეს მოსაზრება ნ. ბერძენიშვილმაც გაიზიარა, რომელმაც ასევე მოინახულა ძეგლი (ბერძენიშვილი 1975: 468–469). ძეგლზე დაზვერვითი სამუშაოები უწარმოებია ვ. ჯაფარიძესაც, ამ ექსპედიციის დროს ძეგლზე ორი საცდელი თხრილიც გაუჭრიათ (ჯაფარიძე 2006: 92–95).

როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე საკმაოდ მაღალ და ძნელად მისასვლელ გორაზეა აშენებული. იქ მოხვედრა მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან, საკმაოდ დამრეც ფერდობზე ასვლით არის შესაძლებელი. დანარჩენი სამი მხრიდან ციხის ტერიტორიას ციცაბო კალთები ეკვრის გარს და იქედან ციხეზე მოხვედრა შეუძლებელია. ვ. ჯაფარიძე ციხის ძირში ხელოვნური თხრილის არსებობაზე მიუთითებს, თუმცა ჩვენ დაზვერვების დროს ამ თხრილს ვერ მივაგენით. ციხის ტერიტორიაზე ყველაზე კარგად იკვეთება მისი სამხრეთ გალავნის ხაზის მცირე მონაკვეთი და ციხის შიგნით, სამხრეთ–დასავლეთ კუთხეში მდგარი ოთხკუთხა კოშკის ნაშთი. მისი კედლების სიმაღლე 3 მეტრს აღწევს. ხოლო გალავნების სიმაღლე 1 მეტრს არ სცილდება. სამწუხაროდ გალავნის და კოშკის საფასადე წყობები ძირითადად მორღვეულია და შესაბამისად, მათი ხასიათი არ დგინდება. მხოლოდ ერთ ადგილას, ჩრდილო–აღმოსავლეთ კედელზე შეიმჩნევა ჰორიზონტალურად დალაგებული კიდებჩამოთლილი მომცრო ზომის კვადრების წყობა კირის დუღაბზე, რომლის თარიღიც მკვლევარების მიერ ზოგადად შუა საუკუნეებით განისაზღვრება (ჯაფარიძე 2006: 92). ციხის ტერიტორიაზე საცდელი თხრილების გაჭრის შედეგად გამოვლინდა ელინისტური და გვიან რომაული ხანის კერამიკა, რაც თითქოს ლეონტი მროველის ცნობის დამადასტურებელი ნიშანია. ხოლო თავად კედლების წყობა, თავდაცვითი თხრილი, ციხის მდებარეობა და დანიშნულება, ჩვენი აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ დიმის ციხე ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ერთ–ერთ პუნქტს წარმოადგენდა. ამის დამადასტურებელი არგუმენტი ჩვენი აზრით, დიმის და ვარდციხე–როდოპოლისის ურთიერთმიმართებაა. პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს, რომ როდოპოლისი „ყველაზე უწინარეს ხვდებოდა გზაზე

იბერიიდან კოლხიდაში შემოსულთ“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 186). სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულია მოსაზრება, რომ აქ იგულისხმება ზეკარის უღელტეხილით ისტორიული ოძრხედან და მისი მიმდებარე ტერიტორიებიდან დასავლეთ საქართველოში არსებული გადმოსასვლელები, რომლებიც მდ. ხანისწყალის და მდ. საკრაულას ხეობებზე გადიოდა და შესაბამისად, დიმის ციხის მთავარი დანიშნულებაც ამ ორ ხეობაზე გადმომავალი გზების კონტროლი და საჭიროების შემთხვევაში მათი დაცვა იყო (მურღულია 2011: 138). სწორედ ამიტომ, ციხის ასაშენებლად თავიდანვე ისეთი გორაკი შეარჩიეს, რომელიც ამ ორი მდინარის შესართავთან მდებარეობდა და შესაბამისად, ორივე მათგანის ხეობის ჩაკეტვა შეეძლო (ტაბ. XV.2). ამავედროულად, ციხიდან კარგად მოჩანს ორივე ხეობიდან გამოსასვლელები, ხოლო ჩრდილოეთით და დასავლეთით საკმაოდ ვრცელ მანძილზე იზვერება დღ. ზესტაფონის და ბაღდათის რაიონები, რაც ციხის გუშაგებს საშუალებას მისცემდა სრული ვიზუალური კონტროლი დაეწესებინათ, როგორც ხეობიდან გამომავალ, ისე ვარდციხიდან მომავალ გზებზე.

საფიქრებელია, რომ ეგრისის სამეფოს მესვეურები დიმი–ვარდციხეს შორის ვიზუალური კავშირის არსებობაზეც აუცილებლად იზრუნებდნენ. ვიდრე საკრაულა–ხანისწყალის ხეობებიდან გამოსული მტერი სამეფოს ერთ–ერთ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო ცენტრამდე – ვარდციხემდე მიაღწევდა, მის გუშაგებს, და მაცხოვრებლებს აუცილებლად უნდა სცოდნოთ მოახლოებული საფრთხის შესახებ. მანძილი დიმს და ვარდციხეს შორის 14 კმ–ს შეადგენს და ძნელი სათქმელია მოახრეხებდნენ თუ არა კვამლის და/ან ცეცხლის მეშვეობით ასეთ დიდი მანძილზე სიგნალის გადაცემას დიმის გუშაგები. ამ ორ პუნქტს შორის გაშლილი ტერიტორიებია და შესაბამისად ვიზუალური კავშირისათვის დაბრკოლებაც არ არსებობს, მაგრამ იმავედროულად, გაშლილი სივრცე არ იძლეოდა შუამავალი სასიგნალო–საგუშაგო ციხის აშენების საშუალებას, როგორც ეს, მაგალითად ნოქალაქევი–სენაკის მონაკვეთზეა ორგანიზებული. საინტერესოა, რომ დიმიდან ვარდციხისკენ მიმავალი სამანქანო გზის პირას, მის მარჯვენა მხარეს, დიმის ციხიდან 4.3 კმ–ში, ერთ–ერთი ადგილობრივი მოსახლის გურამ კვეტენაძის ეზოში, გაშლილ ადგილას დგას ოთხკუთხა კოშკი (GPS კოორდინატები: N42 06.161 E42 48.710. სიმაღლე: 160 მ.), რომელიც დიდი ზომის უხეშად გათლილი კლდის ფლეთილი ქვებით და რიყის ქვებით არის ნაგები. ჩანს რომ კოშკი აშკარად გვიანშუა საუკუნეებშია აშენებული, თუმცა შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეგრისის სამეფოს პერიოდში ამ

ადგილას შესაძლოა ყოფილიყო საბაჟო-საგუმბაგო პუნქტი, რომელიც ვარდციხე-დიმის გზის შუა მონაკვეთს აკონტროლებდა და იმავდროულად ამ ორ პუნქტს შორის ვიზუალური კავშირისათვის შუა რგოლსაც წარმოადგენდა.

& 4. ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა

ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვრები ლიხის ქედზე გადიოდა. ლიხის ქედი ისტორიულად წარმოადგენდა დასავლეთ საქართველოში მდებარე სამეფოების (კოლხეთი, ეგრისი-ლაზიკა, აფხაზთა სამეფო, იმერეთის სამეფო) აღმოსავლეთ საზღვარს. ქედის სიგრძე 100 კმ-ს აღემატება, ხოლო აბსოლუტური სიმაღლე 900 მეტრიდან 2500 მეტრამდეა. შესაბამისად, ლიხის ქედი ყოველთვის წარმოადგენდა ბუნებრივ წინაღობას, აღმოსავლეთიდან დასავლეთ საქართველოში მოსახვედრად და პირიქით. ქედის პერპენდიკულარულად სამი ძირითადი გადასასვლელი არსებობდა, რომლებიც მეტ-ნაკლებად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ქედის გადასალახად. ესენი იყო:

1. ხაშურიდან - სურამის და რიკოთის (მდ. ყვირილას ხეობით) გავლით შორაპნამდე.

2. ხაშურიდან - სურამის და ქვიშხეთის გავლით ჩხერიმელას ხეობაზე, ხარაგაულში და იქედან შორაპანში.

3. გომიდან - ალის გავლით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ და შემდეგ, ჭიათურის გავლით, ერთი გზა მიემართებოდა სკანდაში, ხოლო მეორე - შორაპანში. თავის მხრივ სკანდადან ერთი გზა მიემართებოდა ქუთაისისკენ, ხოლო მეორე რაჭისაკენ. სწორედ ამ გზით გადავიდნენ თურქ-სელჩუკები 1068 წელს ქართლიდან დასავლეთ საქართველოში (მატიანე ქართლისა 1955: 309), ასევე ალი-ჭიათურას მონაკვეთი გამოიყენა ჯარის დას. საქართველოში გადასაყვანად თემურ-ლენგმა 1403 წელს (ტაბატაძე 1979: 709-710). როგორც ჩანს ეს იყო ყველაზე ადვილი და გამოსადეგი გზა აღმოსავლეთიდან დასავლეთ საქართველოში მოსახვედრად.

თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სამი გადასასვლელიდან არც ერთი არ იძლეოდა დიდი მოცულობის საჯარისო შენაერთების თავისუფლად გადაადგილების საშუალებას. შესაბამისად, თითზე ჩამოსათვლელია ის შემთხვევები, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთ საქართველოში ამ მიმართულებით

რომელიმე დამპყრობელს დიდი ლაშქარი გადაეყვანოს - ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით ასეთებად ზემოთ ნახსენებ ორ შემთხვევასთან ერთად შეიძლება მივიჩნიოთ პომპეუსი, სპარსთა სარდლები - მერმეროე და ნახორაგანი, მურვან-ყრუ. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ ზემოთ ჩამოთვლილ სარდალს წინააღმდეგობას არ უწევდნენ კოლხეთის, ლაზიკის, ერთიანი საქართველოს მესვეურები და შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ მათ ლიხის ქედზე გადასვლისათვის ბრძოლა არ დასჭირდათ, ყოველ შემთხვევაში ისტორიულ წყაროებში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

ისტორიული წყაროების ანალიზისა და ლიხის ქედის მიდამოებზე დაკვირვება გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ გამართული სასაზღვრო სისტემის არსებობის პირობებში ანუ მაშინ, როდესაც დასავლეთ საქართველოს სამეფოების მესვეურებს ჰქონდათ ადამიანური და მატერიალური რესურსები საზღვრის დასაცავად, ლიხის ქედის გავლით იქ მოხვედრა ფაქტიურად შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო.

ეგრისის სამეფოსათვის აღმოსავლეთის საზღვრების დაცვას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ მხრიდან მას სპარსეთი და ხშირ შემთხვევაში სპარსეთის გავლენის ქვეშ მყოფი ქართლის სამეფო ესაზღვრებოდა. შესაბამისად, აქედან მოსალოდნელი საფრთხის ალბათობაც დიდი იყო. ისტორიული წყაროების ცნობების მიხედვით აშკარა ხდება, რომ სკანდასა და შორაპნის ციხეები ხან ეგრისის, ხანაც ქართლის ხელში იყო. რაც თავისთავად მიუთითებს ამ ორი ციხის და ზოგადად ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ თავდაცვითი ხაზის მნიშვნელობაზე.

გამომდინარე იქედან, რომ აღმოსავლეთის ხაზი მთიან და ძნელად მისადგომ ადგილებზე იყო მოწყობილი, მისი ბრძოლით დაუფლება რთული უნდა ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ, ასეთ რელიეფის გამო, ძნელი ხდებოდა იქ მდებარე ციხეების შენარჩუნებაც. პროკოპი კესარიელის გადმოცემით შორაპნის და სკანდას მიდამოებში "არ მოდის არც ხორბალი, არც ღვინო, არც რამ სხვა სიკეთე" (პროკოპი კესარიელი 1965: 96). სწორედ ასეთი მკაცრი პირობების გამო ჯერ ლაზებს და შემდეგ ბიზანტიელებს უბრძოლველად მოუწიათ ამ ციხეების დათმობა და საბოლოოდ მათი მიწასთან გასწორება. მოგვიანებით ციხეები სპარსელებმა დაიკავეს, სკანდა აღადგინეს და იქ ჯარი ჩააყენეს (პროკოპი კესარიელი 1965: 185-186).

ვ. ჯაფარიძე არ ეთანხმება ამ მოსაზრებას და მიაჩნია, რომ პროკოპი კესარიელის მიერ სკანდას და შორაპნის მისადგომების მწირ მიწებად გამოცხადება გადაჭარბებული

უნდა იყოს. მისი აზრით, გამომდინარე იქედან, რომ ამ მიდამოებში ადამიანის ცხოვრების კვალი მუსტიეს ხანიდან ფიქსირდება, შეიძლება ითქვას, რომ იქ ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა (ჭუმბურიძე 2009: 137). ჩვენ არ ვიზიარებთ პატივცემული მკვლევარის აზრს პროკოპი კესარიელის ცნობის უგულვებელყოფის შესახებ. ჩვენი აზრით, შესაძლოა ესა თუ ის რეგიონი გამოსადეგი ყოფილიყო სამოსახლოების არსებობისათვის, მაგრამ სულ სხვა მოცულობის და ხარისხის მომარაგება სჭირდებოდა ციხის გარნიზონის შენახვას და ისეთ მთიან რეგიონში, როგორშიც სკანდას და შორაპანის ციხეები მდებარეობს, ეფექტური და სრულფასოვანი მომარაგების განხორციელება ძნელი იქნებოდა, განსაკუთრებით ზამთარში. პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს, რომ ლაზები ვერ აუვიდნენ შორი გზიდან პროდუქტის ზიდვას სკანდაში და შორაპანში ჩაყენებული ბიზანტიური გარნიზონებისათვის და საბოლოოდ ეს ორი ციხე სპარსელებმა ჩაიგდეს ხელში.

შორაპანი

ციხე მდებარეობს ზესტაფონის მინციპალიტეტის დაბა შორაპანში, მდინარეების ყვრილას და ძირულას შესართავთან, ერთ-ერთ მაღალ ბორცვზე, (GPS კოორდინატები: N42 05.809 E43 04.987. სიმაღლე: 205 მ.).

შორაპანი არაერთ რომაულ და ბიზანტიურ წერილობით წყაროში იხსენიება, როგორც სარაპანისი. ის ისტორიული კოლხეთის და ეგრისის აღმოსავლეთ მონაკვეთის უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა. სტრაბონის თანახმად, “ფაზისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპანამდე, ამ სიმაგრეს შეუძლია დაიტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა. (შორაპნიდან) ფეხით, საურმე გზით 4 დღეში მისვლება მტკვრამდე” (ლორთქიფანიძე 2010: 205). ლეონტი მროველის მიხედვით, შორაპნის და დიმნას ციხეები ფარნავაზ მეფეს აუშენებია (ლეონტი მროველი 1955: 24). პროკოპი კესარიელის ცნობით, შორაპანი “ზედ იბერიის საზღვრებთან” მდებარეობდა და მას ხან ლაზები, ხან ბიზანტიელები და ხანაც სპარსელები ფლობდნენ, გარდა ამისა პროკოპი იძლევა ცნობას, რომ ლაზებს ის მიწასთან გაუსწორებიათ, ხოლო სპარსელებს აღუდგენიათ და იქ თავისი ჯარი ჩაუყენებიათ (პროკოპი კესარიელი 1965: 185-186, 203-204).

აქ მოყვანილი წერილობითი ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ შორაპანი ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ საზღვრის ერთ-ერთ დამცავ პუნქტს წარმოადგენდა სკანდას

ციხესთან ერთად, რომელიც ანტიკურ ხანაში იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო IV-VI საუკუნეებში, ჯერ ლაზების, შემდეგ კი ბიზანტიელების და სპარსელების ხელში იყო. გარდა მისა, შეიძლება ითქვას, რომ შორაპნის ციხის სიახლოვეს გადიოდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გზა, რომელიც კონტოლს უწევდა რიონ-ყვირილის აუზიდან მტკვრის აუზზე გარდამავალ სახმელეთო და სამდინარო გზას.

არქეოლოგიურად შორაპნის ციხის შესწავლა 1949 წელს დაიწყო სიმ. ყაუხჩიშვილის ხელმძღვანელობით. მონაწილეობდნენ ი. ციციშვილი, გ. ცქიტიშვილი და ნ. ლომოური. 1985 წლიდან კი ძეგლს იკვლევდა საქართველოს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი ვ. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით (იხ. ცქიტიშვილი 1964; ჯაფარიძე 1990). არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლინდა ელინისტური და ადრემუა საუკუნეების არქეოლოგიური და სამშენებლო ფენები, რომლებმაც წერილობით წყაროებში მოცემული ინფორმაციები დაადასტურეს. გარდა მისა, არქეოლოგიური მონაცემებით შორაპნის ციხეზე ცხოვრება განვითარებულ და გვიანშუა საუკუნეებშიც გაგრძელებულა (ჯაფარიძე 2006: 20).

ადრემუა საუკუნეების ციხეს გეგმაში ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიმართული წაგრძელებული ფორმა აქვს (ტაბ. XVI.1). მისი სამხრეთი ნახევარი ორი ერთმანეთის პარალელური სწორხაზოვანი გალავნით არის შემოსაზღვრული, რომლებიც შემდგომ, ჩრდილოეთისკენ მომრგვალებულად გრძელდება, მიუყვება რა მთის რელიეფს და შედეგად ციხის ჩრდილოეთ მონაკვეთი თითქმის ორჯერ განიერია სამხრეთისაზე. გალავნებით შემოსაზღვრული სიმაგრის ფართობი 6650 მ²-ია. ციხის ეზო დამრეც ფერდობზეა მოწყობილი და ამიტომ ის სამ ტერასად არის დაყოფილი. ყველაზე ზედა ჩრდილოეთ ტერასაა, რომელიც ციხის ციტადელს წარმოადგენდა. ის კლდოვან შემალღებაზეა აგებული. ციხის ამ ნაწილში, ციტადელის ჩრდილოეთ კედელთან გაურკვეველი დანიშნულების 5 ნაგებობაა გამოვლენილი, აქვე აღმოჩნდა დიდი ცისტერნა, რომელიც ჰიდრავლიკური ხსნარით იყო შელესილი. ციტადელი დანარჩენი ციხისგან დამატებითი კედლით იყო გამოყოფილი. ციტადელის ქვემოთ, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, აღმოსავლეთ გალავანს ეზოს მხრიდან შვერილები აქვს (ზომები 1.1 მ. X 1.0 მ.), რომელიც საბრძოლო ბილიკების გასამართად იქნებოდა გამოყენებული. ციხის ცენტრალურ ნაწილში, დასავლეთ და აღმოსავლეთ გალავნებში, ერთმანეთის გასწვრივ, ორი კოშკი იყო ჩაშენებული, კიდევ ერთი კოშკი ამაგრებდა

ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთს, რომელიც მისადგომად ყველაზე ადვილი იქნებოდა და შესაბამისად, მეტი გამაგრება ესაჭიროებოდა. აღმოსავლეთის გალავანში ჩაშენებულ კოშკში გამოვლენილია შერეული წყობა, აგურის და თლილი ქვის მონაცვლეობით - ე.წ. opus mixtum-ი, რომელიც V-VI საუკუნეებით თარიღდება (ყაუხჩიშვილი 1936: 304-307. Леквинадзе 1961: 146). ციხე-სიმაგრის წყლით მომარაგება 60 მეტრიანი გვირაბის მეშვეობით ხდებოდა, რომელიც დასავლეთ გალავნის სამხრეთ მონაკვეთიდან ეშვებოდა ჩრდილო-დასავლეთისაკენ და ქვემოთ, მდინარესთან ბოლოვდებოდა კოშკით. აღნიშნული გვირაბი რთულ საინჟინრო ნაგებობას წარმოადგენდა, რომელიც V-VI სს-ში უნდა იყოს აგებული (Леквинадзе 1961: 146).

შორაპნის ციხის დანიშნულება კარგად ჩანს, როგორც წერილობითი წყაროებიდან, ისე მისი მდებარეობიდანაც. როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე ხან ეგრისელების, ხანაც ბიზანტიელების და სპარსელების ხელთაა, უფრო წინარე პერიოდში კი მასზე კონტროლს ქართლი აწესებს, ხოლო ლეონტი მროველის თანახმად ის საერთოდ ფარნავაზ მეფის აშენებულია. როგორც ჩანს, შორაპნის ციხის გასწვრივ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს დამაკავშირებელი ყველაზე მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა, რომელიც დღესაც კი მოქმედია. შესაბამისად. ამ გზის კონტროლი და დაცვა სწორედ შორაპნის ციხის მეშვეობით ხდებოდა და იქ გარნიზონის ჩაყენება ერთნაერად მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო როგორც კოლხებისთვის და ლაზებისთვის, ისე ქართლის მეფე-მთავრებისთვისაც.

შორაპნის ციხის მდინარეების ყვირილას და ძირულას შესართავთან აშენება მის მეპატრონეებს საშუალებას აძლევდა ერთდროულად ორი გზა გაეკონტროლებინათ, ერთი - რომელიც ზემოთ აღვნიშნეთ და მდინარე ძირულას გასწვრივ მოემართებოდა, სავარაუდოდ ემთხვეოდა დღევანდელ გზას სურამიდან შორაპნამდე. ხოლო მეორე გზა მდინარე ყვირილას ხეობაზე გადმოდიოდა ჩრდილოეთ მხრიდან. ერთის მხრივ ამ გზით გადასვლა შესაძლებელი იყო რაჭაში, ხოლო მეორე, თუკი შორაპნიდან ყვირილას ხეობას ჩრდილოეთისკენ აუყვებოდით, ჭიათურასთან შესაძლებელი იქნებოდა ე.წ. ქართლის შარასთან დაკავშირება, რომელიც ნ. ბერძენიშვილის აზრით სკანდას ციხიდან აღმოსავლეთით მიემართებოდა მუჯირეთის, თავასას, ბილას, ქვაციხეს, საკურწეს და ნავარძეთის გავლით (ბერძენიშვილი 1964: 17). ჭიათურიდან ეს გზა მიემართებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ და დღევანდელი ჭიათურა-საჩხერის რაიონებში გაივლიდა შუქრუთი-წასრი-უსახელო-ზემო ბერიტას-შომახეთი-კორბოული-ხვანის

მონაკვეთს, რის შემდეგაც გადავიდოდა აღმოსავლეთ საქართველოში, დღევანდელ ხაშურის რაიონში და მცხეთის ჯვრის, ალის, ნაბახტევის და ვაყას გავლით მოხვდებოდა ბარში, სოფ. გომში.

სკანდას ციხე

ციხე მდებარეობს თერჯოლის რაიონში, სოფელ სკანდის ჩრდილოეთ ნაწილში, მაღალ, 120 მეტრის სიმაღლის გორაზე (GPS კოორდინატები: N42 16.109 E43 02.790. სიმაღლე: 492 მ.).

სკანდას ციხე, შორაპანთან ერთად, იბერიიდან ეგრისში გადმოსასვლელ უმნიშვნელოვანეს გზებს აკონტროლებდა და იცავდა. პროკოპი კესარიელი წერს: “ლაზთა ორი ციხეა ზედ იბერიის საზღვრებთან, სკანდა და სარაპანისი: ისინი მდებარეობენ მკაცრსა და ძნელსავალ ადგილებში და ძნელად თუ მიუდგება იმათ კაცი. ეს ციხეები ლაზებს აუგიათ გაჭირვებით... იუსტინიანე მეფემ ამ ომის დასაწყისში გააძევა ლაზები აქედან და რომაელ ჯარისკაცთა რაზმი ჩააყენა, მაგრამ ესენი იძულებული იყვნენ სურსათის ნაკლებობის გამო ეს ციხეები დაეტოვებინათ... ამიტომ ეს ციხეები სპარსელებმა აიღეს და ჰქონდათ, ხოლო ზავის დადებისას რომაელებმა ისინი დაიბრუნეს... ლაზებმა თავის მხრით, ეს ციხეები მიწასთან გაასწორეს, რათა სპარსელებს ისინი მათ წინააღმდეგ არ გამოეყენებინათ საყრდენ სიმაგრეებად. ერთი მათგანი, რომელსაც სკანდას უწოდებენ, სპარსელებმა კვლავ აღადგინეს, და იქ ჩადგნენ.” (პროკოპი კესარიელი 1965: 185-186).

სკანდას ციხის ლოკალიზაცია სიმონ ყაუხჩიშვილმა მოახდინა. მან 1932 წელს ნიკო ბერძენიშვილთან ერთად მოინახულა ძეგლი (ბერძენიშვილი 1964: 11-18). მასვე შეუდგენია ციხის პირველი სქემატური გეგმა (ყაუხჩიშვილი 1936: ტაბ. IV). ციხის გალავანი (სისქე 1.65 მ.) გორაკის კონტურს შემოუყვება წრიულად და მის ფორმას იმეორებს (ტაბ. XVI.2). ციხის შიდა ტერიტორია ორ ტერასად არის გაწყობილი, მათგან ჩრდილოეთის სავარაუდოდ ციტადელს წარმოადგენდა, რომელსაც ჩრდილოეთ დაბოლოებას ერთი კოშკი ამაგრებდა. კოშკს 2.5 მეტრის სისქის კედლები აქვს. ციტადელის სამხრეთ მონაკვეთზე მდებარეობს სასახლის და მცირე დარბაზული ეკლესიის ნაშთები. სასახლე ნაგებია შერეული წყობით (რიყის და კლდის ფლეთილი ქვის გამოყენებით) და ის გვიანშუა საუკუნეებით თარიღდება, ხოლო ეკლესია, უფრო ადრეული უნდა იყოს, სავარაუდოდ X-XII სს-ის. ამის თქმის საფუძველს იქ

აღმოჩენილი ორნამენტირებული ქვის ფრაგმენტები იძლევა. ეკლესია მოპირკეთებული ყოფილა კარგად გათლილი კირქვის ფილებით, იატაკი მოწობილი იყო ბრტყელი აგურით. დარბაზი და საკურთხეველი ერთმანეთისაგან კანკელით იყო გამოყოფილი. ციტადელს, ისევე როგორც ციხის ქვედა ტერასაზე მოწყობილ სივრცეს, გეგმაში წრიული მოხაზულობა აქვს. ციტადელის ეზოს მაქსიმალური სიგრძეებია: 30 მ (დას-ადმ) X 33 მ. (სამხ-ჩრდ.), ხოლო ქვედა ტერასის მაქსიმალური ზომები: 54X54 მ. ციხის ჩრდილო გალავნიდან, დასავლეთისკენ ფერდობზე, ეშვება 60 მეტრის სიგრძის ხელოვნური გვირაბი, რომელზეც სიმ. ყაუხჩიშვილი “opus mixtum”-ის არსებობას ვარაუდობდა და შესაბამისად, ამ გვირაბს გალავანთან ერთად ადრეშუა საუკუნეებით ათარიღებდა (ყაუხჩიშვილი 1936: 307-308), ასევე ბიზანტიური პერიოდით ათარიღებს ციხის გალავნების წყობას ვლ. ლექვინაძეც (Леквинадзе В.А, 1961: 147).

სკანდას ციხეს ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან გარს ეკვრის ციცაბო კალთები. ციხე, შედარებით ადვილი მისადგომი სამხრეთიდან იქნებოდა, თუმცა ამ მხარესაც საკმაოდ დამრეცი ფერდობია და მტერს დიდი ძალებით იერიშის მიტანა გაუჭირდებოდა.

ციხიდან ვრცელი ტერიტორიები იზვერება სამხრეთით და აღმოსავლეთით, კარგად მოჩანს დღევანდელი თერჯოლის და საჩხერეს მთიანი და მთისწინა მხარეები.

სკანდას ციხის ფუნქცია კარგად იკვეთება ბიზანტიური წერილობითი წყაროებითაც და მისი მდებარეობითაც. სკანდა შორაპანთან ერთად ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ სასაზღვრო ციხეა, რომელიც ქართლიდან გადმოსასვლელებს აკონტროლებს. როგორც ზემოთ აღინიშნა ციხის გასწვრივ გადიოდა ე.წ. “ქართლის შარა”, რომელიც ანტიკური ხანიდან მოყოლებული გვიანშუა საუკუნეებამდე გამოიყენებოდა.

საზანო და მწყერისციხე

სკანდა–შორაპანის თავდაცვით ხაზზე ამ ორი სიმაგრის გარდა გამოვლენილია კიდევ ორი ციხე – სოფ. საზანოში და სოფ. მწყერისციხეში. ამ ორ ძეგლზე ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური კვლევა–ძიება ჩატარებული არ არის. სამწუხაროდ, ისინი არც ძველ წერილობით წყაროებში მოიხსენიებიან და მათი იდენტიფიკაცია რომელიმე ისტორიულ ციხე–სიმაგრესთან რთულია. აეროფოტოებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ეს ორი ციხე თითქმის ზუსტად სკანდა–შორაპანის ხაზზე მდებარეობს

და ამდენად, ამ ოთხი ციხის ერთ თავდაცვით ხაზში გაერთიანებაც ეჭვს არ უნდა იწვევდეს (ტაბ. XVI.3).

საზანოს ციხე მდებარეობს დღევანდელი სოფ. ქვედა საზანოს ცენტრიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 კმ-ში, ზასტაფონი-ზედა საზანოს სამანქანო გზის მარჯვენა მხარეს, ძველ საკირესთან, ერთ-ერთ მაღალ გორაკზე, მდ. მუსას მარცხენა სანაპიროზე (GPS კოორდინატები: N42 12.359 E43 03.824. სიმაღლე: 281 მ.).

ძველზე ჩატარებული მცირე მასშტაბიანი არქეოლოგიური გათხრებით და დაზვერვებით გამოვლენილი ნაგებობები და კულტურული ფენები ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებიდან ახ.წ V საუკუნემდე პერიოდს მოიცავს. ამ პერიოდში საზანოს გორაკზე ცხოვრება თითქმის უწყვეტად მიმდინარეობდა (ჯაფარიძე 2006: 80-81) ხოლო ეგრისის სამეფოს წარმოშობის შემდეგ ის სკანდა-შორაპანს შორის ერთ-ერთი სასიმაგრო ციხე იყო, რომელიც შუამავალ რგოლს წარმოადგენდა სამეფოს ამ მონაკვეთში არსებული გზების თავდაცვისას. საზანოს ციხე სკანდასგან 7 კმ-ით არის სამხრეთით დაშორებული, ხოლო შორაპნიდან ჩრდილოეთით 12 კმ-ში მდებარეობს.

სოფ. მწყერისციხე ზესტაფონის რაიონში, ზესტაფონს და შორაპანს შორის მდებარე ერთ-ერთ მაღალ მთაზე მდებარეობს. ამ სოფლის ჩრდილოეთ დაბოლოებაზე, წაგრძელებული მთის თხემის ბოლოში მდებარეობს ციხე (GPS კოორდინატები: N42 03.672 E43 06.155. სიმაღლე: 328 მ.). ვ. ჯაფარიძის აზრით მწყერისციხის „ზღუდის წყობა ზოგადად ადრეფეოდალური ხანის მიწურულითაც შეიძლება განისაზღვროს, ცხადია, ერთგვარი პირობით.“ ციხის ტერიტორიაზე მცირე არქეოლოგიური გათხრების მეშვეობით ანტიკური ხანის მასალებიც იქნა გამოვლენილი. ჩვენ ძველის მონახულებისას ადრეშუასაუკუნეების სამშენებლო წყობა (კლდის ფლეთილი უხეშად ან კარგად გათლილი ოთხკუთხა ქვის რიგები კირის დუღაბზე) ციხეზე ვერ აღმოვაჩინეთ, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ციხე დაფარულია მცენარეებით, ჯაგნარით და მცირე ხეებით, რაც კედლების დათვალიერებას ართულებს. შესაძლოა გალავნების რომელიმე მონაკვეთზე კიდევ აღმოჩნდეს ამ პერიოდის სამშენებლო ფენები ან თუნდაც არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდეს ადრეშუასაუკუნეების კულტურული ფენები.

ციხეზე მისვლა მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან შეიძლება. თავისი მდებარეობითაც ის თითქოს არ ეთანხმება ეგრისის სამეფოს ციხეების განლაგების პრინციპებს. აქ თითქოს საქმე უნდა გვექონდეს ადგილობრივი დიდებულის რეზიდენციასთან,

რომელიც თავის გარშემო საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიებს ზვერაჟდა და ადგილობრივი მოსახლეობისგან მოშორებით, შემადლებულ ადგილზე ცხოვრობდა. თუმცა მწყერისციხის სკანდა-საზანო-შორაპანის ხაზის გასწვრივ მდებარეობა და მისი ვიზუალური კავშირი შორაპანთან გვაძლევს უფლებას ვიფიქროთ, რომ ის ამ ციხეებთან ერთად ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ თავდაცვით ხაზს ქმნიდა. თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და დაბეჯებით რაიმეს მტკიცება ციხეზე უფრო ინტენსიური კვლევა-ძიების ჩატარებამდე შეუძლებელია.

§ 5. მოხირისის "ქვეყნის" გამაგრების ქვესისტემა

ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში არაერთგზის მოიხსენიება ქალაქი და მხარე - მოხირისი/მუხირისი (პროკოპი კესარიელი 1965: 101, 119, 194, 197, 202, 205, 208; აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 30, 41, 54, 55, 56, 83, 123, 157). პროკოპი კესარიელი ასე ახასიათებს მოხირისს: "მოხირისი ერთი დღის სავალ გზაზეა არქეოპოლისს დაშორებული და შეიცავს მრავალს მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხიდის მიწაწყალზე ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს: ღვინოც კარგი მოდის, და სხვა ნაყოფიც იქ კარგად ხარობენ. ამ მხარეს ჩამოუდის ერთი მდინარე, სახელად რეონი; მის სანაპიროებთან ძველადვე კოლხებს აუგიათ ციხე. . . მას ლაზები ქუთათისს ეძახიან" (პროკოპი კესარიელი 1965: 194-195).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ მოხირისი მდინარეებს რიონსა და ცხენისწყალს შორის მდებარე გავაკებულ ადგილებზე მდებარეობდა და ქვეყნის მთავარ ეკონომიკურ რაიონს წარმოადგენდა და მოგვიანებით ქუთათისის ე.წ. "სამოქალაქოს" ფარგლებში ექცეოდა (ყაუხჩიშვილი 1965: 209; ჯანაშია, 1952: 320; ბერძენიშვილი, 1975: 493; ჯაფარიძე 2006: 114-119). ჩვენ ნაწილობრივ ვეთანხმებით ამ აზრს - მოხირისის ქვეყანა აერთიანებდა თანამედროვე ქუთათისის, ბაღდათის, ვანის, სამტრედიის და ხონის რაიონების ვაკე და ნაყოფიერ ნაწილებს.

ს. ჯანაშიას მოსაზრებით, მოხირისში შედიოდა აბაშისა და მარტვილის ვაკე ნაწილებიც, თუმცა ჩვენი აზრით, ისინი უფრო ნოქალაქევის "ქვეყნის" საზღვრებში ექცეოდნენ, ხოლო მოხირისის დასავლეთ საზღვარი მდ. ცხენისწყალზე გადიოდა.

საფორტიფიკაციო თვალსაზრისით მოხირისის მხარე ყველაზე რთულად დასაცავ რეგიონს წარმოადგენდა ეგრისის სამეფოში. ეს იყო ვაკე ადგილებზე გაშლილი მხარე, სადაც მთიანი რელიეფის არ ქონის გამო მძლავრი თავდაცვითი სისტემის შექმნა

რთული იქნებოდა. სწორედ ამ გარემოებით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ლაზები და ბიზანტიელები, სპარსელებს უბრძოლველად უთმობენ ქვეყნის ეკონომიკურად ყველაზე დაწინაურებულ და მნიშვნელოვან რეგიონს და ცხენისწყალის დასავლეთით ამაგრებენ პოზიციებს. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ მოხირისის თავდაცვის ორგანიზება გამართული თავდაცვითი სისტემით და საკმარისი მატერიალური თუ ადამიანური რესურსების არსებობის შემთხვევაში შეუძლებელი ნამდვილად არ იყო. ვიდრე სპარსელები მოხირისის (ქუთაისს, ვარდციხეს, ქალაქ მოხირისს) მხარეს დაიკავებდნენ, მათ უბრძოლველად ჩაიგდეს ხელში სკანდა და შორაპანი. ასევე დანგრეული იყო ვარდციხე და შესაბამისად, მორღვეული იყო მდ. ხანისწყალის ხაზზე არსებული თავდაცვითი სისტემაც. შესაბამისად, იმ გარემოებების გათვალისწინებით, რომ მოხირისის აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მისასვლელელები თავისუფალი იყო, თავად ამ მხარის ციხე-ქალაქების დაცვა გართულდებოდა. შესაბამისად, უნდა ითქვას, რომ თუკი ლაზები და ბიზანტიელები საგანგებოდ დაიცავდნენ ეგრისის სამეფოს აღმოსავლეთ (სკანდა, შორაპანი) და სამხრეთ-აღმოსავლეთ (დიმი, ვარდციხე) სასაზღვრო თავდაცვით ხაზებს, მაშინ მოხირისის მხარეს საფრთხე არ ემუქრებოდა და არც ქუთაისის და დანარჩენი ციხეების დატოვება და დანგრევა გახდებოდა საჭირო.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენ მართებულად არ მიგვაჩნია იმის წარმოჩენა, რომ ლაზებმა მოხირისის მხარე უომროდ მხოლოდ იმიტომ დატოვეს, რომ მათ მთავარ სტრატეგიულ ინტერესს ცხენისწყლის დასავლეთ მხარის - ნოქალაქევის "ქვეყნის" დაცვა წარმოადგენდა. უბრალოდ აქ საქმე გვაქვს კონკრეტულ ფაქტთან, კერძოდ კი იმასთან, რომ ბიზანტიელი სამხედროების უნიათობით, თუ ობიექტური მიზეზებით (პროდუქტით უზრუნველყოფის შეფერხება), ჯერ ლაზებს და შემდეგ ბიზანტიელებს სკანდას და შორაპანის ციხეების დატოვება მოუწიათ და შესაბამისად, სპარსელებისათვის ამ ციხეებში ჩადგომის შემდეგ, მოხირისის მხარის დაპატრონება პრობლემა აღარ იქნებოდა. ხოლო ლაზები და ბიზანტიელები შექმნილი ვითარებისათვის ადექვატურად მოიქცნენ და ცხენისწყალის დასავლეთით არსებული ციხესიმაგრეების გამაგრებაზე გააკეთეს აქცენტი.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მოხირისის მხარე, მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადად ვაკე ადგილად იყო გაშენებული, მაინც საკმაოდ კარგად გამაგრებული უნდა ყოფილიყო. ისევ ვიმეორებთ, გამართული სამხედრო სისტემის პირობებში (ციხეებში საკმარისი რაოდენობის გარნიზონების ყოფნა, დროული და ხარისხიანი

მომარაგება) მოხირისის აღმოსავლეთ და სამხრეთ საზღვრები სათანდოდ იქნებოდა დაცული სკანდას, შორაპანის, დიმის, მთისძირის და ციხე სულორის სიმაგრეებით, ასე რომ სამეფოს მოსაზღვრე რეგიონებიდან იქ მოხვედრა ძალიან რთული იქნებოდა ნებისმიერი მოწინააღმდეგისათვის, განსაკუთრებით მასშტაბური ჯარებისათვის, რომლებსაც ვიწრო ხეობების და იქ მდგარი სიმაგრეების წინააღმდეგობის გადალახვა მოუწევდათ. ამასთანავე, საკმაოდ მძლავრ საფორტიფიკაციო ნაგებობებს წარმოადგენდნენ თავად მოხირისის ძირითადი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრებიც: ქუთაისი და ვარდციხე. მართალია, ამ ორ ციხეს, თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე, არ შეეძლო დიდი ხნით წინააღმდეგობის გაწევა ძლიერი ჯარისათვის, მაგრამ მცირე მარბიელი ლაშქრების და ყაჩაღთა ჯგუფების წინააღმდეგ თავის დაცვა თავისუფლად შეეძლო. იგივე შეიძლება ითქვას ნამაშევის ციხეზეც, რომელიც ადვილად მისადგომია, თუმცა ისიც გალავნით იყო გარშემორტყმული და მისი აღება მოწინააღმდეგისათვის მნიშვნელოვანი მსხვერპლის და ხარჯების გაწევას მოითხოვდა.

მოხირისის მხარის ჩრდილოეთ საზღვრების დაცვას, პროკოპი კესარიელის თანახმად, უზრუნველყოფდა უქიმერიონის ციხე. სპარსელებმა მისი ხელში ჩაგდებათ კონტროლი "სკვიმნიაზე და სვანიაზეც" დააწესეს (პროკოპი კესარიელი 1965: 202). ო. ლანჩავას მოსაზრებით უქიმერიონის ციხე მოწამეთას სამონასტრო კომპლექსის ადგილას მდებარეობდა (ლანჩავა... 2009: 9). ჩვენ არ ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას, თუმცა ფაქტია, რომ უქიმერიონი მოხირისის მხარის ჩრდილოეთ საზღვრების მთავარ დამცავ პუნქტს წარმოადგენდა. კიდევ ერთი ასეთი პუნქტი უნდა ყოფილიყო ხონის რაიონის სოფ. დიდღვაბუნაში, მდ. ცხენისწყალის ხეობაში გამოვლენილი ციხე, რომელიც ჩრდილოეთიდან (სვანეთიდან) ცხენისწყალის ხეობით გამომავალი გზის ჩასაკეტად და საკონტროლებლად იქნა აშენებული. ამ ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ გაგრძელებაზე ნ. ბერძენიშვილი ახსენებს კიდევ ორ ციხეს - მათხოჯს (ხონის რ-ნი) და ხომულს (წყალტუბოს რ-ნი), რომელიც, მისი აზრით, ადრებიზანტიური ხანის ძეგლებია და მოხირისის მხარის სიმაგრეებს წარმოადგენდა. (ბერძენიშვილი 1975: 454, 460-461). ამგვარ ქრონოლოგიას არ ეთახმება ვ. ჯაფარიძე, რომელიც აღნიშნავს, რომ იქ წარმოებული არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად შესაბამისი პერიოდის ფენები არ გამოვლენილა (ჯაფარიძე 2006: 125).

საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ნ. ბერძენიშვილი კიდევ ერთი სტარტეგიული პუნქტის შესახებ მოხირისის ქვეყანაში - დაზვერვების დროს მისთვის უჩვენებიათ ორი

ხელოვნური თხრილით და მიწაყრილით გარშემორტყმული "გორიკა", აბსოლუტური წრე (დიამეტრი - 90 მ.) (ბერძენიშვილი, 1975: 448-449). აღნიშნული პუნქტი მდებარეობს ქუთაისი-სამტრედიის საავტომობილო გზის დაახ. მე-20 კმ-ზე, გზის მარცხენა მხარეს 150 მ-ში (GPS კოორდინატები: N 42°10'40.74" E 42°27'9.58"; სიმაღლე: 40 მ.). მკვლევარს ადგილის დათვალიერებისას შეუმჩნევია შესასვლელი კარი. მისი აზრით, ეს უნდა იყოს საველე ბანაკი, რომელიც შესაძლოა სპარსელების მოხირისში გამაგრებისას შეიქმნა (ბერძენიშვილი, 1975: 449).

ყოველივე ზემოთთქმულიდან გამომდინარე, აშკარა ხდება, რომ მოხირისის მხარის თავდაცვითი სისტემა ძირითადად მისი საზღვრების გამაგრებაზე იყო დაფუძნებული. მის შუაგულში მდებარე პუნქტები (ქუთაისი, ვარდციხე, ნამაშევი) ასევე კარგად გამაგრებული ციხე-ქალაქები იყო, რომლებიც მშვიდობიანობის დროს დიდწილად განსაზღვრავდნენ ეგრისის სამეფოს ეკონომიკურ სტაბილურობას და შესაბამისად, ისინი დაცულნი იყვნენ როგორც მცირე მასშტაბის მარბიელი რაზმების, ისე მძარცველების თავდასხმებისაგან.

ქუთაისი

ქალაქ ქუთაისში, მდინარე რიონის მარჯვენა სანაპიროზე არსებულ ბორცვზე, არქიელის გორაზე მდებარეობს ძველი ციხე-ქალაქის ნაშთები (GPS კოორდინატები: N 42.277309, E 42.704812 . სიმაღლე: 492 მ.).

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გორაზე, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის რამდენიმე სამშენებლო ფენა გამოვლინდა (ლანჩავა 2007: 109–112, 124–126) – IV საუკუნის დასაწყისში გორაზე შენდება შიდა ციხე, რომელსაც არათანაბარი ექვსკვერდა გეგმა ჰქონია, საერთო ფართობით – 0.6 ჰექტარი. შიდა ციხეს სამი მხრიდან ციცაბო ფერდობები ესაზღვრება და კარგად არის დაცული, ხოლო დასავლეთ მხარე, საიდანაც მცირე დაქანების ფერდობია და ციხესთან მიახლოვება შეიძლება, ორმაგი გალავნით საგანგებოდ გაუმაგრებიათ და შესასვლელი ჭიმკარიც აქ გაუჭრიათ. ჭიმკარს ორი ოთხკუთხა კოშკი იცავდა. კიდევ ერთი „ცოტა კარი“, შიდაციხის აღმოსავლეთ გალავანში ჩაურთავთ, მდინარესთან, – წყლის ამოსატანად და მოალყეებზე სწრაფი იერიშის მისატანად. შიდა ციხის გალავნები ნაგები ყოფილა ფლეთილი ქირქვებით, კირის დულაბზე. კედლის სისქე 140 სმ–ს აღწევს (ტაბ. XVII.1).

მეორე პერიოდის მშენებლობა IV საუკუნის შუა წლებში იწყება, როდესაც შენდება შიდა ქალაქი, ის შიდა ციხის ჩრდილო-დასავლეთით ვრცელდება და საერთო ფართობით 4 ჰექტარია, რომელსაც 1200 მეტრის სიგრძის გალავანი შემოსაზღვრავს. შიდა ქალაქის გალავნები ნაგებია კირქვით კირის დულაბზე. რიგები ზოგადად დაცულია. კედლის სისქე 1 მეტრია. შიდა ქალაქის გალავნებს შიდა მხრიდან შემოუყვება შვერილები, რომლებიც საბრძოლო ბილიკების მოსაწყობად გამოიყენებოდა – ასეთი გადაწყვეტა გვხვდება იგივე პერიოდის გალავნებზე ნოქალაქევში, ციხისძირში, (ზაქარაია 1987: 182), შორაპანში (ჯაფარიძე 2006: ტაბ. III) და რუსთავში (მელითაური 1979: 24–31, სურ. 1, 2, 3).

V საუკუნეში ქუთაისის ციხე-ქალაქი კიდევ უფრო იზრდება – შენდება „დიდი ციტადელი“, ხდება ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილის გალავნებით შემოსაზღვრა. მეცნიერების აზრით ქალაქის კედლები მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზეც გადადიოდა. გალავნების საერთო სიგრძე ამ დროისათვის 2 კილომეტრს აღწევდა, ფართობი კი – 12 ჰექტარს (ლანჩავა 2007: 124). შედეგად ქუთაისი სამ ნაწილად დაიყო – შიდა ციხე, შიდა ქალაქი და ქვედა ქალაქი (ტაბ. XVII.2).

VI საუკუნეში, მას შემდეგ, რაც, დაახლოებით V საუკუნის მეორე ნახევარში, სავარაუდოდ ბიზანტიელთა დამსჯელი ლაშქრობის შედეგად ქალაქი დაინგრა, ხდება ციხის განახლება, განსაკუთრებით ყურადღება ექცევა შიდა ციხეს. ამ დროისათვის კედლების ამოსაყვანად უკვე დიდი ზომის კვადრები გამოიყენება.

IV–VI საუკუნეებში, ქუთაისის საფორტიფიკაციო სისტემის განვითარების პარალელურად შენდება საერო და საკულტო დანიშნულების ნაგებობებიც. გამოკვლევებით ეს ნაგებობები ასე თარიღდება:

IV საუკუნე – დიდი ბაზილიკა, შიდა ქალაქის ცენტრალურ მონაკვეთში (15მX30მ), და „სამეფო სასახლე“ (ციხე დარბაზი), შიდა ქალაქის ჩრდილოეთ დაბოლოებაზე (20მX35მ), რომელიც ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო და შედგებოდა დიდი და მცირე დარბაზისაგან, აგრეთვე მისაღებისა და გარე სათავსებისგან.

V–VI საუკუნეები – შიდა ციხის ბაზილიკა (V–VI სს–ის მიჯნა), ზომები – 8.10მX12.5მ. შიდა ქალაქის შვერილაფსიდიანი სამნავიანი ეკლესია და მის გვერდით გამოვლენილი აბანო (ფართობი – 145 მ²). ორივე ეს ნაგებობა VI ს–ის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება. (ლანჩავა 2007: 112–114, 126–130).

ქუთაისის პირველი იდენტიფიკაცია დიუბუა დე მონპერეს ეკუთვნის, რომელმაც ის VI ს–ის ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ უქიმერიონთან გააიგივა. მოგვიანებით იგივე მოსაზრება გამოთქვეს დიმიტრი ბაქრაძემ, ივანე ჯავახიშვილმა და სხვებმა. ამის საპირისპიროდ უქიმერიონს ქუთაისის გარეთ მოიაზრებდნენ მარი ბროსე, ნიკო ბერძენიშვილი, სიმონ ყაუხჩიშვილი და სხვები. უქიმერიონის ლოკალიზაციის საკითხზე მსჯელობისას, ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი ომარ ლანჩავა შემდეგ დასკვნამდე მივიდა: „უქიმერიონი - არქიელის გორაზე არაა. ეს კარგად დაადასტურა ქუთაისის 25 წლიანმა არქეოლოგიური კვლევის შედეგებმა.“ (ლანჩავა... 2009: 11). ჩვენ სრულად ვეთანხმებით ო. ლანჩავას ამ მოსაზრებას. არქეოლოგიური გათხრების შედეგებთან ერთად, მნიშვნელოვანია წერილობითი წყაროების ცნობებიც, სადაც არაერთგზის აღინიშნება, რომ ქუთაისი და უქიმერიონი სხვადასხვა ადგილებში მდებარეობს. მაგ.: პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს: „ქუთათისის მახლობლად კი არის ერთი მეტად მაგარი ციხე, სახელად უქიმერიონი“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 196), „მერმეროემ ხის კედელი ააგო კოტაისში და... უქიმერიონშიც დასტოვა საკმაო ხალხი“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 203). მოცემული ამონარიდებიდან კარგად ჩანს, რომ უქიმერიონი და ქუთაისი სხვადასხვა ადგილებში მდებარეობს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ო. ლანჩავა ქუთაისის ციხეს წერილობით წყაროებში მოცემულ მოხირისთან აიგივებს (ლანჩავა... 2009), თუმცა ეს მოსაზრება მცირე წინააღმდეგობაში მოდის აგათია სქოლასტიკოსის ცნობებთან, რომელიც ბიზანტია–ირანის საბრძოლო ქმედებების აღწერისას არაერთხელ ახსენებს მოხირისს და ქუთაისს, როგორც ორ სხვადასხვა პუნქტს. ჩვენ უფრო დამაჯერებლად მიგვაჩნია ვ. ჯაფარიძის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ შესაძლოა მოხირისი ხონის რაიონში გამოვლენილი ნამაშევის ნაქალაქარი იყოს (ჯაფარიძე 2006: 125, 135–136). (მოხირისის და ნამაშევის იდენტიფიკაციის შესახებ იხილე ქვემოთ).

ქუთაისის ციხე–ქალაქი ეგრისის სამეფოს ერთ–ერთ უმთავრეს სავაჭრო–სამხედრო ცენტრს წარმოადგენდა. ამაზე მეტყველებს არაერთი ბიზანტიური საისტორიო ცნობა ქუთაისის შესახებ, სადაც ავტორები ამ ციხე–ქალაქს სპარსელთათვის ერთ–ერთ მთავარ დასაყრდენ პუნქტად მოიხსენიებენ. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ჯერ კიდევ ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის დასაწყისიდან ეს ტერიტორია ინტენსიურად იყო დასახლებული და ეგრისის სამეფოს გაქრობის შემდეგ მისი როლი კიდევ უფრო გაიზარდა – ის ჯერ აფხაზეთის სამეფოს, შემდეგ გაერთიანებული საქართველოსი,

ხოლო საქართველოს დაშლის შემდეგ იმერეთის სამეფოს დედაქალაქი გახდა. ქუთაისი დღემდე რჩება საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცენტრად.

ქუთაისის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია და ამ პუნქტის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რა თქმა უნდა, მისი მდებარეობიდან გამომდინარეობს. ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბებასთან ერთად, ქვეყნის მთავარ პოლიტიკურ ცენტრად ნოქალაქევი-არქეოპოლისი იქცა, რომელიც გეოგრაფიულად ახალი სამეფოს ცენტრალურ რეგიონში დაარსდა და შესაბამისად, თანაბრად აკონტროლებდა ქვეყნის პროვინციებს. ქვეყნის შიგნით სამეფოს ერთ-ერთ უმთავრეს სავაჭრო ცენტრს ვარდციხე-როდოპოლისი წარმოადგენდა, ხოლო შავ ზღვაზე – პეტრა.

ჩამოთვლილ ქალაქებთან ერთად, ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სამხედრო, სავაჭრო და ადმინისტრაციული ცენტრი ქუთაისი იყო. ამიტომაც, ისევე როგორც ნოქალაქევიში, აქაც მუდმივად ხდებოდა ქალაქის განახლება და ზრდა. აქვე უნდა ითქვას ის, რომ ქუთაისი ნოქალაქევისგან და ვარდციხისაგან განსხვავებით თანაბრად მნიშვნელოვან პუნქტს წარმოადგენდა, როგორც სამხედრო, ისე ეკონომიკური თვალსაზრისით. ამაზე მეტყველებს ქუთაისის ნაქალაქარზე გამოვლენილი მასიური არქეოლოგიური მასალების ინტენსივობა და საფორტიფიკაციო ნაგებობების მასშტაბი.

ქუთაისის ციხის ასაშენებლად არქიელის გორა თითქმის იდეალურ ადგილს წარმოადგენდა. ამ ადგილას ჩრდილოეთიდან მომდინარე მდ. რიონი გამოდის კლდოვანი ნაპირებიდან და უხვევს დასავლეთისაკენ. სწორედ აქ, მდინარის კალაპოტი შედარებით ვიწროა და ხიდის აგებაც იქნებოდა შესაძლებელი. მდინარის ამ მონაკვეთზე ქუთაისის ამშენებლებს შეურჩევიათ მცირე შემადგენლობა – არქიელის გორა, რომელიც თავდაცვისათვის მეტად ხელსაყრელ გარემოს ქმნიდა. თუმცა აქვე უნდა დავაზუსტოთ, რომ არქიელის გორაზე ცხოვრების კვალს ჯერ კიდევ ძვ. წ. პირველ ათასწლეულიდან ვხედავთ. როგორც ჩანს, ამ ადგილს ოდითგანვე მიუქცევია ადგილობრივი მოსახლეობის ყურადღება და თავის საცხოვრებლად აურჩევია – მდინარესთან ახლოს და თანაც შემადგენლობაზე, სადაც თავდაცვა ადვილი იქნებოდა.

ციხის ამშენებლებისთვის მთავარი პრიორიტეტი მდ. რიონის ახლოს ძლიერი სტრატეგიული ცენტრის დაარსება უნდა ყოფილიყო. საიდანაც რიონზე მდებარე სავაჭრო მაგისტრალის გაკონტროლება და იმავდროულად ომიანობის დროს მტრისგან

თავდაცვა იქნებოდა შესაძლებელი. ციხეს სამხრეთ–აღმოსავლეთ მხრიდან მდინარე და დამრეცი ფერდობები აკრავს და ამ მხრიდან გალავნებთან მიღწევა მასიური შეტევით რთული იქნებოდა. ასევე ფერდობები აკრავს ციხეს დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან – აქედან ციხეზე მოხვედრა რა თქმა უნდა შესაძლებელი იყო, მაგრამ შტურმის მოწყობა ნამდვილად გაჭირდებოდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქუთაისის ციხე–ქალაქი, ეგრისის სამეფოს ერთ–ერთი უმთავრესი სამხედრო, სავაჭრო და ადმინისტრაციული სტარტეგიული პუნქტი იყო, რომელიც ნოქალაქევი–არქეოპოლისის, პიტიუნტის, პეტრა–ციხისძირის, ვაშნარის და ვარდციხე–როდოპოლისის მსგავსად ეგრისის სამეფოში მიმდინარე უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო–პოლიტიკურ და სამხედრო ეკონომიკური მოვლენების ეპიცენტრში მდებარეობდა.

ქუთაისის ასეთ მნიშვნელობას მისი ბუნებრივი მდებარეობა განაპირობებდა – ის ერთმანეთთან აკავშირებდა, აღმოსავლეთიდან (სკანდა–შორაპანი), ჩრდილოეთიდან (რაჭა–ლეჩხუმი) და სამხრეთიდან (ვარდციხე–როდოპოლისი) მომდინარე გზებს, რომლებიც ქუთაისში ერთდებოდნენ და შემდეგ დასავლეთ მიმართულებით გრძელდებოდა – დღევანდელი იმერეთი–გურიის და სამეგრელოს მიმართულებით.

ქუთაისის ციხის აღწერისას აუცილებლად უნდა შევხვთ უქიმერიონის საკითხსაც. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ჩვენ არ ვემხრობით უქიმერიონის და ქუთაისის იდენტიფიკაციის საკითხს და ამ მხრივ ნაწილობრივ ვეთანხმებით ლანჩავას მოსაზრებას. უკანასკნელ წლებში ჩატარებული კვლევა–ძიების შედეგად პატივცემულმა მკვლევარმა, დოქტორ როლანდ ისაკაძესთან ერთად, გამოთქვა საინტერესო მოსაზრება უქიმერიონის მოწამეთას სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე ლოკალიზაციის შესახებ (ლანჩავა... 2009: 9). 2009 წელს მოწამეთას სამონასტრო კომპლექსის რესტავრაციასთან დაკავშირებით ძეგლის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრები მოეწყო (ხელ–ლი ო. ლანჩავა, მოადგილე რ. ისაკაძე). არქეოლოგიური გათხრების და გაწმენდითი სამუშაოების შედეგად ექსპედიციამ გამოავლინა კვადროვანი გალავნის და ჭიშკრის ნაშთები, ასევე VI საუკუნით დათარიღებული, ქვაში ამოკვეთილი, წრეში ჩასმული ე.წ. „ბოლნური“ ჯვარი. საერთო ჯამში არქეოლოგიური კვლევის შედეგები ასეთია: სასიმაგრო სისტემა გამართულია წყალწითელას ხეობაში შეჭრილ ნახევარკუნძულისებურ პლატოზე, მისი გეგმარება განპირობებული იყო რელიეფის შესანიშნავი ფორმით. იგი გამოირჩევა განსაკუთრებული თავდაცვისუნარიანობით,

ციცაბო ქარაფებიანი ფერდობებით და მიუვალა. ორიენტირებულია ჩრდილოეთიდან - სამხრეთისაკენ. მისი საერთო ფართობი იყო 5350 მ2. ციხე - ქალაქის გეგმარებაც აქედან გამომდინარეობს. იგი შედგებოდა სამი ნაწილისაგან (ტაბ. XVIII.1): 1. ზედა სიმაგრე. 2. შუა სიმაგრე (ციტადელი), 3. ქვედა სიმაგრე (ლანჩავა... 2009: 9).

უთუოდ საინტერესო, მნიშვნელოვანი და საგულისხმოა აღნიშნული ძეგლის გამოვლენა. ჩვენ, რა თქმა უნდა, ვიზიარებთ მეცნიერების მიერ მოცემულ ქრონოლოგიას და არ ვუარყოფთ VI საუკუნეში მოწამეთას ტერიტორიაზე მძლავრი სასიმაგრო სისტემის არსებობას, მით უმეტეს, რომ მოწამეთაში გამოვლენილი კვადროვანი გალავნები, და „ბოლნური“ ჯვარიც ამ პერიოდის მშენებლობის პირდაპირი დასაბუთებაა. თუმცა ავტორების მოსაზრებას უქიმერიონის და მოწამეთას იდენტიფიკაციის შესახებ ნაკლებად ვეთანხმებით. როგორც ცნობილია უქიმერიონი ერთ-ერთ უმთავრეს სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა ლაზიკაში, მისი ხელში ჩაგდება შესაძლებელი იყო მთელი აღმოსავლეთ ლაზიკის და სვანეთ-სკვიმნიის გზების კონტროლი. ო. ლანჩავა სწორედ ამ ფაქტს იყენებს არგუმენტად და აცხადებს, რომ „ციხე-ქალაქად უქიმერიონის არსებობა წყაროთა მიხედვით მხოლოდ VI - (VII) საუკუნეებს უკავშირდება. ასეთი პუნქტი "ქუთათისის მახლობლად" თანაც "მეტად მაგარი" და ქრონოლოგიურად ეპოქის შესატყვისი მოწამეთას მონასტერია.“ (ლანჩავა... 2009: 9).

ძნელია არ დაეთანხმო მკვლევარს, თუმცა აქ საგულისხმოა ერთი გარემოება. მდ. წყალწითელს ხეობაში არსებული „კუნძული“, სადაც მოწამეთას მონასტერი მდებარეობს, მართლაც რომ ძნელად მისასვლელია (მხოლოდ ერთი, ვიწრო გზით შეიძლება მასთან მიახლოვება) და დაცულობის თვალსაზრისით იდეალურ ადგილას მდებარეობს – მას სამი მხრიდან გარს ღრმა და ციაცაბო ფერდობები აკრავს. თუმცა მისი ასეთი მდებარეობა დაცულობასთან ერთად ქმნიდა პრობლემასაც – ის ძალიან არის დაშორებული გზებს და შესაბამისად, ციხიდან ქუთათისის მახლობლად მოძრავი მტრის შეფერხება ან ზოგადად გზის კონტროლი რთული იქნებოდა და შესაბამისად, მოწამეთადან სვანეთ-სკვიმნიის გადასასვლელების დაცვა თითქმის შეუძლებელი იქნებოდა. ჩვენი აზრით აქ საქმე უნდა გვექონდეს ადგილობრივი დიდებულის რეზიდენციასთან. ამ შემთხვევაში მოწამეთას მდებარეობა მართლაც იდეალურია – ის მდებარეობს ძნელად მისასვლელ და დაცულ ადგილას, საკმაოდ მაღალ მთაზე, საიდანც ვრცელი ტერიტორიების გაკონტროლება შესაძლებელი. ასეთი მაგალითი იგივე ეპოქის

ძეგლებიდან ცნობილია სოფ. ოსინდალეში არსებული კომპლექსი, რომელიც ასევე VI საუკუნით თარიღდება და ასევე მეტად რთულ და ძნელად მისასვლელ ადგილას იყო აშენებული, საიდანაც ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა კი იყო შესაძლებელი, მაგრამ სამეფოს გზებიდან მოშორებული ადგილის გამო ამ გზების კონტროლი შეუძლებელი იყო.

აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ მოწამეთაში გამოვლენილი VI საუკუნის ციხე-სიმაგრე უფრო მეტად დიდებული რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო, ვიდრე სამხედრო-სტრატეგიული დანიშნულების პუნქტი, ისეთი როგორც უქიმერიონი იყო.

ნამაშევი

ციხე მდებარეობს ხონის რაიონის სოფ. დიდ გუბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. გუბისწყალის მარჯვენა სანაპიროზე, ნასოფლარ ნამაშევში, ქუთაისი-ხონის საავტომობილო გზის მე-9 კმ-ზე, გზის მარჯვენა მხარეს (ჩრდილოეთით) 2 კმ-ში (N 42°16'24.45", E 42°29'59.44". სიმაღლე: 77 მ.).

ციხეზე არქეოლოგიური სამუშაოები XX ს-ის 80-იან წლების დასაწყისში ჩატარდა (ჯაფარიძე 2006: 126). ციხის აღწერა მოცემულია ვ. ჯაფარიძის დასახელებულ ნაშრომში, სადაც ავტორი დეტალურად აღწერს ციხეზე გათხრებით და დაზვერვებით გამოვლენილ არქიტექტურულ და არქეოლოგიურ ძეგლებს (ჯაფარიძე 2006: 126-136).

ციხე განლაგებულია მდ. გუბისწყალის მარჯვენა გავაკებულ სანაპიროზე. მას აღმოსავლეთიდან მდინარე შემოისაზღვრავს, ხოლო დანარჩენ სამ მხარეს მას ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი იცავდა. ზოგ ადგილას თხრილის სიგანე 10-15 მეტრს აღწევს.

ციხის გალავნები ძლიერ არის დაზიანებული – აღმოსავლეთის ხაზი მდინარის ზემოქმედების შედეგად ფერდობზეა ჩაქცეული. ციხეს უსწორმასწორო სამკუთხედად წარმოდგენილი მრავალკუთხედის ფორმის გეგმა ჰქონია, რომელიც ჩრდილო-სამხრეთის ხაზზეა ორიენტირებული (ტაბ. XVIII.2). ძეგლზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად (ძირითადი თხრილი გაიჭრა ჩრდილოეთ კოშკთან) სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური და სამშენებლო ფენები დადასტურდა – ადრეშუა საუკუნეებიდან (IV-VI სს) XIX საუკუნემდე. ჩრდილოეთ კოშკს აღმოსავლეთიდან მდინარის ფლატე ეკვრის. კოშკის ზომები 7.45 მ X 6.70 მ-ია, ხოლო კედლის სისქე – 1.8 მ. კედლების ფასადები ნაგებია თეთრი თლილი ქვებით, უმეტესად

რიგების დაცვით კირხსნარზე. ამ კოშკის სამხრეთ–აღმოსავლეთ კუთხიდან გამოსული გალავნის ხაზი მიემართებოდა სამხრეთისაკენ, მცირე გადახრით დასავლეთისკენ, რაც ციხის დასავლეთ გალავანს წარმოადგენს. ის ციხის შუა მონაკვეთში ებჯინება ოთკუთხა ბურჯს. ამ ბურჯიდან ზემოთ, მოცემული გალავნის პერპენდიკულარულად, აღმოსავლეთისაკენ მიემართება ორი კედელი, რომელიც ციხეს ორ ნაწილად ჰყოფს. აღნიშნული კედლები ფრაგმენტულად გამოვლინდა, თუმცა ვ. ჯაფარიძის აზრით ის წარმოადგენდა ციხეში შესასვლელ ცრუ ჭიშკარს, საიდანაც მტერი ორი კედლით შემოსაზღვრულ ვიწრო სივრცეში – ხაფანგში ხვდებოდა (ჯაფარიძე 2006: 133). ამ მონაკვეთიდან ციხის გალავნები გრძელდება უფრო სამხრეთისაკენ. შემორჩენილია, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ გალავნები, რომლებიც თითქმის ერთმანეთის პარალელურად მიემართებიან სამხრეთისაკენ დაახ. 100 მეტრის მანძილზე. ასევე გამოვლენილია ციხის სამხრეთი სწორხაზოვანი გალავანი, რომელიც დას. და აღმ. გალავნების სამხ. კუთხეებს უერთდება. საინტერესოა, რომ დას. გალავანი სამხ. გალავნის გარეთაც გრძელდება დაახ. 35 მ–ზე და სრულდება დიდი ზომის ოთხკუთხა კოშკით, რომელიც ციხის სამხრეთ მონაკვეთის მთავარ კოშკს – ბასტიონს წარმოადგენდა. კიდევ ერთი კოშკის ნაშთი გამოვლინდა ციხის გარეთ დასავლეთით 100–ოდე მეტრში. გამოდის რომ ციხეს აღმოსავლეთიდან მდინარე შემოსაზღვრავდა, დანარჩენი სამი მხრიდან კი ხელოვნური თავდაცვითი თხრილით და თითო–თითო კოშკით იყო გამაგრებული.

არქეოლოგიური გათხრებით ძეგლზე გამოვლენილი მასალის (ძირითადად ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმი) უმეტესობა IV-VI სს–ით თარიღდება, ამავე პერიოდისაა გალავნების წყობებიც. შესაბამისად, ძეგლი ადრეშუა საუკუნეების, ეგრისის სამეფოს პერიოდის ერთ–ერთ სტრატეგიული ციხე–სიმაგრეს უნდა წარმოადგენდეს.

ვ. ჯაფარიძე გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ შესაძლოა ბიზანტიურ წყაროებში არაერთხელ მოხსენიებული ეგრისის მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი მოხირისი/მუხირისი, სწორედ ნამაშევში მდებარეობს. მკვლევარი ამ მოსაზრების მთავარ არგუმენტად მიიჩნევს ნამაშევის მდებარეობას ქუთაისს და ნოქალაქევ–არქეოპოლისს შორის. პროკოპის ცნობით მოხირისი ერთი დღის სავალზეა არქეოპოლისს დაშორებული და შეიცავს მრავალ ნაყოფიერ მიწებს. (პროკოპი კესარიელი 1965:194). ეს მანძილი ს. ჯანაშიას მოსაზრებით 30–35 კმ უნდა იყოს (ჯანაშია

1952: 320–321), რაც ერთმნიშვნელოვნად ზუსტად შეესაბამება მანძილს ნოქალაქევს და ნამაშევს შორის, რომელიც დღევანდელი უმოკლესი სამანქანო გზით 30 კმ-ს შეადგენს.

ნამაშევი არქეოპოლისი–ქუთაისის გზაზე მდებარეობდა. ჩვენი აზრით, ეს ფაქტიც გამოდგება იმის არგუმენტად, რომ მოხირისი შესაძლოა ნამაშევში მდებარეობდა. აქვე, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მოხირისის მხარეს დასავლეთიდან ცხენისწყალი შემოსაზღვრავდა, ხოლო სამხრეთ–აღმოსავლეთიდან – რიონი, ხოლო მის ჩრდილო საზღვარს მთები წარმოადგენდა, ვნახავთ, რომ ამ არეალის გეოგრაფიულ ცენტრთან ძალიან ახლოს მდებარეობს სწორედ ნამაშევი, რაც ჩვენი აზრით საგულისხმო ფაქტია. ამავე დაკვირვებით კარგად ჩანს, რომ მოხირისის აღმოსავლეთ უმთავრეს ფორფოსტს ქუთაისი წარმოადგენდა. სამხრეთ–აღმოსავლეთისას – ვარდციხე–როდოპოლისი, დიმიან ერთად. სამხრეთისას – მთისძირი. სამხრეთ–დასავლეთისას – ტოლები (ტელეფისი). დასავლეთის სასიმაგრო პუნქტი შესაძლოა ყოფილიყო ონოგურისი (მოხირისის მხარე დასავლეთიდან ისედაც შემოსაზღვრული იყო ცხენისწყალით და გარდა ამისა ამ მხრიდან მას საფრთხე ყველაზე ნაკლებად მოელოდა, შესაბამისად, შეიძლება დავუშვათ, რომ ცხენისწყალი და ონოგურისი უფრო მეტად მოხირისიდან მომდინარე საფრთხისგან იცავდნენ ცენტრალურ ეგრისს, ვიდრე პირიქით – ცენტრალურიდან – მოხირისს), ხოლო ჩრდილოეთის დიდღვაზუნას ციხე.

ჩვენ არ ვამტკიცებთ, რომ ნამაშევში გამოვლენილი ძეგლი მოხირისია, თუმცა ვ. ჯაფარიძის მოსაზრება მეტად საინტერესოდ გვეჩვენება, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ ნამაშევი ვაკე ადგილას მდებარეობს და ის ვერ უზრუნველყოფდა რომელიმე გზის ან ხეობის ჩაკეტვას ან თუნდაც მოსახლეობის შეფარებას, ის უფრო ქალაქური ტიპის დასახლება უნდა ყოფილიყო. იგივე ინფორმაცია გვაქვს მოხირისზეც – ის უფრო ქალაქია, ვიდრე ციხე. პროკოპი კესარიელი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხირისი“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 101). საინტერესოა, რომ მრავალწლიანი დაზვერვების შედეგად დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ეგრისის სამეფოს პერიოდის მრავალი ციხე–ქალაქიდან მხოლოდ ვარდციხე და ნამაშევი მდებარეობენ ვაკე გაშლილ ადგილას და განსხვავებით სხვა ციხე–სიმაგრეებისგან მთიანი რელიეფით არ არიან დაცულები – თითქოს ეს ფაქტიც ეხმიანება იმ მოსაზრებას, რომ ნამაშევი მოხირისია.

დიდღვაბუნას ციხე

ციხე მდებარეობს ხონის რაიონის, სოფელ დიდღვაბუნაში (სოფელი ხიდის ჩრდილოეთით) მდ. ცხენისწყალის მარჯვენა მხარეს მდებარე მაღალი მთის წვერზე (GPS კოორდინატები: N 42°25'34.51", E 42°30'35.14". სიმაღლე: 493 მ.).

ციხეზე პირველი ინფორმაცია სამეცნიერო ლიტერატურაში კრებულ „ძეგლის მეგობარი“-ს 1970 წლის 21-ე ნომერშია დაბეჭდილი. სტატიის ავტორი იური სიხარულიძეა, რომელსაც მოუნახულებია ციხე და მისი მშენებლობის ქრონოლოგია ზოგადად „ადრეფეოდალური“ ხანით განუსაზღვრია. ავტორი ძეგლს ბიზანტიური წერილობითი წყაროების უქიმერიონთან აიგივებს (სიხარულიძე 1970: 39–41). ბოლო პერიოდში იგივე მოსაზრება გაიზიარა და განავრცო ვ. ჩიხლაძემ (ჩიხლაძე 2003: 51–54), რომელსაც ძეგლზე არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალებიც შეუსწავლია და გამოვლენილი ორმოსამარხების ინვენტარი ძირითადად III-IV საუკუნეებით დაუთარილებია. აღნიშნული მკვლევარები უქიმერიონის და დიდღვაბუნას იდენტიფიკაციისათვის მთავარ არგუმენტად პროკოპი კესარიელის იმ ცნობას იყენებენ, სადაც ის წერს, რომ სპარსელებმა უქიმერიონის ხელში ჩაგდებას სვანეთ–სკვიმნიასზეც დაამყარეს კონტროლი. სიხარულიძის და ჩიხლაძის მოსაზრებას არ იზიარებს ო. ლანჩავა, რომელსაც თავადაც დაუზვერია სვანეთ–სკვიმნიისკენ გამავალი ხეობები და ასკვნის, რომ, მართალია, დიდღვაბუნას ციხე ცხენისწყლის ხეობას იცავდა და აკონტროლებდა, მაგრამ ის ვერ იქნება უქიმერიონი, რადგანაც საკმაოდ მოშორებულია ქუთაისიდან, ხოლო პროკოპი კესარიელის ცნობით, უქიმერიონი ქუთაისის მახლობლად მდებარეობდა (ლანჩავა 2007: 96). სამწუხაროდ ბიზანტიური წერილობითი წყაროები მწირ ცნობებს გვაძლევენ უქიმერიონის შესახებ და არც დიდღვაბუნას ციხეა არქეოლოგიურად საკმარისად შესწავლილი იმისათვის, რომ ამ ორი ციხის იდენტიფიკაცია მოვახდინოთ. ამ ეტაპზე ჩვენ არც ვუარყოფთ ამ მოსაზრებას და არც ვეთანხმებით, თუმცა ერთი რამ აშკარაა: დიდღვაბუნას ციხე ცხენისწყლის ხეობის გამოსასვლელთან მდებარეობს და მისი მთავარი ფუნქცია ამ ხეობაში გამავალი გზის კონტროლი და დაცვა იქნებოდა, ასევე ექვგარეშეა, რომ ეს გზა ეგრისის ქვედა რეგიონებს (მოხირისი, ცენტრალური სექტორი) რაჭა–ლეჩხუმთან (სკვიმნიასთან) და სვანეთთან აკავშირებდა და შესაბამისად, მისი გაკონტროლება მეტად მნიშვნელოვანი იქნებოდა, როგორც ლაზებისთვის და ბიზანტიელებისთვის, ასევე სპარსელებისთვის.

დღეისათვის სოფ. დიდღვებუნაში მცირე ზომის ციხეა მიკვლეული – 7 მ. X 15 მ. შესაბამისად, ის უფრო მეტად საგუმავო-სასიგნალო ციხედ უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ხეობის ჩამკეტ სიმაგრედ, რომელშიც დიდი რაოდენობის გარნიზონი დაეტეოდა. ასეთები იყო მაგალითისათვის სკურის და დიმის სიმაგრეები, რომ აღარაფერი ვთქვათ შორაპანზე და სკანდაზე.

& 6. ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა

ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი ხაზი, უმეტესად, კოდორის და ეგრისის ქედების სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე გადიოდა და ამ ხაზის მთავარი ფუნქცია, სამეფოს, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომდინარე საშიშროებისაგან დაცვა იყო.

ამ თავდაცვითი ხაზის სრული სიგრძე თითქმის 100 კმ-ია და მასში სულ რვა ციხესიმაგრე იყო გაერთიანებული: ნაფიჩხოვო, კურზუ, ოსინდალე, სკური, სათანჯო, წარჩე, რეკა და წებელდა. თავის მხრივ, ეს ციხეები ორ სხვადასხვა ქვესისტემაში ერთიანდებოდნენ. ეგრისის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე არსებულ გადმოსასვლელებს იცავდა – ნაფიჩხოვო, კურზუ, ოსინდალე და სკური, ხოლო წარჩე, რეკა და წებელდა-კოდორის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე არსებულ გადმოსასვლელებს. სათანჯოს ციხე კი, ერთგვარად, შუალედურ რგოლს წარმოადგენდა ამ ორ ქვესისტემას შორის – მისი ძირითადი დანიშნულება მდ. ენგურის ხეობის კონტროლი და ჩაკეტვა უნდა ყოფილიყო.

როგორც ცნობილია, IV საუკუნიდან მოყოლებული ლაზები რომის იმპერიას არც ხარკს უხდიდნენ და არც მათ ლაშქრობებში იღებდნენ მონაწილეობას. ერთადერთი ვალდებულება, რომელიც ლაზებს ჰქონდათ, ჩრდილოეთის საზღვრების მომთაბარე ტომებისგან დაცვა იყო. ეს კი, პირველ რიგში, ლაზების ინტერესებში შედიოდა (ლომოური, 1968: 75-77). პროკოპი კესარიელის ეს ცნობა კარგად შეესატყვისება აღნიშნულ სისტემაში გაერთიანებულ ციხესიმაგრეთა მდებარეობებს. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა, ვიწრო ხეობებშია აგებული და თან ისეთი გათვლით, რომ ამ ციხეებში მდგარ გარნიზონებს სწრაფად და ეფექტურად მოეხერხებინათ მათ სიახლოვეს გამავალი მტრის შეკავება.

ნაფიჩხოვოს და კურზუს ციხეები მდ. ოჩხომურის ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნაპირებზე მდებარეობს და ორივე მათგანი ამ მდინარის ხეობაზე გამომავალი გზის მაკონტროლებელი და ჩამკეტი იყო (მურღულია 2011: 62–64). აღნიშნული ორი ციხიდან ჩრდილო–აღმოსავლეთით 2–2,5 კმ–ში მდ. ოჩხომური კლდოვანი კალაპოტიდან გამოდის და შედარებით გავაკებულ ადგილებში დასავლეთისაკენ მიედინება. გარდა ამისა, ციხეებიდან აღმოსავლეთით 5 კმ–ში, ასევე ღრმა ხეობიდან, გამოდის მდ. ტეხური და ისიც მეტ–ნაკლებად გავაკებულ ადგილზე სამხრეთისაკენ განაგრძობს დინებას. შესაბამისად, ორივე ეს ციხე, განსაკუთრებით კი კურზუ, აღნიშნული ხეობებიდან გამომავალი გზების საკონტროლებლად უნდა ყოფილიყო აგებული. გარდა ამისა, ისინი კონტროლს უწევდნენ სამეფოს ცენტრალური რაიონიდან – მოხირისიდან მომავალ გზას, რომელიც დღევანდელი ხონის და მარტვილის რაიონების გავლით სებასტოპოლისისაკენ მიემართებოდა.

ნაფიჩხოვოს და კურზუს ციხეებიდან დასავლეთით 5 კმ–ში მდებარე ოსინდალეს ციხეც ჩრდილო–დასავლეთ სექტორის თავდაცვით სისტემაში ერთიანდება, თუმცა მას, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე, უფრო მეტად სარეზიდენციო–ადმინისტრაციული დანიშნულება უნდა ჰქონოდა, რადგან, რომელიმე ხეობის ჩაკეტვა ამ ციხის მეშვეობით შეუძლებელი იქნებოდა. ოსინდალესგან ჩრდილო–დასავლეთით 8 კმ–ში მდებარეობს სკურის ციხე, რომელიც მდინარე ჭანისწყალის ვიწრო ხეობაზე გამავალ გზას უწევდა კონტროლს. ციხე, ხეობის ქვედა ნაწილში, მდინარის პირას იყო აშენებული და საჭიროების შემთხვევაში ციხის გარნიზონები აღნიშნული ხეობით მომავალ მოწინააღმდეგეს ადვილად შეაჩერებდნენ.

როგორც ცნობილია, ეგრისის და კოდორის ხეობებს ერთმანეთისაგან მდინარე ენგური ჰყოფს. ასევე ცნობილია, რომ ისტორიულად, მდ. ენგურის ხეობაზე სამეგრელო–აფხაზეთის და სვანეთის დამაკავშირებელი უმთავრესი გზა გადიოდა. დღეისათვის მდ. ენგურის ნაპირების გაყოლებაზე ეგრისის სამეფოს პერიოდის მხოლოდ ერთი სიმაგრეა გამოვლენილი – ეს არის სათანჯოს ციხე, რომელიც სავარაუდოდ, კონტროლს უწევდა ენგურის გასწვრივ გამავალ გზას და ამავდროულად დღევანდელი სამეგრელოდან აფხაზეთისაკენ მიმავალ გზასაც აკონტროლებდა.

სამწუხაროდ, მდ. ენგურის ზემო წელზე, იქ სადაც ის კლდოვანი ნაპირებიდან გამოდის ანუ დაბა ჯვართან, ამ პერიოდის ციხის ნაშთები მიკვლეული არ არის, რაც ერთგვარ „სიცარიელეს“ ქმნის სამეფოს ჩრდილო–დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი

სისტემის ცენტრალურ ნაწილში. ჩვენი აზრით, ამ მონაკვეთზე რაიმე სახის თავდაცვითი ნაგებობა (ციხე, კოშკი, ჩამკეტი კედელი) აუცილებლად იქნებოდა გამართული, რომელიც, შესაძლოა, მომავალმა არქეოლოგიურმა დაზვერვებმა გამოავლინოს.

საკმაოდ შთამბეჭდავად გამოიყურება სამეფოს ჩრდილო–დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი სისტემის ის ხაზი, რომელიც დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდებარეობს. წარჩეს და რეკას ციხეები კოდორის ქედის სამხრეთ კალთებზე მდებარე გადმოსასვლელებს კეტავდა და შესაბამისად, იქედან წამოსულ მტერს სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთისაკენ და შავი ზღვის სანაპირო ზოლისაკენ მიმავალ გზებს უკეტავდა. აღსანიშნავია, რომ ორივე ეს ციხე მდ. ღალიძგის (ისტ. ეგრისწყალი) სამხრეთით მდებარეობს, ანუ ისინი ისტორიული (ეთნიკური) ეგრისის საზღვრებში მდებარეობდნენ.

რაც შეეხება წებელდას ციხეს, ის ისტორიული აფშილეთის უმთავრეს ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა, რომელიც მდ. კოდორის ხეობას აკონტროლებდა, იქ არსებულ გადმოსასვლელებს კეტავდა და შესაბამისდ, წებელდას ციხე მისგან დასავლეთით 20 კმ–ში მდებარე სეხსტოპოლისის უმთავრეს დამცავ სიმაგრეს და ამავდროულად, ეგრისის სამეფოს ჩრდილო–დასავლეთ სექტორის უკიდურეს ჩრდილოეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა.

ჩრდილო–დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი სისტემის გამართულობას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მთლიანად ეგრისის სამეფოს უსაფრთხოებისათვის. ზემოთ ნახსენები ციხეები კონტროლს უწევდნენ ჩრდილო კავკასიიდან აგრესიული და მომთაბარე ტომებისათვის არსებულ გადმოსასვლელებს, რომელთა შემოსევებსაც სამეფოსათვის დიდი ზიანის მიყენება შეეძლო. შესაბამისად, ეგრისის და კოდორის ქედებზე არსებული ძირითადი გადმოსასვლელები საგანგებოდ იყო გამაგრებული. როგორც პროკოპი კესარიელის ცნობით ირკვევა, ამას არა მხოლოდ ეგრისისათვის, არამედ ჯერ რომის და შემდეგ ბიზანტიის უსაფრთხოებისთვისაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მომთაბარე ტომების ეგრისის ტერიტორიაზე შეჭრის შემთხვევაში, მათთვის წინააღმდეგობის გაწევა ძალიან რთული იქნებოდა და ამასთანავე მათ გზა ეხსნებოდათ ერთის მხრივ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე გაშენებული მნიშვნელოვანი სავაჭრო ქალაქებისაკენ – პიტიუნტი, სეხსტოპოლისი, პეტრა და სხვ. და მეორეს მხრივ სამხრეთ მიმართულებით – რომისა და ბიზანტიის აღმოსავლეთ პროვინციებისაკენ.

სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის დაცვას დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა საომარი მოქმედებების დროს. კერძოდ, ქართლთან და სპარსეთთან ბრძოლის შემთხვევაში, ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელების ჩაკეტვა ეგრისის მესვეურებისათვის, სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მოწინააღმდეგეს შესაძლებლობა მიეცემოდა მეორე ფრონტი გაეხსნა ჩრდილოეთიდან. ცნობილია, რომ მთავარი გადმოსასვლელები ქართლიდან და სპარსეთიდან ლიხის (აღმოსავლეთი) და მესხეთის (სამხრეთი) ქედებზე მდებარეობდა. ამ მიმართულებით განხორციელებული შეტევის მოგერიების პარალელურად, ეგრისის მესვეურებს მოუწევდათ ჩრდილოეთიდან შემოსული დაქირავებული ან მოკავშირე მომთაბარე ტომების მოგერიებაც, რაც სამხედრო ნაწილების დაქსაქსვას და ფრონტის გაშლას გამოიწვევდა. შესაბამისად, ჩრდილოეთ მიმართულების სათანადო გამაგრება ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ უმთავრეს ამოცანას წარმოადგენდა.

დღეისათვის ძნელი სათქმელია თუ რამდენად გამართულად მოქმედებდა სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთის თავდაცვითი ხაზი. წერილობით წყაროებში შემონახულია რამდენიმე ცნობა ეგრისში ჩრდილო-დასავლეთიდან სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ჯარის შემოჭრის შესახებ, თუმცა დეტალური აღწერილობა იმისა, თუ რა გზებით შეიჭრნენ ისინი ეგრისში დაზუსტებული არ არის.

ერთი ასეთი თავდასხმა პიტიუნტზე მოხდა 256-257 წლებში, როდესაც გუთებმა ბიზანტიელი ავტორის ზოსიმეს ცნობით, იერიში მიიტანეს ჯერ პიტიუნტზე, ხოლო შემდეგ ფაზისზე, თუმცა წყაროდან აშკარად ჩანს, რომ გუთებს შავი ზღვის სანაპიროს ქალაქებზე შეტევა ზღვიდან განუხორციელებიათ, ხოლო მოსახლეობას თავი მთებისთვის შეუფარებია (ზოსიმე 1961: 266-269). შესაბამისად, აშკარაა, რომ ამ შემთხვევაში ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელების გამოყენება არ მომხდარა.

IV საუკუნის შუა ხანებში ეგრისში შეიჭრნენ ჰუნები, რომლებიც ჩრდილოეთ კავკასიის ზეკარებით სამხრეთ რეგიონებს შეესიენ. მათ სასტიკად გაანადგურეს პიტიუნტი (Кудрявцев 1956: 786). თუმცა სამწუხაროდ ზუსტი ცნობები ჰუნების შემოჭრის მარშრუტის შესახებ არ მოიპოვება.

ჯუანშერის გადმოცემით, V საუკუნის მეორე ნახევარში, ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ I-ის ზეობის წლებში (457-474), ვახტანგ გორგასალს ჩრდილოეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ეგრისში ულაშქრია და სამი წლის განმავლობაში ყველა ციხე აუღია ციხე-გოჯის ჩათვლით (ჯუანშერი 1955: 157). წყაროს მიხედვით ვახტანგ მეფე ეგრისში

ჯიქეთის მხრიდან შეჭრილა. თუმცა უფრო ზუსტ ინფორმაციას მისი ლაშქრობის მარშრუტის შესახებ მემატთანე არ გადმოგვცემს. დასაშვებია, რომ ვახტანგი შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროების გასწვრივ არსებული გზით შესულიყო ეგრისში, თუმცა შესაძლოა, მას კავკასიონის, რომელიმე უღელტეხილი გამოეყენებინა ეგრისის დასალაშქრად. ამ შემთხვევაში, გამოდის რომ მას ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვით ხაზი უნდა გაეჭრა. თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და დანამდვილებით რაიმეს მტკიცება ამ ეტაპზე შეუძლებელია. წერილობითი წყაროების სიმწირის გამო, ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი ხაზის გამართულობის შესახებ მსჯელობა რთულია, თუმცა ეგრისის და კოდორის ქედების გასწვრივ მდებარე ციხეების სიმრავლე აშკარად იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ქედებზე გადმომავალი გზებით ეგრისის ცენტრალურ რაიონების დალაშქრვა ადვილი არ უნდა ყოფილიყო.

ნაფიჩხოვოს ციხე

ციხე მდებარეობს ჩხოროწყუს რაიონის სოფ. ნაფიჩხოვოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე, უბან ლებერიეში, ერთ-ერთ შემადლებულ პლატოზე (GPS კოორდინატები: N42 36.119 E42 16.303. სიმაღლე: 430 მ.).

ციხეს ჩრდილოეთით 200 მეტრში მაღალი მთა ებჯინება, ისე, რომ ამ მხრიდან ციხის ტერიტორიაზე მოხვედრა რთული იქნებოდა. ზოგადად, მის გარშემო მთიანი რელიეფია და ციხემდე მისასვლელად არაერთი შემადლების დაძლევა არის საჭირო - დღეისათვის ციხემდე მისვლა დასავლეთ მხრიდან არის შესაძლებელი.

როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე ერთ-ერთ შემადლებულ პლატოზეა აშენებული და მისგან ყველა მიმართულებით 200 მ მანძილზე (გარდა სამხრეთ-აღმოსავლეთისა), გაშლილი ტერიტორიებია. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კი უშუალოდ ციხის გალავანს ებჯინება ციცაბო ფერდობი და შესაბამისად, ამ მიმართულებიდან ციხესთან მიახლოება შეუძლებელი იქნებოდა.

ციხე თითქმის სრულად არის დანგრეული. მისი დასავლეთ გალავანი 1 მ. სიმაღლეზეა შემორჩენილი და სიგრძით 15 მ-ს აღწევს. ყველაზე უკეთ - 3-4 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი ჩრდილოეთ გალავნის დას. მონაკვეთი, ხოლო დანარჩენი კედლები ან სრულად არის გამჭრალი ან მიწის დონეზე იკითხება. მიუხედავად ამისა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გეგმაში ციხე არაწესიერი ფორმის მართკუთხედი უნდა

ყოფილიყო, რომელსაც ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ გალავნები სწორხაზოვანი უნდა ჰქონოდა, ხოლო აღმოსავლეთის - ოდნავ წრიული. (ტაბ. XIX.1). ციხის კედლების ძლიერ დაზიანების მიუხედავად ხერხდება მისი სამშენებლო ტექნიკის განსაზღვრაც - გალავნების საპირე წყობები ნაგებია უხეშად გათლილი კირქვებით, რიგების დაცვის გარეშე, კირის დუღაბზე. საპირე წყობებს შორის ჩაყრილია სხვადასხვა ჯიშის ქვა კირთან ერთად მეტი სიმტკიცისათვის. კედლის სისქე 1.20 მ-ს აღწევს, ციხის სრული ზომებია: 11.5 მ (დას-აღმ) X 15 მ (ჩრდ-სამხ).

სამწუხაროდ, ციხის მონახულების დროს ძლიერ წვიმის და ნისლის გამო 50 მეტრზე შორს თვალთახედვა შეზღუდული იყო და შესაბამისად, ვერ მოხერხდა ციხიდან დასაზვერი ტერიტორიების დანახვა. თუმცა როგორც ჩვენმა მეგზურმა რ. ფაცაცამ განგვიცხადა, კარგ ამინდში ნაფიჩხოვოს ციხიდან სამხრეთით საკმაოდ დიდი ტერიტორიების დაზვერვა შესაძლებელი - იქედან კარგად ჩანს მდ. ოჩხომურის ხეობა და ნაფიჩხოვოს ციხიდან სამხრეთით 2.5 კმ-ში მდებარე კურზუს ციხე. ბ-ნი ფაცაცას ნათქვამის გადამოწმება მოვახერხეთ პროგრამა Google Earth-ში, სადაც კარგად ჩანს, რომ ამ ორ ციხეს შორის ვიზუალური კავშირის არსებობა, სრულიად რეალურია (ტაბ. XIX.2).

ციხის მდებარეობა, გეგმარება და სამშენებლო ტექნიკა გვაფიქრებინებს, რომ ის IV-VI სს-ში უნდა იყოს აგებული და შესაბამისად, ის ეგრისის სამეფოს გამაგრების სისტემის ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

ნაფიჩხოვოს ციხის თავდაცვითი ფუნქციის განსაზღვრისათვის მთავარ ფაქტორს მისი მდებარეობა წარმოადგენს. როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე აუშენებიათ მთიან რეგიონში და მის მისადგომებამდე მისვლა არაერთი მცირე თუ დიდი მთის და ბორცვის გადალახვის შემდეგ არის შესაძლებელი, თუმცა უშუალოდ ციხის სიახლოვეს (100 მეტრის რადიუსში) რაიმე სახის სერიოზული ბუნებრივი (ციცაბო ფერდობი, ხევი) ან ხელოვნური (თხრილი, მიწაყრილი) ბარიერი არ შეინიშნება. საფიქრებელია, რომ უპირველეს ყოვლისა, ნაფიჩხოვოს ციხეს საგუშაგო-სასიგნალო ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, - ამის თქმის საფუძველს იძლევა ის გარემოება, რომ იქიდან სამხრეთით იზვერება მდ. ოჩხომურის ხეობა და კურზუს ციხე, შესაბამისად, ნაფიჩხოვოს ციხიდან შესაძლებელი იქნებოდა, როგორც ოჩხომურის ხეობის ვიზუალური კონტროლი, ისე კურზუდან მომავალი სიგნალის დანახვა ან პირიქით ნიშანის გადაცემა კურზუს ციხის გუშაგებისთვის.

ნაფიჩხოვოს ციხის გარშემო რელიეფზე დაკვირვება, როგორც ადგილზე, ისე პროგრამა Google Earth-ში, გვამღევეს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ შესაძლოა უშუალოდ მის სიახლოვეს გადიოდა ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ გზის განშტოება, რომელიც დღ. ხონის და მარტვილის რაიონებს აკავშირებდა ჩხოროწყუს და წალენჯიხის რაიონებთან (ტაბ. XIX.3). სავარაუდოდ, ეს გზა ხონის და მარტვილის რაიონების გავლის შემდეგ მდ. ოჩხომურთან ორად იყოფოდა - ერთი მდინარის მარცხენა სანაპიროთი მიემართებოდა და გაივლიდა კურზუს ციხეს, ხოლო მეორე მდინარის ჩრდილო, მარჯვენა სანაპიროთი მიემართებოდა დასავლეთისკენ და ამ გზაზე გაივლიდა ნაფიჩხოვოს ციხესაც. შესაბამისად, ამ ციხეს საგუმაგო-სასიგნალო ფუნქციის შესრულებასთან ერთად, შესაძლოა გზის ჩამკეტის დანიშნულებაც შეეთავსებინა.

კურზუს ციხე

ციხე მდებარეობს მარტვილის რაიონის სოფ. კურზუს ჩრდილოეთ ნაწილში, უბან გოდოგანში (GPS კოორდინატები: N42 34.779 E42 16.623. სიმაღლე: 458 მ.). ციხე აშენებულია სოფელში მდებარე, დას-აღმ ორიენტაციის წაგრძელებული მთის ქიმზე. ციხის მიმდებარე ტერიტორია ზოგადად მთა-გორიანია, ხოლო თავად ციხე აშენებულია ფართობით პატარა, თუმცა მეტად ციცაბო კალთებიან გორაკზე (ტაბ. XX.1). ციხის ტერიტორიას დაახ. 200 მეტრის მანძილზე ჩრდილოეთ მხრიდან პატარა მდინარე შებე ჩამოუდის, ხოლო სამხრეთის მხრიდან ასევე მომცრო ზომის მდინარე ცენდირი.

ციხე ძლიერ არის დანგრეული, თუმცა მისი გეგმარება მაინც იკითხება - მისი გალავნები მთის ქედის კიდეს გაყვება და მის ფორმებს იმეორებს ანუ წაგრძელებულია დას-აღმ ხაზზე. ციხის შიდა ტერიტორია სამ ნაწილად არის დაყოფილი: სამხრეთი ნაწილი წარმოდგენს გალავანით შემოსაზღვრულ ტერიტორიას, რომლის აღმოსავლეთის კედელი წრიული მოხაზულობისაა, ხოლო სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლები ოდნავი მომრგვალებით მიემართება დასავლეთის მიმართულებით. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის სამხრეთ გალავანი თითქმის სრულად არის ჩაქცეული და შემორჩენილია მხოლოდ 30-40 სმ სიმაღლის ამოხურცული ხაზი, რომელიც სავარაუდოდ გალავნის ნაშთი უნდა იყოს. დანარჩენი კედლები 1-3 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი, კედლის სისქე 1.10 მ-ია. ციხის ამ ნაწილის დაახლოებითი ზომებია 10 მ. (სამხ-ჩრდ) X 15 მ (დას-აღმ).

ციხის ზემოთ აღწერილი აღმოსავლეთის მონაკვეთი დასავლეთით უერთდება ოთხკუთხა კოშკს, რომლის უმეტესი ნაწილიც დანგრეულია მიწის დონეზე და შესაბამისად, მისი ზუსტი ზომების დადგენა ჭირს. კოშკის სავარაუდო ზომებია - 7.60 მ X 7.80 მ. კედლების სისქე 1.50 მ-ია.

საინტერესოა, რომ კოშკს დასავლეთით ებჯინება კიდევ ერთი ნახევარწრიული მოხაზულობის კოშკი, რომლის მხოლოდ აღმოსავლეთ გალავანია შემორჩენილი 4 მეტრის სიმაღლეზე, დანარჩენი კედლები კი მხოლოდ წრიული ფორმის ნანგრევების სახით არის წარმოდგენილი (ტაბ. XX.2). აღსანიშნავია, რომ ციხის უკიდურესი დასავლეთ ნაწილში მდებარე ნახევარწრიული კოშკის აღმოსავლეთის კედელი და მის აღმოსავლეთით მდგარი ოთხკუთხა კოშკის დასავლეთის კედელი ერთმანეთისგან დაცილებულია 40 სმ-ით. ძნელი დასადგენია, თუ რას ემსახურებოდა კოშკებს შორის დატოვებული 40 სმ-იანი სივრცე და რატომ არ მიაშენეს ეს ორი კოშკი ერთმანეთს მიბჯენით. ასევე საინტერესოა, რომ ამ ორი კედლის ჩრდილოეთ დაბოლოებიდან გამოდის კიდევ ერთი კედელი (სისქე 1.50 მ) და ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით მიემართება. აღნიშნული კედელი მხოლოდ 1.60 მ. სიგრძეზეა შემრჩენილი და შემდგომ მიწაში იკარგება - სავარაუდოდ მისი დანარჩენი ნაწილი დროთა განმავლობაში ფერდობში ჩაიქცა. ამ კედელს ჭრილის შუა ნაწილში აქვს ოთხკუთხა ფოსო (20სმ X 28 სმ), რომელიც კედლის სიღმეში 1.20 მ-ზე შედის - სავარაუდოდ ეს უნდა ყოფილიყო ან ციხის შიდა ტერიტორიიდან გარეთ გამოსადენი წყლის არხი ან ციხეში ჩრდილოეთ მხრიდან შესასვლელი ჭიშკრის ჩამკეტი ძეღის ჩასასმელი ფოსო, რაც გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ციხეს ჩრდილოეთ მხრიდან დამატებით ექნებოდა მინაშენი, რომელიც დღეს სრულად არის დანგრეული და მისგან შემორჩენილია მხოლოდ ზემოთ აღწერილი კედლის მცირე მონაკვეთი.

ციხის გალავნები და კოშკები ნაგებია უხეშად გათლილი კირქვებით, კირის დულაბზე, უმეტესად რიგების დაცვით. საინტერესოა, რომ ციხის ჩრდილოეთ გალავანში კირქვის სამშენებლო წყობას დაშენებული აქვს რიყის ქვებით ნაგები რიგები, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ციხე გვიანშუა საუკუნეებში აღუდგენიათ (ტაბ. XX.3). ასევე რიყის ქვებით ნაგები კედლის ნაშთია შემორჩენილი ციხის დასავლეთით - როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე მდებარეობს მცირე ფართობის, მაგრამ საკმაოდ მაღალ ბორცვზე, რომელიც, თავის მხრივ, დას-აღმ ორიენტაციის მთის ქიმზე მდებარეობს - ამ მთის ქიმის გაყოლებაზე დაახ. 100 მეტრის სიგრძეზე, მიწის დონიდან 20 სმ სიმაღლეზე

იკვეთება სწორხაზოვანი კედლის კვალი, რომელიც 1 მ. სისქისაა. ადგილობრივი მოსახლეობის თქმით, ეს კედელი ეშვება ფერდობზე, სოფლისკენ, სამხრეთ-დასავლეთ მიმართულებით, თუმცა ზედაპირული დაზვერვებით ამ კედლის გაგრძელებას ვერ მივაკვლიეთ.

ციხის მდებარეობის, გეგმარების და სამშენებლო ტექნიკის ანალიზი გვამღევეს საფუძველს დავასკვნათ, რომ ის ეგრისის სამეფოს არსებობის პერიოდში (IV-VI სს) უნდა იყოს აშენებული. ამ მოსაზრებას ამყარებს ციხის გარშემო გამოვლენილი ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი, რომელიც ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებისთვის არის სახასიათო. თხრილი ციხის გალავნებს დასავლეთ, სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან უვლის გარს (ტაბ. XX.4). ის 5 მ-მდე სიგანის და 1.5 მ-მდე სიღრმისაა, თუმცა საფიქრებელია, რომ საუკუნეთა მანძილზე თხრილი ჩამონაშალი მიწით შეივსებოდა და შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ თავის დროზე ის უფრო განიერი და ღრმა იქნებოდა.

ჩვენი აზრით, კურზუს ციხე ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი ხაზის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ პუნქტს წარმოადგენდა და სავარაუდოდ იმ გზას აკონტროლებდა, რომელიც ეგრისის ცენტრალურ მონაკვეთს (დღ. ხონის და მარტვილის რაიონები) სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილებთან (დღ. ჩხოროწყუს, წალენჯიხის და გალის რაიონები) აკავშირებდა. ციხიდან აღმოსავლეთით 500 მეტრში გადის გზა, რომელიც ჩხოროწყუს რაიონის ჩრდილო მონაკვეთიდან (ოსინდალეს და ნაფიჩხოვოს ციხეები) მოემართება და კურზუს ციხის გავლით გადის დასავლეთისკენ, ჯერ მარტვილის (თამაკონის და აბედათის ციხეები) და შემდეგ ხონის (დიდღვაბუნას და ნამაშევის ციხეები) რაიონისაკენ (ტაბ. XIX.3). შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ კურზუს ციხეს აღნიშნული გზის ვიზუალურ კონტროლზე და საჭიროების შემთხვევაში, გზის კონკრეტული მონაკვეთის უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნა. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ციხიდან ჩრდილოეთით კარგად მოჩანს 2.5 კმ-ში მდებარე ნაფიჩხოვოს ციხე, ჩრდილო-დასავლეთით კი 7 კმ-ში მდებარე ოსინდალეს ციხე. ხოლო სამხრეთით შესაძლებელია ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა ვიდრე თამაკონის ციხემდე, რომელიც კურზუდან 13 კმ-ით არის დაცილებული. შესაბამისად, კურზუს ციხის სამხრეთით შემჩნეული მტრის მოძრაობის შესახებ, ციხის გუშაგები ინფორმაციას ცეცხლის ან კვამლის მეშვეობით როგორც ნაფიჩხოვოს, ისე ოსინდალეს ციხის მიმართულებით გადასცემდნენ.

ოსინდალეს ციხის კომპლექსი

ციხე მდებარეობს ჩხოროწყუს რაიონში, სოფ. თაიას ჩრდილოეთ დაბოლოებაზე, მიგარიას მთიანი მასივის სამხრეთ-დასავლეთ კალთაზე (GPS კოორდინატები: N42 37.461 E42 12.919. სიმაღლე: 661 მ.).

ციხე აგებულია საკმაოდ მაღალი, 300 მეტრის სიმაღლის მთის წვერზე. ჩრდილოეთ მხრიდან ციხის ტერიტორიას მაღალი მთები ესაზღვრება, ხოლო მისგან ჩრდილო-დასავლეთით მთის მასივი 1.3 კმ-ზე გრძელდება და შემდეგ ეშვება დასავლეთისკენ ფერდობით, რომლის სიგრძე 2 კმ-ია. ციხეზე მოხვედრა დღეისათვის მხოლოდ სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან არის შესაძლებელი, საიდანაც მთის წვერს ციცაბო კალთები ესაზღვრება და მთის ძირიდან მის წვერამდე ასასვლელად 3 კმ-ის გავლას საჭირო.

მთის პლატოზე მოხვედრის შემდეგ, ციხესთან მიახლოება ყველა მხრიდან შეიძლება გარდა სამხრეთისა. ამ მხარეს ციხის გალავნები უშუალოდ ციცაბო ფერდობის პირას დგას.

ციხე საკმაოდ დიდი ზომისაა (35მ (სამხ-ჩრდ) X 65მ (დას-აღმ)) და რამდენიმე კომპონენტისგან შედგება: გალავნები, სამი თავდაცვითი კოშკი, ეკლესია და ერთი საცხოვრებელი კოშკი (ტაბ. XXI.1).

გალავნები ერთგვარად იმეორებს მთის ქიმის კონტურებს და შესაბამისად, გეგმაში ციხეს არაერთგვაროვანი ფორმა აქვს. ციხეს მთავარი, საპარადო შესასვლელი აღმოსავლეთ მხრიდან უნდა ჰქონოდა. ამ მხარეს დღეს 2 მეტრის სიმაღლეზე შემორჩენილია მართკუთხა კოშკის ნაშთი. მისი გარე ზომებია 7.30 მ. (სამხ-ჩრდ) X 8.60 მ. (დას-აღმ). შიდა - 5.70 მ. X 6.30 მ. კედლის სისქე - 1 მ. კოშკის ჩრდილოეთ კედელში შემორჩენილია 1.90 სიგანის ღიობის კვალი, რომელიც სავარაუდოდ კოშკის პირველ სართულზე შესასვლელს წარმოდგენდა. კოშკს კიდევ ერთი 1.20 მ. სიგანის გასასვლელი დასავლეთ კედელშიც ჰქონდა ჩატანებული, რომელიც კოშკს ციხის შიდა ტერიტორიასთან აკავშირებდა. კოშკს აღმოსავლეთ (ციხის გარეთა) მხრიდან მინაშენი ჰქონია, რომელიც დღეს მიწის დონეზეა დანგრეული და ძლივს იკითხება. ის 3.60 მ-ით არის გამოწეული კოშკიდან და 6.30 მ. სიგრძისაა. გამომდინარე იქედან, რომ ის სამირკვლის დონეზეა შემორჩა, ძნელი დასადგენია თუ საიდან ჰქონდა ამ მინაშენს შესასვლელი. ფაქტი ერთია, ის კოშკს აღმოსავლეთ გარე მხრიდან ებჯინება და ციხეში მოხვედრის მსურველს (სტუმარს ან/და მტერს) პირველ რიგში სწორედ ამ მინაშენის გავლა მოუწევდა.

აღნიშნული კომპის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხიდან დასავლეთით 2.60 მ-ში მდებარეობს კიდევ ერთი კომპის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხე. ძნელი სათქმელია იყო თუ არა ამ ორ კომპს შორის დამაკავშირებელი კედელი. სავარაუდოა რომ იყო, თუმცა დღეისათვის იქ კედლის არსებობის რაიმე დამადასტურებელი კვალი შემორჩენილი არ არის. ეს კომპი წარმოადგენს ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხის დამცავ ფორპოსტს. მისი გარე ზომებია 7.20 მ (სამხ-ჩრდ) X 8.20 მ (დას-აღმ), კედლების სისქე: 1.15 მ. სამწუხაროდ აღნიშნული კომპი ძლიერ არის დაზიანებული (ნაწილობრივ ჩაქცეულია მისი სამხრეთ კედელი, დანარჩენი კედლები კი მხოლოდ მიწის დონეზეა შემორჩენილი) და მისი შიდა ზომები არ დგინდება. ამ კომპის დასავლეთ კედლის შუა ნაწილიდან იმავე მიმართულებით გადის კიდევ ერთი კედელი, 4 მეტრის გავლის შემდეგ ის 90⁰-ით უხვევს სამხრეთისკენ, 4.50 მ-ის შემდეგ კი კვლავ დასავლეთისკენ უხვევს და 5.70 მ-ში უერთდება კიდევ ერთი კომპის აღმოსავლეთ კედლის შუა მონაკვეთს. ეს კომპი კვადრატული ფორმისაა (7.70მ.X7.70მ.) და წინა კომპის მსგავსად ძლიერ არის დანგრეული. მისი ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ კედლის ნაწილი მიწის დონეზეა შემორჩენილი, ხოლო სამხრეთ და დასავლეთ კედლები 2-3 მეტრის სიმაღლეზე. კომპის კედლები 1.15 მ სისქისაა. ეს კომპი ციხის უკიდურეს სამხრეთ ნაგებობას წარმოადგენდა, რომელიც, გამომდინარე იქედან, რომ ციცაბო ფერდობის პირას დგას, უპირველეს ყოვლისა სათვალთვალო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო, თუმცა თუკი მოიერიშეები ციხის სამხრეთის მხრიდან შემოვლას მოახერხებდნენ, ეს კომპი თავდაცვით ფუნქციასაც შეასრულებდა.

ციხის სამხრეთი კომპის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით გალავანი მიემართებოდა, დღეისათვის ციხის ამ მონაკვეთში კედელი სრულად არის დანგრეული, თუმცა შემორჩენილია მიწაზე ერთ სწორ ხაზად გამავალი ნანგრევების ნაშთი (20 სმ სიმაღლის, დაახ 1.15 მ სისქის), რომელიც სწორედაც რომ გალავნის საძირკვლის ნაშთი უნდა იყოს. აღნიშნული ნანგრევები ჩრდილო-დასავლეთით 17.5 მ-ზე გრძელდება და უერთდება ორი კედლის კუთხეს. ერთი მათგანი ციხის სამხრეთ გალავნის უკიდურეს დასავლეთ მონაკვეთს წარმოადგენს, ხოლო მეორე სამხრეთ გალავნის პერპენდიკულარულად, ციხის შიდა ტერიტორიისკენ მიემართება და როგორც ჩანს, ციხის დასავლეთ მონაკვეთს გამოყოფდა მისი სხვა ნაწილებისგან, აღნიშნული კედელი სულ რაღაც 4.80 მეტრზე გრძელდება და შემდეგ მიწაში იკარგება. რაც შეეხება ციხის სამხრეთ გალავნის დასავლეთ მონაკვეთს, ის სიგრძით 6.30 მეტრია

და დასავლეთ დაბოლოებაზე უერთდება ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მდგარი კოშკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლის სამხრეთ დაბოლოებას პერპენდიკულარულად. ეს კოშკი კვადრატული ფორმისაა (7.40მ.X7.40მ.). კოშკის კედლები 1 მ სისქისაა. ის გალავანშია ჩაშენებული და მისი გარეთა (სამხ-დას და ჩრდ-დას) კედლები ციხის გალავნის როლს ასრულებს. კოშკს შესასვლელი ციხის შიდა მხრიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელში ჰქონდა გაჭრილი (სიგანე 1.35 მ.). კარის თავზე გამართულია თალი, რომელიც ერთი, დიდი ზომის ნახევარწრიულ ფორმაზე გამოთლილი ქვით არის შევსებული. კოშკი თითქმის სრულად არის შემორჩენილი, მისი სიმაღლე 7 მეტრს აღწევს (ტაბ. XXI.2). შიგნიდან ის ერთსართულიანია და თაღოვანი გადახურვა აქვს. ინტერიერის კედლებში გაჭრილია ნიშები. აღნიშნული კოშკი ზემოთ განხილულ გალავნების და სამი კოშკისგან განსხვავებული ქრონოლოგიისაა. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს მისი სამშენებლო ტექნიკა - ის ნაგებია კირქვის სხვადასხვა ზომის ქვებით, რიგების დაცვის გარეშე. ამ კოშკის განსხვავებული სამშენებლო ტექნიკა და საცხოვრებელი მახასიათებლები (ნიშები, თაღოვანი გადახურვა) გვაფიქრებინებს, რომ ის ოსინდალეს ციხის საფორტიფიკაციო სისტემის ნაწილი არ არის და შესაბამისად, თავდაცვითი დანიშნულებისა არც იყო. სავარაუდოდ, ის ციხის შუაში მდგარი XI საუკუნით დათარიღებული ეკლესიის მოძღვრისათვის საცხოვრებლის ფუნქციას ასრულებდა, თუმცა გამომდინარე იქედან, რომ ამ კოშკის აშენების ხანა ბევრად გვიანდელია ციხის სხვა ნაწილების ქრონოლოგიისაგან (IV-VI სს), საფიქრებელია, რომ მის ადგილას თავდაპირველად სწორედ თავდაცვითი დანიშნულების კოშკი იდგებოდა, რომელიც ციხესთან საკმაოდ ადვილად მისადგომ დასავლეთ ტერიტორიებს გააკონტროლებდა და დაიცავდა, თუმცა ეს მხოლოდ ვარაუდია და არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების გარეშე გადაჭრით რაიმეს მტკიცება შეუძლებელია.

ციხის დასავლეთ კოშკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედლიდან იწყება კიდევ ერთი გალავნის ხაზი, რომელიც ამავე მიმართულებით გრძელდება 20 მეტრის სიგრძეზე, შემდეგ 100⁰-ით მომრგვალებული კუთხით უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და სწორ ხაზად მიემართება 28 მეტრის სიგრძეზე. ამის შემდეგ გალავნის კვალი მიწაში იკარგება. აღნიშნული გალავნის შემორჩენილ უკიდურეს აღმოსავლეთ წერტილსა და ციხის აღმოსავლეთ კოშკის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს შორის მანძილი ჩრდ-დას - სამხ-აღმ ხაზზე 18.50 მ-ია. ამ მონაკვეთში გალავნის კვალი არ ჩანს, თუმცა ციხის საერთო გეგმიდან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ჩრდილოეთ გალავნის

აღმოსავლეთ კიდე და ციხის აღმოსავლეთ კოშკი ერთმანეთთან წრიული ფორმის გალავნით უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის მთავარ, აღმოსავლეთ კოშკის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან დასავლეთ მიმართულებით გამოდის 2.5 მ სიგრძის კედელი, რომელიც 90° -ით უხვევს ჩრდილოეთით, 3.20 მ-ის გავლის შემდეგ ისევ 90° -ით უხვევს აღმოსავლეთით, საითაც გრძელდება 4.70 მ-ზე და 90° -ით უხვევს ჩრდილოეთით - ეს უკანასკნელი ხაზი 3 მეტრზე გრძელდება და შემდეგ მიწაში იკარგება. სწორედ ეს კედელი უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ციხის ჩრდილოეთ გალავნის დასავლეთ კიდეებთან. ამ ორ წერტილს შორის მანძილი 15 მ-ია (ტაბ. XXI.1).

ოსინდალეს ციხეს, აღმოსავლეთ კოშკში ჩატანებული შესასვლელის გარდა, შესაძლოა კიდევ ერთი კარი დასავლეთ გალავანშიც ჰქონოდა გაჭრილი - ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს დასავლეთ კოშკის ჩრდილოეთით გამავალ გალავანში არსებული 3 მ. სიგანის გამონგრეული ლიობი, რომელიც შესაძლოა თავის დროზე ჭიშკრის ან მცირე კარის ფუნქციას ასრულებდა და დროთა განმავლობაში კიდევ უფრო გაფართოვდა.

ოსინდალეს ციხის კომპლექსის კიდევ ერთი შემადგენელი ნაწილია ციხის შუაში მდგარი წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია (ტაბ. XXII.1). ტაძარი წარმოადგენს დარბაზული ტიპის ნაგებობას გარე ოთხკუთხედში მოქცეული ნახევარწრიული აფსიდით. ეკლესიას დასავლეთის მხრიდან მიშენებული აქვს კარიბჭე, ხოლო ჩრდილოეთ მხრიდან “სტოა” (ტაბ. XXII.2). ტაძარს სამი შესასვლელი აქვს - სამხრეთ, დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან. კედლებში ჩატანებულია სარკმელები, - ორი სამხრეთის ფასადზე, თითო-თითო - დასავლეთით და აღმოსავლეთით (ტაბ. XXII.3). ეკლესია ნაგებია კარგად გათლილი კირქვით კირის დუღაბზე, საკურთხევლის პერანგისათვის გამოყენებული შირიმის ქვაც. ტაძრის საერთო სიგრძე 14.70 მ-ია, სიგანე - 7.20 მ. “სტოას” სიგრძე 9.80 მ-ს აღწევს, სიგანე - 4.30 მ-ს. ჭიშკარი 5.70 მ სიგანისაა, და ტაძრის ძირითადი ნაწილიდან 3.25 მ-ით არის გამოწეული.

ტაძრის შესახებ პირველი ინფორმაცია მოცემულია 1887 წელს გამოცემულ გაზეთ “მწყემსში”, სადაც ავტორი, სამსონ თოდუა წერს, რომ მას ეკლესიის მახლობლად უნახავს ქვა წარწერით: “ეკლესია ესე განვაახლე მე ღვთისმოსავმა თამარ დედოფალმა.” (თოდუა, 1887: 7-8) სამწუხაროდ დღეისათვის ეს ქვა დაკარგულია. თუკი დავუშვებთ ამ წარწერის არსებობას, შესაძლოა აქ საქმე გვქონდეს დადიანების დინასტიის რომელიმე მთავარის მეუღლესთან. ასეთები კი, ისტორიულ წყაროებში სულ სამია ცნობილი: 1.

ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ) მეუღლე, აფხაზი მთავრის სეტემან შერვაშიძის ასული თანური, იგივე თამუნია ანუ თამარი, რომელიც დადიანს 1621 წლის მიდამოებში უნდა მოეყვანა ცოლად (ნარკვევები, IV, 1973: 302), თუმცა ღალატის ბრალდებით მან თამუნიას დაახლოებით 1626 წელს ცხვირი მოაჭრა და მამამისს მიუბრუნა (ლამბერტი, 1937: 16).

2. სკანდალურად ცნობილი თამარ დედოფალი, რომელიც სამეგრელოს მთავარ ლევან III დადიანის (1661-1681) ცოლი იყო. თუმცა იმერეთის მეფე ბაგრატ IV უსინათლომ, 1661 წელს მოყვანილი თამარი, დადიანს 1663 წელს წაართვა და ცოლად შეირთო და მხოლოდ 1678 წელს დაუბრუნეს ის დადიანს, თუმცა მხოლოდ ერთი წლით - მომდევნო წელს ბაგრატმა ხელახლა წაართვა ცოლი ლევან III-ს (ვახუშტი, 1973: 836, 837, 843).

3. დასავლეთ საქართველოს იმ დროისათვის ერთ-ერთ უძლიერესი თავადის გიორგი-მალაქია აბაშიძის ასული თამარი, რომელიც 1701 წლიდან ოდიშის მთავრის გიორგი IV დადიანის (1691-1715 წწ) მეუღლე იყო და მოიხსენიებოდა, როგორც “ოდიშისა და იმერეთის დედოფალი” (ვახუშტი, 1973: 861). საფიქრებელია, რომ, თუკი აღნიშნულ წარწერაზე ამ სამი დედოფლიდან ერთერთია მოხსენიებული - ეს ლევან II დადიანის მეუღლე თამუნია უნდა იყოს. ლევან II-ს მთავრობისას სამეგრელოში არაერთ მნიშვნელოვან საქმეს ჩაეყარა საფუძველი - დაარსდა ციხე-ქალაქი რუხი, გაძლიერდა ვაჭრობა, ზუგდიდში დაარსდა ზარაფხანა, ლევან II დიდ ყურადღებას აქცევდა კულტურასაც - მისი ინიციატივით გადაიწერა ვეფხისტყაოსანი, მანვე გამოისყიდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ვალები და გამოყო თანხები ტაძრის რესტავრაციისთვის. მის დროს სამთავროში პოლიტიკური მდგომარეობაც დასტაბილურდა - დალაგდა ურთიერთობა ოსმალეთთან და სპარსეთთან, ოდიში იქცა ყველაზე ძლიერ სამთავროდ მთელ დასავლეთ საქართველოში (ნარკვევები, IV, 1973: 341). ყოველივე ამის ფონზე ლევან II-ს მთავრობის დროს ყველა პირობა არსებობდა სამეგრელოს ტერიტორიაზე არსებული ეკლესია-მონასტრების აღდგენისათვის - შესაბამისად, ოსინდალეს წმ. გიორგის ეკლესიის აღდგენაც უპირველესად სწორედ ამ პერიოდშია სავარაუდო. ხოლო დანარჩენი ორი თამარის პერიოდში სამეგრელოშიც და მთელ დასავლეთ საქართველოში მეტად არასტაბილური და შეჭირვებული მდგომარეობა იყო და შესაბამისად, ეკლესიის აღდგენისათვის იმ პერიოდში დრო, სურვილი და ფინანსური სახსრები ნაკლებად იქნებოდა. აქვე უნდა მოვიყვანოთ ლევან II დადიანის მეუღლე დედოფალ თამარის არქანჯელო ლამბერტისგან დატოვებული დახასიათება: “ეს ქალი იყო ბუნებით ღამაზი და სავსე ყველა სათნოებითა, რომელიც

შეეფერებოდა მის გვარის ქალს: ქარგვაში, წერა-კითხვაში, გულუხვობაში და ზრდილობაში მას ტოლი არ ჰყავდა” (ლამბერტი, 1937: 22–23.). დედოფლის ასეთი დახასიათება მეტად ესადაგება თავად ეკლესიასთან აღმოჩენილი ქვაზე ამოკვეთილი წარწერის შინაარსს - “ეკლესია ესე განვაახლე მე ღვთისმოსავმა თამარ დედოფალმა.” ზემოთქმულიდან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ოსინდალეს წმ. გიორგის ეკლესიის აღდგენა 1621-1626 წლებში უნდა მომხდარიყო.

ტაძარს მრავალჯერადი აღდგენა-გადაკეთების კვალი ატყვია, ამაზე მეტყველებს სხვადასხვაგვარი წყობები, ასევე ერთ შემთხვევაში ორნამენტირებული ქვა სხვა ადგილას არის ჩასმული უბრალო საშენ მასალად. XX საუკუნეში ტაძარი უკვე ძლიერ იყო დაზიანებული - ჩაქცეული იყო სახურავი და მორღვეული იყო ფასადის პერანგები (ქებურია, 1989: 15).

1987-89 წლებში ძეგლთა დაცვის სამმართველოს სპეციალური სამეცნიერო-სარესტავრაციო გაერთიანებამ ოსინდალეს ძლიერ დაზიანებულ ეკლესიაზე სარესტავრაციო სამუშაოები ჩაატარა - შედეგად აღსდგა ფასადები, “სტოა”, რესტავრაცია ჩაუტარდა სამხრეთ ფასადის მორთულობებსაც, თუმცა სამწუხაროდ აღნიშნული სამუშაოების ნაჩქარევად შესრულების გამო, ძეგლის თავდაპირველი სახე საგრძნობლად შეიცვალა. ამავე წლებში მოხდა ციხის დასავლეთ კოშკის აღდგენა (ქებურია, 1989, გვ 13-18).

მიუხედავად, იმისა, რომ ტაძრის მიწის ზემოთ შემორჩენილი ნაწილები ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე, XI ს-ით არის დათარიღებული, საფიქრებელია, რომ ოსინდალეს ციხის აშენებისას (IV-VI), მისი მნიშვნელობიდან და ზომებიდან გამომდინარე, იქ აუცილებლად ააგებდნენ ტაძარსაც - ასეთი პრაქტიკა IV-VI სს-ის ეგრისის სამეფოს ციხე-ქალაქებისათვის უცხო ნამდვილად არ არის, მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ ახედათის, კოტიანეთის, შხეფის და სხვა ციხეები (ზაქარაია ... 1991: 135, 137, 147). აქვე უნდა ითქვას, რომ ჩამოთვლილი ციხეების ეკლესიები, თავად ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ კიდევ მრავალი საუკუნე მოქმედი იყო.

ოსინდალეს ციხის შესახებ ისტორიულ წყაროებში ინფორმაცია არ არის დაცული. შესაბამისად, ძეგლის ქრონოლოგიის დასადგენად გადამწყვეტი მისი მშენებლობის ტიპის განსაზღვრაა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეკლესია XI ს-შია აგებული და შემდგომშიც არაერთხელ აღდგენილა და გადაკეთებულა. გვიანდელი, სავარაუდოდ

XVII ს-ისა უნდა იყოს ეკლესიაზე მიშენებული “სტოა” და ციხის დასავლეთ კოშკი, რომლებიც ერთი სამშენებლო ტექნიკით არის ნაგები - თუმცა, გამომდინარე იქედან, რომ “სტოა” მიწის დონეზე იყო დანგრეული და მისი აღდგენა მხოლოდ 1987-89 წლებში მოხდა, შესაძლოა, მისი და კოშკის მსგავსება რესტავრაციის შედეგი იყოს. ფაქტი ერთია, რომ ციხის აღუნდგენელი ნაწილები - გალავნები და ორი კოშკი, ეკლესიისგან, “სტოასგან” და დასავლეთ კოშკისგან სამშენებლო ტექნიკის თვალსაზრისით საგრძობნობლად განსხვავდება. სამწუხაროდ, ციხის აღმოსავლეთ და სამხრეთ კოშკების მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი 2-3 მეტრის სიმაღლეზე, ხოლო ჩრდილოეთ გალავანს საფასადე წყობები სრულად აქვს მორღვეული. კოშკების შემორჩენილი ნაწილები ნაგებია დიდი ზომის (20X30 სმ, 40X60 სმ, 50-100 სმ.) უხეშად გათლილი კირქვის კვადრებით, კირის დულაბზე, უმეტესად რიგების დაცვით, თუმცა აქა-იქ შემჩნევა დარღვეული რიგების პატარა ქვებით გასწორების ტენდენციაც (ტაბ. XXIII.1). ოსინდალეს ციხის კოშკების სამშენებლო ტექნიკა ძლიერ ჰგავს ნოქალაქევის ნაქალაქარის VII-ის კვადროვანი გალავნის საპირე წყობებს, ასევე კოტიანეთის და ეკის ციხეების კოშკების მშენებლობის ტექნიკას (ლომიტაშვილი, 2003: 212, 217), რაც ვფიქრობთ, ნათელი დადასტურებაა იმისა, რომ ციხის საფორტიფიკაციო სეგმენტი (კოშკები და გალავნები) სწორედ IV-VI სს-შია შექმნილი და თუკი იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ოსინდალეს კოშკები თავის სამშენებლო ტექნიკით ყველაზე დიდ მსგავსებას ნოქალაქევის ნაქალაქარის VI ს-ით დათარიღებულ კვადროვან გალავანთან ავლენს (ზაქარაია ... 1991: 50), შესაძლოა ოსინდალეს ციხის თარიღიც ამ პერიოდით განისაზღვროს.

ოსინდალეს ციხის აგების თარიღის (IV-VI სს) დადგენა საშუალებას იძლევა უკეთ გავაანალიზოთ ამ ციხის ადგილი და როლი ეგრისის სამეფოს ერთიან თავდაცვით სისტემაში. როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე სოფ. თაიაში მდებარე მთიანი მასივის, ერთ-ერთ მაღალ მწვერვალზეა აგებული, ისე რომ ციხემდე მისვლა მტრისათვის მეტად რთული იქნებოდა. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ოსინდალეს ციხე ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის სასიმაგრო ხაზის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო, რომელიც დღევანდელი ჩხოროწყუს, წალენჯიხის, გალის და ოჩამჩირის რაიონების მთისწინა (ეგრისის და კოდორის ქედების სამხრეთ-დასავლეთ კალთები) ზოლს მოიცავდა და წარმოდგენილი იყო კურზუს, ნაფიჩხოვოს, ოსინდალეს, სკურის, სათანჯოს, წარჩეს და რეკას ციხეებით.

სავარაუდოდ, ამავე ქვესისტემის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა წებელდას ციხე, რომელიც დღ. გულრიფშის რაიონში მდებარეობს და სტრატეგიულად ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა.

ციხისთვის შემაღლებული ადგილის შერჩევა რამდენიმე ფაქტორით შეიძლება აიხსნას: 1. ციხის კოშკებიდან უღრუბლო ამინდში სამხრეთით და დასავლეთით საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლია შესაძლებელი - სამხრეთით თითქმის სრულად მოჩანს დღ. მარტვილის და ჩხოროწყუს რაიონები (ტაბ. XXIII.2), ხოლო დასავლეთით შესაძლებელია თანამედროვე ფოთის და ოჩამჩირის აკვატორიების დანახვა. 2. ასეთი ვრცელი ხედვის არეალის არსებობა, ციხის გუშაგებს საშუალებას მისცემდა კავშირი ჰქონოდა სხვა ციხეებთანაც და იმავდროულად ვიზუალურად გაეკონტროლებინა საჯარისო შენაერთების მოძრაობა ციხის და მიმდებარე ტერიტორიების მისადგომებთან. 3. სავარაუდოა, რომ ოსინდალედან შესაძლებელი იქნებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით 7 კმ-ში მდებარე კურზუს ციხესთან ვიზუალური (კვამლის და ცეცხლის მეშვეობით) კავშირის დამყარება. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ციხეებზე და მათ მდებარეობებზე კომპიუტერულ პროგრამა Google Earth-ში დაკვირვება, სადაც ამ ორ ციხეს შორის რაიმე სახის გეოგრაფიული დაბრკოლება (მთა, გორა, ქედი) არ იკვეთება.

საინტერესოა, რომ ციხის ახლოს ფიქსირდება ტოპონიმი “ერასტეს შარა”, რაც ფაქტიურად გულისხმობს აქ გზის არსებობას. საინტერესოა თუ ვისი სახელია შემორჩენილი ამ ტოპონიმში და ვინ შეიძლება ყოფილიყო აღნიშნული პირი - ერასტე (ერასტო ან ერასტოსი), რომელიც ბერძნული სახელია და შესაძლოა კავშირში იყოს დასავლეთ საქართველოში რომაული ან ბიზანტიური ჯარების გადაადგილებასთან. მთის წვერზე არსებულ განიერ პლატოზე სადაც ციხეა აშენებული გზის არსებობა სრულიად რეალურად გვეჩვენება. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს, როგორც ძეგლის გეოგრაფიული გარემოს ადგილზე დათვალიერება, ისე პროგრამა Google Earth-ის მონაცემები - აეროფოტო გადაღებებზე ციხის ჩრდილოეთით და დასავლეთით მკაფიოდ იკვეთება მთის პლატო, რომელიც როგორც უკვე აღინიშნა, ციხიდან ჩრდილო-დასავლეთით 1.3 კმ-ზე გრძელდება და შემდეგ ეშვება დასავლეთისკენ ფერდობის სახით, რომლის სიგრძეც 2 კმ-ია. საინტერესოა, რომ ეს ფერდობი 12⁰-იანი დახრილობისაა და საფიქრებელია, რომ მასზე მოძრაობა შესაძლებელი იქნებოდა. ასევე

საინტერესოა, რომ აღნიშნული ფერდობის ქიმი დაახ. 50 მ. სიგანისაა და ქმნის შთაბეჭდილებას, თითქოს ის ხელოვნურად მოუსწორებიათ მიწის გრუნტის მოჭრის გზით (ტაბ. XXIII.3). ასეთი მიწის სამუშაოების შესრულება პირველ რიგში შესაძლოა მომხდარიყო ციხის აშენების დროს, რათა მთის წვერზე ადვილად მიეწოდებინათ დიდი რაოდენობის სამშენებლო მასალა (კირი, ქვა), რომელიც ციხის ასაშენებლად იქნებოდა საჭირო. გარდა ამისა, ციხის აშენების შემდეგ, გზა ჩვეულებრივ საკომუნიკაციო საშუალებად იქნებოდა გამოყენებული, რომელიც ოსინდალეს ციხეს ახლომდებარე რეგიონებთან დააკავშირებდა.

ზემოთ აღწერილი ფერდობის ძირში ჩამოედინება მდინარე ხობისწყალი. ამ ადგილას მდინარე კლდოვანი ხეობიდან გამოდის და სამხრეთ-დასავლეთით გაშლილ ტერიტორიებზე იშლება. ფერდობის ძირას მდინარე ვიწროა და შესაბამისად, იქ გადასვლა რთული არ იქნებოდა. პროგრამა Google Earth-ში აღნიშნულ რეგიონზე დაკვირვება, გვიჩვენებს, რომ მდინარე ხობისწყალის ამ მონაკვეთზე, მარჯვენა ნაპირზე იწყება კიდევ ერთი შემაღლება, რომელიც მდინარის დონიდან 300 მეტრის სიმაღლისაა. ამ მთას წაგრძელებული ფორმაა აქვს (სიგრძე 4.5 კმ სამხ-აღმ - ჩრდ-დას ხაზზე). მთის წვერი შუა მონაკვეთში, გრძივად არის ჩაღრმავებული და ქმნის 100 მ სიგანის ერთგვარ დერეფანს, რომელიც გამოსადეგი იქნებოდა დიდი რაოდენობის ხალხის (სავაჭრო ქარავანი, საჯარისო ნაწილები) გადასაადგილებლად. ამ მთის ჩრდ-დას დაბოლოება ემიჯნება მდინარე ჭანისწყალის ხეობას, სადაც სკურის ციხე მდებარეობს - ანუ საფიქრებელია, რომ ზემოთ აღწერილი “გზის” საშუალებით ოსინდალეს და სკურის ციხეებს შორის თავის დროზე კომუნიკაციის ხაზი იარსებებდა. ამ გზას შესაძლოა სხვა მიმართულებითაც ემოდრავა - მდ. ხობისწყლის და მდ. ჭანისწყლის შუა მოქცეული, ზემოთ აღწერილი წაგრძელებული მთის პირას, სამხრეთიდან, რომელიც ასევე შეურთდებოდა ჭანისწყალის ხეობას და იქ მდებარე სკურის ციხეს (ტაბ. XXIII.4). ამ ორ ციხეს შორის გამავალი “გზის” საერთო სიგრძე 10 კმ უნდა ყოფილიყო.

ოსინდალეს ციხის ფუნქციების განსაზღვრისას, მდებარეობის და ორიენტაციის გარდა, მეტად მნიშვნელოვანია მისი ზომების ანალიზი. ოსინდალე სხვა თანადროულ ციხეებთან შედარებით (მაგ.: კოტიანეთი, ეკი, სორტა) გამოირჩევა სიდიდით (35მX65მ) და ამით საერთოს ნახულობს, შხეფის, კვაუთის, აბედათის და სხვა ციხეებთან. მიუხედავად იმისა, რომ ციხე მეტად მაღალ მთაზეა აგებული და იქ მოსახვედრად 3 კმ-იანი ციცაბო ფერდობის ავლაა საჭირო, ვფიქრობთ, რომ ოსინდალეს ციხის მთავარ

ფუნქციას შორი მანძილების დაზვერვა სულაც არ წარმოადგენდა ანუ ის არ იყო მხოლოდ სასიგნალო-საგუშაგო დანიშნულების. სწორედ ციხის ზომებიდან და გეგმარებიდან (რელიეფის ფორმებზე მორგებული გალავნები და 4 კოშკი) გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ციხე აგებული იყო იმის გათვლით, რომ მას აუცილებლად მოუწევდა მტრის მოგერიება, რომ არა ეს ფაქტორი, მომარაგების თვალსაზრისით საკმაოდ რთულ ადგილას ასეთი ზომის და ასე საგულდაგულოდ დაცულ სიმაგრეს არ ააშენებდნენ და უბრალოდ, მცირე ზომის სასიგნალო ციხის ან თუნდაც კოშკის აშენებით დაკმაყოფილდებოდნენ, როგორებიცაა, მაგალითისათვის ნასკალუს ან ყურუმულიას ციხეები და შესაბამისად, დაზოგავდნენ, როგორც დროს, ისე ფინანსებს და ადამიანურ რესურსებს, რაც ოსინდალეს ციხის მშენებლობაში დაიხარჯა (აქვე გასათვალისწინებელია, რომ ციხის უმეტესი ნაწილი დიდი ზომის კვადრებით არის ნაშენები, რაც ერთი-ორად დაამძიმებდა სამუშაოებს).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ოსინდალეს ციხე მეტად სტრატეგიულ ადგილას აშენდა და საგუშაგო-სასიგნალო ფუნქციის პარალელურად მას უფრო მნიშვნელოვანი დანიშნულებაც ექნებოდა. ჩვენი აზრით ოსინდალეს ციხის მთავარი ფუნქცია სამეფოს უსაფრთხოების დაცვა არ უნდა ყოფილიყო. აქ, საქმე უნდა გვქონდეს ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთი რეგიონის (მხარის) რომელიმე მთავარის რეზიდენციასთან. ამის თქმის საფუძველს შემდეგი გარემოებები გვაძლევს: 1. ციხე აშენებულია მაღალი მთის პლატოზე, რომელიც ყველა მიმართულებიდან რთული მისადგომია და შესაბამისად, იქ სავაჭრო ან თუნდაც სამხედრო-სტრატეგიული გზის არსებობა საეჭვოა. 2. ოსინდალეს მთის ძირში საკმაოდ მოსახერხებელი ბუნებრივი პირობებია (მდ. ხობისყალის და მდ. ოჩხომურის პარალელური განიერი ხეობები.) გზის არსებობისთვის, შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ სამეფოს სხვადასხვა რეგიონების (ამ შემთხვევაში სამხრეთ-აღმოსავლეთის და ჩრდილო-დასავლეთის) დამაკავშირებელი გზები, სწორედ მთის ძირში გადიოდა - ასეთი გზები დღემდე გამოიყენება სოფელ მუხურს, ლეგახარეს, თაიას და ნაფიჩხოვოს შორის. 3. IV-VI სს-ში აქ (ოსინდალეს მთის ძირში) გზის არსებობაზე მიუთითებს ნაფიჩხოვოს და კურზუს ციხეების მდებარეობაც, რომელთა მთავარი დანიშნულებაც მდ. ოჩხომურის ხეობაზე გამავალი გზის კონტროლი უნდა ყოფილიყო. 4. იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ ოსინდალეს ციხე აშენდა არა უშუალოდ გზის პირას, არამედ ამ გზის წინ მდებარე მთის წვერზე, საფიქრებელია, რომ ის წარმოადგენდა არა გზის

ჩამკეტს, არამედ ზოგადად ამ გზის და მთლიანად რეგიონის საკონტროლებელ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრს, სადაც ცხადია, სამეფოს მმართველი ელიტის წარმომადგენელიც იჯდებოდა, რომელიც მთავარი გზიდან მოშორებულ, რთულად მისადგომ და კარგად გამაგრებულ ციხესიმაგრეში იცხოვრებდა და თან კონტროლს დააწესებდა მიმდებარე ტერიტორიებზე. 5. ოსინდალეს ციხის მთავრის რეზიდენციად მოაზრება განპირობებულია მისი ზომებითაც (35მ.X65მ.) და დაცულობითაც. 6. ოსინდალეს ციხის ჩრდილოეთით, მთის მოსწორებული და საკმაოდ დიდი ფართობის პლატო, იქ სავარაუდოდ სამოსახლოს არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს, თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და ძეგლის არქეოლოგიურ შესწავლამდე ამის დამტკიცება შეუძლებელია.

დღეისათვის ძნელია იმის დაგენა, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ის მთავარი, ვის რეზიდენციასაც ოსინდალეს ციხე წარმოადგენდა. ასევე ძნელი დასადგენია, ემორჩილებოდა თუ არა ის სამეფოს ცენტრალურ ხელისუფლებას და იყო რეგიონში მისი პოლიტიკის გამტარებელი, თუ სამეფოს უმაღლესი მესვეურებისგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას წარმართავდა და შესაბამისად, მეფისადმი სეპარატისტულად განწყობილ ძალას წარმოადგენდა. ფაქტი ერთია - ოსინდალეს ციხის მეპატრონე ძლიერი ფეოდალია, რომელიც ან მეფის დაქვემდებარებაში წარმოადგენს ძლიერ დასაყრდენს სამეფოსათვის ან თუნდაც მეფისგან დამოუკიდებლად არის სამეფოში ერთ-ერთი ძლიერი პოლიტიკური ფიგურა, რომლის დაქვემდებარებაშიც მძლავრი ეკონომიკური და პოლიტიკური პოტენცალია თავმოყრილი. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ოსინდალეს ციხის სამშენელო წყობა ძლიერ წააგავს VI ს-ით დათარიღებულ ნოქალაქევის ნაქალაქარის კვადროვან გალავანს და ციხის დაარსების სავარაუდო პერიოდად ამ თარიღს ავიღებთ, უფრო მეტად საფიქრებელია, რომ ოსინდალეს ციხის აგება ეგრისში მეფობის გაუქმების შემდეგ მოხდა და შესაბამისად, მისი მეპატრონე დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ფიგურას წარმოადგენდა.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია ვთქვათ რომ ოსინდალეს ციხე მისი თანადროული სხვა სიმაგრეებიდან გამორჩეულია არა მხოლოდ მისი მდებარეობით, არამედ მრავალფუნქციური დატვირთვითაც - ოსინდალეს ციხის მეპატრონე ვიზულაურად აკონტროლებდა ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის უმეტეს ნაწილს და შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მონაკვეთსაც კი, და იმავდროულად კონტროლს აწესებდა ეგრისის ქედის სამხრეთ კალთებზე გამავალ მეტად სტრატეგიულ

გზის მონაკვეთზე, რომლითაც შესაძლებელი იყო სამეფოს ცენტრალური რაიონებიდან მის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონებთან დაკავშირება. და ბოლოს, ოსინდალეს ციხის ზომები (35X65 მ. საერთო ფართობი დაახ. 1000 მ²) და მის გარშემო მდებარე გაშლილი ტერიტორიები, გვამლევს საფუძელს ვივარაუდოთ, რომ ციხე წარმოადგენდა ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთი მთავრის რეზიდენციას და ასევე მის გარშემო საკმაოდ დიდი დასახლებები უნდა ყოფილიყო, რომლებიც მტრის შემოსევის შემთხვევაში, სწორედ ციხეს შეაფარებდნენ თავს.

სკურის ციხე

სკურის ციხე მდებარეობს წალენჯიხის რაიონში, სოფ. სკურის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მდინარე ჭანისწყალის მარცხენა სანაპიროზე (GPS კოორდინატები: N42 40.604 E42 08.835. სიმაღლე: 412 მ.). მდ. ჭანისწყალი ამ მონაკვეთზე ვიწრო ხეობაში მოედინება, ციხის ასაშენებლად შეურჩევიათ მდინარის მიერ ბუნებრივად წარმოქმნილი ნახევარკუნძული, რომელსაც ჩრდილოეთ და დასავლეთ მხრიდან გარს მდინარე ეკვრის. ამ “ნახევარკუნძულის” ფართობი დაახ. 40 000 მ²-ია. ციხეს ყველაზე ადვილი მისადგომი აღმოსავლეთ მხრიდან აქვს (ტაბ. XXIV.1).

სკურის ციხე შედგება გალავნისგან და მის შიგნით, ციხის შუა ნაწილში მდგარი კოშკისაგან (ტაბ. XXIV.2). გალავანი ძლიერ არის დანგრეული - მისი კედლები მხოლოდ 1-2 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი, ხოლო დასავლეთ მონაკვეთში სრულად არის ჩაქცეული მდინარისკენ. გალავნის საპირე წყობები ნაგებია საშუალო ზომის (30-40 სმ) კარგად გათლილი კირქვებით კირის დულაბზე, მათ შორის კი სხვადასხვა ტიპის ქვებია ჩაყრილი კირთან ერთად. გალავნის სისქე 1.30 მ-დან 1.50 მ-მდე მერყეობს. ციხის გალავანს გეგმაში წრიული ფორმა აქვს - მხოლოდ სამხრეთ მონაკვეთია შემოსაზღვრული სწორი გალავნით (ტაბ. XXIV.3). ციხის შიდა ტერიტორიის მაქსიმალური ზომებია: 26 მ (სამხ-ჩრდ) 30 მ (დას-აღმ). როგორც უკვე აღინიშნა, ციხის ეზოს შუა ნაწილში დგას კოშკი, რომელიც ბევრად უკეთ არის შემონახული, - მისი კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 4-5 მეტრს აღწევს. მეტად საინტერესოა კოშკის საპირე წყობა - ის ნაგებია დიდი ზომის (50-100 სმ) კვადრებით, რიგების დაცვით. აღნიშნულ რიგებს შორის კი ჰორიზონტალურად ჩატანებულია ბრტყელი და თხელი ფლეთილი ქვები, რაც კოშკის გარეგნულ მხარეს ორიგინალურ და დახვეწილ სახეს აძლევს. ასეთი წყობა გვხვდება ჭაქვინჯის ციხის პირველ სამშენებლო ფენაშიც -

ციტადელის აღმოსავლეთ გალავანში, ეს ფაქტი აკად. პ. ზაქარაიას აფიქრებინებს, რომ ჭაქვინჯის და სკურის ციხეები ერთ პერიოდში (IV-V სს) უნდა იყოს აშენებული, მით უმეტეს იმის გათვალისწინებით, რომ ორივე ციხე მდ. ჭანისწყალის პირას მდებარეობს და შესაბამისად, მათი საერთო ფუნქცია ამ მდინარეზე გამავალი გზის კონტროლი იქნებოდა (ზაქარაია 1980: 29-30).

სკურის ციხის კოშკი თავისი გეგმარებით გამოირჩევა ეგრისის სამეფოს იმავე პერიოდის სხვა ციხეების კოშკებისგან - მისი სამხრეთ კედელი სწორია, ხოლო მოპირდაპირე (ჩრდილოეთის) ნახევრად წრიული, მათი შემაერთებული დასავლეთ და აღმოსავლეთ კედლებიც სწორია. კოშკის გარე ზომებია: 12.5 მ (დას-აღმ) X 13 მ (სამხ-ჩრდ). კედლების სისქე 2 მ-ს აღწევს. კოშკი შემორჩენილია 4-5 მეტრის სიმაღლეზე. მას შესასვლელი მეორე სართულის დონეზე სამხრეთ კედელში ჰქონია გაჭრილი - დღეისათვის შემორჩენილია შესასვლელის მხოლოდ ქვედა მონაკვეთი, დანარჩენი ნაწილები მორღვეულია. კოშკის შიდა სივრცე ამოვსებულია ჩაქცეული კედლებით და შესაბამისად, მის ინტერიერზე დაკვირვება ვერ ხერხდება.

საფიქრებელია, რომ ციხეს შესასვლელი, ჭიშკარი, დასავლეთ მხრიდან უნდა ჰქონოდა. საქმე იმაშია, რომ ციხის გალავანი მთელ პერიმეტრზე 0.5-1 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი და ამ მონაკვეთზე არსად შეინიშნება ზღურბლის კვალი. ერთადერთი გამონაკლისია დასავლეთ მონაკვეთი, სადაც გალავანი სრულად არის ჩაქცეული და შესაბამისად, გამორიცხვის მეთოდით თუ მივუდგებით, საფიქრებელია, რომ ჭიშკარი სწორედ ამ მხრიდან იქნებოდა გაჭრილი. უნდა ითქვას, რომ ჭიშკრის დასავლეთ გალავანში გაჭრა გამართლებული იქნებოდა სტრატეგიული თვალსაზრისითაც - ციხესთან მოხვედრა მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხრიდან არის შესაძლებელი. ყველა სხვა მხრიდან ციხეს გარს ერტყმის ციცაბო ფერდობები და შესაბამისად, ციხემდე მიღწევა მოიერიშეებს მეტად გაუჭირდებოდათ. შესაბამისად, ციხის ჭიშკარზე მიმართულ მოიერიშეებს მოუწევდათ ჩრდილო გალავნის გასწვრივ გავლა და გალავნის კედლებიდან ციხის დამცველები ჭიშკრისკენ მიმავალ მოიერიშეებს მშვილდისრების და სხვა სასროლი იარაღების მეშვეობით დიდ ზიანს მიაყენებდნენ.

სკურის ციხის სამშენებლო ტექნიკა და გეგმარება პირდაპირ მიუთითებს მის აშენების პერიოდზე და როგორც ზემოთ აღინიშნა, თარიღი ზოგადად V-VI სს-ის განისაზღვრება. ის რომ ციხე ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში განსაკუთრებულ სტრატეგიულ როლს თამაშობდა, დასტურდება თავად მისი მდებარეობიდან - ცხადია,

რომ ჭანისწყლის ხეობის ბოლოში მისი აშენება, ხეობიდან მომავალი საფრთხისგან დაცვის მიზნით იყო განპირობებული - დღეს გადაჭრით ვერ ვიტყვით თუ ვისგან ელოდნენ საფრთხეს ეგრისის მესვეურები ამ მიმართულებიდან, თუმცა ვარაუდის სახით შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს შესაძლოა ყოფილიყო სვანეთი და სვანები, რომლებსაც ეგრისის სამეფოს მესვეურები IV ს-ის ბოლომდე და V ს-ის 70-იანი წლებიდან ვერ აკონტროლებდნენ და შესაბამისად, სვანეთიდან თავდასხმის მოლოდინი რეალური იყო. სვანთა გარდა ამ მხრიდან საფრთხე შესაძლოა წამოსულიყო ჩრდილო მომთაბარე ტომებისგან, რომლებიც კავკასიონის გადმოსასვლელით და შემდგომ უკვე სვანეთის და ჭანისწყალის ხეობის გავლით სამეფოს შიდა ტერიტორიებზე მოხვდებოდნენ. აქვე საფიქრებელია, რომ მშვიდობიანობის დროს სკურის ციხეს შესაძლოა საბაჟო-ადმინისტრაციული როლიც შეეთვისებინა და სვანეთიდან ეგრისის ცენტრალური ტერიტორიებისკენ ან უკუ-მიმართულებით მოძრავი სავაჭრო ქარავანები დაეცვა და გაეკონტროლებინა. ის თქმის საფუძველს გვაძლევს ის ფაქტი, რომ სკურის ციხესთან ჭანისწყალის ხეობიდან გამომავალი გზა ორად იყოფა - ერთი მიემართება მდ. ჭანისწყლის პარალელურად სამხრეთ-დასავლეთისკენ (ამავე გზაზე მდებარეობს ჭაქვინჯის ციხეც). ხოლო მეორე გზა, ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიისკენ მიემართება. შესაბამისად, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სვანეთიდან მომავალი ადამიანი ან ადამიანთა ჯგუფი, თუკი სამგზავროდ ჭანისწყალის ხეობას აირჩევდა, ისე ვერ მოხვდებოდა ეგრისის ცენტრალურ და ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთებში, თუ არ გაივლიდა სკურის ციხეს.

საბოლოოდ კი უნდა ითქვას, რომ სკურის ციხე ერთიანდებოდა, ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვით სექტორში და მის მთავარ ფუნქციას სწორედ ჭანისწყალის ხეობაზე გამავალი გზის კონტროლი და დაცვა წარმოადგენდა.

სათანჯოს ციხე

სათანჯო მთის სახელწოდებაა გალის რაიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელსაც გარს ეკვრის ხუთი სოფელი - ოცარცე, ჭუბურხინჯი, ჭყონხუმლა, დიხაზურგა და პირველი აკვალა. ეს მთა წაგრძელებული ფორმისაა და ორიენტირებულია სამხრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე, მისი სიგრძე დაახ. 5 კმ-ს აღწევს. სწორედ ამ მთის სამხრეთ დაბოლოებაზე, ერთ-ერთ შემადღებაზე მდებარეობს ციხე

(GPS კოორდინატები: N42°36'15.30", E41°49'45.20". სიმაღლე: 499 მ.), რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანჯოს ციხის სახელით არის ცნობილი (ზაქარაია... 1991: 156), ციხეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხრიდან 2.5 კმ-ში მდ. ენგური ჩამოუდის ანუ ციხე მდინარის მარჯვენა სანაპიროზეა განთავსებული.

ციხეს დასავლეთ მხრიდან პიტალო კალთები ეკვრის, ხოლო დანარჩენი სამი მხრიდან ციცაბო ფერდობები, რაც ციხესთან მიახლოვებს მეტად ართულებს. გარდა ამისა, როგორც პ. ზაქარაია აღნიშნავს, ციხეს შემოუყვებოდა თავდაცვითი თხრილი, რომელიც სამშენებლო ტექნიკის გარდა, კიდევ ერთი დამადასტურებელი საბუთია იმისა, რომ ციხე ეგრისის სამეფოს პერიოდშია აშენებული (ზაქარაია... 1991:158).

ციხის კედლები მთის მომრგვალებული ზედაპირის კონტურს მოუყვება და იმეორებს მთის ფორმას - გალავნები წრიული მოხაზულობისაა, გალავნების სრული სიგრძე დაახლოებით 135 მეტრი უნდა ყოფილიყო. ციხის დიამეტრი კი 32-35 მეტრი ანუ ის გეგმაში თითქმის იდეალურ წრეს უახლოვდება (ტაბ. XXV.1). გალავნების მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი - ჩრდილო-დასავლეთ კედლის დაახ. 15 მეტრიანი მონაკვეთი სრულად დაკარგულია, ასევე არ იკვეთება ციხის აღმოსავლეთ მომრგვალებული კუთხის მონაკვეთი. გალავნები ზოგან 5-7 მ. სიმაღლეზეა შერჩენილი, კედლის ძირში მათი სისქე 2 მეტრსაც კი აღწევს. საპირე წყობები ამოყვანილია კარგად გათლილი 30-40 სმ ზომის თეთრი მსხვრევადი კირქვით, უმეტესად დაცულია ჰორიზონტალური რიგებიც. ციხის შიდა ტერიტორია დაფარულია ჩამოშლილი კედლის ფრაგმენტებით. სამხრეთ-აღმოსავლეთ გალავანზე შიდა მხრიდან მიშენებულია ოთხკუთხა კოშკი (დაახ. ზომები: 4მX4მ), რომელსაც გალავანზე სქელი კედლები აქვს. პ. ზაქარაიას მიხედვით, კოშკს შერჩენილი ჰქონია სამი სართული. ციხეს ოთხივე კედელში ჩატანებული ჰქონია ამბრაზურები, კარი გაჭრილი იყო სამხრეთ-დასავლეთ კედელში.

სათანჯოს ციხეს მეტად ხელსაყრელი მდებარეობა უკავია, იქედან შესაძლებელია საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა, როგორც ენგურის ხეობის გასწვრივ, ისე სამხრეთ მიმართულებით - კოლხეთის დაბლობისაკენ. საინტერესოა, რომ ციხის კოშკიც ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში დგას, ზემოთჩამოთვლილი მიმართულებების საკონტროლებლად. როგორც ცნობილია, მდ. ენგურის ხეობაზე გადიოდა სვანეთის და სამეგრელო-აფხაზეთის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმთავრესი გზა (ზაქარაია 1980: 28). სამწუხაროდ, დღემდე, ენგურის ხეობაში IV-VI საუკუნეების სხვა ციხის ნაშთები მიკვლეული არ არის და შესაბამისად, ძნელი წარმოსადგენია, თუ, როგორ ხდებოდა ამ

მდინარეზე გამავალი უმნიშვნელოვანესი გზის კონტროლი სათანჯოდან ჩრდილო-აღმოსავლეთ მიმართულებით, განსაკუთრებით კი, იმ მონაკვეთზე სადაც მდ. ენგური ვიწრო ხეობებიდან გამოდის, დაახლოებით დდ. სოფ. ჯვარის სიახლოვეს. ამ მოდამოებში ციხის არსებობა მით უფროა საგულვებელი, რომ ასეთივე გამაგრების ხაზია მისგან სამხრეთ-აღმოსავლეთით - მდ. ჭანისწყალის და მდ. ხობისწყალის ხეობებიდან გამოსასვლელებთან, სადაც სკურის და ოსინდალეს ციხეები მდებარეობს.

ფაქტია, რომ ისეთ ძნელადმისადგომ ადგილას ციხის აშენება, როგორსაც სათანჯო წარმოადგენს, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო, ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვის და სიგნალის გადაცემის მიზნით, თუმცა თუ რომელ ციხეებს გადასცემდა სიგნალს სათანჯო ჩვენთვის უცნობია - იქედან 15 კმ-ის რადიუსში სხვა, იმავე პერიოდის (IV-VI სს) ციხე ჯერ გამოვლენილი არ არის.

საინტერესოა სიტყვა „სათანჯო“-ს ეტიმოლოგია. როგორც ს. მაკალათია აღნიშნავს „სახელწოდება სათანჯო წარმოშობილია ტერმინი „თანჯიდან“, რომელიც ნიშნავს სამანს, საზღვრის ნიშანს“ (ს. მაკალათია, თბ. 1941, გვ. 235-236), საინტერესოა თუ რომელი ისტორიული რეგიონების საზღვარზე მდებარეობდა სათანჯოს ციხე და რაც მთავარია, რომელ პერიოდში შეიძინა ამ მთამ ეს სახელწოდება. სამწუხაროდ ისტორიულ წყაროებში არსებული მწირი ინფორმაციის გამო, ამ სახელწოდების სემანტიკის შესახებ დამატებით რაიმეს თქმა გაჭირდება.

წარჩეს ციხე

ციხე მდებარეობს გალის რაიონის სოფ. წარჩეში, სოფელს ორი მხრიდან ჩამოუდის მდინარე წარჩე და ოქუმი. ციხე განლაგებულია მდ. წარჩეს მარჯვენა სანაპიროზე, ერთ-ერთი მაღალი მთის წვერზე.

ციხის კედლები ძლიერ არის დანგრეული და მისი ზუსტი გეგმარება სრულად არ იკითხება. ციხის გალავანი მთის წვერის რელიეფს მიყვება და გეგმაში არაწესიერი ფორმის ელიფსს უახლოვდება. გალავნის სამხრეთის ხაზი მიწის გამოცლის შედეგად ჩანგრეულია ფერდობზე. ასეთივე სურათია აღმოსავლეთით. ყველაზე უკეთ შემორჩენილია ჩრდილოეთის მონაკვეთი, სადაც გალავნის სიმაღლე 7-8 მეტრს აღწევს. ამავე ნაწილში გალავანისთვის, შიდა მხრიდან, მიუშენებიათ ქვის ვიწრო კიბე (ტაბ. XXV.2).

ციხის აღმოსავლეთ და დასავლეთ დაბოლოებებზე შერჩენილია რაღაც ნაგებობების კვალი, თუმცა ორივე ნაგებობა ქვით და მიწით არის დაფარული და მათი ფორმები კარგად არ იკითხება. დასავლეთ მონაკვეთის ნაგებობა სავარაუდოდ წარმოადგენდა ტრაპეციული გეგმის კოშკს, თუმცა ეს მხოლოდ და მხოლოდ ვარაუდია. ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში მდგარა წყალსაცავი, რომელიც სრულად არის ამოვსებული.

ციხის სამშენებლო ტექნიკა და გეგმარების ტიპი პ. ზაქარაიას აფიქრებინებს, რომ ის IV-VI სს-ეს უნდა განეკუთვნებოდეს.

წარჩეს ციხის მთავარ ფუნქციას, ჩვენი აზრით, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომდინარე მდ. წარჩეს და მდ. ოქუმის ხეობების გამოსასვლელების ჩაკეტვა და კონტროლი წარმოადგენდა, გარდა ამისა ციხიდან სამხრეთით საკმაოდ დიდი მანძილის დაზვერვაა შესაძლებელი. სავარაუდოდ, წარჩე ხეობის ჩამკეტ ციხეს წარმოადგენდა, რომელსაც შესაძლოა ასევე სიგნალის გადაცემის საშუალებაც ჰქონოდა ჩრდილოეთ და ან სამხრეთ მიმართულებით. თუმცა ეს მხოლოდდამხოლოდ ვარაუდია და გადაჭრით რაიმეს მტკიცება ძეგლის მონახულების და შესწავლის გარეშე ძნელია.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ წარჩეს ციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით 16 კმ-ში მდ. ოქუმის შავ ზღვასთან შეერთების ადგილას მდებარეობს ისტორიული ნაქალაქარი გუდავა-ზიგანეოსი, რომელიც ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა. ჩვენი აზრით, წარჩეს ციხის კიდევ ერთ და შესაძლოა უმთავრეს ფუნქციას ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან (კოდორის ქედის გადმოსასვლელიდან) ზიგანეოსისაკენ მიმავალი გზების ჩაკეტვა წარმოადგენდა, მით უმეტეს, რომ წარჩეს ციხესთან ორიოდე კმ-ის მანძილზე მდ. წარჩეს მარჯვენა მხრიდან ერთვის მდ. ოხოჯი, ხოლო შემდგომ ეს ორი გაერთიანებული მდინარე ერთვის მდ. ოქუმს, ასევე მარჯვენა მხრიდან. შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ წარჩეს ციხე ამ სამი მდინარის ხეობებიდან გამომავალ გზებს კეტავდა და აკონტროლებდა.

რეკას ციხე

სოფელი რეკა მდებარეობს ოჩამჩირის რაიონში, სოხუმისკენ მიმავალი გზატკეცილის ჩრდილოეთით 10 კმ-ში.

პ. ზაქარაიას ცნობით, სოფელში სამი ციხის ნაშთია შემორჩენილი (ზაქარაია... 1991:159). ერთ-ერთი მათგანი სოფლის ზემოთ, ხეობის დასაწყისში მდებარეობს, თუმცა

ძლიერ დანგრეულია და გეგმარება არ იკითხება. მეორე ციხე სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით მცირე შემადღებაზე დგას. მისი ტერიტორია მთლიანად ტყით არის დაფარული. ციხე ისეა დანგრეული, რომ მისი მხოლოდ გეგმარების წაკითხვა შესაძლებელი - იგი წარმოადგენს სახმრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე წაგრძელებულ ციხეს, უსწორო მოხაზულობით, წაკვეთილი ბოლოებით. სამხრეთ და აღმოსავლეთ გაღვენებს მიშენებული აქვს თითო-თითო მცირე ზომის კონტრფორსი. ციხის ეზოში დგას დარბაზული ეკლესია, მისგან ყველაზე უკეთ შემორჩენილია დასავლეთ კედელი, რომელშიც იკითხება კარის და სარკმელის კვალი, ნაგებია საშუალო ზომის ფლეთილი ქვით. გაღვენების გაყოლებაზე კოშკის კვალი არ ჩანს. ორი წაგრძელებული მინაშენის კვალია გაღვენების გარეთ - ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მიმართულებით (ტაბ. XXV.3). პ. ზაქარაია აღნიშნულ ციხეს ადრეული შუა საუკუნეებით ათარიღებს, თუმცა არ აკონკრეტებს საუკუნეებს.

მესამე ციხე კი მკვლევარს IV-VI სს-ით აქვს დათარიღებული და მას განიხილავს, როგორც ერთ-ერთ რგოლს ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში (ზაქარაია... 1991:160). ეს ციხე მაღალ მთაზე დგას და საკმაოდ ძნელი მისადგომია. სავარაუდოდ გეგმაში ოვალური ფორმა უნდა ჰქონოდა. დასავლეთ მონაკვეთში გაღვენში ორი მეტრის სიგანის კარია. იქვე მდგარა სწორკუთხა საკურთხევლიანი დარბაზული ეკლესია. საკურთხეველში ერთი სარკმელია გადარჩენილი. იქვე ყრია ორნამენტირებული ქვის ფრაგმენტები. პ. ზაქარაიას მოსაზრებით ეკლესია XIV ს-ის უნდა იყოს.

სოფ. რეკაში არსებული ციხეების მონახულების გარეშე მათი ზუსტი ქრონოლოგიის და დანიშნულების დადგენა გვიჭირს. თუკი დავეყრდნობით პ. ზაქარაიას მონაცემებს, გამოდის რომ სოფ. რეკაში არსებული სამი ციხიდან ერთი მაინც ეგრისის სამეფოს პერიოდში აშენდა და სამეფოს თავდაცვითი სისტემის შემადგენელი ნაწილი იყო. ამ მოსაზრების გასაზრცობად შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნული ციხე შედიოდა სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ თავდაცვით სისტემაში და სავარაუდოდ სვანეთის ერთ-ერთ გადმოსასვლელ ხეობას აკონტროლებდა და კეტავდა, ისე როგორც წარჩეს და სათანჯოს ციხეები. თუმცა, რეკას ციხის ზუსტი GPS კოორდინატების არ ქონის გამო, არ ხერხდება მისი ლოკალიზება ტოპო რუკებზე და შესაბამისად, ვერ ვიტყვით თუ რომელ ხეობას და რომელი მხრიდან იცავდა ეს ციხე.

წებელდა

ციხე მდებარეობს გულრიფშის რაიონის, სოფ წებელდაში, მაღალ და ძნელად მისასვლელ მთაზე.

ციხე ბიზანტიური წერილობითი წყაროების წიბილიუმთან არის გაიგივებული. პროკოპი კესარიელი ასე აღწერს წებელდას: "აფსილები ძველთაგანვე ლაზთა ქვეშევრდომნი არიან, ამ ქვეყანაში არის ერთი ციხე, მეტად მტკიცე, ადგილობრივი მცხოვრებლებიც მას წიბილეს უწოდებენ" (პროკოპი კესარიელი 1965: 162), ბიზანტია-სპარსეთის ომის დროს, 553 წელს წებელდას აღებას ცდილობს მერმეროეც, თუმცა უშედეგოდ“ (პროკოპი კესარიელი 1965: 211). ციხეზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებას მრავალწლიანი ისტორია აქვს, რომელიც 1907 წლიდან იწყება, როდესაც აქ პირველი არქეოლოგიური გათხრები არქეოლოგმა ა. მილერმა ჩაატარა (Миллер 1909: 71-102). შემდგომ წლებში ძეგლზე არქეოლოგიურ სამუშაოებს ატარებდნენ მ. ივანჩენკო, ვ. სტრაჟაევი, ლ. სოლიოვოვი და ი. გრძელიშვილი, ხოლო 1960 წლიდან წებელდის არქეოლოგიური გათხრებს სათავეში ჩაუდგა მ. თრაპში. მისი ხელმძღვანელობით ექსპედიციამ ფართომასშტაბიანი გათხრები აწარმოა - შედეგად გამოვლინდა გვიანრომაული და ადრემუა საუკუნეების ხანის სამაროვანი, სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები და კულტურული ფენები (ლანჩავა 2007: 91, 106).

წებელდას ციხე რთულ რელიეფზეა ნაგები, ციხეს გეგმარებაში ნახევარწრიული ფორმა აქვს, ნაგებია კვადროვანი და იზოდომური წყობით. ზომები: დასავლეთ გალავანი - 60 მ. აღმოსავლეთის - 50 მ. ჩრდილოეთის 350 მ. სამხრეთის მხრიდან ციხეს კლდის ციცაბო კალთები იფარავს. ციხის დასავლეთ, ყველაზე ადვილად მისადგომი მხარე, ორმაგი კედლით და სამი კოშკით იყო გამაგრებული. აქვე იყო გაჭრილი ციხის მთავარი ჭიშკარი. ციხის ტერიტორიაზე გამოვლინდა აბანოს, ტაძრის, ორსართულიანი ნაგებობის, მარნის და წყალსადენის ნაშთები (Воронов ... 1987: 116-135).

ციხეზე გამოვლენილი არქიტექტურა (გალავნების მშენებლობის ტექნიკა, გეგმარება, ჭიშკრის და გალავნების ურთიერთმიმართება) ბევრ საერთოს პოულობს ეგრისში გამოვლენილ დანარჩენ თანადროულ ძეგლებთან (ნოქალაქევი, შორაპანი, ქუთაისი და სხვ.) არქეოლოგების აზრით, წებელდას ციხის აშენება IV ს-ში უნდა მომხდარიყო, იქ გამოვლენილი არქეოლოგიური ფენები კი ზოგადად IV-VII სს-ით თარიღდება (Воронов 1969: 39). თუმცა საინტერესოა, რომ მოგვიანებით აღნიშნულმა მეცნიერებმა დაასკვნეს, რომ ციხე VI ს-შია აგებული ბიზანტიელების მიერ (Воронов ...

1987: 116-135) და ის ლაზიკის ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ნაწილი არ ყოფილა (Анчабадзе 1964: 207).

გ. მელიქიშვილი, ო. ლანჩავა და მ. ჭუმბურიძე სამართლიანად შენიშნავენ, რომ ზემოთ მოცემული მსჯელობა, წებელდის ციხის მხოლოდ აფშილეთის სივრცეში განხილვისას არასწორია (Меликишвили 1959: 384. ლანჩავა 2007: 91-92. ჭუმბურიძე 2009: 139-140). უპირველს ყოვლისა, ყურადღება მისაქცევია ზემოთ მოყვანილი წყარო, სადაც აღნიშნულია, რომ აფშილები ძველთაგანვე ლაზების ქვეშევრდომნი იყვნენ, გარდა ამისა, წებელდის ციხის აშენების თარიღი (IV ს.) ზუსტად ემთხვევა ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბების პერიოდს და ზოგადად ამ პერიოდში შენდება ან ახლდება ლაზიკის უმეტესი ციხესიმაგრეებისა და რაც მთავარია, ციხის სამშენებლო ტრადიციები არაერთ ანალოგს პოულობს ეგრისის სამეფოს სხვა ციხეებთან.

წებელდის ციხე ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი ხაზის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა, მისი მთავარი დანიშნულება ჩრდილოეთ კავკასიიდან სამხრეთისაკენ მდ. კოდორის ხეობაზე გამავალი გზის ჩაკეტვა და გაკონტროლება იყო. კოდორის ხეობაზე, წებელდის ციხის მახლობლად გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა, რომელიც სებასტოპოლისს ქლუხორის უღელტეხილით ჩრდილოეთ კავკასიასთან აკავშირებდა (Анчабадзе 1964: 200). საერთოდაც, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან დასავლეთ საქართველოში სულ რამდენიმე მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელი არსებობდა (რიონის, ცხენისწლის, ჭანისწყალის და ენგურის ხეობებზე) და ერთ-ერთი მათგანი სწორედ კოდორზე გადიოდა, შესაბამისად, წებელდას ციხეს სწორედ ამ გზის უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნა. ცხადია, სავაჭრო გზაზე თავისუფლად შეეძლოთ გადადგილება ჩრდილო კავკასიელ აგრესიულად განწყობილ ტომებსაც, შესაბამისად, წებელდას ამ გზაზე მოძრავი ვაჭრებიც უნდა დაეცვა ყაჩაღებისაგან და ზოგადად მთელი სამეფო - მომთაბარეთა თავდასხმებისგან.

საინტერესოა, რომ ი. ვორონოვი წებელდის ციხის გარშემო გამოჰყოფს რამდენიმე მის თანადროულ ციხესიმაგრეს, რომლებსაც, სებასტოპოლისიდან წებელდამდე და მის შემდეგ გამავალი გზის უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნათ, ესენია: გერზეულის, შაპკის, ზედა იურევკას, ახისტის, ბატის, ფსკალის, ლატის და აპუშტის სიმაგრეები. აღნიშნული ციხეები (გარდა ლატისა და აპუშტისა) საერთო სამშენებლო მახასიათებლებით გამოირჩევიან: მშენებლობაში გამოყენებულია საშუალო ზომის უხეშად გათლილი

კირქვები კირის დულაბზე, რიგების მეტ-ნაკლები დაცვით, ზოგ შემთხვევაში გვხვდება აგურის თითო რიგებიც (გერზეული, შაპკა), გალავნის სისქეები 1-დან 2 მეტრამდე მერყეობს. ყველა ციხეზე გამოვლენილია ოთხკუთხა კოშკები (Воронев, 1975: 29-39). ასეთი ტიპის ციხეები მრავლად არის გამოვლენილი ეგრისის სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე და მათი ქრონოლოგიური დიაპაზონი ზოგადად IV-VI სს-ში თავსდება. რაც შეეხება ლატისა და აპუშტის ციხეებს, აქ მკვლევარს დაუფიქსირებია მოზრდილი კვადრების მშრალი წყობები, რაც საერთო სტანდარტებში არ ჯდება და შესაბამისად, მათი აშენების ქრონოლოგიაც განსხვავებული უნდა იყოს. ამ ორი ციხის საერთო კონტექსტში გააზრებას ეწინააღმდეგება ვ. ჯაფარიძე (ჯაფარიძე 1979: 83) და მ. ჭუმბურიძე (ჭუმბურიძე 2009: 143-144).

& 7. ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების ქვესისტემა

ეგრისის სამეფოსათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მისი ცენტრალური მონაკვეთის თავდაცვა იყო. ქვეყნის ეს ნაწილი უმეტესწილად დღევანდელი სამეგრელოს რეგიონის საზღვრებში ექცეოდა. მას აღმოსავლეთიდან მდინარე ცხენისწყალი შემოსაზღვრავდა, სამხრეთიდან მდ. რიონი, დასავლეთიდან შავი ზღვა, ხოლო ჩრდილოეთიდან - მდ. ენგური და ეგრისის ქედი.

ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთი მთისა და ბარის (სერებად დანაწილებული პლატოს და კოლხეთის დაბლობის) შესაყარზე მდებარეობდა და მოიცავდა როგორც მთიან მასივებს, ისე გაშლილ ვაკეებსაც. რეგიონში რელიეფის სამი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა: გორაკ-ბორცვები, მდინარეთა ვიწრო და გაგანიერებული ხეობები და დაბლობი (საქართველოს გეოგრაფია 2001: 266-269). ასეთი გეოგრაფიული მრავალფეროვნება ხელსაყრელი იყო, როგორც მოსახერხებელი თავდაცვითი სისტემის შესაქმნელად, ისე სამოსახლოების გაჩენისათვის. რეგიონი მდიდარია ბუნებრივი რესურსებით - ხე-ტყით და სხვადასხვა ჯიშის ქვებით (საშენი მასალა), კერამიკული თიხებით, კვარცის ქვიშებით, ძვირფასი და ნახევრადძვირფასი მინერალებით (ობსიდიანი, გიშერი, ქალცედონი, სარდიონი, აქატი), მეტალურგიისათვის საჭირო ნედლეულით. ოქროს მარაგები მოიპოვება მდინარეების ენგურის, ტეხურის, ცხენისწყალის და რიონის ქვიშებში. რეგიონის ასეთი მდებარეობა და ბუნებრივი

რესურსების არსებობა ხელს უწყობდა მის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხის ეკონომიკურ და შესაბამისად, სოციალურ დაწინაურებას და დასახლებათა ხანგრძლივი არსებობისათვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა (ლომიტაშვილი, 2003: 3-4; გამყრელიძე, 1999: 13). ბუნებრივ რესურსებთან ერთად მხარის დაწინაურებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მიწათმოქმედება, იქ არსებული კლიმატური გარემო კარგ პირობებს ქმნიდა აგრარული მეურნეობის განვითარებისათვის. აქ ნიადაგი კოლხეთის დაბლობთან შედარებით ნაკლებად ნესტიანდება და ჭაობდება, ხოლო საკმარისი ნალექების გამო ხელოვნური მორწყვა საჭირო არ არის. კარგად იყო განვითარებული მეცხოველეობა, მეთევზეობა და ნადირობა (ლომიტაშვილი, 2003: 104). რეგიონში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილ მდიდარ ოსტეოლოგიურ მასალებში დიდი წილი სწორედ შინაურ (ძროხა, ცხვარი, თხა, ღორი) ცხოველებზე მოდის. ასევე, გათხრებით გამოვლენილია მეთევზეობასთან დაკავშირებული არტეფაქტები - ბადის საწაფები, ანკესები და სათევზე ლანგრები.

მხარის ეკონომიკური დაწინაურება იქ მოსახლეობის კონცენტრაციასაც გულისხმობდა. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად უკვე ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევრიდან დღევანდელი სამეგრელოს ტერიტორიაზე საკმაოდ დაწინაურებული და მჭიდროდ დასახლებული სამოსახლოების არსებობაა დადასტურებული, მაგალითად ნოქალაქევიში, ნოსირში, ოჩხომურში, მუხურჩაში, და სხვა ძეგლებზე (გოგაძე ე. 1982. მიქელაძე თ. 1985. Апакидзе Д. 1991. ჯიბლაძე ლ. 1997. ლომიტაშვილი დ. 2003).

აღნიშნულ პერიოდში (ძვ. წ. I ათასწლეული) ამ რეგიონის განვითარების შედეგად, მოგვიანებით, იქ მცხოვრები ლაზების ტომი მნიშვნელოვნად დაწინაურდა და თავის გარშემო მეზობელი-მონათესავე ტომები მიიერთა, რაც საბოლოო ჯამში ეგრისის სამეფოს ჩამოყალიბებით დაგვირგვინდა, სადაც ერთ-ერთი წამყვანი პოლიტიკური, ადმინისტრაციული და ნაწილობრივ ეკონომიკური ცენტრი სწორედ ცენტრალური ეგრისი იყო - ეს იყო ახლად შექმნილი სამეფოს (დას. საქართველოს) გეოგრაფიული ცენტრი და შესაბამისად, აქვე მდებარეობდა სამეფოს დედაქალაქი - ნოქალაქევი-არქეოპოლისი.

ახლად ჩამოყალიბებულ სამეფოში, მისი ცენტრალური მონაკვეთის მნიშვნელობა კიდევ უფრო განვითარებული და ჩამოყალიბებული იყო. ეს იყო სამეფოს გეოგრაფიული ცენტრი დედაქალაქით, აქედან თანაბარი წარმატებით შეიძლებოდა სამეფოს ყველა რეგიონის კონტროლი (მაგ. ჩრდ-დას. აფხაზეთის და სამხ-აღმ.

იმერეთის). სამეფოს ცენტრი მოშორებული იყო შავი ზღვის სანაპიროს, რაც ეგრისის მესვეურებს საშუალებას აძლევდა მეტ-ნაკლები დამოუკიდებლობა შეენარჩუნებინათ ჯერ რომაელებისაგან, ხოლო მოგვიანებით ბიზანტიელებისაგან (ლომოური, 1981: 32-33). როგორც უკვე აღინიშნა, რეგიონის დაწინაურებას გარემო პირობებიც უწყობდა ხელს - ნაკლებად ტენიანი და ჭაობიანი ლანდშაფტი და მეცხოველეობა-მესაქონლეობის განვითარების მაღალი დონე. არანაკლებ მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სამეფოს ცენტრალურ ნაწილში გამავალი გზებიც, რომლებიც რეგიონში ვაჭრობის განვითარებას შეუწყობდა ხელს. ისტორიული წყაროების, არქეოლოგიური და ძველი კარტოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დღევანდელი სამეგრელოს ტერიტორიაზე, უძველესი დროიდან და განსაკუთრებით IV-VI სს-ში, არაერთი მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა: ცენტრალური ეგრისი ერთმანეთთან აფხაზეთის, იმერეთის და გურიის რეგიონებს აკავშირებდა.

ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების სისტემის უკიდურესი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ხაზი ეგრისის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე გადიოდა. ეს მონაკვეთი დღევანდელი წალენჯიხის, მარტვილის და ჩხოროწყუს რაიონებს მოიცავს და ძირითადად, რთული, მთიანი რელიეფით ხასიათდება. აქ მდებარე ციხეები სხვადასხვა მაღალი მთების წვერებზე და ხეობებში იყო აშენებული და ჩრდილოეთიდან (სვანეთიდან, ჩრდილო კავკასიიდან) მოსალოდენლი საფრთხის თავიდან ასაცილებლად იყო განკუთვნილი - აღნიშნული ციხესიმაგრეები (კურზუ, ნაფიჩხოვო, ოსინდალე და სკური) ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვით სისტემაში ერთიანდებოდნენ. ამ მხარის სამხრეთ-დასავლეთით - დღევანდელი მარტვილის და სენაკის რაიონში ციხეები უმეტესად უნაგირა მთის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კალთებზეა განლაგებული და ერთ თავდაცვით ხაზს ქმნის. კიდევ უფრო დასავლეთით, ხობის და ზუგდიდის რაიონებში მდებარე ციხესიმაგრეები განლაგებული არიან ამ რაიონში არსებულ, შედარებით მცირე, ურთის მთის კალთებზე. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეგრისის სამეფოს ცენტრალური სექტორის თავდაცვით სისტემაში შემავალი ციხესიმაგრეების უმეტესობა მდინარეების გასწვრივ მდებარეობს ანუ ციხის ასაგებად ადგილის შერჩევის დროს მთიან რელიეფთან ერთად, აუცილებელი პირობა მისი რომელიმე მდინარესთან სიახლოვე იყო, რაც ერთის მხრივ წყლის რესურსების აუცილებლობით აიხსნება, ხოლო მეორე მხრივ, ისეთი დიდი

მდინარეები, როგორებიც იყო ტეხური, ოჩხომური, ჭანისწყალი და ხობისწყალი საგზაო არტერიებსაც წარმოადგენდნენ (XXVI.1).

უნაგირა მთის გამაგრების ხაზი - უნაგირა მთა ეგრისის ქედის ერთ-ერთ განშტოებას წარმოადგენს. მთას წაგრძელებული ფორმა აქვს. მისი სრული სიგრძე 35 კმ-ს აღწევს, ხოლო სიგანე (ძირიდან ძირამდე) - 2-5 კმ-ს შორის მერყეობს. მაქსიმალური სიმაღლე ზღვის დონიდან 590 მ-ია. ის მდ. ცხენისწყალის დასავლეთით 8 კმ-ში, ხოლო ქ. მარტვილიდან ჩრდილოეთით 3 კმ-ში იწყება და აღმოსავლეთისაკენ გრძელდება, მცირე დახრილობით სამხრეთისაკენ. 11 კმ-ის გავლის შემდეგ, სოფ. კვაუთთან, მთა მკვეთრად უხვევს სამხრეთისაკენ და 8 კმ-ის მანძილზე მიემართება სოფ. ნოქალაქევისკენ, სადაც, მთის მასივში, მდ. ტეხურს კალაპოტი აქვს გაჭრილი. აქედან მთა კიდევ უფრო სამხრეთით იხრება და სამხრეთ-დასავლეთ მიმართულებით 15 კმ. ქ. სენაკამდე გრძელდება, სადაც დაბა მენჯთან სრულდება კიდევ (XXVI.2). უნაგირა მთა ერთგვარ ბუნებრივ დაბრკოლებას წარმოადგენს სამგრელოს მთიან რეგიონში მოსახვედრად. მასზე მრავლად გადის საცალფეხო ბილიკები, თუმცა სავაჭრო ქარავნებისათვის და საჯარისო შენაერთებისათვის ამ მთის ჩრდილო-დასავლეთით მოხვედრა მხოლოდ 3-4 გადასასვლელის მეშვეობით იყო შესაძლებელი. ყველაზე ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, მთის დასაწყისშივე მდებარე მცირე ხეობა, დღევანდელ სოფ. თამაკონთან, საიდანც მარტვილის რაიონის მაღალმთიან სოფლებში მოხვედრაა შესაძლებელი. ეს მონაკვეთი დღემდე რჩება ხონიდან და მარტვილიდან მათგან ჩრდილოეთით მდებარე რეგიონებთან (მარტვილის და ჩხოროწყუს რაიონები) დამაკავშირებელ უმთავრეს სამანქანო გზად. სწორედ სოფ. თამაკონშია გამოვლენილი ციხე, რომელიც თითქმის მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე მოქმედებდა და მისი უმთავრესი დანიშნულება, სწორედ აღნიშნული გზის გადაკეტვა უნდა ყოფილიყო. ბიზანტიური წერილობითი წყაროები, მართალია მწირ, მაგრამ საგულისხმო ცნობებს გვაწვდიან ეგრისის სამეფოში გამავალი სხვადასხვა მარშრუტების შესახებ, მაგალითისათვის, პროკოპი კესარიელის ცნობით, ბიზანტია-ირანის ომის დროს, ირანელთა სარდალმა მერმეროემ მოხირისიდან ილაშქრა აბაზგიაში, წებელდას ციხეზე, თუმცა უშედეგოდ და უკან გამობრუნებული არქეოპოლისს მიადგა, სადაც ასევე ვერ მიაღწია წარმატებას (პროკოპი კესარიელი 1965: 211). ამ ცნობიდან აშკარა ხდება, რომ მერმეროეს იმერეთიდან (მოხირისი) აფხაზეთში ულაშქრია, რა თქმა უნდა სამეგრელოს გავლით, თუმცა ნოქალაქევი-არქეოპოლისთან მხოლოდ უკან გამობრუნებული

მისულა. შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ის დღევანდელი ხონი-მარტვილი-ჩხოროწყუ-წალენჯიხა-გალის რაიონების გავლით მოხვდებოდა აფხაზეთში და გაივლიდა შემდეგ ციხესიმაგრეებს - თამაკონი, კურზუ, ნაფიჩხოვო, სათანჯო, წარჩე და რეკა (XXVI.3). იგივე მარშრუტი უნდა იყოს დატანილი სავარაუდოდ, IV საუკუნის ანონიმი ავტორის “ტაბულა პეუტინგერიანაზე,” რომლის XI სეგმენტზე მოცემულია ქ. არტაშატიდან ქ. სებასტოპლისამდე მიმავალი გზა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ეს გზა, ჯავახეთის და დღევანდელი ბაღდათის რაიონის გავლით, მიემართებოდა იმერეთში, შემდეგ, სამეგრელოში და იქედან გადავიდოდა აფხაზეთში (მურღულია 2011: 62-64).

კიდევ ერთი გადასასვლელი უნაგირა მთაზე, თამაკონიდან დასავლეთით 7 კმ-ში მდებარეობს. ეს არის ბუნებრივად შექმნილი ხევი, რომელიც მთას პერპენდიკულარულად მთელს სიგანეზე სერავს და ქმნის ბუნებრივად ხელსაყრელ გადასასვლელს (XXVI.4). ამ გადასასვლელის სამხრეთ ნაწილში, მთის სამხრეთ კალთაზე, მდებარეობს აბედათის ციხე, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში აგათია სქოლასტიკოსის ონოგურისთან არის გაიგივებული (ზაქარაია... 1991: 130). ცალკე საკვლევი საკითხია, რამდენად სწორია ამგვარი იდენტიფიკაცია, თუმცა ფაქტია, რომ ციხეზე გამოვლენილი, ქრონოლოგიურად პირველი, სამშენებლო და არქეოლოგიური ფენების თარიღები სწორედ IV-VI სს-ით არის განსაზღვრული. აქედან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ აბედათში მიკვლეული ციხე სწორედ IV-VI საუკუნეებში და მოგვიანო პერიოდშიც არსებობდა და უნაგირა მთაზე არსებულ გადასასვლელს უწევდა კონტროლს. აბედათის ციხიდან დასავლეთით 2.5 კმ-ში, იქ სადაც უნაგირა მთა სამხრეთ-დასავლეთისაკენ უხვევს, მდებარეობს კიდევ ერთი ციხე. ეს ციხე მეტად მაღალ და მიუდგომელ ადგილას არის აშენებული და შესაბამისად, ამ ციხიდან რაიმე გზის გაკონტროლება (ჩაკეტვა) შეუძლებელი იქნებოდა. ჩვენი აზრით, მის მთავარი ფუნქცია სამხრეთით და ჩრდილოეთით ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა იყო და იმავდროულად, კვაუთში გამოვლენილი ციხე, მისი ზომებიდან და სამშენებლო ტექნიკიდან გამომდინარე, რომელიმე ადგილობრივი დიდებულის რეზიდენციაც უნდა ყოფილიყო (ლომიტაშვილი 2010: 187-195).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, კვაუთის ციხიდან უნაგირა მთა სამხრეთით უხვევს და მიემართება სოფ. ნოქალაქევამდე, სადაც, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე ეგრისის სამეფოს დედაქალაქი - არქეოპოლისი მდებარეობდა. ამ ადგილას მდ. ტეხურს უნაგირა

მთა ღრმად ჩაუჭრია და შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ აქ მეტად ხელსაყრელი და კომფორტული გადასასვლელი არსებობდა და დედაქალაქის აქ დაარსების ერთ-ერთი მიზეზიც ეს უნდა ყოფილიყო. ამ გადასასვლელით ერთმანეთს კოლხეთის (ეგრისის, დას. საქართველოს) სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონები უკავშირდებოდნენ. აქედან შესაძლებელი ხდებოდა ისტორიული (ეთნიკური) ეგრისის შიდა ტერიტორიებზე მოხვედრაც.

ძალზე შთამბეჭდავად გამოიყურება თავდაცვითი ხაზი, რომელიც უნაგირა მთის გასწვრივ, ნოქალაქევიდან სამხრეთით, ქ. სენაკამდე იყო გამართული. ამ ხაზში ნოქალაქევი-არქეოპოლისთან ერთად კიდევ ხუთი სიმაგრე ერთიანდებოდა: კოტიანეთი, სორტა, შხეფი, საკალანდარიშვილი და მენჯი (XXVI.5). საფიქრებელია, რომ 15 კმ-ში 5 ციხის განლაგება, ამ ხაზზე მნიშვნელოვანი გზის არსებობით იყო განპირობებული. ხაზის დამამთავრებელია მენჯის ციხე. აქედან უკვე გაშლილი ტერიტორიები იწყება, როგორც სამხრეთით, ისე დასავლეთით, შესაბამისად, გზის უსაფრთხოებისათვის იქ ფორთიფიკაციების მოწყობა გართულდებოდა. მენჯიდან დასავლეთით პირდაპირი ხაზით 32 კმ-ში მდებარეობს ქ. ფოთი და სავარაუდოდ დაშორება ისტორიულ ფაზისს და მენჯს შორის დაახლოებით ამდენივე იქნებოდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არქეოპოლისიდან წამოსული სახმელეთო გზა, რომელიც მდ. ტეხურას და უნაგირა მთას შორის მდებარეობდა, მას შემდეგ, რაც მენჯამდე მიაღწევდა და გასცდებოდა მთიან რელიეფს, მეიმართებოდა მდ. რიონისაკენ და უკვე სანაოსნო გზის მეშვეობით უკავშირდებოდა ფაზისს. ფაქტია, რომ ისეთ ორ მნიშვნელოვან ქალაქს შორის, როგორებიც არქეოპოლისი და ფაზისი იყო, პირდაპირი გზის არსებობა აუცილებელი იქნებოდა და რა თქმა უნდა, სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იქნებოდა ამ გზის დაცვაც. ჩვენი აზრით, სწორედ ეს იყო აღნიშნული 5 ციხის მთავარი დანიშნულება. ამასთან ერთად, აღნიშნული ციხეების გარემოზე დაკვირვება გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ თამაკონის და აბედათის სიმაგრეების მსგავსად, ნოქალაქევი-სენაკის გზის გასწვრივ განლაგებული ციხეებიც უნაგირა მთაზე არსებული გადასასვლელების გასაკონტოროლებლად იყო აშენებული. ასე მაგალითად, კოტიანეთის და სორტას ციხეებს შორის საკმაოდ განიერი, ბუნებრივი გადასასვლელია, რომელიც უნაგირა მთის გადაჭრის შემდეგ, სოფ. ეკში ჩადის. საინტერესოა, რომ არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად, სორტას ციხის მიმდებარედ, ძვ.წ. III საუკუნის სინოპური ამფორის დამდიანი ყურის ნატეხი გამოვლინდა (ლომიტაშვილი 2003: 216), რაც ამ

ციხის სიახლოვეს, ჯერ კიდევ ელინისტური ხანიდან, მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. ასეთივე გადასასვლელი და საურმე გზები შეინიშნება შხეფის და საკალანდარიშვილოს ციხეების მიმდებარედ - აღნიშნული გზების დახმარებით უშუალოდ ციხეებს შორის მიმოსვლაც და უნაგირა მთის ჩრდილო-დასავლეთ კალთებზე მოხვედრაც არის შესაძლებელი (სურ. 5). განხილულ ხაზში განსაკუთრებით გამოსარჩევია შხეფის ციხე, რომელმაც გვიანშუა საუკუნეებამდე შეინარჩუნა თავისი ფუნქცია. ის ოდიშის სამთავროს ერთ-ერთ ყველაზე სტრატეგიულ სიმაგრეს და დადიანების რეზიდენციას წარმოადგენდა.

ურთის მთის გამაგრების ხაზი - მთა ურთა დღევანდელი ხობის რაიონში, ქ. ხობიდან ჩრდილო-დასავლეთით 5 კმ-ში იწყება. მას წაგრძელებული ფორმა აქვს და ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით 9 კმ-ზე გრძელდება. მისი მაქსიმალური სიგანე 3.5 კმ-ია. მაქსიმალური სიმაღლე ზღვის დონიდან - 446 მ. უდრის; უნაგირა მთებს შორის მოქცეული ტერიტორია ძირითადად მცირე მაღლობებით და ბორცვებით არის წარმოდგენილი და დაახლოებით 15 კმ სიგრძის და 5 კმ-ის სიგანის მონაკვეთს მოიცავს, დღევანდელი ხობის და სენაკის მუნიციპალიტეტების საზღვარზე. ამ მონაკვეთის გამაგრება უზრუნველყოფილი იყო ორი ციხით - ეკით მდ. ცივის ხეობაში და ნოჯიხევით ბიას მაღლობის სამხრეთ კალთებზე. ჩვენი აზრით ამ ორი ციხის მთავარი დანიშნულება უნაგირას და ურთის მთებს შორის არსებული გადასასვლელის ჩაკეტვა და კონტროლი იყო (XXVI. 6).

მთა ურთის დასავლეთით ვაკე ადგილები იშლება, სადაც მაქსიმალური სიმაღლე ზღვის დონიდან 20 მ-ს არ სცილდება. ძირითადად კი ნიშნული 10 მეტრზე ნაკლებია. შესაბამისად, ეს მხარე უმეტესად დაჭაობებული იყო და ეს პრობლემა დღესაც აქტუალურია ადგილობრივი მაცხოვრებლებისათვის. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ურთის მთის დასავლეთი ნაწილები გადაადგილებისათვის გამოსადეგი არ უნდა ყოფილიყო. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით მოსახვედრად ჩვენი აზრით, სწორედ ურთის მთის ზედა ზოლი გამოიყენებოდა და არა მისი ძირი. ამის თქმის საფუძველს მთის დასაწყისში გამოვლენილი ციხეების მდებარეობაც იძლევა. ურთის მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კალთების მისადგომებთან, სოფ. პირველ მაისში 2.8 კმ-ის სიგრძის მონაკვეთში ეგრისის სამეფოს პერიოდის სამი სიმაგრეა გამოვლენილი (ჩიტაია 2007: 90-98) - მაჩხომერი, ნასკალუ და ყურუმულია (სამივე ადგილობრივი უბნების სახელწოდებებია). მათგან ყველაზე სამხრეთით

მაჩხომერის ციხეა (XXVII.1). ზედაპირული დაზვერვებით გამოვლინდა ციხის დასავლეთ გალავანი ორი კოშკით. მაჩხომერის ციხე, სავარაუდოდ, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან წამოსული გზის პირველი შემხვედრი, ჩამკეტი და მაკონტროლებელი უნდა ყოფილიყო, მისგან ჩრდილოეთით 1700 მეტრში, მაღალ მთაზე, უბან ნასკალუში, წრიული ფორმის კოშკის ნაშთია შემორჩენილი. ეს კოშკი ისეთ შემღლებულ ადგილზეა აშენებული, რომ მის სიახლოვეს გზის არსებობა სათუთა, შესაბამისად, ის უფრო სასიგნალო-საგუმბაგო დანიშნულების კოშკი უნდა ყოფილიყო, რომელიც მაჩხომერის ციხეს, ნასკალუდან ჩრდილოეთით 1100 მეტრში მდებარე ყურუმულიას ციხესთან აკავშირებდა და იმავდროულად, ამ ორ ციხეს შორის არსებულ მცირე მონაკვეთსაც უწყვედა ვიზუალურ კონტროლს (მურღულია 2011: 139). ყურუმულიას ციხე, მდინარეების მუნჩიას და ჩხაიას შეერთების ადგილას, ერთ-ერთ მცირე ბორცვზე მდებარეობს. მისგან ჩრდილოეთით შედის ვიწრო ხეობა, რომელიც ურთის მთის წვერისკენ მიემართება. ციხიდან სამხრეთით კი ეს ხეობა ნელ-ნელა ფართოვდება და მდინარე მუნჩიას გასწვრივ გადის ვაკე ადგილებისაკენ. შესაბამისად, ამ სამი ციხის ფუნქცია ურთის მთის თხემზე გამავალი გზის სამხრეთი შესასვლელის ჩაკეტვა უნდა ყოფილიყო (XXVII.2). ურთის მთაზე რომ მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა, ამის მოწმობად შეიძლება მივიჩნიოთ მის შუა მონაკვეთში, რომელსაც ჯეგეთას უწოდებენ, არსებული ქვით აშენებული მცირე კედელი - რომელიც ერთგვარ საბაჟოს შთაბეჭდილებას ტოვებს. ის მშრალი ქვების გროვას წარმოადგენს და 1 მეტრის სიმაღლისაა. კედლის შუა მონაკვეთში მცირე გასასვლელია დატოვებული (XXVII.5). კედელი აშენებულია მთის პერპენდიკულარულად, რაც ცხადია მთის წვერზე გამავალი გზის ჩასაკეტად და იქ მოძრავი მგზავრების შესამოწმებლად იყო განკუთვნილი. ჯეგეთას კედლიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მცირე შემადღებაზე, ეკლესიის და პალატების ნაშთებიც არის შემორჩენილი, რაც ამ ადგილის განსაკუთრებულ დატვირთვაზე მიუთითებს (ჩიტაია, 2007: 61-68). ზედაპირული დაზვერვებით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ქვის კედელი გვიანშუასაუკუნეების ნაგებობაა, თუმცა თავად ამ გადამკეტი კედლის მდებარეობა აქ გზის არსებობაზე მიუთითებს, რომელსაც ჩვენი აზრით ეგრისის სამეფოს პერიოდშიც უნდა ჰქონოდა დატვირთვა. სამომავლოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარების შემთხვევაში ჯეგეთას ტერიტორიაზე, შესაძლოა, ადრეშუასაუკუნეების კულტურული და სამშენებლო ფენები კიდევ გამოვლინდეს. ჯეგეთადან გზა მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთებზე ეშვება. აქედან

კი სავარაუდოდ, კიდევ უფრო ჩრდილოეთისკენ - მდ. ენგურისკენ და შემდეგ დღ. აფხაზეთისკენ მიემართებოდა ანუ სავარაუდოდ უერთდებოდა იმ გზას, რომელიც თამაკონის, კურზუს და ნაფიჩხოვოს გავლით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ მიდიოდა.

მდ. ხობისწყალის გამაგრების ხაზი - მდ. ხობისწყალი სოფ. მუხურთან (ჩხოროწყუს რაიონი) ეგრისის ქედის სამხრეთი კალთების ვიწრო ხეობებიდან გამოდის და სამხრეთით შედარებით გაშლილ და გავაკებულ ადგილებზე მიედინება. მდინარის სრული სიგრძე 150 კმ-ს აღწევს. მდინარე ხობისწყალი არაერთ ბერძნულ-რომაულ და ბიზანტიურ წერილობით წყაროშია მოხსენებული, როგორც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სანაოსნო მდინარე კოლხეთში. სხვადასხვა ავტორები მას განსხვავებული სახელებით მოიხსენიებენ: არიოსი (ფსევდო სკილაქსი). ხარიუსტოსი (კლავდიოს პტოლემეაიოსი). ქარიეისი, ქარიენტი (არიანე) (ლორთქიფანიძე 2002: 10). V საუკუნის ანონიმი ბიზანტიელი ავტორი თავის ნაწარმოებში “მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო”, შავიზრვისპირეთის სხვა მდინარეებთან და დასახლებულ პუნქტებთან ერთად ახსენებს სანაოსნო მდინარე ქარიანტეს (ანონიმი V საუკუნისა, 1965: 6), რომელიც მდ. ხობთან არის გაიგივებული. როგორც ცნობილია, ბერძნულ და რომაულ წერილობით წყაროებში, ასევე იხსენიება მდინარე ხობი. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ეს მდ. ენგურია და არა თანამედროვე ხობი (ლორთქიფანიძე 2002: 10). თავისთავად საინტერესო ფაქტია, რომ ძველი საისტორიო მწერლობა ენგურს ხობის სახელით მოიხსენიებს, მაშინ, როდესაც ამ სახელს დღეისათვის სხვა მდინარე ატარებს. აქვე აღსანიშნავია, რომ ტოპონიმი “ხობუს” “ტაბულა პეუტინგერიანაზეც” ფიქსირდება. რუკაზე ამ პუნქტის მარცხნივ (სამხრეთით) მოცემულია პუნქტი ქარიენტე (“ჩარიენტე”), ხოლო მარჯვნივ (ჩრდილოეთით) - სიკანაბისი (შიცანაბის), რომელიც ისტორიული წყაროების ზიგანეოსი ანუ თანამედროვე გუდავაა. მოცემულ რუკაზე პუნქტ ხობის შავი ზღვის სანაპიროზე არსებობა ისეთივე საინტერესოა, როგორც ენგურის ამ სახელით მოხსენიება, რადგანაც დღეისათვის ქ. ხობი სამეგრელოს ტერიტორიაზე, ზღვიდან 23 კმ-ის მოშორებით მდებარეობს. არსებობს კიდევ ერთი წერილობითი წყარო, სადაც მდ. ხობისწყალი იხსენიება. კერძოდ, VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსის აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ 554 წელს ლაზთა მეფე გუბაზი ბიზანტიელმა სარდლებმა სწორედ მდ. ხობის წყალთან მოკლეს (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 48). ზემოთ მოცემული სხვა წყაროების შინაარსიდან გამომდინარე, სადაც ისტორიული მდ. ხობი

თანამედროვე მდ. ენგურთან არის გაიგივებული, ძნელი სათქმელია რომელ მდინარეს გულისხმობდა აგათია სქოლასტიკოსი გუბაზის მკვლევლობის ადგილად - მდ. ხობისწყალს თუ მდ. ენგურს.

მდინარეების ენგურის, ხობისწყალის, ისტორიული ხობის და ქარიანტეს ურთიერთმიმართება და მათი დაკავშირება ცალკე კვლევის საგანია და აქ ამ თემაზე მეტს აღარ შევჩერდებით. ის კი თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ხობისწყალი ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდიდან დას. საქართველოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სანაოსნო მდინარეს წარმოადგენდა და ეს ტრადიცია, როგორც ჩანს, არც მოგვიანებით გამქრალა. XVII საუკუნის ავტორის პავლე ალექსოელის ცნობით “არის ექვსი დიდი მდინარე, რომელზედაც დასცურავენ ხომალდები.

პირველი მდინარე კოდორი, მეორე ღალიძგა, მესამე ენგური, მეოთხე ხობი, (ხაზი ჩვენია - ნ.მ.) მეხუთე ტეხური, მეექვსე ცხენისწყალი.” (ბერიძე 1981: 114).

მდ. ხობისწყალის ხეობიდან გამოსვლის ადგილიდან აღმოსავლეთით 3 კმ-ში, სოფ. თაიაში, მაღალ მთაზე, დგას ოსინდალეს ციხე, რომლის სამშენებლო ფენები VI საუკუნით თარიღდება. აღნიშნული ციხე იმდენად მაღალ მთაზეა აშენებული, რომ იქედან ხობისწყალის ხეობის ჩაკეტვა და კონტროლი შეუძლებელი იქნებოდა. უფრო მეტად საფიქრებელია, რომ აღნიშნული ციხე ვიზუალურ კონტროლს უწყევდა მის სამხრეთ და დასავლეთით მდებარე საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიებს მდ. რიონამდე და შავ ზღვამდე (მურღულია 2011: 137). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ოსინდალეს ციხესიმაგრე თავისი მასშტაბებიდან და მდებარეობიდან გამომდინარე უფრო მეტად რომელიმე დიდებული (ან თუნდაც მეფის) რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო, ვიდრე თავდაცვითი სისტემის ორგანული ნაწილი.

ხეობიდან გამოსვლის შემდეგ მდ. ხობისწყალი განიერ ხეობაში მიედინება, მდინარის ორივე სანაპიროს გარს აკრავს 300 მეტრის სიმაღლის მთიანი ზოლი (აღმოსავლეთით - ჩხოროწყუს რაიონი. დასავლეთით - ჩხოროწყუს და ზუგდიდის რაიონების საზღვარი). სწორედ ამ მთებზე განლაგებული ციხესიმაგრეები (ხომაკირდე და ხორში) აკონტროლებდა მდ. ხობისწყალის გასწვრივ მდებარე გზას. ეს გზა სამეფოს ჩრდილოეთ ნაწილს (სვანეთს) მის ცენტრალურ მონაკვეთთან (დდ. ჩხოროწყუს და ხობის რაიონები) აკავშირებდა და შესამაბამისად ის ეგრისის სამეფოს საკომუნიკაციო სისტემის მნიშვნელოვანი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ხომაკირდეს ციხე მდინარის ვიწრო ხეობიდან გამოსვლის შემდეგ, სამხრეთით, 20 კმ-ში მდებარეობს. ეს ციხე მდ.

ოჩხომურის მარცხენა სანაპიროზე მაღალ მთაზე აშენებული, ისე რომ, იქიდან ხობის და ოჩხომურის ორმდინარეთი შესანიშნავად იზვერება საკმაოდ შორ მანძილზე. ამასთანავე, ხომაკირდეს ციხის ხელსაყრელი მდებარეობიდან გამომდინარე, რთული არ იქნებოდა ამ ორ მდინარის გასწვრივ გამავალი გზის ჩაკეტვაც. ეგრისის სამეფოს სხვა მდინარეებთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ოჩხომურასაც. ის სამეგრელოს სხვა დიდი მდინარეების მსგავსად, ეგრისის ქედის სამხრეთ კალთებიდან გამოდის ჩხოროწყუს და მარტვილის რაიონების საზღვარზე, სოფ. კურზუსთან და მიედინება ჯერ აღმოსავლეთით, ხოლო შემდეგ, დაბა ჩხოროწყუს გავლით, სამხრეთით. მდ. ოჩხომურის ხეობას ორი მნიშვნელოვანი ციხე კურზუ და ნაფიჩხოვო აკონტროლებდა, რომლებიც ამ მდინარის სხვადასხვა ნაპირებზე იდგა და ჩრდილოეთის გადმოსასვლელებს კეტავდა (მურლულია 2011: 58-71).

მდ. ოჩხომური ხომაკირდეს ციხიდან სამხრეთით 9 კმ-ში მდ. ხობისწყალს უერთდება. საინტერესოა, რომ ამ ორი მდინარის შეერთებამდე, სწორედ ხომაკირდეს ციხესთან, ისინი ერთმანეთისგან ძალიან ახლოს მიედინებიან, შემდეგ შორდებიან და მოშორებით ერთდებიან. ეგრისის სამეფოს ციხეებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მათი დიდი ნაწილი მდინარეების შესართავთან არის აგებული (შორაპანი: ყვირილა-ძირულა. ვარდციხე: რიონი-ყვირილა-ხანისწყალი. ტოლები: რიონი-ცხენისწყალი-ხევისწყალი და სხვ). ამიტომ შესაძლებელია დავუშვათ, რომ უწინ ეს ორი მდინარე უფრო ჩრდილოეთით, ხომაკირდის ციხის მახლობლად უერთდებოდა ერთმანეთს (XXVII.3).

ხობისწყალის და ოჩხომურის შეერთების ადგილიდან სამხრეთით 9 კმ-ში ხობისწყალს უერთდება კიდევ ერთი მდინარე - ზანა. სწორედ მათი შეერთების ადგილას, სოფ. გაღმა საჯიჯაოს და სოფ. ხორშის საზღვარზე, მდებარეობს ციხე, რომლის დანიშნულებაც, ამ ორი მდინარის გადაკვეთის ადგილას, გაერთიანებული გზების გაკონტროლება და ჩაკეტვა უნდა ყოფილიყო, ისევე როგორც ხომაკირდის ციხისა ოჩხომური-ხობისწყალის შეერთების ადგილას. ხორშის ციხის გავლის შემდეგ მდ. ხობისწყალი მკვეთრად უხვევს დასავლეთისკენ და 8 კმ-ის გავლის შემდეგ მას მდ. ჭანისწყალი უერთდება. აქაც, ისევე როგორც სხვა შემთხვევებში, მდინარეების შეერთების ადგილას. მარჯვენა სანაპიროზე, ერთ-ერთ მაღალ მთაზე, მდებარეობს ჯახუთის ძნელად მისასვლელი და კარგად დაცული ციხე. ციხიდან საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლია შესაძლებელი, როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ისე სამხრეთ მიმართულებით ანუ სწორედ აღნიშნული ორი მდინარის

აუზებისკენ. რაც აშკარად მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ ჯახუთის ციხიდან რომელიღაც მნიშვნელოვანი გზის კონტროლი ხორციელდებოდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის შიდა ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ყველაზე უკეთ დაცულ ნაწილში მიწის დონეზე იკითხება დაუდგენელი დანიშნულების ნაგებობის კვალი (დაახლოებითი ზომები 7მX9მ), რომელიც შესაძლებელია იყოს ან სასახლე ან ეკლესია (ნაგებობის ნაშთი დას-აღმ დამხრობისაა), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ციხე შესაძლოა, რომელიმე მთავრის რეზიდენციაც ყოფილიყო, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ სამხედრო-საფორტიფიკაციო თვალსაზრისით ციხე ისეთ მიუვალ ადგილას არის აშენებული, რომ იქედან შეუძლებელი იქნებოდა ბარში მოძრავი მტრის რაზმის შეჩერება ან წინააღმდეგობის გაწევა. ჯახუთის ციხის ამშენებელმა აქცენტი უპირველეს ყოვლისა სწორედ მის მიუვალობაზე და დაცულობაზე გააკეთა და არა რომელიმე გზის ჩაკეტვაზე ან მტრის შეფერხებაზე.

მდ. ჭანისწყალის გამაგრების ხაზი - მდ. ჭანისწყალი სამეგრელოს ერთ-ერთი ყველაზე წყალუბვი და გრძელი მდინარეა. ის სათავეს ეგრისის ქედის სამხრეთ კალთებზე, 200 მეტრის სიმაღლეზე იღებს. მდინარის სრული სიგრძე 63 კმ-ია.

მდ. ჭანისწყალის ხეობაზე სვანეთის და სამეგრელოს დამაკავშირებელი მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა. ამის მაგალითია IV-VI სს-ით დათარიღებული სკურის ციხე, რომელიც დღევანდელი წალენჯიხის რაიონში მდებარეობს (ზაქარაია... 1991: 158). ციხე აგებულია მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, ხეობის დაბალ წერტილში, იმ გათვლით, რომ ხეობაზე მოძრავი მგზავრი მისი გვერდის ავლით ვერც სამხრეთით - სამეგრელოს ტერიტორიაზე მოხვდებოდა და ვერც ჩრდილოეთით - სვანეთისკენ შეძლებდა გზის გაგრძელებას. ასევე საინტერესოა, რომ სკურის ციხის სიახლოვეს სვანეთიდან წამოსული გზა ორად იყოფოდა - ერთი მათგანი მდინარის გასწვრივ სამხრეთ-დასავლეთისკენ, ბარისკენ მიემართებოდა, ხოლო მეორე - მთების გავლით აფხაზეთისკენ. სწორედ ამ ორი გზის გადაკვეთის ადგილას იყო აგებული სკურის ციხე და შესაბამისად, ის ეგრისის სამეფოში გამავალ მნიშვნელოვან გზებს აკონტროლებდა (მურღულია 2011: 138).

სკურის ციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით 1 კმ-ში მდ. ჭანისწყალი ვიწრო ხეობიდან გამოდის და შედარებით გაშლილ ადგილებზე მიედინება. ისევე, როგორც მდ. ხობისწყალს, ჭანისწყალსაც ორივე ნაპირიდან მცირე ზომის (200-300 მ.) მთები აკრავს გარს. სკურის ციხიდან ჯახუთის ციხემდე, სადაც მდ. ჭანისწყალი მდ. ხობისწყალს

უერთდება, 45 კმ-იანი სიგრძის მონაკვეთზე, მდინარის გასწვრივ დღემდე ეგრისის სამეფოს პერიოდის მხოლოდ ორი ციხეა გამოვლენილი - სოფ. ჭაქვინჯაში და სოფ. ძველ ხიბულაში. ორივე მათგანი მდ. ჭანისწყალის მარჯვენა სანაპიროზე, საკმაოდ მაღალ მთებზეა აშენებული და შესაბამისად, ამ ორი ციხის კოშკებიდან მდ. ჭანისწყალის თითქმის მთელი ხეობა იზვერება. სამომავლოდ, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მდინარის გასწვრივ, ამ ორი ციხის გარდა, სხვა საფორტიფიკაციო ნაგებობებიც გამოვლინდება. ამის თქმის საფუძველს ეგრისის სამეფოს სხვა თავდაცვით ხაზებზე დაკვირვება იძლევა. მაგ., უნაგირა მთის ან ხობისწყალის გამაგრების ხაზები, სადაც ციხესიმაგრეები ერთმანეთთან უფრო ახლოს მდებარეობენ. გარდა ამისა, თავად მდ. ჭანისწყალის ხეობაზე დაკვირვება გვაფიქრებინებს, რომ მის ზედა მონაკვეთზე, სკურის და ჭაქვინჯის ციხეებს შორის, უნდა ყოფილიყო დამაკავშირებელი რგოლი. ასეთ ადგილად ჩვენ დღევანდელი წალენჯიხის რაიონის სოფლები ლესალე და საჩინო მიგვაჩნია. ეს სოფლები მდებარეობს მცირე მთაზე, რომელიც მოხერხებულ ადგილს წარმოადგენს ციხესიმაგრისათვის. ამ მთის მახლობლად მდ. ჭანისწყალს მარჯვენა (ჩრდილოეთ) მხრიდან უერთდება მდ. ინწრა. აქვე უნდა ითქვას, რომ წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების სიაში შეტანილია ციხის ნანგრევები სოფ. საჩინოში (<http://www.tsalenjikha.ge/index.html#>). თუმცა მისი ზუსტი ქრონოლოგია განსაზღვრული არ არის. ეს სიმაგრე GoogleEarth-ის პროგრამაშიც ჩანს (XXVII.4). მომავალმა დაზვერვებმა შესაძლოა დაადასტუროს ჩვენს მიერ წამოყენებული მოსაზრება ამ რეგიონში ეგრისის სამეფოს პერიოდის ციხის არსებობის შესახებ

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ მდ. ჭანისწყალზე მდ. ხობისწყალთან ერთად, IV-VI საუკუნეებში მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა, რომელიც ეგრისის რიონისპირა და ცენტრალურ რეგიონებს სამეფოს ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილებთან აკავშირებდა. აქვე აუცილებლად უნდა ღინიშნოს, რომ ძველი ხიბულასა და ჭაქვინჯის ციხეებზე ადრემუასაუკუნეების სამშენებლო ფენებთან ერთად, განვითარებული და გვიანმუასაუკუნეების ფენებიც არის გამოვლენილი (ზაქარაია 2002: 89-94. ჩიტაია 2007: 50-52), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ჭანისწყალზე გამავალ გზას თავისი სავაჭრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა არც მოგვიანო პერიოდში დაუკარგავს.

აბედათი

ციხე მდებარეობს მდ. აბაშის წყლის აუზში, დაბა მარტვილიდან სამხრეთ-დასავლეთით 7 კმ-ზე, სოფ. აბედათის მთიან ნაწილში, უნაგირა მთის სამხრეთ კალთებზე (GPS კოორდინატები: N42 25.400 E42 17.064. სიმაღლე: 372 მ.).

ციხეზე არქეოლოგიური გათხრები 1985 წელს დაწყებულა. ეს ციხე რამდენიმე წლით ადრე ადგილობრივი მოსახლეობის დახმარებით აღმოუჩენიათ ნოქალაქევის ექსპედიციის წევრებს. პროფ. პ. ზაქარაიას ციხის პირველივე დათვალიერებისას, ის ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში ნახსენებ ონოგურისის ციხესთან გაუიგივებია. შემდგომ წლებში ეს მოსაზრება ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც დამკვიდრა.

VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათია სქოლასტიკოსი ბიზანტია-ირანის ომების აღწერისას საუბრობს ონოგურისის ციხეზე, მართალია ავტორი ციხის ზუსტ მდებარეობას არ უთითებს, თუმცა აღნიშნავს, რომ სპარსელები გამაგრდნენ “ონოგურისის ციხეში, რომელიც მას (სპარსელთა სარდალს – ნ.მ.) წინათ გაეხადა არქეოპოლისის მიდამოებში რომაელთა წინააღმდეგ საჭირო სასიმაგრო საფრად” (აგათია სქოლასტიკოსი 1936: 39-41) – ეს ცნობა აშკარად მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ ონოგურისი არქეოპოლისის სიახლოვეს იყო და თან დედაქალაქის დამცავ ციხეს წარმოადგენდა. გარდა ამისა, აგათია სქოლასტიკოსი სხვაგანაც აღნიშნავს, რომ “სპარსელებს ჰქონდათ დაპყრობილი ონოგურისის ციხე, რომელიც მათ ჩამოეგლიჯათ არქეოპოლისის მიდამოებიდან” (აგათია სქოლასტიკოსი 1965: 48-49). იგივე ავტორი ონოგურისის ასაღებად მომხდარი ბრძოლის აღწერისას, წერს რომ ბიზანტიელები დამარცხდნენ სპარსელებთან და ვერც ის მოახერხეს, რომ “არქეოპოლისი გაენთავისუფლებინათ მტრის მეზობლობისაგან” (აგათია სქოლასტიკოსი 1965: 56). ამ ცნობებზე დაყრდნობით პ. ზაქარაიამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ არქეოპოლისის მახლობლად, ისეთი ძლიერი ციხე, რომლის აღებაც ძალიან გაუჭირდებოდათ ბიზანტიელებს, არ იქნებოდა არც ქალაქის სამხრეთით, სადაც ლაზები სტრატეგიულად გაუმართლებელი ადგილის გამო ციხეს არ ააშენებდნენ, არც ჩრდილოეთით მთებში, სადაც ციხის აგებას აზრი არ ჰქონდა და არც დასავლეთით, სადაც გამოვლენილია კოტიანეთის ზომებისა და მნიშვნელობის ციხე. ამდენად, მეცნიერის აზრით, არქეოპოლისიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სოფ. აბედათში გამოვლენილი ციხე უნდა იყოს ონოგურისი. ამასთან ერთად პ. ზაქარაია თავის მოსაზრებას ამყარებს აგათია სქოლასტიკოსის მიერ ნახსენები ტერმინით “კათარის წყალი”, რომელშიც

ონოგურისიდან უკუქცეული ბიზანტიელთა ჯარის დიდი ნაწილი ჩაცვენილა. მკვლევარის აზრით ეს უნდა იყოს მდ. აბაშისწყალი, რომლის ქვედა წელზე დღესაც არის სოფელი კადარი (ზაქარაია... 1991: 130. 172 (სქოლიო)). ამ ორ სახელს ერთმანეთს უკავშირებდა ს. ყაუხჩიშვილიც – “იქნებ, ბერძნული კადაროს მდ. აბაშის ამ ძველ სახელწოდებასთან იყოს დაკავშირებული” (ყაუხჩიშვილი 1936: 48-49). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სოფ. აბედათში გამოვლენილი ციხის და ონოგურისის იგივეობის საკითხს ეჭვქვეშ აყენებს დ. ლომიტაშვილი, რომელიც განმარტავს, რომ აბედათის ციხეზე გათხრებით მოპოვებულ მასალებში “თითქმის არ ჩანს IV-VI სს-ის ძეგლებისთვის დამახასიათებელი ისეთი ნაკეთობანი, როგორცაა ქვევრები, წელშეზნექილი თუ უცხოური ამფორები, სფერულ მუცლიანი შუმერული ქოთნები, სასუფრე კერამიკა, იმპორტის საგნები და სხვ.” (ლომიტაშვილი 2003: 209), რაც მკვლევარის აზრით, აბედათის და ონოგურისის ციხეების იგივეობის საკითხს საეჭვოს ხდის.

ციხეს ჩრდილოეთიდან მთა ეკვრის. სიმაგრე ფრონტით სამხრეთ-დასავლეთით არის მიმართული. კომპლექსი ძლიერ არის დაზიანებული და მთლიანი გეგმა არ იკითხება, თუმცა ჩანს, რომ ციხე საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავდა. მისი ზომებია: ჩრდილოეთის გალავანი – 68 მ. აღმოსავლეთის – 82 მ. და დასავლეთის – 63 მ (ტაბ. XXVIII.1).

ციხის შიდა ტერიტორიაზე სულ ცოტა სამი არქეოლოგიური ფენა იკვეთება, - ადრეელინისტური ხანიდან XVIII ს-მდე (ზაქარაია 2002: 80-81)

მთლიანად ციხე ორი გალავნისგან შედგება. მათგან მთავარი, რომელმაც დღემდე მოაღწია, ეზოს 10-12 მ. სიმაღლის კედლებით შემოსაზღვრავს (ტაბ. XXVII.2). ციხის ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ გალავნები ერთმანეთთან მართი კუთხით იკვეთებიან, ხოლო დასავლეთის კედელი მომრგვალებულია და ირიბად მიმავალ სამხრეთის გალავანს უერთდება.

ციხეს სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან მეორე გალავანი ეკვრის, რომელიც მთის რელიეფზეა აშენებული და ფერდობს მიჰყვება. ეს კედელი გამაგრებულია კონუსური კონტრფორსებით. ამ გალავანში ჩართულია კვადრატული ფორმის კოშკი. ის სამ ან ოთხ სართულიანია და ზემოთ ვიწროვდება. კედლებში კარი არ ჩანს, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შესაძლებელია კოშკს შესასვლელი ჰქონოდა ზემოთ, გზის დონეზე

(ზაქარაია 2002: 80). განხილული გალავანი და კოშკი, ისევე, როგორც მთლიანად ციხე ზოგადად IV-VI სს-ით არის დათარიღებული (ზაქარაია 2002: 80).

ძეგლზე სხვადასხვა პერიოდის სამშენებლო ფენებია გამოვლენილი. მათგან გამოირჩევა პირველი ციხის გალავანი, ჩრდილოეთ ხაზზე ჩატანებული ჭიშკრით. ამ ციხის კედლების ნაშთი აღმოსავლეთით და სამხრეთით გადის გვიანდელი გალავნის ქვეშ. ახალი ციხე შედგებოდა ორი ნაწილისაგან. მას ჭიშკარი სამხრეთის მხრიდან ჰქონდა გაჭრილი. ამ ციხის გალავნების დასავლეთ ხაზზე, ჩრდილოეთ მონაკვეთში გამოვლენილია სამსართულიანი საცხოვრებელი ნაგებობა და კოშკი (ზაქარაია 2002: 80).

ციხის ეზოს აღმოსავლეთ მონაკვეთში გამოვლენილია საშუალო ზომის დარბაზული ეკლესია (ტაბ. XXVII.3), რომელიც XI ს-ით თარიღდება (ზაქარაია... 1991: 229-231). თუმცა ეგრისის სამეფოს სხვა ციხეების ანალოგებზე დაყრდნობით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აბედათის ციხეში IV-VI სს-შიც იქნებოდა ეკლესია.

ციხის ორივე პერიოდის მშენებლობაში გამოყენებულია ნატეხი ქვა, ზოგიერთ მონაკვეთზე – თლილი.

აბედათის ციხის დანიშნულების განსაზღვრისათვის, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღება უნდა მიექცეს მის მდებარეობას. პ. ზაქარაიას მიერ ციხის ონოგურისთან გაიგივებით მისი ფუნქციის განსაზღვრაც მოხდა – ონოგურისის ციხე არქეოპოლისის (ანუ ნოქალაქევის) აღმოსავლეთ მისადგომებს იცავდა. ჩვენი აზრით ეს მოსაზრება მცდარია. როგორც უკვე აღინიშნა, ციხის ტერიტორიაზე IV-VI სს-ის არქეოლოგიური მასალა ძალზე მწირია და ამ მხრივ, მისი ბიზანტიური წერილობითი წყაროების მეტად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტ ონოგურისთან გაიგივება საეჭვოა. გარდა ამისა, აბედათის ციხის გარშემო რელიეფზე დაკვირვება აშკარად მიანიშნებს იმაზე, რომ ციხის მთავარი ფუნქცია უნაგირა მთაზე არსებული სამხრეთ-ჩრდილოეთ მიმართულების ვიწრო გადასასვლელის ჩაკეტვა უნდა ყოფილიყო (ტაბ. XXVI.4). იმავდროულად აბედათის ციხე საკმაო მანძილით არის დაშორებული იმერეთიდან (ისტორიული მოხირისის რეგიონიდან) არქეოპოლისისაკენ მიმავალ გზას და, შესაბამისად, აბედათის ციხიდან არქეოპოლისის აღმოსავლეთ მისადგომების დაცვა გაჭირდებოდა.

კვაუთის ციხე

კვაუთის ციხე სენაკის რაიონის სოფ. ლეძამამის უბან – კვაუთის ცენტრიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1,5 კმ. დაშორებით, ერთ-ერთი მთის სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობს (GPS კოორდინატები: N42 25.157 E42 15.365. სიმაღლე: 326 მ.). ძველს ჩრდილოეთ მხრიდან მთა ებჯინება, ხოლო დასავლეთით 1.5 კმ-ში მდ. ტეხური ჩამოედინება. ციხის სამხრეთ მხარეს იშლება ხედი კოლხეთის დაბლობისკენ.

XX საუკუნის 80-იან წლებში, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს მუზეუმის ნოქალაქევის ექსპედიციის სამუშაო ჯგუფმა (დ. ლომიტაშვილი, ე. კოკაია, გ. გაბისონია და სხვ.) სენაკის რაიონში დაზვერვითი სამუშაოებისას, სოფ. ლეძამამეს უბან კვაუთში, აღნიშნული ციხის ნანგრევებს მიაკვლია, რომელიც ზედაპირულად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ადრეშუა საუკუნეების ძეგლად მიიჩნია. თუმცა იმ დროისათვის ძეგლის აღნუსხვა, ჩახაზვა ან ფოტოგრაფირება ვერ მოხერხდა.

2008 წელს საქართველოს კულტურის, სპორტის და ძეგლთა დაცვის სამინისტროს დაკვეთით სენაკის რაიონის კულტურული მემკვიდრეობის უძრავი ძეგლების პასპორტირების და დაცული ზონების ფორმირების დროს სამუშაო ჯგუფმა: დ. ლომიტაშვილი (პროექტის ხელმძღვანელი), ბ. ლორთქიფანიძე, ნ. მურდულია, ივ. ყენია, ნ. ნოზაძე, თ. ითაშვილი, ხელახლა მოინახულა კვაუთის ციხის ნანგრევები და სრულად აღწერა ის (იხ. “სენაკის მუნიციპალიტეტის დაცული ზონები – II ეტაპი”, მყარი ხელნაწერი ვერსია – საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ნოქალაქევის ფონდი).

ციხე სრულად არის დანგრეული. გალავნების მაქსიმალური შემორჩენილი სიმაღლე ჭიშკართან და აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე 4 მ-ს აღწევს. ხოლო ციხის შიგნით მდგარი ეკლესიის მაქსიმალური შემორჩენილი სიმაღლე დასავლეთ კედელზე 6 მ-ია.

ციხის ამშენებლებს მის აგებამდე დამრეც ფერდობზე ჰორიზონტალური პლატფორმის მოსაწყობად საკმაოდ დიდი რაოდენობის მიწა მოუჭრიათ, რის შედეგადაც ფერდობზე ტერასის მსგავსი სივრცე შეიქმნა (ზომები: 50 მ. X 100 მ.), რომელსაც, ჩრდილოეთ მხრიდან მიწის მოჭრის შედეგად წარმოქმნილი პიტალო კლდე მოექცა, ხოლო დანარჩენი სამი მხრიდან ბუნებრივი ციცაბო ფერდობი შენარჩუნდა, რაც ციხის მიუვალობისთვის მეტად ხელსაყრელ პირობას წარმოადგენდა.

კომპლექსი შედგება ციხისგან და მასში მდგარი დარბაზული ეკლესიისგან. ციხე გაშლილია დას-აღმ-ის ხაზზე (სიგრძე 95 მ.. სიგანე 45 მ.). აქვს ოვალური ფორმა და როგორც აღინიშნა, ჩრდილოეთ მხრიდან ციცაბო კლდეზეა მიბჯენილი, ხოლო

დანარჩენი სამი მხრიდან ციხეს კლდის ქვით ნაშენი გალავნები შემოსაზღვრავს (ტაბ. XXIX.1). კედლები უმეტესად რიგების დაცვის გარეშეა ნაგები, სადულაზე მასალად გამოყენებულია კირი. კლდის ქვა გამოყენებულია კედლების საპირე წყობისთვის, ხოლო მათ შორის კირის დულაბთან ერთად ჩაყრილია სხვადასხვა ტიპის ქვა. საპირე წყობაში გვხვდება სხვადასხვა ზომის (10 სმ-დან 1 მეტრამდე) კლდის ფლეთილი ქვა, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სწორი რიგების არარსებობის და სხვადასხვა ზომის საპირე ქვების მიუხედავად ციხის გალავნების ფასადები მაინც შთამბეჭდავად გამოიყურება. ეს განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას კარიბჭის და ციხის აღმოსავლეთ გალავნის შესახებ, რომლებიც ყველაზე უკეთ არის შემორჩენილი (ტაბ. XXIX.2).

ციხეს ჭიშკარი დასავლეთით აქვს გაჭრილი. ამშენებელს მისი გამაგრებისთვის განსაკუთრებით მიუქცევია ყურადღება: კარიბჭის ადგილას მას გალავნის პერპენდიკულარული და ერთმანეთის პარალელური ორი დამატებითი კედელი აუგია, თითოეულის სიგრძე 5.5 მეტრს აღწევს და ჭიშკრის შესასვლელთან ერთგვარ დერეფანს ქმნის. რომლის ნახევარიც ციხის გარეთ გადის, ხოლო მეორე ნაწილი ციხის შიგნით ხვდება. ჭიშკრის შემორჩენილი ნაშთები გვაძლევს საშუალებას ვთქვათ, რომ მისი სიგანე 3.5 მეტრი იყო. პერპენდიკულარული კედლებით წარმოქმნილი შვერილი კუთხეები დასავლეთის (გარეთა) მხრიდან გამაგრებული იყო ორი მომრგვალებული ფორმის კონტრფორსით (ტაბ. XXIX.3). საფიქრებელია, რომ ჭიშკრის ირგვლივ წარმოქმნილი დერეფნის მსგავსი სივრცის (ზომები 3.5 მ X 5.5 მ.) თავზე მოწყობილი იქნებოდა მეორე სართული, რომელიც კოშკის როლს შეასრულებდა და სადაც გუმბაგები იქნებოდნენ განლაგებულნი. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ჭიშკრის ჩრდილოეთით მდებარე კონტრფორსი, რომელიც სიმაღლეში მატებასთან ერთად იხრება სამხრეთისკენ ანუ ჭიშკრის მიმართულებით და ქმნის თაღოვანი გადახურვის შთაბეჭდილებას, რაც სავარაუდოდ აუცილებელიც იქნებოდა მეორე სართულის გასამართავად. საინტერესოა, რომ ადრე ანტიკური ხანიდან მოყოლებული დერეფნის ტიპის ჭიშკრები საფორტიფიკაციო არქიტექტურაში მეტად გავრცელებული იყო, სადაც, როგორც წესი, დერეფანს ქმნიდა ან ორი კოშკი, რომლებიც ჭიშკარს გვერდებიდან ამაგრებდნენ ან ორი ერთმანეთის პარალელური და ჭიშკრის პერპენდიკულარული კედელი (Winter 1971: 207-208). კვაუთის ციხის კარიბჭის შემთხვევაში ჩვენ გვხვდება დერეფნის ფორმის შესასვლელი და სავარაუდოდ ჭიშკრის ზედა საგუმბაგო, რაც თავისთავად იმდროინდელი მსოფლიო არქიტექტურული ტრადიციების ცოდნას და გამოყენებას

უნდა გულისხმობდეს. თუმცა არ ჩანს კომპეზის კვალი, რაც სავარაუდოდ იმით აიხსნება, რომ კვაუთის ციხის მასშტაბები არ ქმნიდა კომპეზის აგების აუცილებლობას და შეზღუდული ფართობიც არ იძლეოდა ორი დიდი ზომის კომპის ასეთ პატარა ფართობზე აშენების საშუალებას. ჭიშკრის მისადგომების მხოლოდ პარალელური გალავნებით გამაგრება მიღებული წესი იყო ჯერ კიდევ ძველ საბერძნეთში, მაგალითად კვაუთის ციხის მსგავსი ჭიშკრებია გამოვლენილი ძველ ბერძნულ ქალაქ აკრაგასში (სიცილია) და ციხესიმაგრე გორტისში (თან. საბერძნეთი, პელოპონესის პროვინცია, არკადიას მხარე) (Winter 1971: 212).

ჭიშკრის ჩრდილოეთით მდებარე კედლის შუა ნაწილში, იქ, სადაც სავარაუდოდ კარიბჭე უნდა ყოფილიყო დაკიდული, ჩანს ოთხკუთხა ფორმის მომცრო (20X20 სმ.) ფოსო, სავარაუდოდ ჭიშკრის ჩასაკეტად არსებული ძელის დასაფიქსირებლად.

ჭიშკარს ჩრდილოეთით ციხის გალავანი აგრძელებს, რომელიც მცირე მომრგვალებით ოდნავ დამრეც ფერდობზე ადის და 23 მეტრის გავლის შემდეგ კლდის პირს პერპენიკულარულად უერთდება.

კარიბჭიდან სამხრეთით გალავანი წრიულად უხვევს აღმოსავლეთისკენ. ამ ადგილის გამაგრებისათვის ამშენებლებს გალავანზე ხუთი ნახევარწრიული კონტრფორსი მიუდგიათ, მათ შორის ინტერვალები 1 -დან 3 მეტრამდე მერყეობს და თითოეულის დიამეტრი საშუალოდ 1.5 მეტრია. უნდა ითქვას, რომ არც ერთ კონტრფორსს გალავნის წყობასთან ორგანული ბმა არ აქვს, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ისინი მოგვიანებით მიუშენებიათ. გამომდინარე იქიდან, რომ ციხის ჭიშკრიდან სამხრეთ-დასავლეთ კუთხის მომრგვალება ოთხიოდე მეტრში იწყება, მისი სანგრევი მანქანებისგან დაცვა განსაკუთრებით გაჭირდებოდა. როგორც ჩანს ციხის ამ ნაწილში კონტრფორსების მოგვიანებით მიშენება კონკრეტული გარემოებებიდან გამომდინარე მოხდა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კონსტრუქციულად გალავნის და კონტრფორსების ბმა იმდენად სუსტია, რომ ერთ-ერთი მათგანი გალავნის გარე წყობას სრულად არის მოცილებული (40 სმ-ით) და იქვე მიწაზე დევს. დამთვალეიერებელს შეიძლება დარჩეს შთაბეჭდილება, რომ ეს კონტრფორსები მხოლოდ ციხის ვიზუალური მხარის გასაუმჯობესებლად აუგიათ.

სამხრეთ გალავანი უკიდურესი აღმოსავლეთ კონტრფორსის შემდეგ ორად იყოფა. ერთი, ჩრდილოეთით გაგრძელებული კედელი ციხის ტერიტორიაზე შედის, მომრგვალებულად უხვევს ჩრდილოეთისკენ ანუ კლდისკენ და ციხის შუაგულში

მდგარი ეკლესიიდან აღმოსავლეთით 15 მეტრში მიწაში იკარგება. შესაძლოა დავუშვათ, რომ ეს ციხის პირველი გალავანი იყო, რომელმაც, მეორე (გარე) გალავნის აგების შემდეგ ფუნქცია დაკარგა. თუკი ეს ასეა, გამოდის რომ კვაუთის ციხის სიგრძე თავდაპირველად დაახ. 60 მეტრი იყო. თუმცა ასევე შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს ციხის შიდა სივრცის გამოყოფისთვის აშენებული კედელი და გარე მთავარი გალავნის თანადროული იყოს.

ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხიდან ორად გაყოფილი გალავნის გარე, სამხრეთ გაგრძელება სწორხაზოვნად მიემართება აღმოსავლეთისკენ, 70 მეტრის გავლის შემდეგ კი მომრგვალებულად უხვევს ჩრდილოეთით და საკმაოდ დამრეც ფერდობს მიყვება კლდის კიდეზე, თუმცა კლდეზე შეერთებამდე გალავანი წრიულად უხვევს ციხის შიდა, დასავლეთ მხარეს, 5 მეტრის გავლის შემდეგ კვლავ ჩრდილოეთისკენ უხვევს და 10 მეტრში 90°-იანი კუთხით კლდეს ებჯინება.

ციხის ცენტრალურ მონაკვეთში (აღმ. გალავნიდან 50 მ.. დას. გალავნიდან 30 მ.) მთავარანგელოზის სახელობის დიდი (ზომები 8.55 მ X 11.5 მ) ეკლესია დგას, რომელიც დარბაზული ტიპის ნაგებობაა მომრგვალებული აფსიდით (ტაბ. XXIX.4). ტაძარს სამი კარი დასავლეთ, სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხრიდან ჰქონია ჩატანებული. სამივე მათგანი თაღით მთავრდებოდა. სამხრეთის და ჩრდილოეთის კარებს მხოლოდ ცალი თაღია აქვს შერჩენილი, ხოლო მთავარი, დასავლეთ კარი მეტ-ნაკლებად სრულად არის შემორჩენილი, მისი სიმაღლე 2.30 მ-ია, ხოლო სიგანე გარე ფასადზე 0.94 მ და შიდა მხრიდან – 1.34 მ. (ტაბ. XXIX.5) ეკლესიის ოთხივე კედელში გაჭრილი ყოფილა სარკმელები, თითო-თითო დასავლეთ და აღმოსავლეთ ფასადების შუა ნაწილებში, ორი კი სამხრეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზე, სულ - 6 სარკმელი. ყველა მათგანს აქვს წაგრძელებული ფორმა. სარკმელებს გეგმაში ტრაპეციის ფორმა აქვთ და გარეთკენ ვიწროვდება. სარკმელების სიმაღლე გარე ფასადზე 80-დან 90 სმ მ-მდე მერყეობს. ხოლო ტაძრის შიდა მხრიდან 1.75-დან 1.90 მ-მდე. სიგანეები გარე ფასადზე 16 სმ-ს არ აღემატება, შიდა მხარეს კი 68 სმ-ია. ყველა მათგანი შირიმის ტიპის ქვით არის ამოყვანილი (ტაბ. XXIX.6). აღსანიშნავია, რომ შირიმის ტიპის ქვის კარიერი კვაუთის კომპლექსიდან დასავლეთით ორ კმ-ში ფიქსირდება.

ტაძარი ნაგებია კლდის ქვით, რიგების მკაცრი დაცვით (სისწორისათვის რიგებს შორის კირის დუღაბთან ერთად ჩატანებულია კლდის ქვის ანატკეცები). საკურთხეველში ტაძარს ჩატანებული აქვს სამი ნიშა. ეკლესიას მორღვეული აქვს

სახურავი და თაღები, ასევე სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლების შუა ნაწილები (ადგილობრივთა გადმოცემით კედლები საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ XX ს-ის 20-იან წლებში დაანგრეს). თითქმის სრულად არის შემორჩენილი ტაძრის დასავლეთ ფასადი, რაც გვამღვებს საშუალებას ვთქვათ, რომ ეკლესიის სიმაღლე მინ. 8.5 მეტრს აღწევდა და ის ორფერდა (დაახ. 45°-იანი ქანობის) სახურავით იყო გადახურული. აღმოსავლეთ კედლის პერანგი ადგილობრივი შირიმის ტიპის ქვითაა ნაშენი. ინტერიერში სავარაუდოდ ხის კანკელი უნდა ყოფილიყო მოწყობილი. საკურთხეველში ამბიონად გამოუყენებიათ ნალისებური ფორმის ქვა. საკურთხევლის დანარჩენ სივრცესთან შედარებით ერთი საფეხურითაა აწეული. ტაძრის შემორჩენილი კედლების ქვებზე გვხვდება სხვადასხვა ორნამენტების და ბუნებრივი საღებავების კვალი. თუმცა ჩანს, რომ ისინი (ქვები) ტაძრის განახლების შემდეგ მეორადად არის გამოყენებული. ეკლესიის გარშემო მიმოფანტულია სამშენებლო ქვები, კარნიზის მარტივად დამუშავებული პროფილები. სავარაუდოდ ეკლესიის პირველი სამშენებლო ფენა, რომელიც გეგმის დონეზე იკითხება, ციხის თანადროული (IV-VI სს) უნდა იყოს. ეკლესიის კედლებში ფრაგმენტულად შემორჩენილი XI-XII სს-ის ორნამენტის ფრაგმენტების გვაფიქრებინებს, რომ ამ პერიოდში ეკლესია განუახლებიათ, ხოლო მესამე სამშენებლო პერიოდი გვიანშუა საუკუნეებს განეკუთვნება (XVI-XVIII სს.)

კვაუთის ციხის მშენებლობის ტექნოლოგია და გეგმარების ტიპი გვაფიქრებინებს, რომ ის ადრეშუა საუკუნეების ძეგლი უნდა იყოს. ისევე როგორც ყველა მისი თანადროული ძეგლი – შხეფი, საკალანდარიშვილო, აბედათი, ნოქალაქევი და ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალი სხვა ციხეები, (იხ. ზაქარაია .... 1991: 126-164. ლომიტაშვილი, 2003: 218-232) კვაუთის ციხის მშენებლობაშიც მხოლოდ კლდის ფლეთილი ქვებია გამოყენებული საპირე წყობებში, ხოლო კედლების შუა ნაწილები სხვადასხვა ტიპის ქვით არის ამოვსებული. სადულაზე მასალად ყველგან გამოყენებულია კირი.

ასევე იდენტურია კვაუთის და დანარჩენი ციხეების ფორმები, რომლებიც უმეტესად წილად მომრგვალებული-ოვალურია (მაგ.: კოტიანეთი, საკალანდარიშვილო, მენჯი) (ზაქარაია .... 1991: 137, 151. ლომიტაშვილი, 2003: 211, 216-218). სხვა ციხეების მსგავსად, კვაუთის ამშენებელსაც გონივრულად გამოუყენებია იქ არსებული რელიეფი და სალი კლდე ციხის ჩრდილოეთ კედლად გამოუყენებია. სახასიათოა ის ფაქტიც, რომ კვაუთის ციხიდან ძირითადად მხოლოდ ერთი, სამხრეთი მიმართულებით შეიძლება

ვრცელი ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლი, ანუ ციხის გარშემო ყველა მიმართულებით ღია სივრცეები არ იშლება, მსგავსად სხვა ციხეებისა – აბედათი, შხევი, სორტა. (ზაქარაია .... 1991: 130. ლომიტაშვილი 2003: 212-214).

კვაუთის ციხის ტიპოლოგიური მახასიათებლები და მშენებლობის ტექნოლოგია გვაფიქრებინებს, რომ ის ეგრისის სამეფოს სხვა ციხეების თანადროული უნდა იყოს და ზოგადად IV-VI სს-ით უნდა თარიღდებოდეს. ამასვე ადასტურებს ციხის ტერიტორიაზე, მის სამხრეთ კედელთან აღმოჩენილი ადრეშუა საუკუნეების ხანის წითლად გამომწვარი კერამიკული ჭურჭლის (ქვევრი, ქოთანი) ნატეხები.

სტრატეგიული თვალსაზრისით კვაუთის ციხეს მეტად საინტერესო ადგილმდებარეობა უკავია. ის მდებარეობს ეგრისის სამეფოს დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 8 კმ-ში ერთ-ერთი მთის სამხრეთ კალთაზე და მისგან სწორედ ნოქალაქევისკენ და ზოგადად კოლხეთის დაბლობისკენ იშლება ვრცელი ხედვის არე. საინტერესოა, რომ კვაუთის ციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით შესაძლებელია მდ. ტეხურის ხეობის სოფ. ლეძაძამეში გამავალი 6 კმ-იანი მონაკვეთის ვიზუალური კონტროლი. ასევე კვაუთიდან კარგად ჩანს ნოქალაქევის ნაქალაქარის ჩრდილოეთით 800 მეტრში მდებარე ერთ-ერთი მთის წვერი, რომელიც ფაქტიურად ნოქალაქევის ციტადელის შემადგენლობის ჩრდილოეთ გაგრძელებას წარმოადგენს. შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ამ ორ ციხეს შორის კავშირის დამყარება კვამლის ან კოცონის მეშვეობით შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო.

კიდევ უფრო საინტერესოა კვაუთის ციხის კომპლექსის მდებარეობა მარტვილის რაიონის სოფ. აბედათში მდებარე ციხესთან მიმართებაში. რომელიც კვაუთიდან აღმოსავლეთით 2,3 კმ-ში იმავე მთის ასევე სამხრეთ ფერდობზე მდებარეობს. საგულისხმოა რომ განლაგების მიხედვით კვაუთის და აბედათის ციხეები იდენტურია, - ორივე მათგანი სამხრეთით გაშლილი ტერიტორიების საკონტროლებლად უნდა ყოფილიყო აგებული. ასვე სავარაუდოა, რომ შესაძლებელი იქნებოდა მათ შორის კვამლის ან კოცონის სიგნალით მეშვეობით ურთიერთობა.

გამომდინარე იქედან, რომ კვაუთის ციხე მეტად მაღალ მთაზეა აშენებული, მის სიახლოვეს რაიმე მნიშვნელოვანი გზის არსებობა ნაკლებად წარმოსადგენია. შესაბამისად, შეიძლება დავუშვათი ვარაუდი იმის შესახებ, რომ კვაუთის ციხე, ეგრისის სამეფოს ზოგიერთი, სხვა ციხე-სიმაგრის მსგავსად (ოსინდალე, ჯახუთი), კარგად დაცულ გამაგრებულ პუნქტს – რეზიდენციას წარმოადგენდა, რომელიც ნაკლებად

იღებდა მონაწილეობას ქვეყნის თავდაცვაში, თუმცა, იქედან საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა იყო შესაძლებელი. ამ მოსაზრებას ციხის ზომები, კარგად მოწყობილი ჭიშკარი და ციხის შუაში მდებარე ეკლესიის ნაშთიც ადასტურებს.

კოტიანეთი

ქ. სენაკიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 12 კმ-ზე მდებარეობს სოფ. კოტიანეთი, სოფელს ჩრდილოეთ მხრიდან მთები ეკვრის. ერთ-ერთი მთის ქიშხე დგას პატარა ზომის ციხე, რომელიც კოტიანეთის ციხის სახელწოდებით არის ცნობილი. მიუხედავად იმისა, რომ ციხე დიდ შემალღებაზე არ მდებარეობს, მისგან სამხრეთით საკმაოდ დიდი ტერიტორიის დაზვერვა არის შესაძლებელი (GPS კოორდინატები: N 42°20'30.18" E 42° 9'51.84". სიმაღლე: 163 მ.).

ციხეს უწყესო ოვალის ფორმა აქვს, მისი ზომებია: სიგრძე – 20.1 მ.. სიგანე – 14.5 მ. ციხის კომპლექსი გალავნის, კოშკის და მცირე ზომის ეკლესიისგან შედგება. გალავნს გარს ეკვრის ღრმა და განიერი ხელოვნური თხრილი (ტაბ. XXX.1). ციხესთან ახლოს აღმოჩენილია ძველი საურმე გზა (ლომიტაშვილი, 2003: 211).

ციხის ჩრდილოეთ ნაწილში ეზო იყო მოწყობილი, აღმოსავლეთ მონაკვეთში კი კოშკი და ეკლესია მდებარეობდა.

კოშკი გეგმით კვადრატს უახლოვდება (4X3.7მ). მისგან მხოლოდ მეორე სართულის ძირი და სარდაფი შემორჩა. საფიქრებელია, რომ შესასვლელი მეორე სართულზე იქნებოდა. ასევე დანგრეულია ციხის 1 მ. სისქის გალავანი. სამშენებლო მასალად კოშკზეც და გალავანზეც სხვადასხვა ზომის კლდის ფლეთილი და გათლილი ქვა არის გამოყენებული (ტაბ. XXX.2).

ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე ეკლესიას აქვს დათმობილი. ის მცირე ზომის (6.1X8.2მ) დარბაზული ტიპის ნაგებობაა და სავარაუდოდ გარნიზონისთვის იყო განკუთვნილი (ზაქარაია .... 1991: 138. ლომიტაშვილი, 2003: 211).

ციხე ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხრიდან მიუდგომელი ქარაფით არის შემოსაზღვრული. დანარჩენ პერიმეტრზე გალავნები 4 მ. სიღრმის და 9-10 მ. სიგანის თხრილით არის შემოფარგლული (ლომიტაშვილი, 2003: 211-212).

ციხის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალა მცირე რაოდენობით არის გამოვლენილი. ერთადერთი უბანი, სადაც ძირითადად ადრეშუა საუკუნეების ხანის კერამიკული მასალა (IV-VI სს-ის სუფრის და სამზარეულო კერამიკული ჭურჭელი)

აღმოჩნდა, ციხის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთია (ლომიტაშვილი, 2003: 212). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ციხემ ეგრისის სამეფოს დაცემის შემდეგ ფუნქცია დაკარგა (ზაქარაია .... 1991: 138).

კოტიანეთის ციხის მთავარი ფუნქცია ნოქალაქევის და სორტის სიმაგრეებს შორის არსებული ტერიტორიის ვიზუალური გაკონტროლება უნდა ყოფილიყო. იმავდროულად კოტიანეთის ციხეს, მის სიახლოვეს (უნაგირა მთის თხემზე) გამავალი გზის უსაფრთხოებაზე და საჭიროების შემთხვევაში ჩაკეტვაზე უნდა ეზრუნა.

სორტა

ქ. სენაკიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 8 კმ-ზე მდებარე სოფ. სორტის ჩრდილოეთიდან მომიჯნავე მთის ერთ-ერთ ქიმზე დგას მცირე ზომის ციხე, რომელსაც პირობითად სორტის ციხე ეწოდება. (GPS კოორდინატები: N 42°19'21.16" E 42° 9'6.74". სიმაღლე: 124 მ.).

ციხე სულ ათიოდე წლის წინ არის აღმოჩენილი. მიუხედავად იმისა, რომ ძეგლზე არქეოლოგიური გათხრები ჯერ არ ჩატარებულა, მისმა აღმოჩენამ მეტი სიცხადე შეიტანა ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი სისტემის სრულად წარმოდგენაში, რაზეც უფრო ვრცლად ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ციხე თითქმის საძირკვლამდეა დანგრეული. მთელი ფართობი ბუჩქნარითა და ჩამონგრეული ნაყარი ქვებით არის დაფარული. ზედაპირული დაზვერვებით ძეგლზე იკვეთება გალავნების და კოშკის ნაშთები. ასევე აშკარად ჩანს ციხის გარშემო შემოვლებული თხრილის და მიწაყრილის კვალი.

ციხის ტერიტორიაზე მეტად საინტერესო არქეოლოგიური მასალა იქნა აღმოჩენილი – ძვ.წ. III ს-ის სინოპური ამფორის ყურის ფრაგმენტები. მიუხედავად იმისა, რომ ეს აღმოჩენა ზედაპირულია, შესაძლებელია დავუშვათ, რომ ციხის სიახლოვეს ჯერ კიდევ ელინისტურ ხანაში გადიოდა სავაჭრო გზა. ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა – ქოთნების, დოქების, ქვევრების და ამფორების ნატეხები უმეტესად ადრეშუა საუკუნეების ხანით (IV-VI სს) თარიღდება, რის საფუძველზეც მთლიანად ციხე ზოგადად IV-VI სს-ით თარიღდება (ლომიტაშვილი, 2003: 215).

სორტის ციხეს ეკავა შუალედური ადგილი კოტიანეთის და შხეფის ციხეებს შორის და შესაბამისად, მისი დანიშნულება ამ ორი ციხისთვის სიგნალის გადაცემა უნდა

ყოფილიყო. იმავდროულად, კოტიანეთის ციხის მსგავსად სორტას ციხეს, მის სიახლოვეს გამავალი (დასავლეთ–აღმოსავლეთ მიმართულების) გზა უნდა გაეკონტროლებინა, რომელიც გარემოზე დაკვირვებით მიღებული დასკვნების მიხედვით, უნაგირა მთის დასავლეთ მხარეს, ამავე მთის აღმოსავლეთ მხარესთან აკავშირებდა.

შხეფი

ქ. სენაკიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე მდებარეობს უბანი შხეფი, ამ უბნის ჩრდილოეთით ნახევარ კილომეტრში, ერთ-ერთი მთის მაღალ ქიმზე მდებარეობს მოზრდილი ციხე, რომელიც საისტორიო წყაროებში შხეფის (შხეთის) სახელით არის ცნობილი (ტაბ. XXX.3). ამ ციხიდან სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ მიმართულებით საკმაოდ დიდი მანძილის დაზვერვაა შესაძლებელი (GPS კოორდინატები: N 42°17'32.73" E 42° 6'41.36". სიმაღლე: 155 მ.).

შხეფის ციხეზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ოთხი სამშენებლო ფენაა გამოვლენილი, თუმცა არცერთი მათგანი ბოლომდე არ იკითხება (ზაქარაია ..... 1991: 139). ციხეს წაგრძელებული გეგმა აქვს (55X19მ). მას ერთადერთი მისადგომი აღმოსავლეთ მხრიდან ჰქონდა, რომელიც 10 მ. სიგრძის გალავნით გადაუკეტიათ და ჭიმკარიც ამ მხარეს ჩაუყოლებიათ. ციხის შიგნით სხვადასხვა დონეზე სამი ეზო იყო მოწყობილი (ტაბ. XXX.4).

ძეგლზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებით დადგინდა, რომ ციხეზე თავდაპირველად გალავანთან ერთად მხოლოდ ერთი სწორკუთხა კოშკი იდგა. ეს გალავანი გარშემო უვლიდა მოგვიანო პერიოდში აშენებულ კოშკს, რომელიც ძველი, IV ს-ის დასაწყისის კოშკის ნანგრევებზე აშენებულია. ასევე IV ს-ის მეორე ნახევრით არის დათარიღებული მეორე კოშკიც (ზაქარაია.... 1991: 141-142). ეს, მეორე კოშკი ჩართულია გალავანში, რომელიც უმეტესად მთიან რელიეფზე დგას, თუმცა გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაზზე კედლის სუბსტრუქცია ძალიან დაბლა იწყება. გალავანი აღმოსავლეთ პერიმეტრზე სწორედ მიემართება, ასევე გრძელდება სამხრეთ მონაკვეთზეც, თუმცა იქ კედელი მცირედ უხვევს. ჩრდილოეთის გალავანი კი ირიბად მიემართება, კოშკთან მკვეთრად უხვევს და სამხრეთის ხაზს უერთდება.

გალავანი რამდენიმეჯერ ყოფილა დანგრეული და აღდგენილი – სამხრეთ და ჩრდილოეთ ქვედა ნაწილები ადრინდელია (IVს), ზედნაშენი კი გვიანშუა საუკუნეებს

უნდა განეკუთვნებოდეს. ამას მოწმობს გალავნის ზედა ხაზებში დატოვებული სათოფეები, რომელთა ფორმა და რაოდენობა XVI-XVIII სს-ის ძეგლებისთვის არის დამახასიათებელი (ზაქარაია... 1991: 143). ასევე ადრეული უნდა იყოს აღმოსავლეთ გალავანიც.

ციხის ეზოში ორი კოშკი დგას, ერთი მათგანი, რომელსაც პირამიდის ფორმა აქვს, ჩრდილოეთ გალავანზეა მიბჯენილი, ოთხსართულიანია და ადრეულია. მეორე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარე ცილინდრული, ორსართულიანი კოშკი კი XVI-XVII სს-ის უნდა იყოს (ზაქარაია ..... 1991: 144-146).

ციხის ეზოს აღმოსავლეთ ნაწილში განლაგებული იყო დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელიც ჩრდილოეთ გალავანზეა მიდგმული. მთლიანად ეზო 33 მ. სიგრძის და 18 მ. სიგანის იყო.

ციხის კომპლექსს სამხრეთ მხრიდან ციცაბო ფერდობი ეკვრის და მიუდგომელია, დანარჩენი სამი მხრიდან კი ციხეს ხელოვნური თხრილი ჰქონდა შემოვლებული.

შხეფის ციხის მთავარი დანიშნულება მის სიახლოვეს გამავალი გზების გაკონტროლება და დაცვა უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, ციხის ზომებიდან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ის ოსინდალეს, ახედათის და მენჯის ციხეების მსგავსად რომელიმე მთავრის რეზიდენციაც იქნებოდა. ასევე, საკმაოდ დიდი ტევადობის შიდა ტერიტორიის გამო, საფიქრებელია, რომ ომიანობის დროს ციხის შიგნით მის გარშემო მცხოვრები მოსახლეობაც შეაფარებდა თავს, თანაც საკმაოდ დიდ რაოდენობით.

“საკალანდარიშვილო”

ქ. სენაკს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება მთა, რომელზეც გაშენებულია ციხე (GPS კოორდინატები: N42 17.080 E42 04.716. სიმაღლე: 190 მ.). მის ახლოს მდებარეობს ქალაქის გარეუბანი “საკალანდარიშვილო”. სწორედ ამ უბნის სიახლოვემ განაპირობა, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული ციხე “საკალანდარიშვილოს“ სახელით დამკვიდრდა (ზაქარაია ..... 1991: 150).

ციხის კომპლექსი შედგება ორი გალავნისგან და კოშკისგან. ერთი კედელი კოშკის შესასვლელს ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან შემოსაზღვრავდა, ხოლო მეორე გალავანი კოშკს წრიულად ეკვროდა სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან (გალავნის ზომები: 23X26მ).

კომპს ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხე ეკავა. მისი გარე ზომებია 7.0X7.2მ. კომპის აღმოსავლეთ და სამხრეთ კედლები ძალზე დაზიანებულია. თავიც მონგრეულია. ამიტომ სართულიანობა ვერ დგინდება (ტაბ. XXXI.1). კომპში შესასვლელი აღმოსავლეთ მხრიდან მეორე სართულზე უნდა ყოფილიყო (ზაქარაია .... 1991: 152).

გალავანი კომპზე მეტად არის დანგრეული. მისი კედლები კომპის მსგავსად ჰორიზონტალური რიგების დაცვით არის ამოყვანილი. კომპის ფასადები მოპირკეთებულია უხეშად გათლილი კირქვით. გალავნის მოპირკეთებაც ანალოგიურია, თუმცა იქ გამოყენებულია უფრო დიდი ზომის ქვები. კომპიც და გალავანიც ნაშენებია კირის დულაბზე (ტაბ. XXXI.2).

ციხეს ჩრდილოეთიდან ქარაფი შემოსაზღვრავს (ტაბ. XXXI.3), დანარჩენი სამი მხრიდან კი ხელოვნური თხრილი ეკვრის (სიღრმე 4-6მ. სიგანე 8-10მ).

ციხის სტილისტური და არქეოლოგიური შესწავლა ადასტურებს მის მსგავსებას ეგრისის სამეფოს IV-VI სს-ის სხვა ციხეებთან. ამდენად ამ ძეგლის დათარიღებაც იგივე პერიოდით არის შესაძლებელი (ზაქარაია .... 1991: 150. ლომიტაშვილი, 2003: 217).

„საკალანდარიშვილოს“ ციხე წარმოადგენდა შუალედურ პუნქტს მენჯის და შხევის ციხეებს შორის. ციხიდან კარგად ჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2.8 კმ-ში მდებარე შხევის ციხე. საფიქრებელია, რომ „საკალანდარიშვილოს“ ციხეს კვამლის ან ცეცხლის მეშვეობით კავშირი ექნებოდა დასავლეთით 4.7 კმ-ში მდებარე მენჯის ციხესთანაც.

მენჯი

ქ. სენაკიდან ჩრდილოეთით, უნაგირა მთა, დაბა მენჯთან მკვეთრად ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს და მენჯის გადასასვლელთან მთავრდება. სწორედ უნაგირა მთის ამ სამხრეთ დაბოლოებაზეა აღმართული მენჯის ციხე (GPS კოორდინატები: N42 16.917 E42 01.268. სიმაღლე: 79 მ.). კომპლექსს სამხრეთ და დასავლეთ მხრიდან ციცაბო ფერდობი შემოფარგლავს, ხოლო ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან უნაგირას მთის კალთები ეკვრის. ძეგლზე ჯერჯერობით მხოლოდ ზედაპირული დაზვერვითი სამუშაოებია ჩატარებული და შედეგად საინტერესო მასალები არის მოპოვებული.

ციხე თითქმის სრულად არის დანგრეული. მისი გალავნები სამხრეთ ნაწილში შემორჩენილია დაახ. 2 მეტრის სიმაღლეზე. ციხეს აქვს წაგრძელებული ოვალური

ფორმა (ზომები: 22 მ X 46 მ.) და გაშლილია დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზე (ტაბ. XXXI.4). კომპლექსი შედგება კლდის ქვით ნაგები 1 მ. სისქის გალავნისგან, რომლის საპირე წყობებში რიგები დაცული არ არის. დასავლეთ გალავანში ჩადგმული მართკუთხა კოშკისგან. ციხის ეზოში, აღმოსავლეთ ნაწილში მდგარი მცირე დარბაზული ეკლესიისგან და გალავნებს დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან შემოვლებული 4 მ. სიგანის ხელოვნური თხრილისგან. ციხის ჭიმკარი გაჭრილი უნდა ყოფილიყო დასავლეთ გალავანში, კოშკის სამხრეთით, თუმცა მისი ზომები და ფორმები ზედაპირული დაზვერვით არ დგინდება. ციხის ჩრდილოეთ პერიმეტრზე გალავნის კვალი არ ჩანს. გალავნის სავარაუდო ადგილას იკვეთება 0.5 მ სიმაღლის ბორცვი, რომელიც დასავლეთით კოშკს უერთდება. ციხის სამხრეთ პერიმეტრზე გალავნების ხაზი სრულად ფიქსირდება, საშუალოდ 2 მეტრის სიმაღლეზე.

ციხის კოშკი შემორჩენილია 1 მ-მდე სიმაღლეზე. ზომები: 6.70 მ. (სამხ-ჩრდ) X 8.10 მ (დას-აღმ). მას შიგნიდან მთელ პერიმეტრზე შემოუყვება 40 სმ-ზე გამოწეული ბაზისი. კედლების სისქე 1.50-1.60 მ-ია. სავარაუდოდ კოშკს შესასვლელი უნდა ჰქონოდა პირველი სართულის დონეზე აღმოსავლეთ მხრიდან. ნაგებია კარგად გათლილი სწორკუთხა კლდის ქვით, რიგების დაცვით, კირის დულაბზე (ტაბ. XXXI.5).

ციხის ეკლესია დარბაზული ტიპისაა (ზომები: 5.70 მ X 8 მ). ეკლესიის დარბაზი, აფსიდიანად მოქცეულია გარე სწორკუთხედში (ტაბ. XXXI.6). ტაძარს 1.20 მ. სიგანის კარი მხოლოდ დასავლეთის მხრიდან ჰქონდა ჩატანებული. ტაძარი ნაშენი იყო კლდის კარგად გათლილი ქვებით, ასევე ჩანს მოგვიანო (X-XII სს) გადაკეთებების კვალი, რისი თქმის საფუძველსაც გვამღევეს ტაძრის გარშემო გამოვლენილი ფრესკის ანაბეჭდიანი ბათქაშები და განვითარებული შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი ორნამენტური საპირე ქვის ფრაგმენტები, ერთ-ერთი ორნამენტური ქვა შემორჩენილია in situ მდგომარეობაში ტაძრის შესასვლელის მარცხენა (ჩრდილოეთ) მხარეს. ტაძარს სამხრეთ, ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ კედლებში ჩატანებული აქვს სამი სარკმელი, რომლებიც შიგნიდან გარეთკენ ვიწროვდება. 2005 წლიდან ტაძარში აღდგენითი სამუშაოები მიმდინარეობს.

საფიქრებელია, რომ მენჯის ციხეს კავშირი უნდა ჰქონოდა „საკალანდარიშვილოს“ ციხესთან, იმავდროულად, ის უნაგირა მთის თავდაცვითი ხაზის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ პუნქტს წარმოადგენდა და ამ მიმართულებიდან „ნოქალაქევის ქვეყნისკენ“ მომავალ მგზავრს თუ მოიერიშეს უპირველეს ყოვლისა სწორედ მენჯის ციხის გუშაგები

დააფიქსირებდნენ და საჭიროების შემთხვევაში ინფორმაციას უფრო ჩრდილოეთით სხვა ციხეებს გადასცემდნენ. საფიქრებელია, რომ მენჯის ციხეს კავშირი ექნებოდა მისგან ჩრდილოეთით 6 კმ-ში მდებარე ეკის ციხესთანაც. ეს ორივე ციხე მდ. ცივის აუზშია აგებული და სავარაუდოდ ამ მდინარის გასწვრივ არსებული გზის უსაფრთხოებაზეც ისინი იზრუნებდნენ (სურ. 123. გუგლი).

ეკის ციხე

ციხე მდებარეობს სენაკის რაიონში, სოფ. ეკის სამხრეთ შესასვლელთან, სენაკი-ჩხოროწყუს გზის დასავლეთით მდებარე მთის წვერზე, ქ. სენაკიდან ჩრდილოეთით 8.5 კმ-ში (GPS კოორდინატები: N42 19.568. E42 03.950. სიმაღლე: 111 მ.).

ციხე აუშენებიათ 40 მეტრის სიმაღლის მთაზე. მთას ოთხივე მხრიდან ციცაბო კალთები აქვს, განსაკუთრებით კი სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან. სწორედ ამ მხრიდან 500 მეტრის მოშორებით, მთას გარშემო უვლის მდინარე ცივი. შესაბამისად, სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეებიდან ციხეზე მოხვედრა მეტად რთული იქნებოდა. სიმაგრესთან ყველაზე ადვილი მისადგომი ჩრდილოეთ მხრიდან არის, თუმცა მოიერიშეებს ციხემდე მიღწევა ამ მხრიდანაც გაუჭირდებოდათ დამრეცი ფერდობის გამო. ციცაბო კალთების დაძლევის შემდეგ გალავენებამდე მისაღწევად მტერს მოუწევდა ციხის გარშემო გათხრილი ხელოვნური თავდაცვითი თხრილის გადავლაც. ეს თხრილი სიმაგრეს ოთხივე მხრიდან შემოუყვება. დღეისათვის მისი სიღრმე 1 მეტრია, ხოლო სიგანე 4 მ., თუმცა საფიქრებელია, რომ თავის დროზე ის უფრო ღრმა იქნებოდა, რადგანაც დროთა განმავლობაში აუცილებლად მოხდებოდა თხრილის ნალექებით ჩამოშლილი მიწით შევსება. თავდაცვითი თხრილის საერთო სიგრძე 270 მეტრს აღწევს, ხოლო დიამეტრი 93-99 მეტრს (XXXII.1).

ციხე შედგება გალავენებისგან და შიგნით მდგარი ერთი კოშკისგან. კოშკი ოთხკუთხა ფორმისაა. გარე ზომები: 9.5 მ. (დას-აღმ) X 12.0 მ. (ჩრდ-სამხ). შიდა 6.30 მ. X 9.0 მ. ყველაზე უკეთ კოშკის სამხრეთ კედელია შემორჩენილი. ის სიმაღლეში 7.5 მ-ს აღწევს (XXXII.2). აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კოშკი მინიმუმ 2 სართულიანი მაინც უნდა ყოფილიყო. იმავე სამხრეთ კედლის ინტერიერში იკვეთება ორი ფოსო, რომელიც სავარაუდოდ სართულშუა კოჭოვანი გადახურვისათვის იყო განკუთვნილი. კოშკის პირველ სართულზე შესასვლელი აღმოსავლეთ კედელში უნდა

ყოფილიყო გაჭრილი. ამ ნაწილში კედელი გამონგრეულია 1.5 მ სიგანეზე. იკვეთება შესასვლელი ღიობის პროფილი. კოშკის კედლების სისქე 2 მეტრს აღწევს.

გალავნები ციხის ტერიტორიის მხოლოდ ორ მონაკვეთზეა შემორჩენილი - კოშკის სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ორივე მათგანი დას-აღმ ორიენტაციისა. ხოლო დასავლეთით და აღმოსავლეთით მიწაზე იკვეთება ბორცვები, რომლებიც სავარაუდოდ დანგრეული გალავნების კონტურებს უნდა წარმოადგენდეს. საერთო ჯამში, ციხეს წრიული გარშემოწერილობა უნდა ჰქონოდა, ხოლო მის შუაში ოთხკუთხა კოშკი იდგა. კოშკის სამხრეთით შემორჩენილი გალავნის მონაკვეთის სიგრძე 8 მეტრია და 1 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი, ხოლო ჩრდილოეთით შემორჩენილი მონაკვეთის სიგრძე მხოლოდ 2.75 მ. ორივე მონაკვეთის კედლების სისქეები იდენტურია - 1.20 მ. გალავნების ძლიერ დაზიანების გამო, სამწუხაროდ, არ დგინდება თუ რომელ მხარეს იყო ციხის მთავარი შესასვლელი (XXXII.3).

ქართულ თუ უცხოურ (ბიზანტიურ) წერილობით წყაროებში ეკის ციხის შესახებ ინფორმაცია არ მოიპოვება. შესაბამისად, ძეგლის დათარიღებისთვის გადამწყვეტი როლი ციხის სამშენებლო ტექნიკის და მის ტერიტორიაზე ზედაპირულად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ანალიზს ეკისრება. ციხე ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვით. საპირე წყობები ამოყვანილია კარგად გათლილი კირქვით, კირის დუღაბზე, რიგების დაცვით. ფასადებს შორის ჩაყრილია სხვადასხვა ჯიშის ქვა კირხსნართან ერთად. საფასადე ქვების ზომები მერყეობს 15X20 სმ-დან 0.30X1 მ-მდე. განსაკუთრებით დიდი ზომის ქვები გამოყენებულია მიწის დონეზე. კოშკის და გალავნის კედლებს გარედან ძირზე შემოყვებათ 20 სმ სიგანის და 40 სმ სიმაღლის “სარტყელი”. ეკის ციხის კედლების წყობები ძალზე წააგავს “საკალანდარიშვილოს” და კოტიანეთის ციხეებისას. ეკის ციხის ტერიტორიაზე ზედაპირული დაზვერვითი სამუშაოების შედეგად აღმოჩნდა რამოდენიმე კერამიკული ნატეხი, რომლებიც წარმოდგენილია ქოთნის და დოქის ფრაგმენტებით. აღნიშნული კერამიკული მასალა კეცის მიხედვით ზოგადად IV-VI სს-ით თარიღდება და სრულად შეესაბამება ციხის სამშენებლო-საფორტიფიკაციო სტილს (საშენი მასალა. წყობა. შემადგენლობა - კოშკი, გალავნები, თხრილი. რელიეფი), რომელიც თავის მხრივ, სწორედ ეგრისის სამეფოს პერიოდის ციხესიმაგრეებისთვის არის დამახასიათებელი.

ეკის ციხე ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის ქვესისტემის შემადგენლობაში შედიოდა და მისი მთავარი ფუნქცია გარშემო ტერიტორიების

ვიზუალური კონტროლი და სიგნალის გადაცემა იყო. ციხეს სტრატეგიული თვალსაზრისით მეტად საინტერესო მდებარეობა აქვს. მისი კომპიდან ყველა მიმართულებით საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვაა შესაძლებელი, განსაკუთრებით კი, ჩრდილოეთით (5 კმ) და სამხრეთ-დასავლეთით. ეკის ციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით 6 კმ-ში მდებარეობს ეგრისის სამეფოს ცენტრალური სექტორის კიდევ ერთი ციხე - მენჯი. საფიქრებელია, რომ ეკის ციხის კომპის ზემოდან შესაძლებელი იქნებოდა მენჯის ციხის დანახვა, ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ტოპორუკებზე და აეროფოტოებზე დაკვირვება, აეროფოტოებზე კარგად ჩანს, რომ ამ ორი ციხის კომპებს შორის სწორ ხაზზე ვაკე ადგილებია და შესაბამისად, მათი შორის ხედვით არეს არც ერთი მთა ან გორა არ ეფარება. ასევე საფიქრებელია, რომ ეკის ციხეს ვიზუალური კავშირი ჰქონდა მის ჩრდილო-დასავლეთით 6,5 კმ-ში მდებარე გაღმა საჯიჯაო-ხორშის ციხესთან, თუმცა ამის გადაჭრით თქმა რთულია.

ასევე ყურადღებამისაქცევია მდ. ცივის და ციხის მდებარეობის ურთიერთმიმართება. პირველ რიგში უნდა ითქვას, რომ ეკის ციხის გარნიზონს, ისევე როგორც ზოგადად ნებისმიერი დასახლებული თუ სტრატეგიული პუნქტის მოსახლეობას, აუცილებლად ესაჭიროებოდა სასმელი წყალი და ეკის ციხის აგება მდინარის სიახლოვეს ამითაც იქნებოდა განპირობებული. თუმცა არ არის გამორიცხული, მდ. ცივის გასწვრივ ემოქმედა რაიმე ტიპის (მაგ.: საურმე) მეორეხარისხოვან გზას, რომელიც ეკის ციხის მიმდებარე ტერიტორიებს დღ. ჩხოროწყუს და მარტვილის რაიონებთან აკავშირებდა.

ნოჯიხევი

სოფელ ნოჯიხევის (ქართულად „ნაციხარი“) ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ერთ-ერთ მაღალ გორაკზე შემორჩენილია ქვის კედლის მცირე ფრაგმენტები, რომლებიც ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ერთ დროს აქ ციხე უნდა ყოფილიყო (GPS კოორდინატები: N42 19.862 E41 57.879. სიმაღლე: 143 მ.). ამის დამადასტურებლად უპირველესად თავად სოფლის სახელწოდება „ნოჯიხევი“ გამოდგება. ადგილი, სადაც ციხე უნდა მდგარიყო იკავებს დაახ. 100 მ²-ს და სამი მხრიდან ციცაბო კალთებით არის შემოსაზღვრული. გორაკის წვერამდე მიღწევა მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთ მხრიდან ვიწრო გზით არის შესაძლებელი.

როგორც უკვე აღინიშნა, სამწუხაროდ, ციხის კედლების მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტია შემონახულია, მათგან ყველაზე დიდი 2 მეტრი სიგრძისა და 1.50 მეტრი სიმაღლისაა. გორაკის წვერის ფართობიდან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ციხე პატარა ზომის იქნებოდა და სავარაუდოდ წარმოადგენდა სორტას ციხის ან ნასკალუს კოშკის ანალოგს, რომლის მთავარ დანიშნულებასაც სიგნალის მიღება და გადაცემა წარმოადგენდა.

ნოჯიხევის ციხის ტერიტორიიდან დიდი სივრცეები იზვერება ყველა მიმართულებით, განსაკუთრებით კი - სამხრეთით, სადაც 180⁰-იანი ხედვის კუთხეა. შესაბამისად, ამ ციხიდან შესაძლებელი იქნებოდა სიგნალის გადაცემა არაერთი სხვა ციხისათვის. პროგრამა Google Earth-ში დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ნოჯიხევი ერთგვარად მოქცეულია სხვა ციხეების შუაგულში. მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 5.7 კმ-ში მდებარეობს ხორშის ციხე. ჩრდილო-დასავლეთით 5.5 კმ-ში ჯახუთის ციხე. დასავლეთით 7.5 კმ-ში მაჩხომერის ციხე. აღმოსავლეთით 8 კმ-ში ეკის ციხე და სამხრეთ-აღმოსავლეთით 7 კმ-ში მენჯის ციხე. ძნელი სათქმელია მოხერხდებოდა თუ არა ნოჯიხევიდან ზემოთ ჩამოთვლილი ხუთივე ციხის დანახვა და მათთვის სიგნალის გადაცემა, თუმცა ნოჯიხევის მდებარეობიდან გამომდინარე, თავისთავად ცხადია, რომ ის სამეფოს ამ მონაკვეთში გამავალი გზების და მდებარე ციხეების ცენტრში მდებარეობდა და შესაბამისად, მეტად ხელსაყრელ ადგილს წარმოადგენდა გზების და სხვა დასახლებული პუნქტების ვიზუალური კონტროლისათვის.

გაღმა საჯიჯაო/ხორში

ციხე მდებარეობს ქ. სენაკიდან ჩრდილოეთით 15 კმ-ზე, სოფ. ხორშისა და გაღმა საჯიჯაოს საზღვარზე, მდინარეების ზანას და ხობისწყლის შესართავთან, მდ. ზანას მარჯვენა შემადლებულ ნაპირზე (GPS კოორდინატები: N42 22.245 E42 00.583. სიმაღლე: 54 მ.). ციხე საფუძვლიანად არის დანგრეული, თუმცა მაინც იკვეთება გალავნების და კოშკის ნაშთი, რომლებიც კირის დულაბზე რიყის და კლდის ფლეთილი ქვით არის ნაგები.

კოშკი ციხის დასავლეთ ნაწილშია განლაგებული და გალავანზეა მიბჯენილი (XXXII.4). ციხე ორი – ჩრდილოეთ და დასავლეთ მხრიდან მდინარეებით იყო შემოსაზღვრული, დანარჩენი ორი მხრიდან კი მას განიერი ხელოვნური თხრილი იცავდა (XXXII.5)

ძველი რამდენიმე წლის წინ აღმოჩნდა და მის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრები ჯერ არ ჩატარებულა. ზედაპირული დაზვერვებით ძველზე მოძიებული იქნა ადრეშუა საუკუნეების ხანის ქვევრების ნატეხები, რის გამოც გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს ციხე IV-VI სს-ს განეკუთვნება. ამას ადასტურებს ძველის არქიტექტურაც (ლომიტაშვილი 2003: 210).

ციხის მთავარ ფუნქციას მდინარეების ზანას და ხობისწყალის გასწვრივ გამავალი გზების კონტროლი უნდა ყოფილიყო, ამთანავე შესაძლოა ციხეს ვიზუალური კავშირი ჰქონოდა მისგან დასავლეთით 8 კმ-ში მდებარე ჯახუთის ციხესთან.

მაჩხომერის ციხე

ციხე მდებარეობს ხობის რაიონის სოფ. პირველ მაისის აღმოსავლეთ ნაწილში, უბან მაჩხომერში (GPS კოორდინატები: N42 20.595 E41 52.564. სიმაღლე: 99 მ.). ციხე აგებულია მცირე, წაგრძელებული ფორმის მთის წვერის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე, საინტერესოა, რომ ციხის გარშემო არსებულ გეოგრაფიულ გარემოზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ამ მთას გარშემო 300-500 მ რადიუსში წრიულად შემოუყვება ასევე მცირე სიმაღლის (30-50 მ) მთები, ისე, რომ ციხის მისადგომები ბუნებრივად დაცულია ყველა მხრიდან. ამ, მთებით შემოფარგლულ სივრცეში მოხვედრა ყველაზე მარტივად დასავლეთის მხრიდან არის შესაძლებელი, სადაც ორ მთას შორის ბუნებრივი გასასვლელია და მაჩხომერისაკენ მიმავალი გზაც, შესაბამისად, ამ გასასვლელზე გადის. ციხეს დასავლეთით 1 კმ-ში ჩამოუდის მდ. მუნჩია.

უშუალოდ იმ მთაზე მოხვედრა, რომელზეც ციხეა აშენებული, დასავლეთის და ჩრდილოეთის მხრიდან არის ყველაზე ადვილი, სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან მთის კალთები შედარებით ციცაბოა და ამ მხრიდან ციხეზე მოხვედრა ძნელია.

ციხე ძლიერ არის დანგრეული და მისი სრული გეგმარების დადგენა ჭირს. შემორჩენილია მხოლოდ მისი დასავლეთ გალავანი, ასევე ამ გალავნის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ორი კოშკის ნაშთებიც, რომლებიც 1-2 მ. დონემდეა დანგრეული. აღნიშნული გალავნის ხაზი სიგრძეში სრულად არის შემორჩენილი და 22.5 მეტრს აღწევს, სისქე - 1.10 მ-ს. ჩრდილოეთ დაბოლოებაზე ეს გალავანი ერთვის ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხის კოშკის დასავლეთ კედელს, ანუ ფაქტიურად კოშკის ეს კედელი დასავლეთ გალავნის ჩრდილო ნაწილის ფუნქციასაც ასრულებს. დასავლეთ

გალავნის სამხრეთ დაბოლოება კი 100⁰-იანი კუთხით მომრგვალებულად უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 5.70 მ-ის გავლის შემდეგ მიწაში იკარგება.

ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კოშკი ოთხკუთხა ფორმისაა, თუმცა მისი კედლები სხვადასხვა სიგრძისაა და შესაბამისად, კოშკს მართკუთხა ფორმა არ აქვს. ზომები: ჩრდილოეთ კედელი - 5.70 მ. აღმოსავლეთის - 5.30 მ. სამხრეთის - 5.30 მ. დასავლეთის - 5.50 მ. ეს კოშკი 1 მ. სიმაღლეზეა შემორჩენილი, კედლების სისქე 1.10 მ-ს აღწევს. აღწერილი კოშკის დასავლეთ კედლიდან (ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან 40 სმ-ში) გამოდის 1 მ სისქის კედელი დასავლეთ (ციხის გარეთ) მიმართულებით და 1.5 მ გავლის შემდეგ მიწაში იკარგება. ასევე კოშკის აღმოსავლეთ კედლიდან (ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხიდან 90 სმ-ში) გამოდის ჩრდილოეთ გალავანი, რომელიც 4 მეტრის გავლის შემდეგ 20⁰-ით უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 3 მეტრში მიწაში იკარგება.

ციხის შემორჩენილი, სამხრეთ-დასავლეთ მომრგვალებული კუთხის, სამხრეთით (ანუ ციხის ტერიტორიის გარეთ) 5 მეტრში იკვეთება მართკუთხა ფორმის ნაგებობის კვალი, ეს სავარაუდოდ სამხრეთ-დასავლეთ კოშკი უნდა ყოფილიყო, რომელიც გალავანს გარედან ჰქონდა მიდგმული. დღეისათვის ამ კოშკიდან შემორჩენილია სამხრეთის 5.70 მ. სიგრძის კედელი და მისი კუთხეებიდან ჩრდილოეთისკენ (გალავნისკენ) მიმავალი 2 კედელი. მათგან დასავლეთის 2.60 მ სიგრძეზეა შემორჩენილი, აღმოსავლეთის კი 3 მ-ზე. დანარჩენი ნაწილები კი ისე ძლიერ არის დანგრეული, რომ არ იკითხება (ტაბ. XXXII.6).

ზემოთაღწერილი კოშკების და გალავნის გარდა, ციხის შიდა ტერიტორიაზე, მის აღმოსავლეთ ნაწილში მიწის დონეზე სუსტად იკვეთება კიდევ ერთი ნაგებობის კვალი, რომელიც შესაძლოა ყოფილიყო ეკლესია ან რაიმე სხვა დანიშნულების ნაგებობა, იქვე მრავალად ყრია ღარიანი და გვერდებაკეცილი კრამიტისა და აგურის ნატეხები.

როგორც უკვე აღინიშნა, მაჩხომერის ციხიდან შემორჩენილია მხოლოდ დასავლეთ გალავანი და ორი კოშკი, ხოლო დანარჩენი (სამხრეთ, აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ) ნაწილები სრულად არის დანგრეული, ისე, რომ კედლების კვალი მიწის დონეზეც კი არ იკითხება, შესაბამისად, ციხის სრული მოხაზულობის დასადგენად ვიხელმძღვანელებთ მთის წვერის კონტურებით, იმ ვარაუდით, რომ გალავნები სწორედ მთის წვერის კიდეებზე იქნებოდა აგებული, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის გეგმის ამგვარი რეკონსტრუქცია პირობითია და არქეოლოგიური გათხრების ჩატარებამდე მისი ფორმების ზუსტი დადგენა შეუძლებელი.

როგორც ზემოთ ვთქვით, ციხის შიდა ტერიტორიაზე მრავლად არის მიმოფანტული IV-VI სს-ების კრამიტისა და აგურის ფრაგმენტები. არქეოლოგიური მასალის გარდა, ციხის ადრეშუა საუკუნეებში აგებაზე მიუთითებს მისი გეგმარების ტიპი - არასწორხაზოვანი და რელიეფზე მორგებული ფორმები, გალავანში კოშკების ჩაშენების და მიშენების (როგორც შიდა მხრიდან, ისე გარედან) წესი. ასევე, სამშენებლო ტექნიკა - გალავანი ნაგებია უხეშად გათლილი კირქვებით კირის დუღაბზე, რიგების დაცვის გარეშე.

უკვე ავლნიშნეთ რომ, მაჩხომერის ციხეს 300-500 მეტრის რადიუსში მცირე მთები აკრავს გარს, თუმცა, ამის მიუხედავად, ციხიდან ყველა მიმართულებით შესაძლებელია მეტ-ნაკლებად ვრცელი არეალის დაზვერვა: დასავლეთით ვრცელი ხედი იშლება შავი ზღვის სანაპირომდე, ჩრდილოეთით 1.5 კმ-ში მოჩანს მთები, რომელზეც ნასკალუს საგუმაგო კოშკია გამოვლენილი. ციხიდან დასავლეთით და სამხრეთით კი შესაძლებელია მდ. ხობისწყალის ქვედა წელის დაზვერვა, რომელიც ციხეს აღმოსავლეთიდან 2 კმ-ში, ხოლო სამხრეთიდან 5 კმ-ში ჩამოუდის. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ჩანს, შუა საუკუნეებში მდ. ხობისწყალზე და მდ. ჭანისწყალზე, რომლებიც ერთმანეთს მაჩხომერის ციხიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 4 კმ-ში უერთდებიან, მეტად მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სტრატეგიული დანიშნულების გზები გადიოდა, რასაც ამ ორი მდინარის გასწვრივ სხვადასხვა მონაკვეთებზე აღმოჩენილი არაერთი ციხესიმაგრე ადასტურებს - სკური, ჭაქვინჯა და ძველი ხიბულა მდ. ჭანისწყალზე. ხომაკირდეს, ხორშის და ჯახუთის ციხეები კი მდ. ხობისწყალზე.

მიუხედავად იმისა, რომ მაჩხომერის ციხე ხობისწყალის აუზთან ახლოს მდებარეობს, ჩვენი აზრით, ამ ციხის მთავარი ფუნქცია მის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლი უნდა ყოფილიყო. როგორც უკვე აღინიშნა, მაჩხომერისაგან ჩრდილოეთით მაღალ მთაზე მდებარეობს ნასკალუს საგუმაგო კოშკი, რომელიც თავის მხრივ, მისგან ჩრდილოეთით 1.1 კმ-ში მდებარე ყურუმულიას ციხიდან შეძლებდა სიგნალის მიღებას და გადაცემას მაჩხომერის ციხისათვის. ასევე, სიგნალის გამოყენება შესაძლებელი იქნებოდა უკუმიმართულებით - მაჩხომერი-ნასკალუ-ყურუმულია, მითუმეტეს, რომ მაჩხომერის ციხის სამხრეთი კოშკიდან შესაძლებელი იქნებოდა მდ. ხობისწყალის ქვემო წელის და მასზე გამავალი გზის კონტროლიც. ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კოშკი კი, უპირველს ყოვლისა სწორედ

ნასკალუს საგუშაგოსთან ვიზუალური კავშირის დამყარებისთვის იქნებოდა განკუთვნილი.

ნასკალუს „ჯიხა“

მდებარეობს სოფ. პირველი მაისის ჩრდილოეთ მონაკვეთში, ჯახუთის უბანში, მთის წვერზე, რომელსაც ნასკალუ ჰქვია (სავარუდოდ მეგრულად ნიშნავს ადგილს, სადაც ერთ დროს სკა იყო). მთიდან დასავლეთით 600 მ-ში ჩამოედინება მდ. მუნჩია (GPS კოორდინატები: N42 21.505 E41 52.883. სიმაღლე: 168 მ.).

ნასკალუს „ჯიხა“ წარმოადგენს არაწესიერი წრის ფორმის ნაგებობას. ზომები: გარე დიამეტრი - 7.30 მ. შიდა - 4.30 მ (სამხ-ჩრდ. ხაზზე). მინიმალური გარე დიამეტრი - 6.80 მ. შიდა - 4.80 მ (დას-აღმ). კედლის სისქე სხვადასხვა - 1-1.5 მ. (ტაბ. XXXIII.1).

ნაგებობა, თავისი ფორმით და ზომით, ძლიერ წააგავს კოშკს. მის გარშემო რაიმე სახის სხვა ნაგებობის ნაშთს ვერ მივაკვლიეთ, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს საგუშაგო კოშკთან. ამ მოსაზრებას ამყარებს ის ფაქტიც, რომ კოშკი მეტად მაღალ და რთულად მისასვლელ მთაზეა აგებული. კოშკის ზომებიდან გამომდინარე, ის ვერ იქნებოდა რომელიმე მთავრის რეზიდენცია, რომელიც შეიძლება დაცვის მიზნით ძნელად მისადგომ ადგილას აეშენებინათ, როგორც მაგალითად ოსინდალეს ციხე. ასევე ნასკალუს კოშკი, მისი მიუდგომელი მდებარეობიდან გამომდინარე, ვერ იქნებოდა საბაჟო პუნქტი, რომელსაც კონტროლი უნდა გაეწია მის სიახლოვეს მოძრავი სავაჭრო ქარავნებისთვის. შესაბამისად, რჩება ერთადერთი ვარიანტი, რომ ეს საგუშაგო პუნქტია, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს მის ჩრდილოეთით 1.1 კმ-ში მდებარე ყურუმულის და სამხრეთით 1.7 კმ-ში მდებარე მაჩხომერის ციხეებს.

ნასკალუს კოშკი დღეისათვის ძლიერ არის დანგრეული. ყველაზე უკეთ შემორჩენილია მისი ჩრდილოეთ კედლის ფრაგმენტი 1 მ. სიმაღლეზე. კოშკის კედლები ნაშენებია უხეშად გათლილი კირქვებისგან, რიგების დაცვის გარეშე, კირის დულაბზე. კოშკის შიდა სივრცე მთლიანად ამოვსებულია ჩამონგრეული ქვებით, ნაშალი ქვები დიდი რაოდენობით ყრია კოშკის გარეთაც (ტაბ. XXXIII.2).

სამწუხაროდ, კოშკის ტერიტორიაზე კერამიკული ნატეხების აღმოჩენა არ მოხერხდა. ჩვენი აზრით, კოშკის დათარიღებისთვის გასათვალისწინებელია, როგორც მისი სამშენებლო ტექნიკა (კირქვა კირის დულაბზე), ისე მისი მდებარეობა -

გამომდინარე იქედან, რომ კოშკი თავისი მდებარეობით დაკავშირებულია მაჩხომერის და ყურუმულიას ციხეებთან, მისი ქრონოლოგიის განსაზღვრა შესაძლოა მოხდეს ამ ორი ციხის კონტექსტში, რომლებიც თავის მხრივ კარგად თარიღდება IV-VI სს-ით.

ყურუმულიას ციხე

ციხე მდებარეობს ხობის რაიონის, სოფ. პირველ მაისის, უბან ყურუმულიაში, ქვის თანამედროვე კარიერთან, მდინარეების მუნჩიას და ჩხაიას შეერთების ადგილზე, მდ. მუნჩიას მარჯვენა სანაპიროზე არსებულ მცირე, მაგრამ მეტად ციცაბო და მაღალ ბორცვზე (GPS კოორდინატები: N42 22.072 E41 52.795. სიმაღლე: 80 მ.). ციხის ტერიტორიას, სამი მხრიდან 50-100 მეტრის რადიუსში, მცირე მთები ეკვრის გარს, მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთით იშლება ვიწრო ხედი მთებს შორის, ამ მხარეს ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვა შესაძლებელი შავ ზღვამდე.

ციხის ასაშენებლად მეტად მოხერხებული ადგილია შერჩეული. ბორცვს ჩრდილოეთის და დასავლეთის მხრიდან მდ. ჩხაია ჩამოუდის, ხოლო აღმოსავლეთიდან მდ. მუნჩია. თავად ბორცვიც, როგორც უკვე აღინიშნა, ყველა მხრიდან მეტად ციცაბოა (ტაბ. XXXIII.3). მეტ-ნაკლებად ადვილად, ციხეზე მოხვედრა სამხრეთ-დასავლეთ მხრიდან არის შესაძლებელი, თუმცა აქაც საკმაოდ დამრეცი ფერდობის ავლაა საჭირო.

ციხის გარშემო ტერიტორია დაფარულია ხშირი მცენარეული საფარით, ისე, რომ მისი მიმდებარე ტერიტორიების დათვალიერება არ ხერხდება. დღეისათვის ბორცვის თავზე შემორჩენილი ოთხკუთხა ფორმის ნაგებობის ნაშთი. როგორც უკვე აღინიშნა მის გარშემო ციცაბო კალთებია და იმ შემთხვევაში, თუ ის ციხის კოშკია, მაშინ ციხის გალავნები ბორცვის ძირში უნდა ყოფილიყო აშენებული, რაც მეტად საინტერესო სურათს იძლევა - გამოდის, რომ ციხის კოშკს და გალავნებს შორის სიმაღლეში სხვაობა დაახ. 20 მეტრს აღწევდა, რაც ასეთი მცირე ფართობის ციხისთვის მეტად საკვირველია. შესაძლოა დავუშვათ, რომ ციხე მხოლოდ მისი შემორჩენილი, ბორცვის წვერზე მდგარი ოთხკუთხა ნაგებობისგან შედგებოდა და მის გარშემო დამატებითი გალავანი არ იყო აშენებული.

შემორჩენილი ნაგებობა ასევე ძლიერ არის დაზიანებული - მისი აღმოსავლეთ კედელი სრულად არის დანგრეული, ისე რომ მისი კვალი მიწის დონეზეც არ იკითხება, დანარჩენი კედლებიც ნაწილობრივ არის შემორჩენილი 2-7 მეტრის სიმაღლეზე. ნაგებობის სავარაუდო ზომებია: 8.5 მ (სამხ-ჩრდ) X 10 მ (დას-აღმ).კედლის სისქე 1.50 მ-ს

აღწევს (ტაბ. XXXIII.4). საინტერესოა, რომ კედლების როგორც საფასადო წყობები, ისე მათი შიდა სივრცეები, ნაშენებია მხოლოდ კირქვებით კირის დულაბზე. საკვირველია, რომ ციხიდან 50-ოდე მეტრში მდინარე ჩამოედინება და შესაძლებელი იქნებოდა რიყის ქვის გამოყენებაც. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქვას ციხის მშენებლები ადგილზევე (ციხის ბორცვზე) მოიპოვებდნენ და შესაბამისად, მდინარიდან რიყის ქვის ამოტანა აღარ დასჭირდათ. საფასადე წყობები ნაგებია რიგების დაცვით, კარგად გათლილი კირქვებით. ზოგ შემთხვევაში რიგებში (ერთის გამოტოვებით) მართკუთხა ფორმის ქვები დაწყობილია ვერტიკალურად, რაც კედლებს ორიგინალურ შესახედაობას სძენს (ტაბ. XXXIII.5).

კოშკის შიდა ფართობი მთლიანად ამოვსებულია მიწით და ჩამონგრეული კედლებით. დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედლებში იკვეთება ქვებით ამოშენებული ნახევარწრიული ფორმის, 60 სმ სიგანის თალები, რომლებიც დღეისათვის მიწიდან 50-60 სმ სიმაღლეზე ფიქსირდება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა დღემდე მიწის ზემოთ შემორჩენილი კედლები კოშკის მეორე სართულის ნაშთებს წარმოადგენდეს, ხოლო გამოვლენილი თალები პირველ სართულზე შესასვლელი კარების ზედა ნაწილებს.

ყურუმულიას ციხე IV-VI სს-ებში უნდა იყოს აგებული. ამის თქმის საფუძველს იძლევა, ციხის მდებარეობა და სამშენებლო ტექნიკა, რაც ზოგადად ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეებისთვის არის სახასიათო. სოფ. პირველი მაისი მკვიდრს, არმაზ ბუკიას, რამოდენიმე წლის წინ, ციხის ტერიტორიაზე აღმოუჩენია რკინის ისრისპირები (გ. ჩიტაია. გვ. 90), რომლებიც IV-VI სს-ებით თარიღდება და დღეისათვის ხეთის საბრძოლო დიდების და მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია დაცული (ტაბ. XXXIII.6). გარდა ამისა ციხის გარშემო (50-100 მ რადიუსში) არსებულ ყანებში ვლინდება ადრეშუა საუკუნეების ხანის კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები.

ყურუმულიას ციხის ფუნქცია, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ადვილად იკვეთება. ციხე მდ. მუნჩიას ვიწრო ხეობის სამხრეთ-დასავლეთ გამოსასვლელს კეტავდა და აკონტროლებდა. ამ ხეობას ზემოთ (ჩრდილოეთით) თუ ავუყვებით, მოვხვდებით სოფ. აბასთუმანში. საინტერესოა, რომ დღემდე ყურუმულიას ციხიდან სოფ. აბასთუმანამდე ორი ერთმანეთის პარალელური გზა გადის, - ერთი, მდ. მუნჩიას ხეობაში და მეორე მის გვერდითა (დასავლეთ ხეობაში). საბოლოოდ, ორივე ეს ხეობა გამოდის და იმლება სწორედ ყურუმულიას ციხესთან, გამომდინარე აქედან,

ექვგარეშეა, რომ ეს ციხე ამ ორ ხეობაზე მდებარე გზას კეტავდა. აღნიშნულ გზას, რომელიც ვიწრო ხეობებზე გადის, სოფ. აბასთუმნიდან კიდევ უფრო ჩრდილოეთით თუ გავუყვებით აბასთუმნიდან 5 კმ-ში მოგვიწევს მდ. ჯუმის გადაკვეთა და კიდევ 5 კმ-ის გავლის შემდეგ (ამჯერად ვაკე ადგილებში) ქ. ზუგდიდში მოვხვდებით. იქედან კი მოკლე გზით შესაძლებელია დღევანდელი სამეგრელო-აფხაზეთის ადმინისტრაციულ საზღვრის იმ მონაკვეთამდე მიღწევა, სადაც სათანჯოს ციხე მდებარეობს.

საგულისხმოა, რომ ხეობის ჩაკეტვისა და კონტროლის გარდა, ყურუმულიას ციხეს უნდა შეეთავსებინა საგუმაგო-სათვალთვალო ციხის ფუნქციაც. როგორც მაჩხომერის ციხის და ნასკალუს კოშკის განხილვისას აღინიშნა, მაჩხომერის ციხიდან სიგნალი გადაეცემოდა ნასკალუს კოშკს და ამ უკანასკნელიდან კიდევ უფრო ჩრდილოეთით ყურუმულიას ციხეს, ან უკუმიმართულებით - ყურუმულია-ნასკალუ-მაჩხომერი. სავარაუდოა, რომ უფრო ეფექტურად სწორედ ეს უკანასკნელი მიმართულება იმუშავებდა - ყურუმულიას სიახლოვეს ხეობიდან გამოსული მტრის მოძრაობის და მისი, სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონებში, სავარაუდო მოხვედრის შესახებ ინფორმაცია ყურუმულიას ციხიდან შესაძლოა, გადაეცათ ნასკალუს კოშკის გუმაგებისთვის, ხოლო ამ უკანასკნელთ მაჩხომერის ციხის მეციხოვნეებისთვის.

ჯახუთის ციხე

ციხე მდებარეობს, სოფ. პირველი მაისის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში არსებულ უბან ჯახუთში, ერთ-ერთი მაღალი ბორცვის ჩრდილოეთ დაბოლოებაზე, ადგილობრივი მკვიდრის, თენგიზ კვიციანიას ეზოში (GPS კოორდინატები: N42 21.560 E41 54.600. სიმაღლე: 70 მ.).

ციხემდე მიღწევა მხოლოდ დასავლეთ მხრიდან არის შესაძლებელი. დანარჩენი სამი მხრიდან ციხის ტერიტორიას ციცაბო ფერდობი და ხევი აკრავს გარს, რაც ამ მხარეებიდან ციხემდე მიღწევას ფაქტიურად გამორიცხავს.

ციხის უმეტესი ნაწილი დანგრეულია. შემორჩენილია ორი კოშკის და გალავნის ნაშთები. გალავანი გეგმაში წრიული ფორმისაა, მის დასავლეთ მონაკვეთში ჩაშენებული ყოფილა კოშკი, ისე, რომ მისი უმეტესი ნაწილი გარეთ არის დარჩენილი (ტაბ. XXXIV.1). კოშკი მართკუთხა ნაგებობაა - შემორჩენილია მისი ჩრდილო, სამხრეთ და დასავლეთ კედლები (3-4 მ. სიმაღლეზე), ხოლო აღმოსავლეთ კედელი მორღვეულია, კოშკის შიდა სივრცე ამოვსებულია ჩამონგრეული კედლების ფრაგმენტებით. კოშკის

გარე ზომებია - 8.5 მ (სამხ-ჩრდ) X 10 მ (დას-აღმ). კოშკი ნაგებია უხეშად გათლილი კირქვებით, კირის დულაბზე. კირქვა გამოყენებულია, როგორც საფასადე, ისე შიდა რიგების ამოსაყვანად. კოშკის ძლიერ დაზიანების გამო, კედლების სისქე არ დგინდება.

ციხის გალავნის ბოლოები აღნიშნულ კოშკს ჩრდილოეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილებში ერთვის. კოშკის ჩრდილოეთ კედლიდან გამომავალი გალავანი (ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხიდან 3.20 მ-ში) მიემართება ჩრდილოეთისკენ მცირე დახრილობის დაღმართზე, 9 მეტრის გავლის შემდეგ ეს კედელი 20⁰-ით უხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და 17 მეტრის გავლის შემდეგ კი 80⁰-ით უხვევს და 13.5 მეტრის სიგრძეზე მიემართება აღმოსავლეთისკენ. აქ აღწერილი გალავნის მონაკვეთი ნაშენებია კლდის ფლეთილი ქვით კირის დულაბზე. კედლის სისქე 1 მ-ია. აღწერილი გალავნის, პირველი 9 მეტრიანი მონაკვეთი მიწის დონეზეა დანგრეული, ხოლო დანარჩენი ნაწილი 0.5 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი.

გალავნის ზემოთაღწერილი ნაწილი წარმოადგენს ციხის დასავლეთ ნაწილის ერთადერთ მონაკვეთს, საიდანაც შესაძლებელი იყო ციხეზე მოხვედრა. შესაბამისად, ციხის ეს მონაკვეთი გამაგრებული იყო ორი კოშკით (იხ. ქვემოთ) და აღწერილი გალავნით. განსხვავებული სურათია ციხის გალავნების ჩრდილო-აღმოსავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ პერიმეტრზე - აქ ციხის შიდა ეზოს შემოსაზღვრავად გამოყენებულია დიდი ზომის ნახევარწრიული ფორმის კლდის ქვის ლოდები (ტაბ. XXXIV.2). ასეთი ლოდების რიგი იწყება ზემოთაღწერილი გალავნის 13.5 მ-იანი მონაკვეთის აღმოსავლეთ დაბოლოებიდან - დაწყებული აქედან ლოდების რიგი მიემართება სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ ტეხილი ხაზით და 28.5 მეტრის გავლის შემდეგ მთის წვერის აღმოსავლეთ კიდესთან წყდება. ზედაპირული დაკვირვებით ჩანს, რომ ამ მონაკვეთზე მიწა მორღვეულია და შესაბამისად, აქ მდგარი ლოდები ხევშია ჩაცვნილი. ამ, ლოდების გალავნის ჩაქცეული მონაკვეთი მთის წვერის მთელ აღმოსავლეთ კიდეს გაყვება 21 მეტრზე და ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხიდან გრძელდება დასავლეთისკენ 39 მეტრზე - ამ მონაკვეთზეც გალავნის კედლები დიდი ლოდებით არის ნაშენები. კედლის ეს ნაწილი ზემოთ აღწერილ დასავლეთ კოშკის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს უერთდება აღმოსავლეთიდან.

ცალკე უნდა განვიხილოთ ჯახუთის ციხის აღმოსავლეთ მონაკვეთის კედლების სამშენებლო ტექნიკა. პირველ რიგში ყურადღება მისაქცევია შუა საუკუნეებისთვის სრულიად უცხო სამშენებლო წესი, როდესაც კედლების ამოსაყვანად მშენებლები

იყენებენ დიდი ზომის ლოდებს. ლოდები საკმაოდ სქელია (20-30 სმ) ხოლო ფორმით უახლოვდება ნახევარწრეს - ასეთი ფორმაც რა თქმა უნდა გამოთლის შედეგად არის მიღებული. საერთო ჯამში ეს ლოდები ასე შეიძლება აღიწეროს 2-3-4 მეტრის სიგრძის, 1.5 მ. სიმაღლის და 30 სმ სისქის ნახევარწრიული ფილები, რომლებიც ვერტიკალურად არის დაყენებული ერთმანეთის გასწვრივ, ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ პერიმეტრის შემოსაფარგლად. რიგ შემთხვევაში ეს ფილები ერთმანეთზე მიტყუპებულადაც დგას, რაც კედლის სისქეს დაახ. ნახევარ მეტრამდე ზრდის (ტაბ. XXXIV.3).

როგორც უკვე აღინიშნა, მშენებლობის ასეთი წესი (დიდი ზომის ფილები) სრულიად უცნობია დასავლეთ საქართველოს ძეგლებისთვის და განსაკუთრებით კი შუა საუკუნეების პერიოდისათვის. თუმცა ციხის ტრადიციული ტექნიკით ნაშენი დასავლეთ კოშკი გვაფიქრებინებს, რომ საქმე შუა საუკუნეების ციხესთან გვაქვს. დღეს გადაჭრით ვერ ვიტყვით, თუ რატომ გამოიყენა ციხის ამშენებელმა ასეთი დიდი ზომის ფილები ციხის ეზოს შემოსაზღვრელად, მით უმეტეს, რომ როგორც ჩანს ეს ფილები დამუშავებულია და მისი ფორმები (ნახევარწრიული) ბუნებრივად არ უნდა იყოს წარმოშობილი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი ზომის ფილების მოტანა სხვა, თუნდაც ახლო მანძილიდან მეტად გაჭირდებოდა, შესაბამისად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ლოდები იქვე ადგილზე, მთის წვერზეა მოჭრილი ბუნებრივი ქანებიდან. რაც შეეხება ამ ფილების დანიშნულებას, პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ მწკრივში დალაგებული ეს ფილები თავის დროზეც ერთ რიგად იქნებოდა დაწყობილი და მათი წრიული ფორმიდან და სისქიდან გამომდინარე მასზე მეორე რიგად სხვა ფილები ვერ დალაგდებოდა, შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ „ფილების კედელს“ მხოლოდ და მხოლოდ ღობის ფუნქცია ექნებოდა ანუ თუკი იმას დავუშვებთ, რომ ციხის ამშენებლებმა ტრადიციული კედლების აშენებაზე უფრო იოლად ასეთი ფილების გამოყენება მიიჩნიეს, უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ ეს ფილები უბრალოდ ციხის იმ ტერიტორიის შემოსაფარგლად გამოიყენეს, საიდანაც ციხეზე მოხვედრა შეუძლებელი იქნებოდა - როგორც უკვე აღინიშნა ჩრდილო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხრიდან ციხის ტერიტორიას ციცაბო ხევები და ფერდობი ეკვრის გარს, - სწორედ ამ პერიმეტრზე ფიქსირდება „ფილების კედლები“ ხოლო ციხის დასავლეთ მონაკვეთი საგანგებოდ ყოფილა გამაგრებული ორი კოშკით და კირის დუღაბზე ნაშენები კლდის ფლეთილი ქვის გალავნით.

ზემოთნახსენები მეორე კომპი ციხის მთავარი კომპიდან დასავლეთით 4 მეტრში მდებარეობს. ის ძლიერ, მიწის დონეზეა დანგრეული და შესაბამისად, ფორმების დადგენა ჭირს. სავარაუდოდ ის კვადრატული ფორმის უნდა ყოფილიყო (7მX7მ). საინტერესოა, რომ მისი აღმოსავლეთ კედელი და პირველი კომპის დასავლეთ კედელი ერთმანეთთან შეერთებულია 80 სმ-იანი სისქის კედლით. სამწუხაროდ ამ კომპის ძლიერი დაზიანების გამო, ზუსტად ვერ ვიტყვით თუ რა დანიშნულებით აშენდა ეს კომპი პირველი კომპიდან 4 მეტრში და რა ფუნქციას ასრულებდა.

ჯახუთის ციხეს მეტად სტრატეგიული ადგილი უკავია. მთის ძირში, რომელზეც ციხეა აშენებული, ერთმანეთს უერთდება ორი დიდი მდინარე - ხობისწყალი და ჭანისწყალი. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამ ორი მდინარის აუზში არაერთი ციხესიმაგრეა გამოვლენილი (სკური, ჭაქვინჯა და ძველი ხიბულა მდ. ჭანისწყალზე. ხომაკირდეს და ხორშის ციხეები კი მდ. ხობისწყალზე) და შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ძველ დროში, ორივე მდინარის გასწვრივ სამეფოსთვის მეტად მნიშვნელოვანი გზები გადიოდა, რომლებიც შესაძლოა, სწორედ ჯახუთის ციხის სიახლოვეს, ამ ორი მდინარის შეერთების ადგილას კვეთდა ერთმანეთს და შემდეგ უფრო სამხრეთით გრძელდებოდა. ციხიდან საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლია შესაძლებელი, როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ისე სამხრეთ მიმართულებით ანუ სწორედ აღნიშნული ორი მდინარის აუზებისკენ. რაც კიდევ უფრო ამყარებს იმ არგუმენტს, რომ ჯახუთის ციხიდან რომელიღაც მნიშვნელოვანი გზის კონტროლი ხორციელდებოდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ, ყველაზე უკეთ დაცულ ნაწილში, მიწის დონეზე იკითხება კიდევ ერთი ნაგებობის კვალი (დაახლოებითი ზომები 7მX9მ), რომელიც შესაძლებელია იყოს ან სასახლე ან ეკლესია (ნაგებობის ნაშთი დას-აღმ ორიენტაციისაა), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ციხე შესაძლოა, რომელიმე მთავრის რეზიდენციაც ყოფილიყო, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ სამხედრო-საფორტიფიკაციო თვალსაზრისით, ციხე ისეთ მიუვალ ადგილას არის აშენებული, რომ იქედან შეუძლებელი იქნებოდა ბარში მოძრავი მტრის რაზმის შეჩერება ან წინააღმდეგობის გაწევა. ჯახუთის ციხის ამშენებელმა აქცენტი უპირველეს ყოვლისა სწორედ მის მიუვალობაზე და დაცულობაზე გააკეთა და არა რომელიმე გზის ჩაკეტვაზე ან მტრის შეფერხებაზე.

ძველი ხიბულას ციხე

ციხე მდებარეობს ხობის რაიონის სოფ. ძველი ხიბულის ცენტრში, ერთ-ერთი მაღალი ბორცვის აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე, მდ. ჭანისწყალის მარჯვენა სანაპიროზე (GPS კოორდინატები: N42 26.586 E41 58.824. სიმაღლე: 127 მ.).

ციხეზე მოხვედრა მხოლოდ დასავლეთ ნაწილიდან არის შესაძლებელი, ხოლო დანარჩენი სამი მხრიდან ციხეს ციცაბო ფერდობები ეკვრის გარს.

აღნიშნული ბორცვის ზედაპირი მოსწორებულია. მისი უმეტესი ფართობი მოქცეულია გვიანშუა საუკუნეების რიყის ქვით ნაგები გალავნით. ხოლო ბორცვის უკიდურეს აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე, სადაც მცირედ შემაღლებული ტერასაა მოწყობილი, დგას კლდის ქვით ნაგები ოთხკუთხა კოშკი, რომელსაც გარშემო უვლის იმავე სამშენებლო მასალით ნაგები წრიული გალავანი (ციხის საერთო ზომები: 40 მ X 65 მ). საერთო ჯამში ბორცვის თავზე მინიმუმ ორი სამშენებლო ფენა იკვეთება (ტაბ. XXXV.1). ზემოთ ნახსენები რიყის ქვის გალავანი ძლიერ არის დანგრეული - მისი ჩრდილოეთ პერიმეტრი 1 მ სიმაღლეზეა შემორჩენილი, სამხრეთის კი - მთლიანად ჩაქცეულია ფერდობში, ისე რომ კედლის მოზრდილი ფრაგმენტები (4-5 მ) ფერდობის ძირში ყრია. რაც შეეხება ამ გალავნის დასავლეთ მონაკვეთს - ის სრულად არის დანგრეული და მისი კვალი არც ბორცვის კიდეზე და არც ფერდობზე არ ჩანს. აღნიშნული გალავანი ნაგებია რიყის ქვებით კირის დუღაბზე, კედლის სისქე 1.10 მ-ს აღწევს. ამ გალავნის შიგნით მოქცეულია იმავე ტექნიკით ნაშენები ორი ნაგებობის კვალი. ერთი მათგანი ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარეობს და წარმოადგენს თაღოვანი გადახურვით შესრულებულ ერთოთახიან წაგრძელებული ფორმის ნაგებობას (5.90 მ. X 10 მ.), სავარაუდოდ სასახლეს (ტაბ. XXXV.2). ციხის ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში კი დას-აღმ ორიენტაციის ნაგებობის მცირე ნაშთია შემორჩენილი (ჩრდილოეთ კედელი, დასავლეთ და აღმოსავლეთ კედლების ფრაგმენტები), რომელიც შესაძლოა ეკლესიას წარმოადგენდეს (ტაბ. XXXV.3). როგორც უკვე აღინიშნა, ზემოთაღწერილი რიყის ქვით ნაგები გალავანი და მის შიგნით მოქცეული ორივე ნაგებობა სამშენებლო ტექნიკიდან გამომდინარე გვიანშუა საუკუნეებით (XVI-XVIII სს) თარიღდება.

ჩვენი საკვლევი თემისათვის უფრო მეტად ყურადღებამისაქცევია, ბორცვის აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე შემორჩენილი კოშკი გალავნით, რომლის სამშენებლო წყობა სწორედ IV-VI სს უნდა განეკუთვნებოდეს.

აღნიშნული კომპლექსი (კომპი და გალავნი) ნაგებია კარგად გათლილი საშუალო ზომის (40X60 სმ, 50X80 სმ) კლდის კვადრებით. ერთი შეხედვით ეს სამშენებლო მასალა თავისი სტრუქტურით შირიმის ქვას მოგვაგონებს (ის მეტად მყიფეა), თუმცა წონით აშკარად აღემატება შირიმის ქვას და შესაბამისად, სავარაუდოდ, საქმე უნდა გვქონდეს გამოქარულ კლდის ქვასთან (ტაბ. XXXV.4). კომპი მართკუთხა ფორმისაა და დახრილია სამხ-დას - ჩრდ-აღმ ხაზზე, ზომები: 7 მ. X 7.60 მ. კომპი ზედა სართულებზე ოდნავ ვიწროვდება. სიმაღლეში კომპი 7 მეტრს აღწევს და შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ის სამ სართულიანი მაინც უნდა ყოფილიყო (ტაბ. XXXV.5). კომპის შიდა სივრცე დღეისათვის ქვებით არის ამოვსებული. შესასვლელი იკითხება ჩრდილო-დასავლეთ კედლის ზედა დაბოლოებაზე. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კომპს დამატებული აქვს რიყის ქვის რიგები (ტაბ. XXXV .6), რაც გვიანდელ მშენებლობას უნდა წარმოადგენდეს (XVI-XVIII სს).

აღწერილ კომპს ჩრდილო, დასავლეთ და სამხრეთ მხრიდან 7-8 მეტრის რადისუმი გარს ეკვრის იმავე ტექნიკით ნაშენები წრიული გალავანი, რომელიც სამწუხაროდ მხოლოდ 2 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი, თუმცა საფიქრებელია, რომ აშენების დროს მას მეტი სიმაღლე ექნებოდა. ისევე როგორც კომპს, ამ გალავანსაც რიყის ქვის კედელი აქვს დაშენებული. გალავნის კედლების სისქე 1.5 მ-ს აღწევს. გალავნის შემორჩენილი ნაწილის გარშემოწერილობა 26.50 მ-ს აღწევს.

ძველი ხიბულას ციხის ქრონოლოგიის განსაზღვრისათვის პრიორიტეტს მისი სამშენებლო ტექნიკა, გეგმარება და მდებარეობა წარმოადგენს. როგორც უკვე აღინიშნა ციხეზე ორი სამშენებლო ფენა ფიქსირდება - ერთი გვიანშუა საუკუნეების, რომელიც რიყის ქვის გალავნით, სასახლის და სავარაუდოდ ეკლესიის ნაშთით არის წარმოდგენილი, ხოლო მეორე - ბორცვის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში მდგარი საშუალო ზომის კვადრებით ნაგები კომპი წრიული გალავნით. სწორედ ეს უკანასკნელი უნდა წარმოადგენდეს ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალ ერთ-ერთ ციხეს. მისი სამშენებლო ტექნიკა, გეგმარება (წრიული გალავანი, შუაში მდგარი ოთხკუთხა კომპით) და მდებარეობა (მთის ქიმზე, ძნელად მისადგომ ადგილას, საიდანაც ვრცელი ტერიტორიების დაზვერვაა შესაძლებელი) სწორედ ეგრისის სამეფოს ციხეებისათვისაა სახასიათო. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ კოტიანეთის, ეკის, სკურის და სხვა ციხეები.

ძველი ხიბულას ციხის ფუნქციის განსაზღვრისას, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს მისი მდებარეობა: ის აშენებულია ერთ-ერთი მაღალი ბორცვის აღმოსავლეთ დაბოლოებაზე და შესაბამისად, მისი საკონტროლო არეალიც ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ვრცელდება. აქვე ყურადსაღებია ის ფაქტი, რომ მთას, რომელზეც ციხე მდებარეობს, აღმოსავლეთიდან 700 მეტრში ჩამოუდის მდინარე ჭანისწყალი, რომელიც როგორც ჩანს, ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ მეტად მნიშვნელოვან საგზაო არტერიას წარმოადგენდა. ამის თქმის საფუძველს იძლევა ამ მდინარის მიმდებარედ გამოვლენილი რამოდენიმე ციხესიმაგრე: სკური, ჭაქვინჯა, ძველი ხიბულა და ჯახუთი (ეს უკანასკნელი მდ. ჭანისწყალის და ხობისწყალის შესართავთან მდებარეობს). აღნიშნული გზა, სავარაუდოდ, გადმოდიოდა სვანეთიდან, მდ. ჭანისწყალის სათავიდან მოყოლებული ვიწრო ხეობით და გამოდიოდა სკურის ციხესთან, შემდეგ კი მიემართებოდა სამხრეთ-დასავლეთისკენ. ამ მიმართულებით გზის უსაფრთხოებას ზემოთ ჩამოთვლილი ციხეები უზრუნველყოფდნენ. აქვე, გამორიცხული არ არის, რომ ძველი ხიბულას ციხიდან კვამლის და ცეცხლის მეშვეობით შესაძლებელი იქნებოდა სიგნალის გადაცემა, ჩრდილოეთით ჭაქვინჯას ციხისთვის და სამხრეთით ჯახუთის ციხისათვის, რაც ამ ციხეებში მდგარ გარნიზონებს მტრის შემოსევის შემთხვევაში მისცემდა დროს მოსამზადებლად და იმავდროულად მშვიდობიანი მოსახლეობის გასახიზნად ან ციხეში შესაყვანად (ძველი ხიბულადან ჭაქვინჯამდე და ჯახუთამდე მანძილი შესაბამისად, 7 და 10 კმ-ია, რაც გაშლილი რელიეფის პირობებში, სავარაუდოდ, იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ ამ ციხეებს შორის კავშირი დამყარებულიყო).

ჭაქვინჯას ციხე

ციხე მდებარეობს ზუგდიდის რაიონის სოფ. ჯიხასკარში, მის სამხრეთ ნაწილში მდებარე ერთ-ერთ მაღალ ბორცვზე (GPS კოორდინატები: N42 30.462 E42 00.786. სიმაღლე: 237 მ.).

ჭაქვინჯას ციხე საფუძვლიანად არის შესწავლილი. იქ არქეოლოგიური გათხრები 1968-69 წლებში აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციამ აწარმოა პ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. შედეგად შესწავლილი იქნა ძეგლის არქეოლოგიური და სამშენებლო ფენები, დადგინდა ციხის გეგმარება, მისი განვითარების ეტაპები და ქრონოლოგია.

როგორც არქეოლოგიური გათხრებით დადგინდა, ციხის ის ნაწილი, რომელიც დღემდე შემორჩენილია და მთის წვერზე დგას, ციტადელს წარმოადგენს, ხოლო ციხის დანარჩენი ნაწილი ვრცელდება ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთით და გაშენებულია ცვალებად რელიეფზე - ციტადელის ჩრდილო გალავნის ცენტრალური ნაწილიდან, იქ სადაც შესასვლელია, გამომავალი კედელი ეშვებოდა ფერდობზე, 50 მეტრის გავლის შემდეგ ბოლოვდებოდა ოთხკუთხა კოშკით. ამ კედლის პარალელურად ციხის შიდა ტერიტორიაზე გამოვლენილია გვირაბი, რომელიც ციტადელს და აღნიშნულ კოშკს ერთმანეთთან აკავშირებდა. კოშკის დასავლეთ კედლიდან დასავლეთ მიმართულებით კიდევ ერთი კედელი გამოდიოდა, რომელიც 40 მეტრის გავლის შემდეგ კვლავ უხვევდა ჩრდილო-დასავლეთ მიმართულებით და აუყვებოდა ფერდობს, ეს მონაკვეთი გრძელდება 150 მეტრზე და ბოლოვდება მართკუთხა ფორმის კოშკით. აღნიშნული გალავნები და კოშკები მხოლოდ ფრაგმენტულად არის გამოვლენილი და ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კონტურიც ამ ფრაგმენტებით იკვრება, ხოლო ციხის დასავლეთ გაყოლებაზე გალავნები სრულად არის დაკარგული და შესაბამისად, ამ ხაზის ზუსტი მიმართულების დადგენა ჭირს (ტაბ. XXXVI.1). პ. ზაქარაის დაკვირვებით, ციხის დასავლეთ გალავანი, სავარაუდოდ, მიემართებოდა რელიეფის კონტურების გასწვრივ, ისე რომ ის ერთმანეთთან აერთებდა ციხის ჩრდილოეთ მართკუთხა კოშკის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს და ციტადელის უკიდურეს სამხრეთ კუთხეს (ზაქარაია 1980: სურ. 4).

ციხის აღნიშნული მონაკვეთი ანუ ე.წ. „ქვედა ციხე“ არქეოლოგიური და სამშენებლო ფენებით XVI ს-ით თარიღდება (ზაქარაია 1980: 32) და შესაბამისად, ჩვენი საკვლევი თემის ქრონოლოგიას ცდება.

ჭაქვინჯას ციხის ციტადელზე, რომელიც მთის წვერზეა განლაგებული, ხუთი სამშენებლო ფენა ფიქსირდება - IV-V სს-ის (გალავნები და კოშკები). IX-XI სს-ის (პალატი), XIII-XIV სს-ის (ეკლესია), XV-XVI და XVII სს-ის (გალავნები და კოშკები) (ზაქარაია 2002: 91-93).

როგორც სამშენებლო ტექნიკის ანალიზმა აჩვენა, IV-V სს-ში აშენებული გალავნები მოიცავდა მთის წვერის დასავლეთ ნაწილს. დღეისათვის ციხის ამ ნაწილში გამოვლენილია კარგად გათლილი ქვებით ნაგები გალავანი, რომელიც გვიანშუა საუკუნეებამდე ასრულებდა ციტადელის ჩრდილოეთ გალავნის ფუნქციას. ამ კედლებზე გვიანდელი ხანის დანაშენებლები არის შემორჩენილი, რომლებიც წვრილი

ქვით არის ნაშენი და ნალესია კირით. ასევე IV-V სს-ის ფენას უნდა განეკუთვნებოდეს ციხის N 2, N 3 და N 4 კოშკები, რომლებშიც ასევე შეინიშნება ადრეული ფენები. ასევე გამოვლენილია N 4 კოშკის სამხრეთ კედლიდან ამავე მიმართულებით გამავალი კედლის ნაშთი, რომელიც პირვანდელი ციხის დასავლეთ გალავანი უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ამ პერიოდის სამხრეთ გალავნის ნაშთი შემორჩენილი არ არის, სავარაუდოდ სამხრეთ გალავანი ადრევე ჩაიქცა დამრეც ფერდობში. აქვე უნდა ითქვას, რომ უკვე IV-V საუკუნეებში ჭაქვინჯის ციხის გალავნები ძირითადად იმეორებდა დღემდე შემორჩენილი ციტადელის კონტურებს ანუ ამავე პერიოდში მომხდარა ციხის გაზრდა აღმოსავლეთ მიმართულებით (ზაქარაია... 1991:155) (ტაბ. XXXVI.2).

ციხის ციტადელი სიგრძეში დაახ. 100 მეტრს აღეწევს - მისი საერთო ფართობი მეოთხედ ჰექტარს შეადგენდა. როგორც უკვე აღინიშნა, ციხის ციტადელში არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილია პალატი და ეკლესია. პალატი სამხრეთ გალავანთან მდებარეობს, ეს არის დას-აღმ ორიენტაციის მართკუთხა ნაგებობა (შიდა ზომები: 7.6X13.2 მ), რომელსაც შესასვლელი ჩრდილოეთ მხრიდან ჰქონია. შიდა სივრცის ცენტრში შემორჩენილია ორი სვეტი, რომლებზეც ალბათ თალები გადადიოდა - პალატი ორ სართულიანი მაინც იქნებოდა. არქეოლოგები მას IX-X სს-ით ათარიღებენ (ზაქარაია 1980: 35). ციხის ეკლესია ციტადელის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში დგას, ეს არის მცირე ზომის (შიდა ფართობი აფსიდის ჩათვლით 8 მ²-ია) დარბაზული ეკლესია, ის გარედან ქვის კვადრებით ყოფილა შემოსილი, სამხრეთის ფასადზე დეკორატიული თალებიც არის გამოყენებული. ეკლესია XIII-XIV სს-ის მიჯნით თარიღდება (ზაქარაია 1980: 36-39).

ჭაქვინჯის ციხისთვის მის ამშენებლებს ისეთი ადგილი შეურჩევიათ, რომ იქედან საკმაოდ დიდი ფართობების დაზვერვაა შესაძლებელი ყველა მიმართულებით. განსაკუთრებით ვრცელი ხედვის არეა აღმოსავლეთ და სამხრეთ მიმართულებებით. ციხიდან მოჩანს როგორც ჩხოროწყუს, ისე ხობის და ზუგდიდის რაიონების დიდი ნაწილი. სამხრეთით მდ. ჭანისწყალის აუზის დაახ. 20 კმ-იანი მონაკვეთის ვიზუალური კონტროლია შესაძლებელი სოფ. ჭკადუაშიდან სოფ. ხიბულამდე.

ერთი პერიოდის ციხესიმაგრეების, ჭაქვინჯას და სკურის, შესწავლის შემდეგ, 1970-80-იან წლებში პ. ზაქარაიამ გამოთქვა ვარაუდი, რომ ეს ორი ციხე მდ. ჭანისწყალის აუზში იმისთვის აშენდა, რომ იქ გამავალი, რომელიღაც მნიშვნელოვანი გზის უსაფრთხოება უზრუნველყო (ზაქარაია 1980: 28-29). იქვე, მკვლევარი დასძენს, რომ

სამწუხაროდ, ასეთი ტიპის ჯაჭვი არ შეინიშნება მდ. ენგურის და ხობისწყალის აუზებში. თუმცა შემდგომ კვლევებში (ზაქარაია ... 1991: 156-158) აღნიშნავს მდ. ენგურის შუა წელზე მდებარე სათანჯოს ციხეს, მაგრამ სამწუხაროდ გამოჩენილ მკვლევარს მეტი ინფორმაცია ზემოთჩამოთვლილი მდინარეების აუზებში მდებარე ციხეებზე არ გააჩნდა. დღეისათვის კი, როგორც ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, არაერთი ციხეა ცნობილი, როგორც ხობისწყალის, ისე ჭანისწყალის ველებზე - სკური, ჭაქვინჯა და ძველი ხიბულა ჭანისწყალზე, ხომაკირდე და ხორში ხობისწყალზე და ჯახუთის ციხე ამ ორი მდინარის შეერთების ადგილას. ამ ციხეთა გამოვლენა და შესწავლა კიდევ უფრო ამყარებს იმ არგუმენტს, რომ აღნიშნულ მდინარეებზე მნიშვნელოვანი გზები გადიოდა. ჭაქვინჯას ციხეს, მისი მდებარეობიდან გამომდინარე უნდა უზრუნველყო მდ. ჭანისწყლის აუზში გამავალი გზის მინიმუმ 10-12 კმ-იანი მონაკვეთის უსაფრთხოება და ვიზუალური კონტროლი. როგორც უკვე აღინიშნა, დღევანდელი სოფ. საჩინოს ადგილას, იქ სადაც მდ. ჭანისწყალს მარჯვენა მხრიდან (ჩრდილოეთიდან) მდ. ინწრა უერთდება საგულვებელია კიდევ ერთი სიმაგრე, რომელიც სავარაუდოდ შუა რგოლს წარმოადგენდა ჭაქვინჯას და სკურის ციხეებს შორის.

ხომაკირდეს ციხე

ციხე მდებარეობს, დაბა ჩხოროწყუს სამხრეთ ნაწილში, უბან “გარახაში,” ადგილს სადაც ციხე დგას, ადგილობრივები ხომაკირდეს უწოდებენ, რაც მეგრულად ხურმის ხეს ნიშნავს. GPS კოორდინატები: N42 29.779 E42 07.897. სიმაღლე: 244 მ.

ციხე, ჩრდილო-სამხრეთის ორიენტაციით, აგებულია წაგრძელებულ გორაზე. მიუხედავად იმისა, რომ გორა არც თუ ისე მაღალია, მას აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხრიდან გარს ციცაბო კალთები აკრავს, ხოლო დასავლეთით ციცაბო ხევია და შესაბამისად, ამ მხრიდან ციხეზე მოხვედრა შეუძლებელი იქნებოდა. ციხიდან ჩრდილო-დასავლეთით 500 მეტრში ჩამოედინება მდინარე ოჩხომური. ყველაზე ადვილი მისადგომი ციხის ტერიტორია ჩრდილოეთის მხრიდან არის და სავარაუდოდ სწორედ აქ იქნებოდა ციხის მთავარი შესასვლელი. გორის წვერი ამ მიმართულებით კიდევ უფრო ჩრდილოეთისკენ გრძელდება 300 მ-ზე და უერთდება მეორე გორაკს, სადაც გვიანშუა საუკუნეების (XVI-XVIII სს) ეკლესიის ნანგრევები აღმოჩნდა.

ციხეს ჩრდილოეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხრიდან გარს ეკვრის ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი, რაც ციხეზე მოხვედრას ამ მხარეებიდან კიდევ უფრო

გართულებდა. თხრილი 3 მ სიგანის და 1.5 მ სიღრმისაა, თუმცა ციხის ფუნქციონირების დროს მისი სიღრმე მეტი იქნებოდა. თხრილის შიდა კედესა და ციხის გალავნებს შორის დაშორება 7-10 მეტრია. მისი სიგრძე 120 მეტრს აღწევს (ტაბ. XXXVII.1).

ციხე ძლიერ არის დანგრეული, თუმცა მისი ფორმების დადგენა მაინც ხერხდება. საერთო სიგრძე (ჩრდ-სამხ) 39 მეტრია, სიგანე - 19 მეტრი. ციხე შედგება ორი კოშკისგან და გალავნისგან (ტაბ. XXXVII.2). ერთი კოშკი მდებარეობს ციხის ჩრდილოეთ კუთხეში და გალავნებშია ჩაშენებული. საფიქრებელია, რომ ის ციხის შესასვლელთან იდგა და ჩრდილოეთ მისადგომებს აკონტროლებდა, ასევე ჭიშკართან მოახლოებული მოიერიშეების მოგერიებაც ძირითადად ამ კოშკიდან უნდა მომხდარიყო. კოშკი ძლიერ არის დაზიანებული, მისი მაქსიმალური სიმაღლე 2 მეტრს აღწევს. გარედან ის კვადრატული ფორმისაა (7.5 მ. X 7.5 მ.) ხოლო შიდა ზომები და ფორმები არ დგინდება - კოშკის კედლები მის შიგნით არის ჩაქცეული. სავარაუდოდ კოშკის შიდა ზომები 3.00 მ. X 3.50 მ. უნდა ყოფილიყო. კოშკი ორიენტირებულია სამხ-აღმ-დან ჩრდ-დას-კენ. კონსტრუქციულად ყველაზე უკეთეს მდგომარეობაში ჩრდ-აღმ კედელია, რომელიც 2 მეტრის სიმაღლეზე შემორჩა, ის ფაქტიურად ციხის გარეთ გადიოდა და შესაბამისად, მტრის იერიშის გასაძლევად მისი სისქე 2.5 მეტრს აღწევს, მაშინ როდესაც იმავე კოშკის სხვა კედლები 2 მ სისქისაა. კოშკის შემორჩენილ სიმაღლეზე, არც ერთ კედელზე არ შეიმჩნევა კარის ღიობის კვალი, შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ კოშკში შესასვლელი მეორე სართულის დონეზე იქნებოდა.

მეორე კოშკი ციხის სამხ-აღმ. ნაწილში დგას. ის ორიენტაციით პირველი კოშკის იდენტურია, თუმცა მცირე სხვაობაა ზომებში - 7 მ. (სამხ-აღმ. ჩრდ-დას. ხაზზე) 7.5 მ-ზე (სამხ-დას ჩრდ-აღმ ხაზზე). შიდა ზომები: 3 მ. X 3.5 მ. კედლის სისქე 2 მ. აღნიშნული კოშკი მხოლოდ 1.5 მ. სიმაღლეზეა შემორჩენილი.

სამწუხაროდ, ციხის გალავნის უმეტესი ნაწილი დღეისათვის სრულად განადგურებულია. შემორჩენილია გალავნის მხოლოდ ოთხი მცირე ფრაგმენტი: ორი მათგანი ჩრდილოეთ კოშკის კედლებიდან გამოდის - ერთი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლის შუიდან, მის პერპენდიკულარულად მიემართება აღმოსავლეთით, თუმცა მხოლოდ 1 მ. სიგრძეზე გრძელდება და შემდეგ მიწაში უჩინარდება. ჩრდილოეთ კოშკიდან მეორე კედელი გამოდის დასავლეთ კუთხიდან სამხრეთ მიმართულებით და მხოლოდ 70 სმ-ზე გრძელდება. აქვე უნდა აღინიშნოს რომ გალავნის ეს მონაკვეთი

(დასავლეთის) სრულად ჩაქცეულია ხევში. გორის ამ მონაკვეთს დღემდე ეტყობა მიწის საკმაოდ დიდი მასივის ადგილიდან დაძვრის და მოწყვეტის კვალი - კლდე ვერტიკალურად არის გამოშვლებული. გალავნის დასავლეთ, ჩაქცეული კედლის მონაკვეთი 35 მ. სიგრძის მაინც უნდა ყოფილიყო ანუ ციხის დასავლეთი გალავანი დღეისათვის სრულად დაკარგულია. კიდევ ერთი შერჩენილი მონაკვეთი სამხ-აღმ კოშკის აღმოსავლეთით მდებარეობს და 11 მეტრის სიგრძეზე გრძელდება სამხრეთ-ჩრდილოეთ მიმართულებით, მისი დანარჩენი ნაწილები კი მიწაში იკარგება, სავარაუდოდ ეს ციხის აღმოსავლეთ გალავანს წარმოადგენდა. ციხის კედლების მეოთხე შერჩენილი ნაწილი გორის წვერის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში დგას, დასავლეთ-აღმოსავლეთ ორიენტაციით და მხოლოდ 8 მეტრის სიგრძისაა. გალავნის გამოვლენილი ოთხივე მონაკვეთი ერთი სისქისაა - 1.40 მ. გამოვლენილი კედლების გარდა, ციხის აღმოსავლეთ ფერდობზე მივაკვლიეთ დაგორებულ კედლის ფრაგმენტებს, რომლებიც, როგორც ჩანს აღმ. კედლის ნაწილებს წარმოადგენდნენ. გორის წვერის სამხრეთ დაბოლოებაზე კი იკვეთება ბორცვის ფორმის ხაზები, რომლებიც სავარაუდოდ გალავნის კონტურებს წარმოადგენს.

ხომაკირდეს ციხის კოშკები ნაგებია კარგად გათლილი საშუალო ზომის კირქვის კვადრებით, რიგების დაცვით, კირის დუღაბზე (ტაბ. XXXVII.3). საპირე წყობებს შორის ჩაყრილია სვადასხვა ტიპის ქვა კირხსნართან ერთად. იმავე ტექნოლოგიით არის ნაგები გალავნებიც, თუმცა შედარებით მცირე ზომის გათლილი კლდის ქვით. გამომდინარე იქედან, რომ ხომაკირდის შესახებ წერილობით წყაროებში ინფორმაცია არ მოპოვება, ციხის დათარიღებისას უმთავრესი მნიშვნელობა სწორედ სამშენებლო ტექნიკას ენიჭება, რომელიც IV-VI სს-ის ეგრისის სამეფოს საფორტიფიკაციო ნაგებობების მშენებლობის ტრადიციების ანალოგიურია. ციხის დათარიღებისთვის, ასევე მნიშვნელოვანია მისი მდებარეობა, რელიეფთან მიმართება, თავდაცვითი თხრილის არსებობა, კოშკების განაწილება, კედლის სისქეები და სხვა სახასიათო დეტალები, რომლითაც ხომაკირდეს ციხე IV-VI სს-ის არაერთ ციხესთან ავლენს საერთოს.

ხომაკირდეს ციხის გარშემო ტერიტორიებზე დაკვირვების შემდეგ ცხადი ხდება, რომ ციხის ორივე კოშკის აგება საჭირო გახდა ციხიდან ჩრდილო-დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით საკმაოდ ვრცელი (4-10 კმ) ტერიტორიების გასაკონტროლებლად. მზიან ამინდში ციხიდან შესაძლებელი იქნებოდა მდ. ხობის და მდ. ოჩხომურის ველების, მათ შორის ტერიტორიების და მათზე გამავალი გზების

კონტროლი. ასევე, საინტერესოა, რომ ხომაკირიდან ციხიდან ჩრდილოეთით 4.5 კმ-ში მდებარეობს სოფ. ჯუმიტი, სადაც ადგილობრივების გადმოცემით, ერთ-ერთ გორაზე, ციხის ნაშთები უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული გორის მონახულებისას გაირკვა, რომ იქ მართლაც ყოფილა რაღაც ნაგებობა, რომლებიც წლების წინ ადგილობრივ მოსახლეობას, მოუშლია, ტერიტორიის სათესებად გამოყენების მიზნით. რა თქმა უნდა, გადაჭრით ვერ ვიტყვით, იდგა თუ არა სოფ. ჯუმითის ამ მონაკვეთზე ციხე, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ აეროფოტოგადაღებებზე და ტოპორუკებზე კარგად ჩანს, რომ ამ ორ წერტილს შორის (ხომაკირდე-ჯუმიტი) ვიზუალური კავშირის ქონა სრულიად შესაძლებელი იქნებოდა. აქვე უნდა ითქვას, რომ ხომაკირდეს ციხე ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის თავდაცვით ქვესისტემაში შედიოდა და მის ერთ-ერთ უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ რგოლს წარმოადგენდა, რომელსაც თავის მხრივ შესაძლოა კავშირი ჰქონოდა სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ციხეებთან (ნაფიჩხოვო, კურზუ, ოსინდალე).

თავი VI. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გამაგრების სისტემა და მისი როლი სამეფოს თავდაცვით სისტემაში

& 1. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის ისტორიული წყაროების მიმოხილვა და შესწავლის ისტორიოგრაფია

ნოქალაქევის ნაქალაქარი წერილობით წყაროებში პირველად VI ს-ის ბიზანტიელ ავტორებთან მოიხსენიება, რომლებიც მას არქეოპოლისს (“ძველ ქალაქს”) უწოდებენ. იმპერატორ იუსტინიანეს (527-565) ე.წ. “ნოველებში” ლაზიკაზე საუბრისას არქეოპოლისი მოხსენიებულია, როგორც “უდიდესი და ძველი” სიმაგრე (იუსტინიანე, 1965: 33-36). განსაკუთრებული ისტორიული ღირებულების ინფორმაციას არქეოპოლისის შესახებ გვაწვდის VI ს-ის ორი სხვა ავტორი – პროკოპი კესარიელი და აგათია სქოლასტიკოსი, რომლებიც ბიზანტია–ირანის ბრძოლების აღწერისას არქეოპოლისის როლზე მოგვითხრობენ. ამ ავტორთა გადმოცემით, სპარსთა სარდალს მერმეროეს ორჯერ უცდია მთელი თავისი ლაშქრით და საბრძოლო სპილოებით არქეოპოლისის აღება, თუმცა უშედეგოდ (პროკოპი კესარიელი 1965: 188-194; აგათია სქოლასტიკოსი 1965: 30). ასევე, 555 წელს, სასტიკად მარცხდება არქეოპოლისის მისადგომებთან სპარსელი სარდალის ნახორაგანის ერთ-ერთი რაზმი (აგათია სქოლასტიკოსი 1965: 91-95). ეს ცნობები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენი თემისთვის, რადგანაც აქ კარგად ჩანს თუ როგორი ძლიერი საფორტიფიკაციო სისტემა ჰქონდა არქეოპოლისს. მისი აღების ცდა სამჯერვე უშედეგოდ დასრულდა სპარსელთათვის. ასევე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ, მაშინ, როცა თითქმის მთელი ლაზიკა, პეტრას, მოხირისის, ქუთაისის, ვარდციხის, შორაპანის და სკანდის ციხეების ჩათვლით, სპარსელების კონტროლს ექვემდებარება, გაერთიანებული ლაზები და ბიზანტიელები თავგამოდებით იცავენ ამ ერთ ციხე-ქალაქს. აქედან ნათლად ჩანს, თუ როგორი დიდი სტრატეგიული როლი ენიჭებოდა არქეოპოლისს ეგრისის სამეფოს ერთიან თავდაცვით სისტემაში. სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს პროკოპი კესარიელი, როდესაც აღნიშნავს, რომ არქეოპოლისი “არის მთავარი და უდიდესი ქალაქი ლაზების ქვეყანაში” (პროკოპი კესარიელი 1965: 182).

ასევე მნიშვნელოვან ცნობებს ნოქალაქევის შესახებ ქართული წერილობითი წყაროები გვაწვდიან. XI საუკუნის ავტორის ლეონტი მროველის თანახმად ძვ. წ. IV ს-ის

ბოლოს, ქართლის მეფე ფარნავაზის მოკავშირემ, ერისთავმა “ქუჯიმ ალაშენა ციხე-გოჯი” (ლეონტი მროველი 1955: 24). ნოქალაქევეში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მასიურად გამოვლენილი კერამიკული ნაწარმი და დიდი რაოდენობის სამარხეული ძეგლები აშკარად მოწმობს ძვ. წ. III-I ს.ს. ნოქალაქევეში სამოსახლოს არსებობას, თუმცა ჯერ არ გამოვლენილა ამ პერიოდის სამშენებლო ფენები, რომელიც ნოქალაქევეში ქალაქის არსებობას დაადასტურებდა.

XI ს-ის ავტორის ჯუანშერის ცნობით VIII ს-ის 30-იან წლებში, არაბი სარდალი მურვან-იბნ-მუჰამედი (“მურვან-ყრუ”) ქართლის დარბევის შემდეგ ეგრისში გადავიდა და სხვა ციხე-ქალაქებთან ერთად “ციხე იგი სამ-ზღუდე, რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა” (ჯუანშერი 1955: 235). თითქმის იგივე შინაარსის ინფორმაცია დაცულია XII ს-ის ნაწარმოებში “დავით და კონსტანტინეს წამება,” სადაც ავტორი წერს, რომ მურვან-ყრუმ “დაიბანაკა ქალაქსა ჯიხან-ქუჯისასა” (ქართული პროზა, I, 1981: 177) ანუ ციხეგოჯში. ვახუშტი ბატონიშვილიც აღნიშნავს, რომ ციხეგოჯი ააშენა ერისთავმა ქუჯიმ, დაანგრია მურვან-ყრუმ და იქვე ამატებს “აწ არს ციხე კუალად და სასახლე დადიანისა.” (ვახუშტი 1955: 777) ვახუშტი ბატონიშვილის ამ ცნობას სრულად შეესაბამება ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი გვიანდელი სამშენებლო ფენები, რომლებიც დადიანების პერიოდით (XVI-XVIII სს) თარიღდება და რამდენიმე მცირე მასშტაბის ნაგებობით და მიშენებით არის წარმოდგენილი.

ნოქალაქევის ნაქალაქარის შესწავლით პირველად XIX ს-ის 30-იან წლებში უცხოელი მოგზაური დიუბუა დე მონპერე დაინტერესდა, რომელმაც ნოქალაქევეში მოგზაურობის შემდეგ მისი აღწერილობაც დაგვიტოვა (Dubois 1839). მის შემდეგ ნოქალაქევეში ჩასულა ა. მურავიოვი, რომელიც ასევე აღწერს იგივე ნაგებობებს, რასაც დიუბუა (Муравьев 1848). ასევე საინტერესოა მარი ბროსეს აღწერილობა, რომელიც ბევრ შემთხვევაში მისი წინამორბედების იდენტურია (Brosset 1851). XIX ს-ის 50-იან წლებში ნოქალაქევეს ეწვია პ. იოსელიანი, შემონახულია მისი აღწერილობაც (Иоселиани 1850). 1900 წელს ნოქალაქევი დაუთვალა იერებია თ. ჟორდანიას, რომელიც ნაქალაქარს ერისთავ ქუჯის ციხე-გოჯთან აიგივებს (ჟორდანიას 1900). 1903 წელს კი ნოქალაქევეში იმოგზაურა ცნობილმა სიძველეთამცოდნემ კ. განმა, იგი ვრცლად მიმოიხილავს უცხოურ და ქართულ წყაროებს ნოქალაქევის შესახებ, ადარებს ნაქალაქარის არსებულ მდგომარეობას დიუბუას დროინდელს და გამოაქვს დასკვნა რომ, ძეგლი კიდევ უფრო მეტად არის განადგურებული (Ган 1907).

პირველი არქეოლოგიური გათხრები ნოქალაქევის ნაქალაქარზე XX ს-ის 30-იან წლებში ჩატარდა, როდესაც, განათლების სახალხო კომისარიატის მოწვევით, საქართველოში ჩამოვიდა გერმანელი ბიზანტიტი-არქეოლოგი, ფრაიბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ალფონს მარია შნაიდერი. გერმანელ მეცნიერს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე არქეოლოგიური სამუშაოების ხელმძღვანელობა დაეკისრა, ველზე მას ახლდნენ გ. გოზალიშვილი და ლ. მუსხელიშვილი. არქეოლოგიური სამუშაოების საერთო ხელმძღვანელობა დაევალა სპეციალურად შექმნილ კომისიას ივ. ჯავახიშვილის, გ. ჩუბინაშვილის, გ. ნიორაძის, ს. ყაუხჩიშვილის და სხვათა შემადგენლობით. ექსპედიციამ 1930 წლის დეკემბრიდან 1931 წლის იანვრის ჩათვლით იმუშავა. გათხრების შედეგები გამოქვეყნდა გერმანულ სამეცნიერო ჟურნალში: "Forschungen und forschritte 1931". გარდა ამისა, შემონახულია გ. გოზალიშვილის და დ. მუსხელიშვილის, როგორც საველე დღიური, ასევე მოხსენებითი ანგარიში, სადაც აღწერილია ნოქალაქევი წარმოებული სამუშაოები, გამოთქმულია სხვადასხვა მოსაზრებები ძეგლზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალასთან და მათ თარიღებთან დაკავშირებით. მკვლევარებს ქალაქის ქრონოლოგია შემდეგი სახით აქვთ განსაზღვრული:

1. ადრე რომაული ციხე-დარბაზი პატარა სამოსახლოთი;
2. IV ს-ის შუა ხანებში დიდი ქალაქისა და ციხესიმაგრეების გაშენება;
3. VI ს-ის დამლევს ქალაქის დანგრევა მიწისძვრით და მეორე კედლის აშენება;
4. VIII ს-ის დამდეგს, შიდა კოლხეთში ბიზანტიური მართველობის გადავარდნის შემდეგ, იღვიძებს ადგილის ძველი სახელწოდება; მურვან-ყრუს შემოსევის დროს ქალაქი გაძარცვეს, მაგრამ ზღუდეები არ დანგრეულა (ყაუხჩიშვილი 1948: 197).

უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოთ მოყვანილი ქრონოლოგია უზუსტოა და შემდგომ წლებში წარმოებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ეს თარიღები მნიშვნელოვნად შეცვალა.

სამწუხაროდ 1930-31 წლების განათხარი მასალიდან, გარდა ოქროს მონეტების განძისა და ერთი შვეულკიდიანი ყურებიანი ქოთნისა, ჩვენამდე სხვა არქეოლოგიურ მონაპოვრებს არ მოუღწევია.

1946 წლის თებერვალში ნოქალაქევი დაზვერა აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. საქ. ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ნ. ხომტარიას (ხელმძღვანელი), ი. ციციშვილის და ი. გრძელიშვილის შემადგენლობით. 1948 წელს ი. გრძელიშვილმა გამოაქვეყნა წერილი, რომელიც ნოქალაქევის ნაქალაქარის გეოლოგიურ პირობების, მშენებლობის ტექნიკის და ქრონოლოგიის ზოგიერთ საკითხს ეხება (გრძელიშვილი 1948: 323-328).

1968 წელს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა დასავლეთ საქართველოს საძიებო არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გ. გრიგოლიას (ხელმძღვანელი), გ. ფხაკაძის მ. ბარამიძის და გ. ლორთქიფანიძის შემადგენლობით, რომლებსაც შიდა ციხის ტერიტორიაზე საცდელი თხრილები გაუჭრიათ, სადაც ელინისტური ხანის ფენები დაუფიქსირებიათ (გრიგოლია... 1973: 36).

იმავე არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ნოქალაქევი 1972 წელს კიდევ ერთხელ დაზვერა. ისევე, როგორც პირველ შემთხვევაში ამ წელს ჩატარებული სამუშაოების ანგარიშიც გამოქვეყნებულია (გრიგოლია... 1972: 29-31).

1973 წლიდან ნოქალაქევი არქეოლოგიური გათხრების წარმოება დაიწყო, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციამ პროფ. პ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. ნაქალაქარზე წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების და გამოვლენილი მასალის შესახებ ინფორმაციები ყოველწლიურად იბეჭდებოდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კრებულში “საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები” (სსმაე).

1973 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების მოკლე ანგარიში გამოქვეყნდა აღნიშნული გამოცემის (სსმაე) IV წიგნში, სადაც განხილულია I აბანოს ტერიტორიაზე წარმოებული გათხრები და გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალები. ამ წელს ექსპედიციას სამუშაოები ჩაუტარებია ნაქალაქარის სხვადასხვა უბანზე, სადაც ადგილობრივი და იმპორტული წარმოების ამფორების, ქვევრების, ანტეფიქსების, კალორიფერების ნამტვრევები გამოვლინდა. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ზოგადად IV-VIII სს-ით დათარიღდა (ზაქარაია... 1975: 102-103).

1974-1975 წლებში ნოქალაქევი წარმოებული საველე სამუშაოების მოკლე ანგარიში გამოქვეყნდა სსმაე-ს V კრებულში. ამ ორი წლის განმავლობაში ექსპედიციას აღმოუჩენია 8 ცალი მონეტა, მათი შესწავლის შემდეგ გამოითქვა მოსაზრება, რომ ნოქალაქევი მიმოქცევაში ყოფილა გვიან რომაული და ადრე ბიზანტიური მონეტები.

იმავე პერიოდში გამოვლენილა წელშეზნეკილი ამფორების ის ტიპი, რომელიც მანამდე IV ს-ის ბოლოთი დათარიღებული ურეკის სამარხიდან იყო ცნობილი (ზაქარაია 1977: 105-106).

1976-1977 წლებში წარმოებული სამუშაოები აღწერილია იმავე გამოცემის VI წიგნში. საანგარიშო პერიოდში გათხრები წარმოებდა სასახლის ტერიტორიაზე, ასევე ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, აბანოსა და გვირაბს შორის ტერიტორიაზე და ზედაციხეზე, სადაც 22 ცალი წელშეზნეკილი ამფორა გამოვლინდა – ისინი ორ რიგად ელაგა ციტადელის ზღუდეში არსებული სათავსის იატაკზე (ზაქარაია 1978: 78-80).

1978-1979 წლების მუშაობის ანგარიში დაიბეჭდა სსმაე-ს VII წიგნში. ამ პერიოდში არქეოლოგიური სამუშაოები მიმდინარეობდა ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე, ჭიშკრის მიდამოებში, აღმოსავლეთის გაყოლებაზე. დაიწყო დიდი ზომის ნაგებობის გათხრები, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში მეფეთა I სასახლის სახელით არის ცნობილი. ამ ნაგებობის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალა მცირე რაოდენობით გამოვლინდა (ზაქარაია 1977).

1980-1981 წლებში წარმოებული სამუშაოების ანგარიში გამოქვეყნებულია სსმაე-ს VIII წიგნში, სადაც ძირითადად განხილულია ნაქალაქარის ციტადელში ჩატარებული სამუშაოების მოკლე ანგარიში (ზაქარაია 1986: 88-89).

1981 წელს გამოიცა კრებული “ნოქალაქევი-არქეოპოლისის” I ტომი, სადაც თავმოყრილია გათხრების პირველ ხუთწლედში (1973-1977) გამოვლენილი არქეოლოგიური, არქიტექტურული, ანთროპოლოგიური და სხვა მასალები. ამ კრებულში განსაკუთრებული ყურადღება ნოქალაქევი-არქეოპოლისის-ციხეგოჯის ლოკალიზაციის და მისი შესწავლის ისტორიის საკიხებს ეთმობა (ლომოური 1981: 18-76).

1987 წელს გამოვიდა კრებული “ნოქალაქევი-არქეოპოლისის” II ტომი, სადაც მიმოხილულია 1978-1982 წლებში ნოქალაქევი და მის შემოგარენში წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები. იმავე კრებულში დაიბეჭდა ჩვენი ნაშრომისთვის საინტერესო სტატია “ნოქალაქევის გამაგრების სისტემა,” სადაც ავტორი (პ. ზაქარაია) ვრცლად საუბრობს ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო ნაგებობებზე და მათ ქრონოლოგიაზე (ზაქარაია 1987: 136-186). ამ სტატიის შესახებ, უფრო ვრცლად, ქვემოთ ვისაუბრებთ.

კრებულ “ნოქალაქევი-არქეოპოლისის” III ტომი 1993 წელს გამოქვეყნდა. მასში მიმოხილულია ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ 1983-1989 წლებში განხორციელებული სამუშაოების ანგარიში. ნაშრომში შევიდა დ. ლომიტაშვილის სტატია “სტრატეგრაფია ნოქალაქევის ნაქალაქარზე (VII უბნის მიხედვით),” სადაც 1983 წელს აღმოჩენილ ცხოველების კერამიკულ ქანდაკებებზეა საუბარი, რომლებიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება. ამ ქანდაკებების აღმოჩენამ და საერთოდ ნოქალაქევი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის კულტურული ფენის დაფიქსირებამ, ძველის ქვედა ქრონოლოგიაში კორექტივები შეიტანა (ლომიტაშვილი 1993: 147-157). ამავე გამოცემაში შევიდა ბ. ლორთქიფანიძის სტატია “ქალაქის გარეგნული სახე”, სადაც ავტორი მიმოიხილავს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილ არქიტექტურულ ძეგლებს და გამოთქვამს საკუთარ მოსაზრებას ქალაქის გალავნების სამხრეთი ხაზის ქრონოლოგიის შესახებ (ლორთქიფანიძე 1993: 176-199).

1991 წელს პ. ზაქარაიას და თ. კაპანაძის თანაავტორობით გამოიცა წიგნი “ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება,” რომელშიც ვრცლად არის განხილული ნოქალაქევის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო სისტემა, მოცემულია სამშენებლო ფენების ქრონოლოგია და დაწვრილებით არის აღწერილი ნაქალაქარზე გამოვლენილი თითოეული საფორტიფიკაციო ნაგებობა.

§ 2. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის საფორტიფიკაციო ნაგებობები

ბიზანტიელ ავტორებთან არქეოპოლისის შესახებ დაცული ცნობები სრულად შეესაბამება ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალას. არქიტექტურული ძეგლების უმეტესობა, რომლებიც ნოქალაქევი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად არის აღმოჩენილი, IV-VI საუკუნეებით თარიღდება. ეს პერიოდი სამეცნიერო ლიტერატურაში, არქეოპოლისის ქალაქობის ხანად არის მიჩნეული (ამის შესახებ უფრო ვრცლად ქვემოთ ვისაუბრებთ).

ნაქალაქარი ტეხურის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს, იქ სადაც მდინარე კლდოვანი ნაპირებიდან გამოდის და მკვეთრად უხვევს აღმოსავლეთით. შედეგად ქალაქს სამი – ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთი მხრიდან მდინარე შემოსაზღვრავს, ამასთან ერთად ნაქალაქარის ჩრდილოეთ და დასავლეთ მონაკვეთები უნაგირას მთის ციცაბო ფერდობებით არის გარშემოტყმული, ხოლო სამხრეთიდან ქალაქს 20-25 მეტრის სიგრძის დამრეცი ფერდობი და მდინარე ეკვრის. ამდენად, ქალაქი სამი მხრიდან

ბუნებრივად იყო შემოსაზღვრული. მხოლოდ აღმოსავლეთ მონაკვეთი იყო დაუცველი, შესაბამისად, ქალაქის ეს ნაწილი საგანგებოდ იყო გამაგრებული.

ქალაქი რთულ რელიეფზე იყო გაშენებული – ქვედა (მთავარი) ნაწილი მდ. ტეხურის სანაპიროდან ჩრდილოეთით 20-25 მეტრით დაშორებულ ვაკეს მოიცავდა; მის ჩრდილოეთით დამრეც ფერდობზე განლაგებული იყო შუა ციხე; ამ ფერდობის თავზე გაშლილი პლატო კი ქალაქის ციტადელს ეკავა. არქეოპოლისის ფართობი 19 ჰა-ს აღწევდა და მთელ პერიმეტრზე გალავნებით იყო შემოსაზღვრული, რომელთა საერთო სიგრძე დაახლოებით 3 კმ-ს უდრიდა (ტაბ. XXXIX).

როგორც ჩანს, არქეოპოლისის ამშენებლებმა სწორედ რთული რელიეფის გამო შეარჩიეს ეს ადგილი ეგრისის სამეფოს დედაქალაქის ასაშენებლად და ქალაქი ისე დააგეგმარეს, რომ მტრისთვის ფაქტიურად შეუძლებელი ყოფილიყო ქალაქის სამი მხრიდან აღება, მათ ასევე გაუთვალისწინებიათ ქალაქისთვის წყლის აუცილებლობა და სამხრეთ გალავნის დასავლეთ მონაკვეთში მდინარეზე ჩასასვლელი გვირაბი გაუჭრიათ (ტაბ. XL.1-2).

ქალაქის ყველაზე უკეთ დაცულ და უსაფრთხო ნაწილს ქვედა ტერასის დასავლეთ სექტორი წარმოადგენდა. ქალაქის ამ მონაკვეთს ფერდობიდან მცირე ზომის ციხე გადმოჰყურებდა, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში IV ს-ით არის დათარიღებული (ზაქარაია, 1987: 140). ამ ციხის შემორჩენილი კედლები 3-დან 10 მეტრამდე სიმაღლისაა, ციხეს სამხრეთ კედელში ჩატანებული აქვს ქვედა ქალაქთან დამაკავშირებელი ერთადერთი კარი.

ამ ციხიდან გალავნები ორ მხარეს – ჩრდილო-აღმოსავლეთით ციტადელისკენ და დასავლეთით მდინარისკენ მიემართება. დასავლეთით მიმართული კედელი 70 მეტრში ჯერ მკვეთრად უხვევს სამხრეთით, შემდეგ გვირაბს გადაივლის და აღმოსავლეთისკენ ტრიალდება. ამ გალავნის სიგანე ერთი მეტრია და ისევე როგორც მცირე ციხე, ნაშენებია ფლეთილი ქვით, რიგების დაუცველად.

ქალაქის გალავნების სამხრეთის ხაზზე, სამეფო აბანოდან სამოქალაქო აბანომდე, განსხვავებული სურათია, ამ მონაკვეთზე გამოვლენილია ორი, ერთმანეთის პარალელური, კედლის ნაშთები. მათგან შიდა კედელი 160 სმ სისქის არის, გარე – 120 სმ. ორივე მათგანი ფლეთილი ქვით არის ნაშენები, თუმცა გარე კედლის საფასადო წყობა უფრო დახვეწილია. პროფ. პ. ზაქარაიას მოსაზრებით, შიდა კედელი IV ს-ის

დასაწყისში უნდა იყოს აშენებული, ხოლო გარე - “დაახლოებით ასიოდე წლის შემდეგ” (ზაქარაია. . . 1991: 18).

სამოქალაქო აზნოდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ კომკამდე კვლავ ორი პარალელური კედელი გადის, მათგან შიდა კედლის სისქე 227 სმ-ია, გარესი – 90 სმ. პირველი (შიდა) ნაგებია საკმაოდ დიდი ზომის უფორმო ქვებით, ხოლო მეორე (გარე) – ყორე და რიყის ქვით. ამ ორი კედლიდან, ისტ. მეცნ. კანდიდატი ბ. ლორთქიფანიძე, გარე კედელს სამშენებლო ტექნიკის და მისი სისქის (90 სმ) გამო, გვიან ფეოდალური ხანით ათარიღებს (ლორთქიფანიძე 1993: 183), თუმცა ამ მოსაზრებას არ იზიარებს პ. ზაქარაია და თვლის, რომ ე.წ. “გარე კედელი” ადრეულია, ქალაქობის დროინდელი და მდებარეობდა შიდა მხარეს, ხოლო გარე გალავანი, მისი მოსაზრებით, უფრო სამხრეთით, ნაწილობრივ გამოვლენილი კედელია, რომლის სიგანეც 160-165 სმ-ს აღწევდა (ლორთქიფანიძე 1993: 183, სქოლიო).

განხილული მონაკვეთის აღმოსავლეთ გაგრძელებაზე დგას კოშკი, რომელშიც შვიდი თუ რვა სამშენებლო ფენაა დაფიქსირებული (ტაბ. XL.3). აქ ჯერ გალავანი ყოფილა, რომელშიც ჭიშკარი იყო გაჭრილი, ამის მერე მასზე კოშკი მიუშენებიათ, მის სამხრეთ კედელშიც ჭიშკარი ჩაუტანებიათ. შემდგომ ხანებში კოშკი რამდენჯერმე დანგრეულა და აღუდგენიათ (ზაქარაია 2002: 73-74). ამ მონაკვეთზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა ზოგადად IV-V სს-ით თარიღდება, რის გამოც კოშკი VI სს-ის დასაწყისის მშენებლობად არის მიჩნეული (ზაქარაია 1987: 143).

კოშკიდან აღმოსავლეთით, ნაქალაქრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხემდე, კვლავ ორი პარალელური კედელი მიემართება, რომლებიც ერთმანეთზეა მიტყუპებული. მათგან შიდა IV სს-ის მშენებლობას განეკუთვნება, გარე კი V სს-ისას (ზაქარაია. . . 1991: 20).

ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე ქალაქის დაცვის საკვანძო პუნქტი ყოფილა, რადგანაც ის სამხრეთ და აღმოსავლეთ, ყველაზე ადვილად მისადგომ მონაკვეთებს აკონტროლებდა. აქ გამოვლენილია 3 თუ 4 სართულიანი კოშკი, სადაც სავარაუდოდ, ქალაქის ციხისთავის საცხოვრებელიც უნდა ყოფილიყო (ზაქარაია. . . 1991: 23-24).

ამ კუთხიდან გალავნები მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთით, მიუყვება ქალაქის აღმოსავლეთის ხაზს, ადის ფერდობზე და უერთდება დასავლეთიდან ციტადელისკენ ამომავალ კედელს. ქალაქის ეს მხარე, როგორც უკვე ითქვა, ვაკე ადგილას იყო

განლაგებული და შესაბამისად, მტრისთვის ყველაზე ადვილად მისადგომიც იყო. ამიტომ, ქალაქის აღმოსავლეთი მონაკვეთი საგანგებოდ, სამი ერთმანეთის პარალელური 1.60, 2.00 და 2.50 მ სისქის კედლით იყო გამაგრებული (ტაბ. XLI.1). სწორედ ამ გალავნებში იყო განთავსებული ქალაქის მთავარი (საპარადო) შესასვლელი. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ვინაიდან არქეოპოლისი ეგრისის სამეფოს დედაქალაქი და მეფეთა რეზიდენცია იყო, ამ ქალაქს, ძლიერი თავდაცვითი სისტემის გარდა, მეფისათუ სხვა წარჩინებული სტუმრებისთვის, საზეიმო შესავლელიც სჭირდებოდა, - სწორედ ეს დანიშნულება უნდა ჰქონოდა არქეოპოლისის აღმოსავლეთ ჭიშკრებს.

როგორც უკვე აღინიშნა, ქალაქის აღმოსავლეთ მონაკვეთს სამი გალავანი იცავდა. მათგან შიდა ორი IV და V საუკუნეებში შენდება, ხოლო მესამე გარე კედელი V-VI სს-ის მიჯნაზე უნდა აშენებულიყო (ზაქარაია 1987: 171, 175). ეს კედელი იწყება გალავნების სამხრეთი ხაზის აღმოსავლეთ ბოლოში, 50 მეტრის გავლის შემდეგ უხვევს ჩრდილოეთით, გაივლის აღმოსავლეთის ხაზს, თუმცა ჭიშკრის გავლის შემდეგ წყდება, ასიოდე მეტრის შემდეგ კვლავ იწყება და ფერდობს აჰყვება ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით. სამასიოდე მეტრის გავლის შემდეგ მკვეთრად უხვევს ჩრდილო-დასავლეთისკენ და ციტადელს ებჯინება. აღმოსავლეთ მონაკვეთზე პირველი და მეორე გალავნები ერთმანეთისგან 1 მ-ით არის დაშორებული და ორივე 20-40 სმ-ის თლილი ქვებით არის ნაშენები, ხოლო მესამე კედელი, რომელიც შუა (მეორე) გალავნიდან 6 მ-ით არის დაშორებული და 2.5 მ. სისქისაა, ორივე მხრიდან მოპირკეთებულია თეთრი კირქვით. ქვების გარე პირის სიგანეები 50-დან 150 სმ-მდე მერყეობს. მოსაპირკეთებელ ქვებს შორის კედელი ამოვსებულია ყორე ქვით, კირის დულაბზე (ტაბ. XLI.2).

როგორც აღინიშნა, ეს გალავანი ციტადელთან წყდება. ციტადელი გაშლილია მაღალი მთის პლატოზე და გეგმით სამკუთხაა. მისი გალავნები ჩრდილოეთ და დასავლეთ მონაკვეთებზე 120-140 სმ სისქისაა, სამხრეთის კი 160 სმ-მდე აღწევს. ციტადელს ორი შესასვლელი ჰქონდა – სამხრეთ-დასავლეთ და აღმოსავლეთ კუთხეებში. გალავნებში ჩართული იყო სამი კოშკი – ორი დიდი (აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეებში) და ერთი პატარა (სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში). მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი – ე.წ. “ჯიხა”, რომლის სამშენებლო ფენებიც IV, V და VI სს-ით თარიღდება (ზაქარაია 2002: 78). მისი ზომებია 10X20 მ. ამ კოშკიდან შესაძლებელი იყო სამხრეთით კოლხეთის დაბლობის,

ჩრდილოეთით და დასავლეთით - ტეხურის ვიწრო და ღრმა ხეობის; ხოლო აღმოსავლეთით - აბაშის ხეობის და მისი მხარის ვიზუალური კონტროლი.

ნოქალაქევის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო ნაგებობების აღწერის შემდეგ, გვინდა განვიხილოთ ძვ. წ. I ს-ში მოღვაწე რომაელი არქიტექტორის, ვიტრუვიუსის ტრაქტატი -“ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ.” მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნაშრომი არქეოპოლისის აშენებამდე დაახ. 500 წლით ადრეა შექმნილი, მასში მოყვანილი სამშენებლო სტანდარტები, როგორც ქვემოთ გამოჩნდება, უმეტესად გამოყენებული იყო შემდეგი პერიოდის არქიტექტურაშიც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს მოსაზრება, რომ ვიტრუვიუსი მუშაობდა იულიუს კეისართან, სამხედრო მანქანების შესაკეთებლად და ასაგებად. ასევე, თავისივე ნაშრომიდან ირკვევა, რომ ვიტრუვიუსს ურთიერთობა ჰქონია რომის იმპერატორ ოქტავიანესთან (Витрувий, 1936: 5-6).

ვიტრუვიუსის ნაშრომი განსაკუთრებით იმ ხალხების და ქვეყნების არქიტექტურის ისტორიის შესწავლისთვის არის მნიშვნელოვანი, ვისთანაც რომის და მოგვიანებით ბიზანტიის იმპერიებს ინტენსიური პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ კულტურული ურთიერთობები ჰქონდათ. ცხადია, მათ შორის იყო ლაზიკის სამეფოც. როგორც აღინიშნა, არქეოპოლისი IV და V საუკუნეებში ეგრისელების მიერ უნდა აშენებულიყო, თუმცა ხუროთმოძღვრების მიერ აუცილებლად იქნებოდა გათვალისწინებული ის სამშენებლო ტრადიციები და სტანდარტები, რომლებიც იმდროინდელ მსოფლიოში არსებობდა. იგივეს თქმა შეიძლება ნოქალაქევის VI ს-ის გალავანზეც, რომელიც, ჩვენი მოსაზრებით, პირადად ბიზანტიელების დაკვეთით აშენდა. ამდენად, ნოქალაქევის ნაქალაქარის გამაგრების სისტემის ვიტრუვიუსის თხზულებაში მოყვანილ სამშენებლო სტანდარტებთან შედარება, ვფიქრობთ ძეგლის ახლებურად დანახვის საშუალებას მოგვცემს.

თავის ნაშრომში ვიტრუვიუსი საუბრობს ბერძნულ და რომაულ სამშენებლო ტრადიციებზე და იქვე აფიქსირებს თავის აზრს ამა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით, რაც მისი ნაშრომის მეცნიერულ ღირებულებას ერთი-ორად ზრდის. თხზულებაში ვრცლად არის განხილული მშენებლობის სხვადასხვა ტიპები; სამშენებლო ტექნიკა და მასალა; ტაძრების, თეატრების, აბანოების აგების წესები; ავტორს ცალკე წიგნი აქვს დათმობილი სამშენებლო და საბრძოლო მანქანების შექმნის წესების აღწერისთვის.

თხზულების პირველივე წიგნში ვიტრუვიუსი საგანგებოდ ეხება ქალაქზე გამავალი გზების საკითხს და აღნიშნავს, რომ ქალაქის საკვები მარაგებით უზრუნველყოფა უნდა მოხდეს “ან გაყვანილი გზებით, ან სანაოსნო მდინარეებით, ან საზღვაო ნავსადგურებით.” (Vitruvius 1936: 32) ჩამოთვლილი სამი საკომუნიკაციო საშუალებიდან არქეოპოლისს ორი ჰქონდა. ცხადია, შუა ეგრისში მდებარე ქალაქს, საზღვაო ნავსადგური ვერ ექნებოდა. რაც შეეხება სამდინარო მისასვლელს, აქ ყურადღებას იქცევს ნოქალაქევის ნაქალაქარის სამხრეთ გალავანის დასავლეთ მონაკვეთში ჩატანებული გვირაბი, რომელიც ქვედა ქალაქიდან მდ. ტეხურზე ჩადის. ეს არის 40 მეტრის სიგრძის, მაღალი, განიერი და არქიტექტურულად დახვეწილი ნაგებობა. ის ნაწილობრივ კლდეშია გაჭრილი, დანარჩენი ქვის დიდი ზომის კვადრებით არის ნაგები. გვირაბს თაღოვანი გადახურვა აქვს, რომელშიც დღის სინათლის შესასვლელად დატოვებული ყოფილა სანათური ნახვრეტები. ცხადია, ასეთი მაღალი საინჟინრო დონით ნაგები გვირაბი, მხოლოდ წყლის ამოსატანად არ იქნებოდა გამიზნული. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს გვირაბი ქალაქის სამდინარო ჭიშკარი უნდა ყოფილიყო (ზაქარაია. . . 1991: 36). ცნობილია, რომ ანტიკურ ხანაში მდ. რიონი და მისი შენაკადები სანაოსნო იყო. მართალია, იმ პერიოდის წერილობითი წყაროები ნაკლებად საუბრობენ ამის შესახებ, მაგრამ XVII ს-ში მდ. ტეხური სანაოსნო რომ იყო, ამას ადასტურებს პავლე ალექსოელის ცნობა, სადაც წერია: “არის ექვსი დიდი მდინარე, რომელზედაც დასცურავენ ხომალდები: პირველი მდინარე კოდორი, მეორე ღალიძგა, მესამე ენგური, მეოთხე ხობი, მეხუთე ტეხური, მეექვსე – ცხენისწყალი” (ბერიძე 1981: 114). საფიქრებელია, რომ თუკი XVII საუკუნეში, პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულ ოდიშის სამთავროში, მდინარეებს სანაოსნოდ იყენებდნენ, მაშინ ეგრისის ძლიერების ხანაში ტეხურს სანაოსნო მდინარის დატვირთვა აუცილებლად ექნებოდა. აქედან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ არქეოპოლისი ქვეყანასთან ეკონომიკურ თუ პოლიტიკურ ურთიერთობებს სამდინარო გზითაც ამყარებდა.

ვიტრუვიუსი თავის ნაშრომში ცალკე ეხება სახმელეთო გზებს და აღნიშნავს, რომ “პირველ რიგში საჭიროა იმაზე ზრუნვა, რომ თავდასხმისას კედელთან მისასვლელი არ იყოს ადვილი, ამისათვის ის შემოტარებული უნდა იქნეს ხრამის ნაპირზე, ისეთი გათვლით, რომ კარისკენ მიმავალი გზები მიემართებოდნენ არა პირდაპირ, არამედ

მარცხნიდან. თუკი ეს ასე გაკეთდა გამოვა, რომ მოიერიშეები კედლისკენ მოქცეულები იქნებიან ფართ დაუცველი მარჯვენა მხრით.” (Витрувий 1936: 32)

აქ ვიტრუვიუსი გულისხმობს იმას, რომ ჯარისკაცებს, როგორც წესი, ფარები მარცხენა ხელში ეჭირათ, ხოლო მარჯვენა მხარი დაუცველი რჩებოდათ, შესაბამისად, როდესაც მოწინააღმდეგეები ჭიშკარს მარცხენა მხრიდან მიადგებოდნენ, ქალაქის დამცველები უფრო ადვილად შეძლებდნენ მტრის მოგერიებას.

გალავნის და ჭიშკრის ასეთი განლაგება უცხო არ უნდა ყოფილიყო არქეოპოლისის ფორტიფიკატორებისთვის, - ნაქალაქარის სამხრეთ გალავანში გამოვლენილი ჭიშკრისაკენ გზა, მდინარის პარალელურად, დამრეც ფერდობზე, მარცხენა მხრიდან მიდიოდა, სავარაუდოდ, სწორედ ამ კარიბჭეზე უნდა საუბრობდეს პროკოპი კესარიელი არქეოპოლისის აღწერისას: “ერთი კარი აქვს ქვემოთ, სერის ძირისკენ, რომ გადის; ის მართალია მიუწვდომელი არაა, მაგრამ, მისკენ რომ ადიხარ დაბლობის მხრით, ის ადგილი სწორი არ არის” (პროკოპი კესარიელი 1965: 190). ჩანს, პროკოპის დროს, ისევე როგორც დღეს, სამხრეთ კარისკენ ვიწრო გზა ადიოდა, რაც ფაქტიურად გამორიცხავდა ამ მხრიდან ქალაქის დიდი ძალებით აღებას. საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ არქეოპოლისის ამშენებლებს, სამხრეთ გალავანში ჭიშკრის ჩაყოლებისას, უსარგებლიათ არსებული გეოგრაფიული სიტუაციით და მისასვლელი მარცხენა მხრიდან, “ზრამის ნაპირზე” გაუკეთებიათ.

განსხვავებული სურათია ნაქალაქარის აღმოსავლეთ I და II ჭიშკრებთან. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქალაქის ეს მხარე ვაკე ადგილას მდებარეობს და მტრისთვის ადვილი მისადგომიც ჰქონდა, მაგრამ ეს, როგორც უკვე ითქვა, არქეოპოლისის დედაქალაქობით აიხსნება. ასეა თუ ისე, IV და V საუკუნეებში აშენებული აღმოსავლეთის გალავნები და ჭიშკრები, ქალაქის სამხრეთის ხაზთან შედარებით, მტრისთვის დიდ წინააღმდეგობას ალბათ არ წარმოადგენდა. თუმცა ქალაქის ეს სუსტი მონაკვეთი VI ს-ის დასაწყისში საფუძვლიანად გადაკეთდა. იგულისხმება 2.5 მ სისქის კვადროვანი გალავნის მშენებლობა, რომელიც ქალაქის აღმოსავლეთ მხარეს, ადრე არსებული ორი კედლის პარალელურად, აშენდა. ძველი ჭიშკრების ადგილას ახალ გალავანს კოშკის ფორმის შვერილი გაუკეთეს, რომელშიც, ჩრდილოეთის მხრიდან, ჭიშკარი გაჭრეს. შედეგად, ძველი და ახალი ჭიშკრები ერთმანეთის პერპენდიკულარულად განლაგდა (ტაბ. XLII.1).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ჭიშკრების ასეთი განლაგება ლოგიკურად არის ახსნილი – თუ მტერი შეძლებდა კვადროვან გალავანში არსებული ჭიშკრის შიგნით

შელწევას, მოხვდებოდა მეტად ვიწრო, 6 მეტრის სიგანის სივრცეში, რომელსაც მეორე და მესამე (კვადროვანი) გალავნები შემოსაზღვრავდა (ტაბ. XLII.2), შედეგად მტრის ჯარი ამ ვიწრო ადგილას თავისუფლად მანევრირებას ვერ შეძლებდა, მითუმეტეს, რომ “ქალაქის დამცველები მას სამი მხრიდან – კვადროვანი გალავნიდან, ძველ ნაჭიშკრალზე მიდგმული კოშკიდან და ძველი გალავნიდან მოიგერიებდნენ” (ლორთქიფანიძე 1993: 188).

ამდენად, ჭიშკრების გონივრული განლაგება ქალაქის გალავნების აღმოსავლეთ მონაკვეთს საგრძნობლად აძლიერებდა. აქვე საყურადღებოა ერთი ფაქტი – ახალი ჭიშკარი, როგორც აღინიშნა, კვადროვანი გალავნის შვერილი ნაწილის ჩრდილოეთ მხარეს იყო განთავსებული, შედეგად ქალაქის აღმოსავლეთ მისადგომებთან მისულ მტერს ჭიშკართან მიახლოება მოუწევდა არა პირდაპირ, არამედ ჩრდილოეთის მხრიდან ანუ მტრის ჯარის ის ნაწილი, რომელსაც ჭიშკარი უნდა აეღო, გალავნების პარალელურად, კედლთან მარჯვენა დაუცველი მხარით უნდა განლაგებულიყო, რაც ქალაქის დამცველებს მოწინააღმდეგის მოგერიებას გაუადვილებდა.

როგორც ჩანს, ვიტრუვიუსის მოსაზრება, რომ ქალაქისკენ მისასვლელი მარცხენა მხრიდან უნდა მიდიოდეს, გამოყენებული იყო არქეოპოლისის სამხრეთი ჭიშკრის გამართვისას, აღმოსავლეთ მონაკვეთში კი ვაკე ადგილმდებარეობის გამო, ქალაქის მესამედ ამშენებლებმა, რადგანაც გზის მიმართულება ხელს არ უწყობდათ, ორიენტაცია შეუცვალეს კარიბჭეებს – შედეგად მტერი იძულებული იყო ქალაქის კედლებს მარჯვენა მხრით მისდგომოდა.

ქალაქისკენ მიმავალ გზებზე მსჯელობის შემდეგ ვიტრუვიუსი გალავნების და კოშკების აშენების წესების განხილვაზე გადადის. მისი აზრით, ქალაქის გალავნები უნდა გაკეთდეს ისეთი სისქის, რომ მასზე გამავალმა ორმა შეიარაღებულმა თავისუფლად შეძლოს ერთმანეთისთვის გვერდის ავლა (Vitruvius, 1936: 32). ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი კედლების უმეტეს მონაკვეთებში, იქ სადაც მტრისგან იერიშის მიტანა იყო შესაძლებელი, გალავნების სისქე 1.60 მ-ზე ნაკლები არსად არის. უფრო ზუსტად თუ ვიტყვით IV ს-ის გალავანი 1.60 მ სისქის იყო, V ს-ის – 2.00 მ, ხოლო მესამე VI ს-ის 2.5 მ-ს აღწევდა. ცხადია, ასეთი სისქის გალავნებზე გარნიზონს სწრაფი მანევრირება არ უნდა გამძნელებოდა.

კოშკების აღწერისას ვიტრუვიუსი აქცენტს აკეთებს მათ ფორმებზე და ინტერვალებზე. მისი მოსაზრებით, პირველ რიგში გასათვალისწინებელია, რომ

კომპეკები გალავნების გარეთ იყოს გამოწეული, რათა მოიერიშეების მოგერიება გაადვილდეს ყველა მხრიდან. კომპეკებს უნდა ჰქონდეს მომრგვალებული ან მრავალკუთხოვანი ფორმები, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ოთხკუთხა კომპეკებს სხვადასხვა საბრძოლო მანქანებით ადვილად მოუნგრევენ კუთხეებს (Витрувий 1936: 32-33).

ნოქალაქევის ნაქალაქარზე, გალავნების მთელ პერიმეტრზე, კომპეკები კედლების გარეთ არის გამოწეული. მიუხედავად იმისა, რომ ვიტრუვიუსი უფრო პრაქტიკულად მომრგვალებულ ან მრავალკუთხოვან კომპეკებს მიიჩნევს, ნაქალაქარზე ოთხკუთხა ფორმებს ვხვდებით. ძნელი სათქმელია, რატომ ააგეს არქეოპოლისის ფორტიფიკატორებმა მხოლოდ ოთხკუთხა კომპეკები, რომელთა დაცვაც გაცილებით რთული იქნებოდა, ვიდრე მრგვალის ან მრავალკუთხოვანის. ოთხკუთხა კომპეკების აშენება შესაძლებელია ნოქალაქევი არსებული რთული რელიეფით აიხსნას, რომელზეც არქეოპოლისი იყო გაშენებული, რის გამოც საფიქრებელია, რომ კედლის სანგრევი მანქანები იქ გამოუსადეგარი იქნებოდა – ცხადია, ეს არ ეხება ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხის და აღმოსავლეთ ჭიშკრის კომპეკებს, რომლებიც ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე იყო განლაგებული.

კომპეკებზე საუბრისას ვიტრუვიუსი ცალკე აღნიშნავს, რომ მათ შორის ინტერვალები არ უნდა აღემატებოდეს ისრის ფრენის მანძილს, რათა სხვადასხვა სასროლი იარაღებით შესაძლებელი იყოს მტრის მოგერიება, როგორც მარცხნიდან, ისე მარჯვნიდან (Витрувий 1936: 32-33). ნოქალაქევის ნაქალაქარზე კომპეკებს შორის სხვადასხვა სიგრძის ინტერვალებია – დაშორებები 50-დან 150 მეტრამდე მერყეობს. ქალაქის ქვედა მონაკვეთში, სადაც მტერს იერიშის მიტანა ყველაზე ადვილად შეეძლო, კომპეკებს შორის დაშორებები 100 მეტრს არ სცილდება, ზუსტად ვერ ვიტყვით, თუ რა მანძილზე ისროდა ესა თუ ის სატყორცნი იარაღი, მაგრამ თუ არქეოპოლისის კომპეკებს შორის ინტერვალების მაქსიმალურ სიგრძეს 150 მეტრს ავიღებთ და გავითვალისწინებთ იმას, რომ ორ კომპეკს შორის ტერიტორია ორივე მათგანიდან კონტროლდებოდა ანუ შესაძლებელი იყო ჯვარედინი სროლის წარმოება, გამოვა, რომ ერთი კომპეკიდან ნასროლ ისრებს მაქსიმუმ 75 მეტრის რადიუსის ტერიტორია უნდა დაეფარა, რაც ადრეშუა საუკუნეებში არსებული სასროლი იარაღებით სავსებით შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ რომელიც არქიტექტორის, ვიტრუვიუსის ნაშრომში, “ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ”, მოყვანილი სამშენებლო სტანდარტები,

არქეოპოლისის სამივე მშენებლობისას, უმეტეს შემთხვევაში, გათვალისწინებული იყო. უპირველეს ყოვლისა, ეს ეხება VI საუკუნეში აგებულ კვადროვან გალავანს, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ მოსაზრებას, რომ არქეოპოლისის მესამე გალავანი ბიზანტიელების აშენებული უნდა იყოს.

ყოველივე ზემოთქმული გვადლევს საფუძველს ვთქვათ, რომ ადრემუასაუკუნეების ხანის ციხე-ქალაქებიდან ნოქალაქევი-არქეოპოლისს ერთ-ერთი უძლიერესი და სრულიად უნიკალური საფორტიფიკაციო სისტემა ჰქონდა (მურღულია 2008: 20-28).

& 3. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია

როგორც ზემოთ ითქვა, ნოქალაქევის ნაქალაქარზე ქალაქობის დროინდელი სამი სამშენებლო ფენაა გამოვლენილი – IV ს-ის დასაწყისის; V ს-ის დამდეგის და V-VI სს-ის მიჯნის ან VI ს-ის დასაწყისის.

ნოქალაქევიში პირველი მშენებლობის IV ს-ის დასაწყისში დაწყება რამდენიმე ფაქტორით აიხსნება:

III-IV სს-ის მიჯნაზე რომის იმპერია სუსტდება და აღარ შესწევს ძალა კონტროლი დააწესოს იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებზე, მათ შორის ლაზიკაზე. IV ს-ის დასაწყისიდან ეგრისში აღარ დგანან რომაული გარნიზონები, ლაზიკის მეფეთა დამოკიდებულება იმპერიაზე ფორმალურ ხასიათს იძენს. ლაზები არც ხარკს უხდიდნენ და არც მათ ლაშქრობებში იღებდნენ მონაწილეობას. ერთადერთი ვალდებულება, რომელიც ლაზებს ჰქონდათ, ჩრდილოეთის საზღვრების მომთაბარე ტომებისგან დაცვა იყო. ეს კი, პირველ რიგში, ლაზების ინტერესებში შედიოდა (ლომოური 1968: 75-77) სწორედ ამ დროიდან იწყებს ეგრისის სამეფო გაძლიერებას და შესაბამისად, ახალი დედაქალაქის შენებაც ამ პერიოდში შეიძლება დაწყებულიყო. ამ მოსაზრებას ამყარებს ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალაც და I სამშენებლო ფენაც, რომელიც III-IV სს-ის მიჯნით თარიღდება (ლომოური 1981: 33).

ასევე, თავისი მიზეზები ჰქონდა სამეფოს მთავარი ქალაქის ქვეყნის შიდა ნაწილში დაარსებას. აქაც რამდენიმე ფაქტორი იკვეთება:

პროფ ნ. ლომოურის მოსაზრებით, III-IV სს-ში მომთაბარე ტომთა გააქტიურებამ და ქვეყანაში ზღვიდან არაერთგზის შემოჭრამ, აიძულა ეგრისის მმართველები სამეფოს ცენტრი საზღვრებიდან მოშორებით, ქვეყნის შუაგულში, უფრო დაცულ და

იმავედროულად სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილას აქმენებინათ (ლომოური 1981: 33).

ვფიქრობთ, სამეფოს ცენტრის ზღვიდან მოშორებით დაარსება არა მხოლოდ მომთაბარე ტომებისგან მოსალოდნელი საფრთხით იყო განპირობებული, არამედ რომის იმპერიისგან დამოუკიდებლობის შენარჩუნების სურვილითაც იქნებოდა გამოწვეული. ცხადია, ისედაც დასუსტებულ იმპერიას, ლაზიკის შიდა რეგიონების კონტროლი უფრო გაუჭირდებოდა, ვიდრე სანაპირო ზოლის – როგორც პოლიტიკური, ისე ეკონომიკური თვალსაზრისით.

გარდა ამისა, მნიშვნელოვანი იქნებოდა, რომ ეგრისის მთავარი ქალაქიდან (არქეოპოლისიდან) შესაძლებელი ყოფილიყო ქვეყნის კონტროლი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ნოქალაქევი და მისი რეგიონი გაშლილია კოლხეთის დაბლობისა და სერებად დანაწევრებული პლატოს შესაყარზე. ამდენად საფიქრებელია, რომ არქეოპოლისიდან ერთდროულად ჩრდილოეთ მაღალმთიანი რეგიონების, სამხრეთით კი კოლხეთის დაბლობის და ე.წ. “მოხირისის მხარის” კონტროლიც ადვილად მოხერხდებოდა. ცხადია, არქეოპოლისის დედაქალაქობა, თავისთავად გულისხმობდა ამ ქალაქთან ახლოს მნიშვნელოვანი გზების არსებობას. ამას ადასტურებს ნაქალაქარზე აღმოჩენილი, ქალაქობის დროინდელი (IV-VI სს), იმპორტული ნაწარმის ინტენსივობაც. ცნობილია, რომ ეგრისის სამეფოზე გამავალი გზა ქვეყნის სამხრეთით, მდ. რიონის მიდამოებში გადიოდა – ფაზისი, ვარდციხე, დიმნა, შორაპანის გავლით. თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უფრო ადრეულ პერიოდში, მდ. რიონის ქვემო წელის ძლიერ დაჭაობების გამო, სახმელეთო გზა ქ. ფაზისიდან აღმოსავლეთით, რიონის ჩრდილოეთით, სწორედ ნოქალაქევის, შემდეგ კი ხონის გავლით გადიოდა. პირველად ეს მოსაზრება გამოთქვა კ. განმა, რომელსაც დას. საქართველოში უმოგზაურია და ნოქალაქევი-ხონის გზაზე უნახავს ბამბუას ხიდი, რომელსაც მკვლევარი ძვ. წ. I ს-ში მოღვაწე რომაელი სარდლის - პომპეუსის სახელს უკავშირებს (Ган 1907: 12-143). იგივე ხიდი უნახავს ნ. ბერძენიშვილსაც და ისიც პომპეუსის ლაშქრობასთან აიგივებს მას (ბერძენიშვილი 1975: 461). შესაძლებელია დავუშვათ, რომ ანტიკურ ხანაში და მერეც, მართლაც არსებობდა ასეთი გზა, სადაც იბერიიდან ფაზისში მიმავალმა პომპეუსმაც გაიარა.

საფიქრებელი, რომ ეგრისის სამეფოს ახალი დედაქალაქისთვის ადგილის შერჩევას, სტრატეგიულ და პოლიტიკურ მხარეებთან ერთად, გათვალისწინებული

იქნებოდა მისი ეკონომიკური პრივილეგიებიც. როგორც აღინიშნა, ეგრისის სამეფოს მთავარ სავაჭრო არტერიას ფაზისი-ვარდციხე-დიმნა-შორაპანის ხაზი წარმოადგენდა, თუმცა ქვეყნის სავაჭრო-ეკონომიკურ საქმიანობაში მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო ჩართული არქეოპოლისიც. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ლაზიკის მიწა საკმაოდ მწირ მოსავალს იძლეოდა, განსაკუთრებით უვარგისი ამ მხრივ, სკანდისა და შორაპანის მხარეები იყო, სადაც პროკოპის თქმით “არ მოდის არც ხორბალი, არც ღვინო, არც რამ სიკეთე” (პროკოპი კესარიელი, 1965: 96), მაგრამ ის სხვაგვარად აღწერს ე.წ. “მოხირისის მხარეს” – “მოხირისი ერთი დღის სავალ გზაზეა არქეოპოლისს დამორებული და შეიცავს მრავალს მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხეთის მიწა-წყალზეც ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს: ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფნიც იქ კარგად ხარობენ” (პროკოპი კესარიელი, 1965: 194). ცხადია, ეს რეგიონი, რომელიც მოიცავდა თანამედროვე ქუთაისის, ბაღდადის, ვანის, სამტრედიის, აბაშისა და მარტვილის რაიონების ვაკე ნაწილს (ნარკვ. II, 1973: 164), უშუალოდ ემიჯნებოდა ნოქალაქებს და შესაბამისად, დედაქალაქის საჭირო პროდუქტით სწრაფ მომარაგებას ადვილად უზრუნველყოფდა.

IV ს-ის ეგრისის სამეფოს ძლიერება და რომის იმპერიისგან დამოუკიდებლობა V საუკუნეშიც გრძელდება. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ამ პერიოდში ლაზიკის მეფეს საკუთარი ვასალები ჰყავს – აბაზგების, სკვიმნიის (ლექხუმი) და სვანთა ტომები (პროკოპი კესარიელი, 1965: 126-127, 133). ქვეყნის ასეთი სიძლიერე აისახა არქეოპოლისზეც – V ს-ის დასაწყისში იქ ახალი მშენებლობა მიმდინარეობს. ძნელი სათქმელია, რითი იყო გამოწვეული ეს მშენებლობა – ქალაქის დანგრევით თუ უბრალოდ ეგრისის სამეფოს გაძლიერებით, როცა შესაძლებელი იყო დიდი მასშტაბების მშენებლობებების წარმოება. ისტორიულ წყაროებში არავითარი ცნობა არ არის შემონახული არქეოპოლისის IV ს-ის ბოლოს ან V ს-ის დასაწყისში დანგრევის შესახებ. არსებობს მხოლოდ ერთი ცნობა, რომელიც IV ს-ის 70-იან წლებში ჰუნების მიერ ჩრდილო კავკასიის ზეკარებით სამხრეთის ოლქებზე თავდასხმებს ეხება. (Кудрявцев 1956: 786) წყაროთა სიმცირის გამო ვერ ვიტყვით, აქვს თუ არა ჰუნთა ამ თავდასხმებს რაიმე კავშირი ლაზიკასთან და მის დედაქალაქთან, ძნელი სათქმელია, მოხდა თუ არა არქეოპოლისის დანგრევა IV ს-ის 70-იან წლებში ჰუნების მიერ. ამ ცნობის დასამტკიცებლად არც სხვა წერილობითი წყაროები და არც ნაქალაქარზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა არაფერს გვეუბნება. ამდენად, ამ ეტაპზე უფრო სავარაუდოა,

რომ V ს-ის დასაწყისში არქეოპოლისის გასაძლიერებლად დამატებითი სამშენებლო სამუშაოები ჩატარდა და ქალაქი კიდევ ერთი გალავანით შემოისაზღვრა.

V ს-ის 70-იანი წლებიდან ეგრისის სამეფო დასუსტებული ჩანს – VI ს-ის ისტორიკოსის მენანდრეს ცნობით, ამ პერიოდში სვანეთს ლაზიკისგან დამოუკიდებლობა მოუპოვებია (მენანდრე 1936: 225).

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეგრისის სამეფოს ასეთი დასუსტება, შეიძლება დაკავშირებული იყოს ვახტანგ გორგასლის მიერ ქართლის გაძლიერებით და მისი ლაშქრობით დასავლეთ საქართველოში. ჯუანშერის ცნობით, ლეონ I-ის მეფობის დროს (457-474) დაახლოებით V ს-ის 70-იან წლებში, ვახტანგ მეფემ “სამ წელ წარტყუნნა ყოველნი ციხენი აფხაზეთისანი, ვიდრე ციხე-გოჯამდე” (ჯუანშერი 1955: 157). როგორც უკვე აღინიშნა, ჯუანშერის ამ ცნობას, შესაძლოა კავშირი ჰქონდეს პრისკე პანიონელთან დაცულ ინფორმაციასთან იმის შესახებ, რომ V ს-ის 60-იან წლებში სვანები ლაზებს აჯანყებიათ. სვანებს მხარს იბერიელები და სპარსელები უჭერდნენ (პრისკე პანიონელი 1962: 261-262). თუკი ეს ორი ცნობა ერთიდაიგივე ამბავს გადმოგვცემს, მაშინ სრულიად რეალურია, რომ V ს-ის დაახ. 70-იან წლებში ვახტანგ გორგასალმა ციხე-გოჯი დაიპყრო. მით უმეტეს, რომ ეს მეტ-ნაკლებად შეესაბამება ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი სამშენებლო ფენებს, რომლის მიხედვითაც ქალაქი V ს-ის დამლევს მომხდარმა ტრაგედიამ შეიწირა (ზაქარაია... 1991: 39).

V-VI სს-ის მიჯნაზე ან VI ს-ის დასაწყისში არქეოპოლისში კიდევ ერთ ფართო მასშტაბიან მშენებლობას ეყრება საფუძველი – ეს თარიღი ემყარება ნოქალაქევი გამოვლენილ არქიტრავის განმტვირთავ ქვას და მასზე გამოკვეთილ წრეში ჩახატულ ჯვარს, რომელიც კვადროვანი გალავნის აღმოსავლეთ შვერილ ნაწილში არსებულ სამხრეთ კუთ კარზე იქნა დაფიქსირებული. პროფ. პ. ზაქარაიას მოსაზრებით წრეში ჩახატული ჯვრის და არქიტრავის დათარიღება V ს-ის დასასრულით შეიძლება, რადგანაც სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, ის აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად V ს-ის ბოლოს ვრცელდება და მომდევნო პერიოდში მას იშვიათად მიმართავენ. პ. ზაქარაია მიიჩნევს, რომ გამოვლენილი ჯვრის მიხედვით მთლიანად კვადროვანი გალავნის დათარიღება შეიძლება (ზაქარაია, 1987: 171; ზაქარაია... 1991: 49) და მეცნიერი იქვე აღნიშნავს, რომ ეს პერიოდი (V ს-ის ბოლო) ეგრისის ძლიერების ხანაა (ზაქარაია 1987: 175). როგორც ზემოთ აღინიშნა, V ს-ის 70-იანი წლებიდან ლაზიკა სუსტდება, რაც სვანეთის დაკარგვაში გამოიხატა და შესაძლებელია ვახტანგ

გორგასალის ლაშქრობითაც იყო განპირობებული, ამდენად საფიქრებელია, რომ იმ პერიოდში ეგრისის სამეფოს არ ექნებოდა საჭირო რაოდენობის სახსრები, ისეთი დიდმასშტაბიანი მშენებლობისთვის, როგორც ნოქალაქევის ნაქალაქარის მესამე კვადროვანი გალავანია.

რაც შეეხება წრეში ჩახატულ ჯვარს, მართალია ის აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად V ს-ის დასასრულს ჩნდება, მაგრამ შესაძლოა დასავლეთ საქართველოში ამ ტიპის ჯვარი შედარებით მოგვიანო პერიოდში გავრცელებულიყო.

არქეოპოლისის მესამე გალავნის აშენების თარიღის დასადგენად მეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის პროკოპი კესარიელი: მას შემდეგ რაც ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა და ირანის მეფემ ხოსრო I ანუ შირვანმა 532 წელს ე.წ. “უვადო ზავი” დადეს, იუსტინიანე ზავის იმედად არ დარჩენილა და ომისთვის სამზადისს მიჰყო ხელი. მან დამატებითი ჯარები ჩააყენა ეგრისში და ციხე-ქალაქების გამაგრებას შეუდგა, კერძოდ გამაგრებულ იქნა ლაზიკის დედაქალაქი არქეოპოლისი (ლომოური 1973: 251) – ეს უნდა მომხდარიყო VI ს-ის 30-იან წლებში. შესაძლებელია არქეოპოლისის გამაგრებაში ე.წ. “კვადროვანი გალავნის” აგება იგულისხმებოდეს, ვფიქრობთ ამაზე უნდა მიუთითებდეს ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილი სამშენებლო წყობები. როგორც ზემოთ აღინიშნა არქეოპოლისის გალავნების პირველი და მეორე კედლები IV ს-ის და V ს-ის დასაწყისით თარიღდება; ორივე ნაშენებია 20-40 სმ სიგრძე-სიგანის ფლეთილი ქვით; მცირე განსხვავებაა კედლების სისქეებში – პირველი 1.60 მ-ია, მეორე – 2.00 მ. სრულიად განსხვავებულია მესამე გალავანის როგორც ზომები, ისე წყობები და საშენი მასალა – როგორც აღვნიშნეთ, ამ კედლის ორივე მხარე მოპირკეთებულია 50-150 სმ სიგანის კირქვით, მოსაპირკეთებელ ქვებს შორის კედელი ამოვსებულია სხვადასხვა ქვებით, კირის დუღაბზე. კედელი 2.5 მ სისქისაა. აქ გვინდა მოვიყვანოთ პ. ზაქარაიას მიერ გამოთვლილი კვადროვანი კედლების სავარაუდო ფართობი – ამ გალავნის სიგრძე 1 კმ-ს აღემატება, მისი სისქე ყველგან 2.5 მ-ია, თუკი კედლების საშუალო სიმაღლეს 8 მეტრს ავიღებთ, გამოვა რომ ამ კედლის აშენებისას შესრულებული იყო 20000 მ³ ქვის სამუშაო. ასევე საინტერესოა მოსაპირკეთებლად გამოყენებული თლილი ქვების საერთო ფართობი – იგივე ზომებს თუ გავითვალისწინებთ, გამოვა 16000 მ² (ზაქარაია 1987: 161 - სქოლიო). ვფიქრობთ, ასეთი მასშტაბური სამუშაოების ჩატარება ეგრისის სამეფოში V-VI მიჯნაზე, როდესაც ქვეყანა, წინა პერიოდთან შედარებით, დასუსტებული იყო, შეუძლებელი იქნებოდა. ეს

მხოლოდ გარეშე ძალების დახმარებით თუ მოხდებოდა. ამ შემთხვევაში ასეთ “დამხმარედ” პირველ რიგში ბიზანტია და კერძოდ იმპერატორი იუსტინიანე უნდა მოვიაზროთ.

რაც შეეხება ნოქალაქევის ნაქალაქარზე გამოვლენილ პირველ და მეორე გალავნებს – ისინი ლაზების აშენებული უნდა იყოს, რადგანაც IV-V სს-ში ეგრისის სამეფო დამოუკიდებელია და თავად შესწევს ძალა აწარმოოს მშენებლობები, თუმცა არა ისეთი დიდი მასშტაბების, როგორც არქეოპოლისის მესამე კვადროვანი გალავანი იყო (მურღულია 2007: 68-73).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვეთანხმებით რა ისტ. მეცნ. დოქტ. დ. ლომიტაშვილის მოსაზრებას, არქეოპოლისის დანგრევის თარიღს VI ს-ის ბოლო ხანებით განვსაზღვრავთ. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ნოქალაქევის ნაქალაქარზე, ერთ-ერთ კვადროვან კოშკში გამოვლენილი, ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკ ტიბერიუსის სახელზე მოჭრილი, 23 ოქროს სოლიდი (ტაბ. XLIII.1), რომელთა თარიღიც 582-602 წლებით უნდა განისაზღვროს. ასევე მნიშვნელოვანია ქალაქის ციტადელის მთავარი შესასვლელის მარცხენა მხარეს ერთად ჩაწყობილი 22 ცალი წელშეზნექილი ამფორა (ტაბ. XLIII.2), რომლებიც IV-VI სს-ით თარიღდება. დ. ლომიტაშვილის მოსაზრებით, ეს აღმოჩენები არქეოპოლისის დანგრევას სწორედ VI ს-ის მიწურულისთვის უნდა გულისხმობდეს, რადგანაც ფენა, რომელშიც მონეტების განძი აღმოჩნდა, საფიქრებელია, რომ კოშკის დანგრევის შედეგად დაკონსერვდა და შემდეგში ამ კოშკის აღდგენა აღარ მომხდარა, იგივე შეიძლება ითქვას ამფორების შესახებაც, რომლებიც, როგორც ჩანს ციტადელის დანგრევის შემდეგ დარჩა VI ს-ის ფენაში (ლომიტაშვილი 2003: 218-232).

ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გამაგრების სისტემა არა მხოლოდ ქალაქის უსაფრთხოებას უზრუნველყოფდა, არამედ თავისი ძლიერი საფორტიფიკაციო მონაცემებით და გეოგრაფიული მდებარეობით, ქვეყნის საერთო თავდაცვითი სისტემის ერთ-ერთ უმთავრეს რგოლს წარმოადგენდა. ამის დასადასტურებლად შეიძლება კიდევ ერთხელ აღვნიშნოთ ნოქალაქევის ნაქალაქარის ციტადელის მთავარი კოშკი “ჯიხა”, რომლიდანაც შესაძლებელი იყო სამხრეთით - კოლხეთის დაბლობის, ჩრდილოეთით და დასავლეთით - მდ. ტეხურის ხეობის, ხოლო აღმოსავლეთით - მდ. აბაშის ხეობის და მისი მიმდებარე ტერიტორიების სრული ვიზუალური კონტროლი.

ამდენად, საფიქრებელია, რომ არქეოპოლისის მთავარი კოშკიდან შესაძლებელი იქნებოდა სამეფოში არსებული გზების დიდი ნაწილის გაკონტროლება, რაც ქვეყნის მმართველებს (რომელთა რეზიდენციასაც არქეოპოლისი წარმოადგენდა) სამეფოში მტრის შემოსვლის შემთხვევაში, მისცემდა გარკვეულ დროს მოემზადებინათ ქალაქი იერიშის მოსაგერიებლად და ამასთანავე მტრის შემოსვლა ეცნობებინათ არქეოპოლისის გარშემო მდებარე იმ ციხეებისთვის, რომლებისთვისაც კვამლის ან ცეცხლის საშუალებით შესაძლებელი იყო სიგნალის გადაცემა.

არქეოპოლისის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში ბიზანტიური წერილობითი წყაროების ცნობებიც ადასტურებს. გარდა იმისა, რომ პროკოპი კესარიელი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ არქეოპოლისი “არის მთავარი და უდიდესი ქალაქი ლაზების ქვეყანაში” (პროკოპი კესარიელი 1965: 182), როგორც უკვე აღინიშნა, ბიზანტია-ირანის ომების დროს (542-562 წწ.) გაერთიანებული ბიზანტიელები და ლაზები, მაშინ როდესაც სხვა ციხე-ქალაქებს თვითონვე ანგრევდნენ, რათა ისინი ირანელებმა არ დაიკავონ, არქეოპოლისის გამაგრებაზე და უსაფრთხოებაზე საგანგებოდ ზრუნავდნენ. ვფიქრობთ, არქეოპოლისის ასეთი განსაკუთრებული დაცვა მხოლოდ ამ ქალაქის უსაფრთხოებაზე ზრუნვით არ უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. საფიქრებელია, რომ არქეოპოლისის და მისი მიმდებარე ტერიტორიების კონტროლი ჩრდილო-დასავლეთ ეგრისის კონტროლსაც ნიშნავდა ანუ შესაძლებელია დავუშვათ, რომ არქეოპოლისი წარმოადგენდა მთავარ სამხედრო ბაზას ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონების გასაკონტროლებლად. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ დღევანდელ სოფ. ნოქალაქევში არსებულმა ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა პირობებმა, რომელიც სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით, როგორც არქეოპოლისისთვის, ისე მთლიანად ქვეყნისთვის მეტად ხელსაყრელი იყო, განაპირობა კიდევ ეგრისის სამეფოს მთავარი ქალაქის სწორედ ამ ადგილას დაარსება.

თავი VI. ეგრისის სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემა ადგილობრივ, რეგიონულ და გლობალურ კონტექსტში

& 1. ადგილობრივი კონტექსტი

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ეგრისის სამეფოს პერიოდის ორმოცდაათზე მეტი სიმაგრის გამოვლენა, აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ მათი აშენება ერთიანი სამეფოს ჩამოყალიბებასთან იყო დაკავშირებული. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ახლად ჩამოყალიბებული სამეფოს მესვეურებმა ძლიერი თავდაცვითი სისტემა შექმნეს, რომელსაც სამეფოს უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თავდაცვითი სისტემის შექმნა თავისთავად მიუთითებს ცენტრალიზებული ხელისუფლების ძლიერებაზეც, სადაც, როგორც ჩანს, კარგად განვითარებული სახელმწიფო აპარატი მოქმედებდა. ამის მინიშნებას აკეთებს აგათია სქოლასტიკოსიც. მისი თქმით, ლაზებს "რომაელებთან კავშირის წყალობით თავიანთი ცხოვრებისათვის სახელმწიფოებრივი და კანონითი სახე მიუციათ" (აგათია სქოლასტიკოსი, 1936: 50-51).

სამეფოში ჩამოყალიბებულ ძლიერ თავდაცვით სისტემას ქვეყნის სტაბილური განვითარებისათვის საციცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ სისტემის გამართულობაზე იყო დამოკიდებული როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მის გარედან მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან აცილება.

უპირველეს ყოვლისა, სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალ სიმაგრეებს ქვეყნის შიგნით არსებული დასახლებული პუნქტების, რეგიონების და გზების უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნათ. ეს ეხება ყველა ტიპის სიმაგრეს - ქალაქს, დიდი ან მცირე ზომის ციხეს და კოშკს. მათი საერთო დანიშნულება იმაში გამოიხატებოდა, რომ მშვიდობიანობის დროს (არასაომარ მდგომარეობაში ყოფნისას), მათ ქვეყნის დასახლებული პუნქტები მარბიელი რაზმებისა და მძარცველთა ჯგუფების თავდასხმებისაგან უნდა დაეცვათ.

ეგრისის ქალაქები სამეფოს მოსახლეობის, დოვლათის და სიმდიდრის კონცენტრაციის მთავარ პუნქტებს წარმოადგენდნენ, შესაბამისად, ასეთი ქალაქების აღების და გაძარცვის მაღალი ალბათობა არსებობდა და მათი გამაგრება აუცილებელი იყო. როგორც არაერთხელ აღინიშნა, ისეთი მნიშვნელოვანი ქალაქები, როგორებიც იყო

ვარდციხე-როდოპოლისი, ქუთაისი და ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ქვეყნის მთავარ ეკონომიკურ დასაყრდენს წარმოადგენდნენ და შესაბამისად, ისინი საიმედოდ იყო გამაგრებული.

ქალაქებთან ერთად დიდი ყურადღება ეთმობოდა დიდი ციხესიმაგრეების გამაგრებასაც, რომლებიც, როგორც წესი სამეფოს სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულების ადმინისტრაციულ ცენტრებსაც წარმოადგენდნენ და იქედან კონკრეტული რეგიონის მართვა-გამგეობა ხდებოდა. ამ პუნქტების დაცვა იქ მჯდომი დიდებულის პირად ინტერესებში შედიოდა, რადგანაც ის ადმინისტრაციულ ცენტრთან ერთად რეზიდენციასაც წარმოადგენდა. ამასთანავე, ასეთ დიდ სიმაგრეებს, ომიანობის დროს, მოსახლეობა აფარებდა თავს, იქვე ხდებოდა საქონელის და პროდუქტის შენახვაც. ისეთი სიმაგრეები, რომლებიც სამეფოში გამავალი გზების სიახლოვეს იყო აგებული (შორაპანი, შხეფი და სხვ.), აღნიშნული გზების უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა - ამ ციხეებიდან უნდა მომხდარიყო გზებზე მოძრავი სავაჭრო ქარავნების და სხვა მგზავრების დაცვა მარბიელი რაზმებისაგან. ამასთანავე, ასეთ სიმაგრეებს, სამეფოს მთავარ სავაჭრო პუნქტებთან (ქალაქებთან) ერთად, უნდა მოეხდინათ აღნიშნული სავაჭრო ქარავნების და მგზავრების გაკონტროლება, მათი სანდობის შემოწმება, ბაჟის აკრეფვა. სავარაუდოდ მათ სიახლოვეს გამართული იქნებოდა მგზავრების მოსასვენებელი ადგილებიც.

სამეფოს შიდა უსაფრთხოებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მცირე ზომის სიმაგრეებსაც. ასეთი სიმაგრეების დიდი რაოდენობით არსებობა, მით უმეტეს, როდესაც ისინი ცენტრალური ხელისუფლების, ან მისი ერთგული დიდებულების მიერ იმართებოდა, ზოგადად უწყობდა ხელს სამეფოს უსაფრთხოებას. სამეფოს თითქმის ყველა მნიშვნელოვან რეგიონში და სტარტეგიული გზის სიახლოვეს, 5-10 კმ-ის ინტერვალით გამაგრებული პუნქტის არსებობა, მარცვისა და ყაჩაღობის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის მნიშვნელოვან ბერკეტს წარმოადგენდა.

შესაბამისად, შეიძლება ითქვას, რომ ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ერთ-ერთი უმთავრესი დანიშნულება მშვიდობიანობის დროს, სამეფოს ეფექტური მართვისათვის, ქვეყნის უსაფრთხოებაზე ზრუნვა იყო. რაც გულისხმობდა სამეფოში არსებული დასახლებული პუნქტების (ქალაქები, დაბები, სოფლები) და გამავალი გზების დაცვას სხვადასხვა მარბიელი ლაშქრებისა და მძარცველთა დაჯგუფებებისაგან და იმავდროულად ბაჟის აკრეფვასაც (მარგიშვილი 2008: 171). ჩვენი აზრით, ციხეთა

სიმრავლეს სწორედ ამ გარემოებით იყო განპირობებული და მათ, როგორც გამაგრებულ პუნქტებს, დიდი მასშტაბების ბრძოლების დროს ფუნქცია ფაქტიურად არ ექნებოდათ. ამის თქმის საფუძველს იძლევა წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები იმ სიმაგრეთა შესახებ, რომლებიც რეალურად მონაწილეობდნენ ბიზანტია-ირანის ომების სხვადასხვა ეპიზოდებში. მათი საერთო რაოდენობა კი ორ ათეულს არ აღემატება. საფიქრებელია, რომ ასეთი ტიპის ბრძოლების დროს, ერთი დიდი სიმაგრის (მაგ., შორაპანის, შხეფის, წებელდის და სხვ) დაკარგვა ან დაუფლება ავტომატურად გულისხმობდა, მის გარშემო მდებარე მცირე ზომის სიმაგრეების დათმობა/დაუფლებასაც (მარგიშვილი 2008: 171).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არსებობს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ბევრი სიმაგრე სულაც არ გულისხმობდა სამეფოს ძლიერ თავდაცვით სისტემას, არამედ მათი რაოდენობა ფეოდალური სისტემის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო ანუ თითოეულ მცირე თუ დიდ მიწისმფლობელს საკუთარი სიმაგრე ჰქონდა და ის უპირველეს ყოვლისა საკუთარ განკარგულებაში არსებული მიწების უსაფრთხოებაზე ზრუნავდა (მარგიშვილი 2008: 169-173). ცხადია, შუა საუკუნეებში ნებისმიერ სამეფოში იდგა ფეოდალური დაქსაქსულობის პრობლემა, თუმცა, უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ წერილობით წყაროებში არ მოიპოვება არცერთი მნიშვნელოვანი ცნობა, იმის შესახებ, რომ ეგრისის სამეფოში ძლიერი ფეოდალური დაქსაქსულობა იყო. ნ. ბერძენიშვილიც მიუთითებდა იმ გარემოებაზე, რომ ის ეგრისში ციხესიმაგრეთა ინდივიდუალურ მფლობელებს რეალურად ვერ ხედავდა (ბერძენიშვილი 1990: 514).

& 2. რეგიონული კონტექსტი

ეგრისის სამეფოს ერთიანი თავდაცვითი სისტემის რეგიონულ კონტექსტში განხილვისათვის აუცილებელია ეგრისის სამეფოს მეზობელ რეგიონებში, ანუ მთლიანად კავკასიაში, იმ დროისათვის არსებული მდგომარეობის გაანალიზება. სამხრეთ-დასავლეთ მხრიდან სამეფოს ჭანები ესაზღვრებოდნენ, რომლებიც პროკოპი კესარიელის თანახმად "არც რომაელთა და არც ლაზთა მეფის ქვეშევრდომები არ არიან გარდა იმისა, რომ, რადგან ისინი ქრისტიანები არიან, ლაზთა ეპისკოპოსები უწყესებენ მათ მღვდელმსახურებს. ისინი ისწრაფვიან ორივესთან მშვიდობიან და მეგობრულ ურთიერთობაში იყვნენ და ყოველთვის თანხმდებიან ხოლმე მიაცილონ ერთი მხრიდან მეორესთან მიმავალი მოციქულები" (პროკოპი კესარიელი 1965: 125). მოყვანილი

ფრაგმენტიდან კარგად ჩანს, რომ ეგრისის სახმრეთ-დასავლეთით კეთილმეზობლურად განწყობილი ჭანები მოსახლეობდნენ და შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისინი გარკვეულწილად ლაზების მორჩილებაშიც კი იყვნენ. იგივეს თქმა არ შეიძლება ეგრისის სამეფოს დანარჩენი მეზობლების შესახებ: ჩრდილოეთ მხრიდან ეგრისს ჩრდილო კავკასიელი აგრესიული მომთაბრე ტომები ჰყავდათ მეზობლად. აღმოსავლეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კი ქართლის სამეფო, რომელიც სპარსეთის პოლიტიკური ზეგავლენას განიცდიდა და შესაბამისად, სათუთა, რომ ეგრისს და ქართლს კეთილმეზობლური ურთიერთობები ჰქონოდათ ერთმანეთში. ყოველ შემთხვევაში, წერილობით წყაროებში, მათ შორის უფრო მეტად მტრულ ურთიერთობებზეა აქცენტი გაკეთებული, ვიდრე მეგობრულზე. გავიხსენოთ V ს-ში დაწყებული დავა სვანეთის გამო და ვახტანგ გორგასალის ლაშქრობა ეგრისში. კიდევ უფრო დამძიმდებოდა მდგომარეობა VI ს-დან, როდესაც ირანმა ქართლში მეფობა გააუქმა და თავისი ნდობით აღჭურვილი პირი დააყენა ქართლის სამართავად (523 წ.).

სამეფოს თავდაცვითი სისტემის რეგიონულ პოლიტიკასთან მორგება უთუოდ მწმენლოვან პოლიტიკურ და სტრატეგიულ ამოცანას წარმოადგენდა ლაზთა მეფეებისათვის, განსაკუთრებით კი იმ დროს (IV-V სს), როდესაც სამეფოს რეალურად ლაზები მართავდნენ და პოლიტიკურ-ეკონომიკურად გართულებული მდგომარეობის გამო, რომი და შემდგომში ბიზანტია, ვერ ახერხებდა ეგრისის სამეფოს ვერც გაკონტროლებას და ვერც მისი ტერიტორიების დაცვას. სწორედ ამ პერიოდზე მოდის ეგრისის სამეფოს ძლიერების ხანა და შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იმ დროისათვის ეგრისის მესვეურები განსაკუთრებით იზრუნებდნენ სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საზღვრების დაცვა-გამაგრებაზე. როგორც კვლევამ აჩვენა სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ და აღმოსავლეთ რეგიონები საგანგებოდ იყო გამაგრებული არაერთი ძლიერი ციხესიმაგრით და იქედან ქვეყანაში შეღწევა საკმაოდ რთულ ამოცანას წარმოადგენდა. მით უმეტეს, რომ ჩრდილო-დასავლეთიდან სამეფოს ცენტრალურ ნაწილს ეგრისის და კოდორის ქედები, ხოლო აღმოსავლეთიდან კი ლიხის ქედი იცავდა. ასევე, საკმაოდ ძლიერი თავდაცვითი ხაზი იცავდა სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ გადმოსასვლელებს (მდ. ხანისწყალზე - დიმი და ვარდციხე-როდოპოლისი). სამხრეთიდან კი, როგორც უკვე აღინიშნა, ეგრისის სამეფოს საკმაოდ მაღალი და ძნელად გადასალახი მესხეთის ქედი იცავდა და იქ მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემის შექმნა აუცილებელი არ უნდა ყოფილიყო.

საბოლოოდ, უნდა ითქვას, რომ ეგრისი, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობიდან გამომდინარე, კავკასიაში ერთ-ერთ ყველაზე კარგად გამაგრებულ სამეფოს წარმოადგენდა. მისი მდებარეობიდან და რეგიონში არსებული სახელმწიფოებიდან მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან ასაცილებლად, სამეფოში საგანგებოდ იყო გამაგრებული ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის საზღვრები, რაც, რა თქმა უნდა, ისევ და ისევ არსებული გეო-პოლიტიკური მდგომარეობით იყო ნაკარნახევი. რომ არა მძლავრი სასიმაგრო სისტემა, ეგრისის სამეფო მუდმივად იქნებოდა თავდასხმის ობიექტი, როგორც ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე მომთაბარე ტომებისაგან, ისე აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან მოსაზღვრე ქართლის სამეფოსაგან.

§ 3. გლობალური კონტექსტი

მიუხედავად იმისა, რომ IV-VI სს-ში ეგრისის სამეფო მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელ სახელმწიფოს წარმოადგენდა და ხშირ შემთხვევაში ბიზანტიისთან შემთანხმების გარეშე მოქმედებდა, ის მაინც ჩართული იყო გლობალურ პოლიტიკაში და შესაბამისად, ეგრისის მმართველებს, იმ გეო-პოლიტიკური მდგომარეობის მიხედვით უწევდათ მოქმედება, რომელიც იმ დროისათვის არსებობდა კავკასიაში, მახლობელ აღმოსავლეთში და ზოგადად მთელ რომის/ბიზანტიის და სპარსეთის იმპერიებში.

ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის მხოლოდ ადგილობრივი (დას. საქართველო) ან რეგიონული (კავკასია) პოლიტიკის კონტექსტში განხილვა, მართებული არ იქნება. ჯერ კიდევ ძვ.წ. I ს-დან, მას შემდეგ, რაც კოლხეთი რომის იმპერიამ დაიმორჩილა, დასავლეთ საქართველო, განსაკუთრებით კი მისი ზღვისპირა რეგიონები რომის სამხედრო-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ინტერესებში მოექცა. მალევე, ახ.წ. I-II სს-ში, რომმა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მძლავრი სასიმაგრო სისტემა, ე.წ. "პონტოს ლიმესი" ან "კავკასიის საზღვარი" შექმნა და იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრები საბოლოოდ გაამაგრა. როგორც ვარაუდობენ, აღნიშნული სისტემა კავშირში უნდა ყოფილიყო იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრის მთლიან თავდაცვით სისტემასთან, რომელიც კაპადოკიას და სამხრეთ შავიზღვისპირეთს მოიცავდა. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე განთავსებული სიმაგრეები კი ამ სისტემის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთს წარმოადგენდნენ (ფიფია 2005: 87).

როგორც წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, ეგრისის სამეფოს წარმოშობას და მის მიერ დამოუკიდებლობის მიღწევას, დიდად შეუწყო ხელი ქვეყნის გეო-პოლიტიკურმა მდებარეობამ. ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, რომ რომის იმპერიას არათუ აწუხებდა ეგრისის დაწინაურება, არამედ ხელსაც ამლევდა მისი განვითარება და გაძლიერება და შესაბამისად, როგორც ჩანს, ხელსაც უწყობდა ამ პროცესს. მიზანი კი ეგრისის მესვეურების მიერ ჩრდილო კავკასიიდან არსებული გადმოსასვლელების დაცვა იყო. რაც რომის აღმოსავლეთ პროვინციებისათვის საციცოცხლოდ მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენდა. როგორც ჩანს, იმ დროისათვის (III-IV სს), მას ამ პრობლემის გადაჭრა საკუთარი ძალებით არ შეეძლო და სამეფოს აღმოსავლეთ საზღვრების დასაცავად ეგრისს იყენებდა. პროკოპი კესარიელიც აღნიშნავს, რომ "კავკასიაში მოსახლე ბარბაროსთათვის ლაზიკე არის მხოლოდ საწინააღმდეგო ტიხრი" (პროკოპი კესარიელი 1965: 94). მართლაც, ჩვენ სრულად ვეთანხმებით იმ მოსაზრებას, რომ ეგრისის სამეფოში (და ზოგადად დასავლეთ საქართველოში) რომსაც და ბიზანტიასაც სხვა გლობალურ ინტერესებთან ერთად, ყველაზე მეტად, ჩრდილო კავკასიის გადმოსასვლელების დაცვა და გაკონტროლება აინტერესებდათ და როგორც ჩანს, ამ ინტერესს ლაზები აკმაყოფილებდნენ კიდევ. ჩრდილოეთ კავკასიონზე არსებული გადმოსასვლელების დაცვა, ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ნებისმიერი, დიდი თუ მცირე სახელმწიფოსათვის, უმნიშვნელოვანეს სტრატეგიულ პრიორიტეტს წარმოადგენდა. სწორედ ამ გლობალური ინტერესების დაცვას ემსახურებოდა ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის თავდაცვითი სისტემა და მასში შემავალი ციხესიმაგრეები, რომლებიც ჩრდილო კავკასიიდან გადმომავალ გზებს კეტავდნენ და ამით, პირველ რიგში ეგრისის უსაფრთხოებაზე ზრუნავდნენ, გლობალური კონტექსტით კი, რა თქმა უნდა, რომის და ბიზანტიის აღმოსავლეთ პროვინციებსაც უწყევდნენ დახმარებას.

ამა თუ იმ სახელმწიფოს სტრატეგიული როლის შესახებ, საინტერესო კონცეფცია აქვს ჩამოყალიბებული დ. ახვლედიანს. ის, სამხედრო თეორეტიკოსების, ა. მაკნიკოლის და ბ. ლიდელ-ჰარტის მოსაზრებებზე დაყრდნობით, ქვეყნის სამხედრო სტრატეგიას სამ ძირითად მიმართულებაში ათავსებს: 1. დიდი სტრატეგია - ნაციონალური და ზენაციონალური მიზნის განხორციელების იდეა; 2. სტრატეგია - დიდი სტრატეგიისათვის აუცილებელი სამხედრო საქმის ორგანიზება და განხორციელება; 3. ტაქტიკა - კონკრეტულ ადგილას და კონკრეტული სამხედრო

მოქმედებების დროს მოწინააღმდეგეზე უპირატესობის მოპოვება (ახვლედიანი 2004: 43). დ. ახვლედიანის აზრით, ეგრისის "დიდი სტრატეგია", კავკასიონის ხაზის გამაგრება იყო (ახვლედიანი 2004: 47). უდაოდ საინტერესო და საგულისხმო მოსაზრებაა. ცხადია, რომ ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემა გლობალურ კონტექსტში, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ, კავკასიონის გამაგრებას ემსახურებოდა. ამასთანავე, უნდა ითქვას, რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან არსებული გადმოსასვლელების დაცვა რომი/ბიზანტიის და კოლხეთი/ეგრისის დიდ სტრატეგიას (ნაციონალური მიზანს) წარმოადგენდა.

საინტერესოა, რომ მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა ეგრისში მეფობა გააუქმეს და იქ პატრიკიოსებს ნიშნავდნენ, იმპერიამ თავად დაიწყო ეგრისის სამეფოს ციხეების გამაგრებაზე ზრუნვა და ამ შემთხვევაში აღარ კმაყოფილდებოდა ლაზების მიერ ჩრდილოეთ კავკასიის გადმოსასვლელების დაცვით. საინტერესო ცნობაა დაცული თეოფილაქტე სიმოკატასთან, რომლის თანახმად VI ს-ის 80-იანი წლების ბოლოსათვის ეგრისში მშვიდობა სუფევდა და "თვითმპყრობელმა (მავრიკიმ), ჩვეულებისამებრ, ოქრო გაგზავნა ჯარისათვის დასარიგებლად" (თეოფილაქტე სიმოკატა 1961: 20). ამ ცნობის მიხედვით აშკარა ხდება, რომ ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკ ტიბერიუსს (582-602) ეგრისში ჩაყენებული ჯარისათვის ფოქრო (ფული, ხელფასი) გაუგზავნია. ეს ცნობა მითუფრო საინტერესოა, იმ ფონზე, რომ ნოქალაქევის ნაქალაქარზე, 1930-31 წლებში ჩატარებული გათხრების დროს, ერთ-ერთ კომპლქსში, მავრიკ ტიბერიუსის სახელზე მოჭრილი 23 ცალი ოქროს მონეტა აღმოჩნდა, რაც თეოფილაქტე სიმოკატას ცნობის ფაქტიური დადასტურებაა და რაც მთავარია, ჩვენ ვიცით, რომ VI ს-ის ბოლოსათვის არქეოპოლისში ბიზანტიური გარნიზონი მდგარა, რომელიც ხელფასს იმპერატორისაგან იღებდა და არა ადგილობრივი მმართველებისაგან. ცალკე კვლევის საგანს წარმოადგენს ის გარემოება, რომ იმპერატორის მიერ ეგრისში ფულის გაგზავნიდან მალევე, რამოდენიმე წელიწადში, არქეოპოლისი დაინგრა და ამის შემდეგ აღარც აღდგენილა, ამის მოწმობა ნანგრევების ქვეშ აღმოჩენილი მონეტებია.

ეგრისის სამეფოს გლობალური სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა VI ს-ში ბიზანტია-ირანის ხანგრძლივი ომის წარმოების მთავარი მიზეზი გახდა. ლაზმა მოციქულებმა დეტალურად ჩამოუთვალეს ხოსროს ის უპიტარესობები, რასაც სპარსელები მიაღწევდნენ ეგრისის ხელში ჩაგდებათ: "ჩვენი ქვეყნის გზით რომაელთა ზღვას დაუკავშირდებით: აქ თუ ხომალდებს ააგებ, მეფევ, არავითარ სიძნელეს არ

წარმოადგენს, რომ ბიზანტიონის პალატს მიაღწიო, გზაზე ხომ არავითარი წინააღმდეგობა არ შეგხვდება. უნდა დავუმატო ისიც, რომ თქვენზე იქნება დამოკიდებული, რომ მოსაზღვრე ბარბაროსებმა ყოველ წელიწადს არბიონ რომაელთა მიწაწყალი" (პროკოპი კესარიელი 1965: 81). მოტანილი ფრაგმენტიდან აშკარა ხდება, რომ სპარსეთს ეგრისის ხელში ჩაგდებათ ეკონომიკური და სამხედრო გავლენის გაფართოების შესაძლებლობა ეძლეოდა. შავი ზღვის მეშვეობით ის საფრთხეს შეუქმნიდა ბიზანტიას და იმავდროულად სავაჭრო არეალსაც გააფართოებდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ეგრისი ბიზანტია-ირანის სტრატეგიული გეგმების მხოლოდ ერთ ნაწილს წარმოედგენდა. მათ შორის ბრძოლა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში მიმდინარეობდა და განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა კაბადოკიის და სომხეთის ტერიტორიების დაუფლებას ენიჭებოდა, ვინაიდან სწორედ იქ გადიოდა მსოფლიო სავაჭრო მაგისტრალის ძირითადი ხაზი. ამიტომაც, ბიზანტია-ირანის ბრძოლებში, განსაკუთრებით დიდი ყურადღება ეთმობოდა ქ. დარას, სატალას და ნისიბინის დაუფლებას.

ბიზანტია-ირანს შორის კავკასიაში და მახლობელ აღმოსავლეთში წარმოებულ ბრძოლებს ორი ძირითადი მიზეზი ჰქონდა: 1. ორ იმპერიას შორის სასაზღვრო ტერიტორიებზე ბუფერული ზონის შექმნა. 2. დასავლეთის და აღმოსავლეთის დამაკავშირებელი მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო მაგისტრალის გაკონტროლება.

სწორედ ბუფერული ზონის ფუნქციას ასრულებდა ეგრისის სამეფო IV საუკუნიდან VI ს-ის პირველ ნახევრამდე, ვიდრე ლაზებმა ქვეყანაში სპარსელები არ შეიყვანეს. ლაზიკა ბიზანტიის დამცავ ქვეყანას წარმოადგენდა, როგორც ჩრდილოეთიდან (მომთაბარე ტომები), ისე აღმოსავლეთიდან (ქართლი, სპარსეთი) მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ. სწორედ ამ დამცავი ზოლის მოშლას მოჰყვა დიდი ომიანობა ეგრისში. თუკი ბიზანტია დაკარგავდა ეგრისს, მის აღმოსავლეთ პროვინციებს და თავად დედაქალაქსაც, დიდი საფრთხე მოელოდა. სწორედ ამიტომ, ომის დაწყების წინ, იუსტინიანე დიდმა საგანგებოდ გაამაგრა ეგრისში არსებული ციხესიმაგრეები და იქ ბიზანტიური გარნოზინი ჩააყენა. საბოლოოდ, ლაზებმა ჯერ ომის მსვლელობისას აირჩიეს ბიზანტიელების მოკავშირეობა და გუბაზ მეფის მოკვლის შემდეგაც კი არ შეცვალეს თავიანთი პოლიტიკური ორიენტაცია, რაც ცხადია ბიზანტიას აძლევდა ხელს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეგრისის მეფეებმა კარგად იცოდნენ ეგრისის გეოპოლიტიკური მნიშვნელობა და ცდილობდნენ ეს ფაქტორი გამოეყენებინათ,

როგორც სპარსეთთან, ისე ბიზანტიასთან მოლაპარაკებების წარმოებისას. მაგალითისათვის, შეიძლება გავიხსენოთ გუბაზ I-ის ვიზიტი კონსტანტინოპოლში, როდესაც ის სამეფო სასახლეში მიდიურ წესზე ჩაცმული მივიდა, რითაც ფაქტიურად მიანიშნებდა ბიზანტიის სამეფო სახლს, რომ მას ნებისმიერ დროს შეეძლო მას პოლიტიკური ორიენტაციის შეცვლა და სპარსელების მხარეს გადასვლა. ცხადია, ასეთი გზავნილი, ყურადსაღები იქნებოდა ბიზანტიელებისათვის. შესაძლოა, სწორედ ამასთან იყოს კავშირში კონსტანტინოპოლის კარისკაცების კეთილგანწყობილი ქცევა გუბაზის მიმართ (პრისკე პანიონელი 1961: 259).

კავკასიაში და მახლობელ აღმოსავლეთში დასავლეთ-აღმოსავლეთის დამაკავშირებელი სამი ძირითადი სავაჭრო გზა გადიოდა: 1. ახლო აღმოსავლეთში, კაბადოკიისა და სომხეთის გავლით. 2. ამიერკავკასიაში, ეგრისის და ქართლის გავლით და 3. ჩრდილოეთ კავკასიაში ყირიმიდან კასპიის ზღვამდე. ამ სამი მაგისტრალიდან ყველაზე მოსახერხებელი პირველი იყო, რომელიც უმოკლეს და კარგად მოწყობილ გზას წარმოადგენდა სავაჭრო ქარავნებისათვის (ფიფია 2005: 165). ყველაზე სახიფათო და შესაბამისად, ნაკლებად დატვირთული კი ჩრდილო კავკასიაში გამავალი გზა იყო, სადაც უმართავი მომთაბარე ტომები სახლობდნენ და ქარავნების გამარცხის რისკი ძალიან მაღალი იყო. დიდი დატვირთვა ჰქონდა ამიერკავკასიაში, ეგრისის და ქართლის გავლით მიმავალ მაგისტრალს, რომელიც ანტიკური ხანიდან არსებობდა. სტრაბონის თანახმად არსებობდა სავაჭრო გზა, რომელიც შავი ზღვის, მდინარეების რიონის და მტკვრის, კასპიის ზღვის გავლით ინდოეთს უკავშირდებოდა (ლორთქიფანიძე 2010: 97-102). ცხადია, ეს გზა მოქმედებდა ეგრისის სამეფოს პერიოდშიც და დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების დამაკავშირებელ ერთ-ერთ მთავარ არტერიას წარმოადგენდა. პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს, რომ ლაზები "მუდამ აწარმოებდნენ პონტოში მცხოვრებ რომაელებთან საზღვაო ვაჭრობას" (პროკოპი კესარიელი 1965: 73). ეგრისის შავიზღვისპირა და შიდა ქალაქების უმეტესობაში (ავსაროსი, პეტრა, ზაიგანეოსი, პიტეუნტი, სებასტოპოლისი, წებელდა, არქეოპოლისი, ქუთაისი, როდოპოლისი, შორაპანი), არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მრავლად არის გამოვლენილი შავი ზღვის ქალაქებიდან მომდინარე იმპორტული მასალა, რაც ფაქტიური დადასტურებაა იმისა, რომ შავიზღვისპირა ქალაქებს შორის მიმდინარე ვაჭრობაში აქტიურად იყვნენ ჩართულები ეგრისის სამეფოს შიდა ქალაქებიც, რომლებიც, როგორც ჩანს, ვაჭრობაში სამდინარო და სახელეთო გზებით იყვნენ დაკავშირებული.

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა, რომელიც ეგრისზე გადიოდა, სომხეთის ქ. არტაშატს და ქ. სებასტოპოლისს აკავშირებდა ერთმანეთთან. ეს არის IV ს-ის ანონიმი ავტორის მიერ შესრულებული რუკაზე (ტაბულა პეუტინგერიანა) დატანილი გზა, რომელიც ეგრისს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ სერავდა. საფიქრებელია, რომ ის სებასტოპოლისიდან უფრო ჩრდილოეთითაც, სავაჭრო თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი რეგიონისაკენ - ყირიმისკენაც ვრცელდებოდა.

დასკვნის სახით, შეიძლება ითქვას, რომ ეგრისის სამეფო მდებარეობდა მეტად ხელსაყრელ ადგილას, როგორც სამხედრო-სტარტეგიული, ისე სავაჭრო თვალსაზრისით და შესაბამისად, ის მუდმივად იყო გლობალურ პოლიტიკაში. ეგრისის სამეფოს ტერიტორიის ფლობა, ხშირ შემთხვევაში, გადამწყვეტ ფაქტორს წარმოადგენდა სპარსელებისათვის, განსაკუთრებით კი ბიზანტიელებისათვის. შესაბამისად, სამეფოში არსებული ერთიანი თავდაცვითი სისტემა გლობალური პოლიტიკის გათვალისწინებითაც იყო დაგეგმილი: შავიზღვისპირა ქალაქები, ჯერ კიდევ რომაული ხანიდან, იცავდნენ რომის და შემდგომში ბიზანტიის აღმოსავლეთ საზღვრებს და იმავდროულად, მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტებსაც წარმოადგენდნენ. ჩრდილო-დასავლეთ თავდაცვით ხაზში გაერთიანებული ციხესიმაგრეები ბიზანტიის აღმოსავლეთ პროვინციებს ჩრდილო კავკასიელი მომთაბარე ტომების თავდასხმებისაგან იცავდნენ. მნიშვნელოვან გზაჯვარედინებზე დაარსებული და კარგად გამაგრებული ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა სავაჭრო ურთიერთობები დასავლეთის და აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, იმავდროულად კარგად ორგანიზებული და დაცული სავაჭრო ცენტრები და გზები ვაჭრებისათვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ქარავნების ეგრისის სამეფოზე გასატარებლად.

ძირითადი დასკვნები

1. ეგრისის სამეფოს ისტორიის და მისი თავდაცვითი სისტემის მრავალწლიანი კვლევის შემდეგ, პირველად მოხდა დასავლეთ საქართველოში დღემდე გამოვლენილი IV-VI სს-ით დათარიღებული ციხესიმაგრეების ერთად შესწავლა. 2003-2011 წლებში წარმოებული დაზვერვითი სამუშაოების შედეგად, მოხერხდა ყველა შესასწავლი ძეგლის (აფხაზეთში მდებარე სიმაგრეების გარდა) მონახულება. მათი საერთო რაოდენობა ორმოცდახუთს აღწევს. ოსინდალეს, ხომაკირდეს, კურზუს და ნაფიჩხოვოს ციხეები პირველად ჩვენს მიერ იქნა შესწავლილი. ასევე, ეგრისის სამეფოს ძლიერების პერიოდს მივაკუთვნეთ, მანამდე სხვა ან საექვო ქრონოლოგიის ისეთი სიმაგრეები, როგორებიცაა ნასკალუ, ყურუმულია, მაჩხომერი, ჯახუთი, ძველი ხიბულა და შუხუთი. შესაბამისად, აღნიშნული სიმაგრეები პირველად იქნა განხილული ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ერთიან კონტექსტში.

საბოლოო ჯამში, ძეგლების მონახულების შემდგომ, მოხერხდა ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალი ციხესიმაგრეების ერთიანი მეთოდით შესწავლა, რაც თავის მხრივ მულტიდისციპლინარულ კვლევას გულისხმობდა. წერილობითი წყაროების, არქეოლოგიური მასალების, ისტორიული-გეოგრაფიის მონაცემების და ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზის შედეგად, განისაზღვრა თითოეული ძეგლის დაარსების მიზეზები, ამოცანები და კონკრეტული ადგილი ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში;

2. ეგრისის სამეფოს ციხესიმაგრეების კვლევისას პირველად იქნა გამოყენებული ლანდშაფტის არქეოლოგია და თანამედროვე ტექნოლოგიები. შედეგად, შესაძლებელი გახდა თითოეული ძეგლის ზუსტი მდებარეობისა და აბსოლუტური სიმაღლის განსაზღვრა და მათი მსოფლიო კოორდინატა ბადეზე განთავსება. GPS მონაცემების შეჯერების და შემდგომში, მათი GIS და GoogleEarth პროგრამებში განთავსებით, შესაძლებელი გახდა თითოეული სიმაგრის გარემოზე დაკვირვება, მათი სიმაღლეების შედარება და მათ შორის სავარაუდო კავშირების შესაძლებელობის დადგენა, რამაც საბოლოოდ საინტერესო შედეგები მოგვცა სიმაგრეთა განლაგების და სასიგნალო სისტემების პრინციპების კვლევისათვის. გარდა ამისა: ძეგლების ფოტოები, მათი გეგმების ნახაზები, GPS კოორდინატები და აბსოლუტური სიმაღლეები სამომავლოდ

შესწავლილი ძეგლების მონაცემთა ბაზებში განთავსების შესაძლებლობას იძლევა, სადაც ძეგლების შესახებ დეტალური ინფორმაციები იქნება დაცული. ასეთი ტიპის მონაცემთა ბაზების მომხმარებლები შეიძლება იყვნენ: საქართველოს კულტურის და ძეგლთა დაცვის სამინისტრო, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა მუნიციპალიტეტებთან არსებული კულტურის განყოფილებები და სხვა სამთავრობო თუ არასამთავრობო ორგანიზაციები.

3. ხანგრძლივი კვლევის შედეგად, მოხდა შესასწავლი ციხესიმაგრეების ქრონოლოგიური, ტიპოლოგიური და ფუნქციური კლასიფიკაციის შემუშავება. ქრონოლოგიური კლასიფიკაციით ციხესიმაგრეები სამ ძირითად ჯგუფში გაერთიანდნენ: 1. ანტიკური პერიოდიდან დაარსებული ციხესიმაგრეები, რომლებმაც ეგრისის სამეფოს პერიოდშიც არ დაკარგეს თავიანთი დანიშნულება; 2. უშუალოდ ეგრისის სამეფოს ძლიერების დროს დაარსებული სიმაგრეები, რომელთა ზოგადი ქრონოლოგია IV-VI სს-ით განისაზღვრება და 3. სიმაგრეები, რომლებმაც ეგრისის სამეფოს დაცემის შემდეგაც განაგრძეს არსებობა და ნაწილმა გვიანშუასაუკუნეებამდეც არ დაკარგა თავისი დანიშნულება.

ტიპოლოგიურად ციხესიმაგრეები გაერთიანდნენ 4 ჯგუფში:

1. მცირე სიმაგრე მხოლოდ გალავნით (კოშკის, თავდაცვითი თხრილის და სხვა ნაგებობების გარეშე);

2. მცირე სიმაგრე, გალავნით, კოშკით, თავდაცვითი თხრილითა და ეკლესიით (აქ თავის მხრივ ერთიანდებიან სხვადასხვა ტიპის ციხეები - კოშკთან და გალავანთან ერთად ზოგიერთს აქვს მხოლოდ ეკლესია და ზოგიერთს მხოლოდ თავდაცვითი თხრილი ან ორივე კომპონენტი ერთად);

3. დიდი ზომის სიმაგრეები გალავნებით, კოშკებით, ეკლესიებით, თავდაცვითი თხრილებითა და სხვა ნაგებობებით (აქაც შესაძლებელია, რომ ზოგიერთ ციხეს არ ჰქონდეს ერთი ან რამდენიმე კომპონენტი);

4. ციხე-ქალაქები გალავნებით, კოშკებით, ეკლესიებითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით.

სიმაგრეების დანიშნულებების კვლევის შედეგად შესაძლებელი გახდა მათი ფუნქციური კლასიფიკაციის ჩამოყალიბება, ესენია:

ხეობის - გზის ჩამკეტი ციხე. ასეთი სიმაგრის ფუნქცია მისი მდებარეობიდან გამომდინარეობდა. როგორც წესი, ასეთი ციხეები იგებოდა სხვადასხვა ხეობის ბოლოში, მთისა და ბარის შესაყართან, ისე, რომ ხეობაში გამავალ გზაზე მომავალ მტერს გავაკებამდე ციხის გავლა მოუწევდა.

საგუმაგო-სასიგნალო ციხე. მისი მთავარი დანიშნულება, საჭიროებისამებრ, მოკლე მანძილზე (მაქსიმუმ 5-7 კმ) ინფორმაციის გადაცემა იყო. ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში გაერთიანებულ ციხესიმაგრეთა დიდი ნაწილი სწორედ საგუმაგო-სასიგნალო დანიშნულების იყო;

ადმინისტრაციულ-საბაჟო დანიშნულების ციხეები ქვეყნის უმთავრესი პოლიტიკური და ეკონომიკურ-კულტურული ცენტრები იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ყოფით დანიშნულებასთან ერთად დიდი იყო თავდაცვითი ფუნქციებიც, უფრო მართებული იქნება, თუკი მათ ციხე-ქალაქებს ვუწოდებთ.

4. ნაშრომში ახლებურად იქნა წარმოჩენილი ეგრისის სამეფოს ერთიან თავდაცვით სისტემაში შემავალი ქვესისტემების რაოდენობა და მდებარეობა. წერილობითი წყაროების მონაცემების, ციხესიმაგრეთა მდებარეობების და მათი დანიშნულებების ანალიზით განისაზღვრა თითოეული ქვესისტემის მოქმედების არეალები, წარმოშობის და განვითარების მიზნები და დანიშნულების დაკარგვის მიზეზები. ასევე, მათი ადგილი და როლი ქვეყნის საერთო თავდაცვით სისტემაში. შედეგად სულ 7 ქვესისტემა გამოიყო:

1. შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გამაგრების ხაზი - ამ ხაზში შავიზღვისპირა გამაგრებული პუნქტები ერთიანდებოდნენ. ყველა მათგანი საპორტო პუნქტს წარმოადგენდა (ანაკოფიის გარდა) და შესაბამისად, მათი მთავარი დანიშნულება ზღვიდან შემოსული სავაჭრო ხომალდების მიღება, მათი უსაფრთხოების დაცვა და ზღვიდან მოსალოდნელი თავდასხმის განეიტრალება იყო.

2. სამხრეთ სექტორის გამაგრების ხაზი - მასში გაერთიანებული სიმაგრეები მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე არსებულ მდინარეების ხეობებს უწევდნენ კონტროლს;

3. სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა - ეს სისტემა მდ. ხანისწყალის გაწვრივ მდებარეობდა და აერთიანებდა ორ ციხეს : ვარდციხე-როდოპოლისს და დიძს. მათი ძირითადი დანიშნულება სამეფოში სამხრეთ-

აღმოსავლეთ მხრიდან არსებული მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელის ჩაკეტვა და კონტროლი უნდა ყოფილიყო. ეს გზა „ტაბულა პეუტინგერიანაზე“-ც არის დაფიქსირებული და როგორც ცნობილია ქ. არტაშატს, ოძრხეს და ზეკარის უღელტეხილით, ეგრისთან აკავშირებდა.

4. *აღმოსავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა* - მოიცავდა ლიხის ქედის დასავლეთ კალთებს. მასში ერთიანდებოდა სკანდას და შორაპანის ციხეები, ასევე შესაძლებელია, რომ ამ სისტემის ნაწილი ყოფილიყო საზანოს და მწყერისციხის ციხეები. სკანდაც და შორაპანიც სამეფოს აღმოსავლეთ საზღვრებიდან არსებულ გადმოსასვლელებს კეტავდა;

5. *მოხირისის "ქვეყნის" გამაგრების ქვესისტემა* - როგორც სახელიდან ჩანს, მოხირისის "ქვეყნის" საზღვრებს და იქ გამავალ სავაჭრო გზებს იცავდა. ტერიტორია მოიცავდა დღევანდელი წყალტუბოს, ქუთაისის, ზესტაფონის, ხონის და სამტრედიის რაიონების ვაკე ნაწილებს;

6. *ჩრდილო-დასავლეთ სექტორის გამაგრების ქვესისტემა* - ეს სისტემა ეგრისის და კოდორის ქედების სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე აგებულ სიმაგრეებს მოიცავდა. თითოეული მათგანი ამ ქედებიდან გამომავალი მდინარეების ხეობებზე იყო განთავსებული და სამეფოს ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ იყო მიმართული;

7. *ცენტრალური მონაკვეთის გამაგრების ქვესისტემა* - რაოდენობრივად ყველაზე მეტ სიმაგრეს (19) აერთიანებდა, მათ შორის სამეფოს დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისს. აღნიშნული ქვესისტემა დღევანდელი სამეგრელოს რეგიონს მოიცავდა და მრავალფეროვანი ლანდშაფტით ხასიათდებოდა. შესაბამისად, ის, რელიეფის გათვალისწინებით, რამდენიმე თავდაცვით ხაზს მოიცავდა: უნაგირა მთის, ურთის მთის, მდინარეების - ხობისწყალისა და ჭანისწყალის აუზების თავდაცვით ხაზებს.

5. ნაშრომში ახლებურად არის გააზრებული ნოქალაქევის ნაქალაქარის, როგორც ეგრისის სამეფოს დედაქალაქის ადგილი და როლი სამეფოს თავდაცვით სისტემაში. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გამაგრების სისტემა, უმეტეს შემთხვევაში, იმდროინდელ მსოფლიოში დადგენილი სამშენებლო ნორმების დაცვით იყო შექმნილი, რაც დასტურდება ძვ.წ. I ს-ის რომაელი ავტორის ვიტრუვიუსის ნაშრომში -"ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ", მოყვანილი სამშენებლო რეკომენდაციებითა და

სტანდარტებით. შესაბამისად, ეგრისის სამეფოს დედაქალაქს კავკასიის მასშტაბით სრულიად უნიკალური საფორტიფიკაციო სისტემა ჰქონდა. ასევე, არქეოლოგიური მონაცემების, წერილობითი წყაროებისა და ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე, დადგენილ იქნა ნოქალაქევის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო ნაგებობების მშენებლობისა და ნგრევის სამივე ეტაპის ქრონოლოგია. ამასთანავე, აღნიშნული ეტაპები კონკრეტულ ისტორიულ მოვლენებთან და პირებთან იქნა დაკავშირებული. ნოქალაქევის ნაქალაქარის მშენებლობის ქრონოლოგიის კვლევის მოკლე შედეგები ასეთია:

IV ს-ის დასაწყისი - რომის სუსტდება და ლაზიკა უფრო თავისუფალი ხდება იმპერიისგან, ძლიერდება და სამეფოს ცენტრალურ ნაწილში ახალი დედაქალაქი არქეოპოლისი შენდება;

V ს-ის დასაწყისი - ლაზიკა ინარჩუნებს დამოუკიდებლობას, კიდევ უფრო ძლიერდება და იმორჩილებს სკვიმნიის, სვანების და აბაზგების ტომებს, ხდება არქეოპოლისის კიდევ უფრო გაზრდა და გაძლიერება;

V საუკუნის 70-იანი წწ-ები - ლაზიკა სუსტდება, სამეფოს კარგავს სვანეთს. ინგრევა არქეოპოლისიც, (სავარაუდოდ უკავშირდება ქართლის მეფის ვახტანგ გორგასალის ეგრისში ლაშქრობას);

VI ს-ის 30-იანი წლები - ირანთან მოსალოდნელი ომის წინ ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინიანე ამაგრებს ლაზიკის ციხესიმაგრეებს, მათ შორის არქეოპოლისს;

VI ს-ის ბოლო VII ს-ის დასაწყისი - არქეოპოლისი საბოლოოდ ინგრევა, ამას ადასტურებს VI ს-ით დათარიღებული მასალა (მავრიკ ტიბერიუსის სახელზე მოჭრილი ოქროს მონეტები და წელშეზნეპილი ამფორები), რომელიც ნაქალაქარის ერთ-ერთი კოშკის და ციტადელის შესასვლელის ნანგრევებში გამოვლინდა, ანუ VI ს-ის შემდეგ ეს ნაგებობები აღარ აღდგენილა. დანგრევის ისტორიული მიზეზები უცნობია.

6. განისაზღვრა ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ადგილი და როლი ადგილობრივი, რეგიონული და გლობალური პოლიტიკის კონტექსტში. შედეგად ცხადი გახდა, რომ სამეფოს თავდაცვითი სისტემის შემადგენელი ქვესისტემები და ციხესიმაგრეები სხვადასხვა პოლიტიკური თუ ეკონომიკური მიზნების რეალიზაციისათვის იქნა შექმნილი.

ადგილობრივი კონტექსტი. ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემის ერთ-ერთი უმთავრესი დანიშნულება მშვიდობიანობის დროს, სამეფოს ეფექტური მართვისათვის, ქვეყნის უსაფრთხოებაზე ზრუნვა იყო, რაც გულისხმობდა სამეფოში არსებული დასახლებული პუნქტების (ქალაქები, დაბები, სოფლები) და გამავალი გზების დაცვას სხვადასხვა მარბიელი ლაშქრებისა და მძარცველთა დაჯგუფებებისაგან და იმავდროულად ბაჟის აკრეფასაც. ჩვენი აზრით, ციხეთა სიმრავლევ სწორედ ამ გარემოებით იყო განპირობებული და მათ, როგორც გამაგრებულ პუნქტებს, დიდი მასშტაბების ბრძოლების დროს ფუნქცია ფაქტიურად არ ექნებოდათ.

რეგიონული კონტექსტი. ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემა, ადგილობრივ (ქვეყნის შიდა) ინტერესებთან ერთად, მორგებული იყო სამეფოს რეგიონულ პოლიტიკურ მდგომარეობაზე ანუ უშუალოდ კავკასიაში არსებულ პოლიტიკურ გარემოზე. ეგრისი, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობიდან გამომდინარე, კავკასიაში ერთ-ერთ ყველაზე კარგად გამაგრებულ სამეფოს წარმოადგენდა. მისი მდებარეობიდან და რეგიონში არსებული სახელმწიფოებიდან მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან ასაცილებლად სამეფოში საგანგებოდ იყო გამაგრებული ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის საზღვრები, რაც, რა თქმა უნდა, არსებული გეო-პოლიტიკური მდგომარეობით იყო ნაკარნახევი. რომ არა მძლავრი სასიმაგრო სისტემა, ეგრისის სამეფო მუდმივად იქნებოდა თავდასხმის ობიექტი, როგორც ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე მომთაბარე ტომებისაგან, ისე აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან მოსაზღვრე ქართლის სამეფოსაგან.

გლობალური კონტექსტი. ეგრისის სამეფო მდებარეობდა მეტად ხელსაყრელ ადგილას, როგორც სამხედრო-სტრატეგიული, ისე სავაჭრო თვალსაზრისით და შესაბამისად, ის მუდმივად იყო ჩართული გლობალურ პოლიტიკაში. ეგრისის სამეფოს ტერიტორიის ფლობა, ხშირ შემთხვევაში, გადაწყვეტ ფაქტორს წარმოადგენდა სპარსელებისათვის, განსაკუთრებით კი ბიზანტიელებისათვის. შესაბამისად, სამეფოში არსებული ერთიანი თავდაცვითი სისტემა გლობალური პოლიტიკის გათვალისწინებითაც იყო დაგეგმილი. შავიზღვისპირა ქალაქები ჯერ კიდევ რომაული ხანიდან იცავდნენ რომის და შემდგომში ბიზანტიის აღმოსავლეთ საზღვრებს და იმავდროულად მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტებსაც წარმოადგენდნენ. ჩრდილო-დასავლეთ თავდაცვით ხაზში გაერთიანებული ციხესიმაგრეები ბიზანტიის აღმოსავლეთ პროვინციებს ჩრდილო კავკასიელი მომთაბარე ტომების

თავდასხმებისაგან იცავდნენ. მნიშვნელოვან გზაჯვარედინებზე დაარსებული და კარგად გამაგრებული ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა სავაჭრო ურთიერთობები დასავლეთის და აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, იმავდროულად კარგად ორგანიზებული და დაცული სავაჭრო ცენტრები და გზები ვაჭრებისათვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა თავიანთი ქარავნების ეგრისის სამეფოზე გასატარებლად.

გამოყენებული წყაროებისა და ლიტერატურის სია

1. აბრამიშვილი თ., ნოქალაქევისა და ნიჯიხევის მონეტები, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი II, თბ., 1987, გვ. 274-285;
2. აგათია სქოლასტიკოსი, გეორგიკა III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1936, გვ. 23-187;
3. ანონიმი V საუკუნისა, გეორგიკა II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1965, გვ. 1-29;
4. ანჩაბაძე გ., მდინარეების "ეგრისწყლისა" და "დრაკონის" იდენტიფიკაციისათვის, კრებული - ქართველები და აფხაზები, ისტორია და თანამედროვეობა, თბ., 2009, გვ. 223-229;
5. არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, ბერძენი მწერლების ცონებები საქართველოს შესახებ, V, (ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა), თბ. 1983;
6. ასლანიშვილი ლ., ქვის ბირთვები, გონიო-ავსაროსი IV, ბათუმი, 2004, გვ. 152-154;
7. ავაქიძე ა., ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, ტ. I, თბ., 1963;
8. ავაქიძე ა., ძველი ქალაქი - არქეოპოლისი ნოქალაქევი, ძეგლის მეგობარი, #19, თბ., 1969, გვ. 10-15;
9. ავაქიძე ა., „დიდი პიტიუნტი“ - არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში, დიდი პიტიუნტი I, თბ., 1975, გვ. 13-123;
10. ავაქიძე ა., ლორთქიფანიძე ოთ., მასალები დიოსკურია-სებასტოპოლისის არქეოლოგიისათვის. მაცნე, #3, 1965, 104;
11. ახვლედიანი დ., კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები ძვ. წ. V-II სს-ში. სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2004;
12. ბაქრაძე დ., არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში. სანქტ-პეტერბურგი, 1878. თარგმანი არჩილ ტოტოჩავასი, გამ. “საბჭოთა აჭარა” 1987;
13. ბერაძე თ., ეგრისი ძველი და ახალი ერის მიჯნაზე, სამეგრელო-კოლხეთი-ოდში. თბილისი-ზუგდიდი 1999, გვ. 92-122;
14. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, თბ. 1964, გვ. 11-18

15. ბერძენიშვილი ნ., სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966;
16. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975;
17. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, II გამოცემა, თბ., 1990;
18. ბერძენიშვილი მ., ქ. ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969;
19. ზოგვერაძე ა., ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ., II, თბ., 1973, გვ. 246-296;
20. ზოგვერაძე ა., პრისკე პანიონელის ერთი ცნობის შესახებ, ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული, თბ., 1976, გვ. 191-192;
21. ზოგვერაძე ა., ქართლის პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, 1979;
22. ზრაგვაძე ზ., არქეოლოგია, თბ., 2012;
23. ბურჭულაძე რ. „ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან“, კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები. თსუ გამომც. თბ., 2002, ტ. XIII;
24. გამსახურდია თ. ამიერკავკასიის უძველესი სავაჭრო გზების შესახებ, საქ. სსრ მეც. აკად. მოამბე, X. 1,3. 1966, გვ 761-766
25. გამყრელიძე გ., ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ. 1982;
26. გამყრელიძე გ., ბიოგეოგარემოს ზეგავლენის შესახებ ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე, სამეგრელო, კოლხეთი ოდიში, თბილისი-ზუგდიდი, 1999;
27. გამყრელიძე გ., კოლხეთი, კულტურულ-ისტორიული ნარკვევები, თბ., 2002;
28. გოგაძე ე., კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა. თბ., 1982;
29. გოზალიშვილი გ. „რამდენიმე სიტყვა ნოქალაქევის არქეოლოგიური გათხრების დაწყებაზე“, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981;
30. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991;
31. გრიგოლია გ., ოქროპირიძე ნ., ჯაფარიძე ვ., წირღვავა ვ., ჩართოლანი შ., დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წლის ჩატარებული მუშაობის შედეგები. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1972 წ., თბ., 1972, გვ. 29-31;

32. გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., დას. საქართველოს საძიებო არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წ. მუშაობის ანგარიში. მსკა, V, თბ., 1973, გვ. 36;
33. გრიგოლია გ., ძველი კოლხეთის საქალაქო ცენტრების (პეტრა) ლოკალიზაციის საკითხი // სიგკ., - თბ., 1989, ტ. 7, გვ. 37-81;
34. გრიგოლია გ., ეგრის– ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები. თბ., 1994;
35. გრიგოლია გ. ეგრისის სამეფოს სტრატეგიული ცენტრების (ნესოსი, ტელეფისი) ლოკალიზაციისათვის, არქეოლოგიური კრებული, I, თბ. 1994 წ. 112-140;
36. გრძელიშვილი ი. ნოქალაქევის ციხე-ქალაქის მშენებლობის გეოლოგიური პირობებისა და ტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბ., 1948, ტ. IX, #5, გვ. 323-328;
37. გრძელიშვილი ი., ხახუტაიშვილი დ., ინაიშვილი ა., სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და არქეოლოგიური კვლევა–ძიების ძირითადი შედეგები. კრ. სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები. III, თბ., 1973;
38. დიდი პიტუნტი, I. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, თბ., 1975წ;
39. დიდი პიტუნტი, II. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, თბ., 1977წ;
40. დიდი პიტუნტი, III. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, თბ., 1979წ;
41. ელიავა გ., აბაშიასა და ტეხურის ხეობების ისტორიული ღირშესანიშნაობანი, თბ., 1971;
42. ელიავა გ., სენაკის რაიონს ტოპონიმის კვლევა, თბ., 1989;
43. პ. ევერილი, ფ. მარტერი, დ. ლომიტაშვილი, ნ. მურღულია, არქეოპოლისის ტოპოგრაფია. ნოქალაქევის მრავალფენიანი ძეგლის GPS კვლევა, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. II (47-B), თბ., 2011, გვ. 102-115;
44. ზაქარაია პ., საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები. საქართველოს პოლიტიკური და მეცნიერული ცოდნის გამავრცელებელი საზოგადოება. თბ., 1960;
45. ზაქარაია პ., ლექვიანაძე ვ., ჭაქვინჯის და გუდავას 1968-1969 ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში. კრ. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ. 1971;
46. ზაქარაია პ., საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები. თბ., 1973;

47. ზაქარაია პ., ლექვინაძე ვ., გუდავამი 1971 ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. კრ. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, თბ. 1974;
48. ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., ნოქალაქევის ექსპედიციის 1973 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში, სსმაე, თბ., 1975, IV, გვ. 102-103;
49. ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ნაქალაქარის ექსპედიციის 1974-75 წ.წ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, სსმაე, თბ., 1977, V, გვ. 105-106;
50. ზაქარაია პ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ნოქალაქევის ექსპედიციის მიერ 1976-77 წლებში ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში, სსმაე, თბ., 1978, VI, გვ. 78-80;
51. ზაქარაია პ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., კაპანაძე თ., ნაქალაქარის ექსპედიციის 1978-79 წ.წ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, სსმაე, VII, თბ., 1980;
52. ზაქარაია პ., ჭაქვინჯა, თბ., 1980;
53. ზაქარაია პ., ნოქალაქევი 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ. I, თბ.1981, გვ.
54. ზაქარაია პ., ლომური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ციხეგოჯი-ნოქალაქევი, თბ., 1984 (რედ. პ. ზაქარაია);
55. ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე, იაშვილი მ., ზამთარაძე მ., კაპანაძე თ., ნოქალაქევის ექსპედიციის 1980-81 მუშაობის ანგარიში, VIII, სსმაე, თბ., 1986, გვ. 88-89;
56. ზაქარაია პ., ნოქალაქევი 1978-1982წწ. ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ. II, თბ.,1987, გვ. 47-86;
57. ზაქარაია პ., ნოქალაქევის გამაგრების სისტემა, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი II, თბ., 1987, გვ. 136-186;
58. ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი – არქეოპოლისი – ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება, თბ., 1991;
59. ზაქარაია პ., ნოქალაქევი 1983-1988წწ. ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში; ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ.III, თბ., 1993, გვ.13-89;
60. ზაქარაია პ., კაპანაძე თ. ეგრისის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთის მონაკვეთის დაცვის სისტემა, „სამეგრელო, კოლხეთი-ოდში“, თბილისი-ზუგდიდი 1999, გვ.256-275;
61. ზაქარაია პ., ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ., არმოური ნ., კოლვინი ი. ახლად აღმოჩენილი გვიანანტიკური ხანის ბერძნულ-წარწერიანი ქვაჯვარი ნოქალაქევი-

- არქეოპოლისიდან, თსუ ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის შრომები, ტ. IV, თბ.2002., გვ.50-55;
62. ზაქარაია პ., ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია უძველესი დროიდან XVIII ს. ბოლომდე, თბ., 2002;
63. ზოსიმე, გეორგიკა I, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალექსანდრე გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1961, გვ. 70-117;
64. თეოფანე ჟამთააღმწერელი, გეორგიკა IV, ნაკვეთი I, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1941, გვ. 264-270;
65. იაშვილი მ., ზაქარაია პ., შხეფის ციხე, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი II, თბ., 1987, გვ. 190-200;
66. ინაიშვილი ა., ბათუმის ისტორიისათვის ახალი არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე. კრ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1965., გვ. 69-75
67. ინაიშვილი ა., ციხე-ქალაქ პეტრას ნავსადგურის საკითხისათვის. კრ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, II, თბ., 1971
68. ინაიშვილი ა., პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები. კრ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, IV, , თბ., 1974. 118-153;
69. ინაიშვილი ნ., ციხისძირის გვანანტიკური ხანის აბანოები. კრ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XVII, თბ. 1988. 118-148
70. ინაიშვილი ნ., ციხისძირის ახ. წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1993;
71. ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბ., 1954;
72. იუსტინიანეს ნოველები, გეორგიკა II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1965, გვ. 30-37;
73. კაკაბაძე ს., საისტორიო კრებული, ტ. III, თბ., 1928;
74. კალანდაძე ა., საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემო, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 16-24;
75. კალანდაძე ალ., სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. სოხუმი, 1954;
76. კალანდაძე ზ., გურიის ადრე და შუა ფეოდალური ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი, გურია I, მხარის კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1996, გვ. 118-125;

77. კახიძე ა., მამულაძე შ., სამხრეთ კარიბჭესა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995–1999 წლებში წარმოებული კვლევა–ძიების უმთავრესი შედეგები; გონიო–აფსაროსი IV, ბათ., 2004;
78. კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., მასალები ბათუმის ძველი ისტორიისათვის. სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, XVIII, 1989;
79. კეკელიძე კ., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. VII, თბ., 1961;
80. ლანჩავა ო., ქუთაისი ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქთა სისტემაში (IV-X სს.), ქუთაისი, 1996;
81. ლანჩავა ო., ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი, 2007;
82. ლანჩავა ო., ნონა ქარციძე - უქიმერიონი - "ციხექალაქი წყალწითელი". ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის შრომები, ტ. XIX. 2009 წ.,
83. ლეთოდანი დიმ., აფხაზეთის, აფშილეთის, სანიგეთის პოლიტიკური დამოკიდებულება ეგრისთან (ლაზიკასთან) IV-VIII სს. თბ., 1991;
84. ლეთოდანი დიმ., ძიებანი, თბ., 2003;
85. ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., ტ. 1, 1955;
86. ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ., ნოქალაქევის ნაქალაქარის პერიოდიზაცია, ძეგლის მეგობარი, #2, თბ., 1989, გვ. 25-28;
87. ლომიტაშვილი დ., სტრატეგრაფია ნოქალაქევის ნაქალაქარზე (VII უბნის მიხედვით, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი III (რედ. პ. ზაქარაია), თბ., 1993, გვ. 147-156;
88. ლომიტაშვილი დ. ცენტრალური ეგრისი ახ.წ. IV-VI საუკუნეებში /ნოქალაქევის არქეოლოგიური მასალების მიხ-ით/ საკანდიდ. დისერტ., თბ., 1990;
89. ლომიტაშვილი დ., ქოლვინი ი., არმოური ნ., ადრექრისტიანული ძეგლი ნოქალაქევი-არქეოპოლისში, არქ. კვლევის ცენტრის ქრისტ. არქეოლ. VI კონფერენცია, თბ., 2002, გვ. 13-16;
90. ლომიტაშვილი დ.ა., ცენტრალური კოლხეთი ძვ. წ. VIII – ახ. წ. VI ს.ს. (ციხეგოჯი – არქეოპოლისი - ნოქალაქევი), დისერტაცია ისტ. მეცნ. დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2003;

91. ლომიტაშვილი დ., ნოქალაქევი I, ძვ.წ. VIII-VII სს. განვითარების I ფაზა, კრებული - სიახლენი უძველეს კოლხეთზე, თბ., 2010 (ქართული და ინგლისურ ენებზე), გვ. 49-54;
92. ლომიტაშვილი დ., მურღულია ნ., კვაუთის ციხის კომპლექსი. კულტურულ-საისტორიო ძიებანი. გვ. 187-195. თბ., 2010;
93. ლომოური ნ. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1958, ტ. IV, ნაკვ. I, გვ. 99-118;
94. ლომოური ნ., ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968;
95. ლომოური ნ., დასავლეთ საქართველო (ეგრისი) IV-V საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ. 1973, გვ. 159-188;
96. ლომოური ნ., ნოქალაქევი-არქეოპოლისი-ციხეგოჯი (ისტ. ნარკვევი) ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ. I, თბ., 1981, გვ. 42-77;
97. ლომოური ნ., ნოქალაქევის გათხრების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ. II, თბ., 1987, გვ. 17-44;
98. ლომოური ნ., საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა V საუკუნეში, თბ., 1989;
99. ლომოური ნ., საქართველოსთან პოლიტიკური ვითარების გარკვევისათვის (V საუკუნის მეორე ნახევარი), - ხსმნ, IX, 2004, გვ. 7-14;
100. ლომოური ნ., საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა, ნაწილი I (IV-IX სს.); თბილისი, 2011;
101. ლორთქიფანიძე ბ., ქალაქის გარეგნული მხარე, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი III, თბ., 1993; გვ. 176-199;
102. ლორთქიფანიძე ბ., ომიანობა V ს-ის შუახანების ეგრისში და ნოქალაქევის ბაზილიკა, ძეგლის მეგობარი, #3 (102), თბ., 1998, გვ. 44-46;
103. ლორთქიფანიძე ბ., კოკაია ე., VII-VIII სს. ეგრისის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ნოქალაქევიში გამოვლენილი ორი ნივთის მიხედვით, ძეგლის მეგობარი, #4 (107), თბ., 1999, გვ. 29-34;
104. ლორთქიფანიძე ბ., ლომიტაშვილი დ., მურვან-ყრუს ლაშქრობა ციხეგოჯში წერილობითი წყაროების მიხედვით, თსუ პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა სამეცნიერო შრომები, ტ. III, თბ., 2001, გვ. 26-33;
105. ლორთქიფანიძე გ., სამხედრო საქმის ისტორიისათვის ანტიკური ხანის კოლხეთში, თსუ შრომები, ტ. 205, თბ., 1975, გვ. 95-107;
106. ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი. თბ., 1991;

107. ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963;
108. ლორთქიფანიძე მ., ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 372-506;
109. ლორთქიფანიძე მ., ქართლი V საუკუნის მეორე ნახევარში, 1979;
110. ლორთქიფანიძე ოთ., მიქელაძე თ., მასალები ბათუმის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXIV, # 6, თბ., 1960;
111. ლორთქიფანიძე ოთ. მიქელაძე თ. ფასისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის პრობლემა. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემისადმი, მოხსენება. თბ., 1973;
112. ლორთქიფანიძე ოთ., ბიჭვინტის შიდაციხის XIII ნაკვეთის არქეოლოგიური გათხრები და იქ აღმოჩენილი არქიტექტურული კომპლექსი, დიდი პიტიუნტი I, თბ., 1975, გვ. 183-198;
113. ლორთქიფანიძე ოთ., ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბ., 2002;
114. ლორთქიფანიძე ოთ., ძველი საქართველო [კოლხეთი და იბერია] სტრაბონის გეოგრაფიაში, ახალი კომენტარები, თბ., 2010;
115. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1914;
116. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1992;
117. მარგიშვილი ს., შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეებში, ნაწილი I, თბ., 2008;
118. მარუაშვილი ლ., ლიხის ქედი, ქსე, ტ., 6, თბ., 1983ა, გვ. 271;
119. მარუაშვილი ლ., მესხეთის ქედი, ქსე, ტ., 6, თბ., 1983ბ, გვ. 602;
120. მატიაწე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., ტ. 1, 1955;
121. მელითაური კ., ადრეფეოდალური რუსთავის ციხის კონსტრუქციები, “მეგლის მეგობარი”, # 51, თბ. 1979;
122. მელიქიშვილი გ., საქართველო ახ.წ. I-III საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 500-569;

123. მენანდრე პროტიქტორი, გეორგიკა III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1936, გვ. 202-251;
124. მიქელამე თ., კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები. თბ., 1985;
125. მიწიშვილი მ., ციხესულორის ნაციხარზე წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, ვანი II, თბილისი, 1976;
126. მიწიშვილი მ., 1973 წელს ციხესულორის ნაციხარის თხრის ანგარიში, ვანი III, თბილისი, 1977;
127. მურღულია ნ., ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია, კავკასიის მაცნე, ტ. 16, თბ., 2007, გვ. 68-73;
128. მურღულია ნ., ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გამაგრების სისტემა, ამირანი XX, თბილისი-მონრეალი, 2008, გვ. 20-28;
129. მურღულია ნ., ნაფიჩხოვო და კურზუ - ეგრისის სამეფოს პერიოდის ორი ახალი ციხე ჩხოროწყუს და მარტვილის რაიონებიდან, ამირანი, ტ. 23, თბ., 2011, გვ. 58-71, <http://www.caucasology.com/amirani23/murgulia.djvu>;
130. მურღულია ნ., ეგრისის სამეფოს თავდაცვითი სისტემა IV-VI საუკუნეებში (კვლევის მეთოდები), სემ მოამბე, ტ. II (47-B), თბ., 2011, გვ. 135-147;
131. მუსხელიშვილი ლ. ნოქალაქევის დღიური 1930.XII.28-1931.1.28. /#23/. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, II, თბ., 1987, გვ.289-304;
132. მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, 1977;
133. მუსხელიშვილი დ., საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003;
134. მუსხელიშვილი დ., საქართველო IV და V ს-ის პირველ ნახევარში, საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად, ტ. II, თბ., 2012, გვ. 7-48;
135. მშვილდაძე მ., ადრეული ქრისტიანობა საქართველოში, თბ., 2008;
136. ნიკოლაიშვილი ვ., ბიჭვინტის ნაქალაქარის XIX ნაკვეთზე 1967-70 წწ. ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, დიდი პიტეუნტი I, თბ., 1975, გვ. 161-181;
137. ნინიძე დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (მითითებები სალექციო კურსისათვის), თბ., 2005;

138. პრისკე პანიონელი, გეორგიკა I, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალექსანდრე გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1961, გვ. 249-263;
139. პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა., თბ., 1965, გვ. 38-234;
140. ჟორდანია თ., ციხე ქუჯისა, ანუ ციხე-გოჯი, ერთი უძველესთა ნიშანთაგანი საქართველოს სიძველეთა, ივერია, 1900, ##192, 193;
141. სადრაძე ვ., ვაშნარი “სპონიეთი”-“გურიანი”. მეცნიერება, 2003;
142. საქართველოს გეოგრაფია, თბ., 2001;
143. სიხარულიძე ი., „უხეიმერიონის“ ადგილმდებარეობა (წინასწარი ცნობა), ძველის მეგობარი, # 21, თბ., 1970;
144. სიხარულიძე ი., ასკანის ციხე, ქსე, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 634;
145. სურგულაძე აბ. ქალაქ ბათუმის ისტორიისათვის, ჭოროხი, 1983 # 5;
146. ტაბატაძე კ., ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 670-719;
147. ფიფია კ., რომი და აღმოსაღეთ შავიზღვისპირეთი I-II სს. თბ., 2005;
148. ფუთურიძე რ., ბიჭვინტის შიდაციხის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, დიდი პიტიუნტი I, თბ., 1975, გვ. 127-158;
149. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., ტ. 1, 1955;
150. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., ტ. 2, 1959;
151. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., ტ. 4, 1973;
152. ქართული პროზა, წიგნი I, თბ., 1981, გვ. 169-182;
153. ყაუხჩიშვილი ს. ბიზანტიური ეპოქის ციხე-სიმაგრეები ლაზეთში, გეორგიკა, III, 1936, 301-320;
154. ყაუხჩიშვილი ს., ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, წ. I, თბ., 1948;
155. ყაუხჩიშვილი ს., რას მოგვითხრობენ ძველი ბერძნები საქართველოს შესახებ, თბ., 1964;

156. შნაიდერი ა.მ., არქაიოპოლისი /ნოქალაქევი/, ჟურნ. Forschungen und Fotschritte 1931, #27, გვ.354-355 /თარგმანი შესრულებულია ნ.ლომოურის მიერ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, თბ., 1981, გვ.240-242
157. შპაიდელი მ. კავკასიის საზღვარი II საუკუნეში. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში. “მაცნე”, ისტორიის... სერია, I, თბილისი 1985. გვ. 134-140;
158. ჩაკვეტაძე ვლ., გეგუთის ციხე-დარბაზი, თბ., 1958;
159. ჩიტაია გ., ფოთისა და ხობის ეპარქია, ისტორიული ძეგლები. თბ.. 2007;
160. ჩიხლაძე ვ., ნასოფლარი დიდღვაბუნა, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის II კონფერენციის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 2003, გვ. 51-54;
161. ცქიტიშვილი გ., ანტიკური ხანის შორაპანის საერისთაოს საკითხისათვის. სიგვ, II, თბ. 1964;
162. ჭუმბურიძე მ., ეგრისის სამეფოს თავდაცვის სისტემა (ახ. წ. I-VIII სს.). დისერტაცია ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, ქუთაისი, 2009;
163. ჯავახიშვილი ივ., მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I. თბ., 1946;
164. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1979;
165. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1983;
166. ჯანაშია ნ., ლაზარ ფარჰეცის ცნობებზე საქართველოს შესახებ, თბ., 1962
167. ჯანაშია ს., შრომები I, თბ., 1949;
168. ჯანაშია ს., შრომები II, თბ., 1952;
169. ჯანაშია ს., შრომები III, თბ., 1959;
170. ჯანაშია ს., შრომები V, თბ., 1987;
171. ჯაფარიძე ვ. წებულდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, II. გამომცემლობა “მეცნიერება.”თბილისი 1979, გვ 78-89;
172. ჯაფარიძე ვ., ვარდციხის ნაქალაქარი, თბ., 1989;
173. ჯაფარიძე ვ., ანტიკური ხანის შორაპანის (სარაპანის) ახალი არქეოლოგიური მონაცემები, პრეპრინტი, თბ., 1990;
174. ჯაფარიძე ვ., აღმოსავლეთ კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლები და კოლხეთის იბერიასთან კულტურული და ეთნიკური ურთიერთობის საკითხი (საზანო), კრებ. ქუთაისური საუბრები, VI, თბ., 1999;

175. ჯაფარიძე ვ., ეგრისის ახ.წ. I-VIII სს. მატერიალური ძეგლები [არქეოლოგიური გათხრები, გამოკვლევა], თბ., 2006;
176. ჯიბლაძე ლ., კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია. თბ., 1997;
177. Анчабадзе З. В. История и культура древней Абхазии. изд. "Наука." Москва 1964;
178. Анчабадзе З. В. Из Истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959;
179. Апакидзе Д. Центральная Колхида в эпоху поздней бронзы-раннего железа. Тб., 1991;
180. Бартольд В.В. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Общие работы по истории Средней Азии. Сочинения. Т. II. Часть I. М., 1963
181. Витрувий, Десять книг об архитектуре, пер. Ф.А. петровского, т.1, М., 1936;
182. Воронов Ю. Н., Археологическая карта Абхазии, Сух., 1969;
183. Воронов Ю.Н. тайна Цебелдинской долины, М. 1975;
184. Воронов Ю. Н. Бгажба О.Х., Крепост Цибилиум-один из узлов кавказского лимеса юстиниановской эпохи. ВВ, 1987, т. 48. стр. 116-135;
185. Всемирная история, т. II, М., 1956;
186. Гамкрелидзе Г. А., К Археологии долины Фазиса. Тб., 1992;
187. Ган К., Экскурсия в Накалакеви летом 1903 г., Известия Кавк. отделения импер. московского археол. об-ва, вып. II, 1907;
188. Джапаридзе В. Археологические раскопки и разведки в Эгрисе, ПАИ в 1982 году. Тб. 1985;
189. Иоселиани П., города существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850;
190. Кекавмен, Советы и рассказы, поучения византийского полководца XI века, Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г. Г. Литаврина. Санкт-Петербург, 2003;
191. Кудрявцев О.В. Аланы. Борьба аланов с гуннами, Всемирная история, т. II, М., 1956, с. 783-786;
192. Леквинадзе В.А материалы по монументальному строительству в Лазике, 1961, ssmm, XXII;
193. Леквинадзе В.А, Оборонительные сооружения Себастополисаю СА, 1, 1966, 203-209;
194. Леквинадзе В.А Об одной Византийской крепости, сообщ. АН ГССР, X L VII, 2, 1967, 505-510;
195. Леквинадзе В.А, По поводу Анакопийской крепости, Вестник Музея Грузии, т. XXV-В, 1968, 89-104;
196. Леквинадзе В.А, Понтийский Лимес, ВДИ, №2, 1969;

197. Леквинадзе В.А. Раннесредневековые памятники Вашнари. СА №3, 1972;
198. Леквинадзе В.А. О постройках Юстиниана в западной Грузии, Византийский временник. 34, М. 1973, 171-181;
199. Меликишвили Г. Т. К истории древней Грузии. Тбилиси 1959;
200. Мелитаури К. Н., Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, II, Тб., 1971;
201. Миллер А.А., Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 году, ИАК, т. 33., 1909. 71-102;
202. Муравьев А. Н., Грузия и Армения, ч. III, СПб, 1848;
203. Сизов В. И. Восточное побережье Черного моря. Археологические экскурсии // Материалы по археологии Кавказа. М., 1889. II. 56-173;
204. Трапш М.М. Археологические раскопки в Анакопии в 1957-1958 гг. ВВ, 1961, т. XIX. стр. 260-282;
205. Шервашидзе Л. А., Соловьев Л. Н., Исследование древнего Севастополиса, «Советская археология», № 3, 1960, 171-179;
206. Bowden M. (Ed.), Unravelling The lanscape, GB, 1999;
207. Brogiolo G.P., Gauthier N., Christie N. (Ed.), Towns and their territories between late antiquity and the early Middle Ages, Brill, 2000;
208. Brogiolo G.P., Ward-Perkins B. (Ed.), The idea and ideal of the town between late Antiquity and the early Middle Ages, Brill, 199;
209. Brosset M., Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, SPB, 1851;
210. Campbell D.B., Roman Auxiliary Forts 27 BC - AD 378, Osprey publishing, 2009;
211. Dubois De Montpereux F., voyage autur du Caucase, t. III, Paris, 1839;
212. Fedden R., The castles of the Crusaders. SAW, may/June, 1970, p. 20-25;
213. Fields N., Ancient Greek Fortifications 500-300 BC, Osprey publishing, 2006;
214. Foss C., Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge University Press, New York, 1979;
215. Haldon J.F., Byzantium at war: AD 600-1453, Essential Histories, Osprey Publishing, 2002;
216. Martin-Hisard B., le roi Georgien Vaxtang gorgasal dans l'histoire et dans la legende, "Temps, memoire, tradition au moyen-age," 1983, Marrseille;
217. Winter F.E. Greek Fortifications, University of Toronto Press, 1971;

ტაბულების აღწერილობა

- I. დასავლეთ საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული რუკა;
- II. საქართველო V-VI საუკუნეებში;
- III. ახლო აღმოსავლეთი VI საუკუნეში;
- IV.1. Google Earth გამოსახულება - 2010 წლის ექსპედიციის დროს მონახულებული ძეგლები;
- IV.2. Google Earth გამოსახულება - ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემავალი ციხესიმაგრეები;
- V.1. გონიო-აფსაროსის ციხის გეგმა;
- V.2. Google Earth გამოსახულება - გონიო-აფსაროსი;
- VI.1. ბათუმის ციხის გეგმა;
- VI.2. ბათუმის ციხის გეგმა ვ. ლექვიანის მიხედვით, 1973;
- VI.3. Google Earth გამოსახულება - დაშორებები გონიოს, ბათუმისა და ციხისძირის სიმაგრეებს შორის;
- VII.1. პეტრა-ციხისძირის გეგმა;
- VII.2. პეტრა-ციხისძირი. V საუკუნის სამნავიანი ბაზილიკის ნაშთები;
- VII.3. პეტრა-ციხისძირი. გვირაბი-მაცივარი;
- VIII.1. ანაკოფიის ციხის აქსონომეტრია;
- VIII.2. Google Earth გამოსახულება - ანაკოფიის ციხის მდებარეობა;
- IX.1. პიტუნტის გეგმა;
- IX.2. Google Earth გამოსახულება - პიტუნტის მდებარეობა;
- X.1. ტოლების ციხე. კედლის საპირე წყობა;
- X.2. ტოლების ციხის გეგმა;
- X.3. ტოლების ციხე. 1935 წელს გადაღებული ფოტო;
- X.4. ტოლების ციხის გეგმა. 1935 წელი;
- XI.1. შუხუთის ციხის გეგმა;
- XI.2. ბუკისციხის გეგმა;
- XI.3. Google Earth გამოსახულება - ბუკისციხის მდებარეობა;
- XII.1. ლიხაურის ციხე. ოთხკუთხა კოშკის საპირე წყობა;
- XII.2. ლიხაურის ციხის გეგმა;

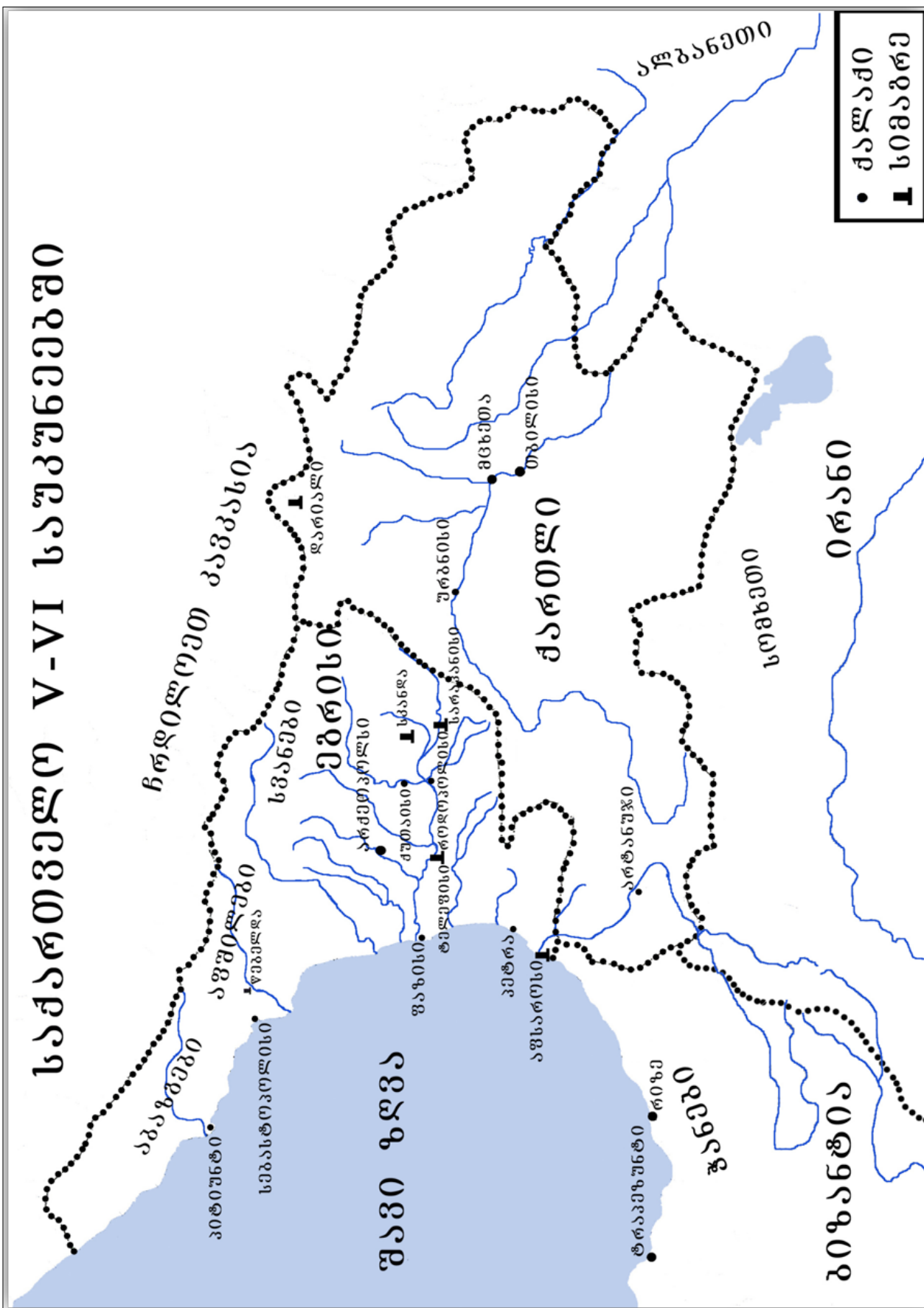
- XII.3. ზოტის ციხის გეგმა;
- XIII. ვარდციხე-როდოპოლისის გეგმა;
- XIV.1. ტაბულა პეუტინგერიანა - არტაშატიდან სებასტოპოლისამდე მიმავალი გზა;
- XIV.2. Google Earth გამოსახულება - ვარდციხე-როდოპოლისიდან სებასტოპოლისამდე მიმავალი გზა;
- XV.1. Google Earth გამოსახულება - ვარდციხე-როდოპოლისის მდებარეობა;
- XV.2. Google Earth გამოსახულება - დიმის ციხის მდებარეობა;
- XVI.1. შორაპნის ციხის გეგმა;
- XVI.2. სკანდის ციხის გეგმა;
- XVI.3. ეგრისის აღმოსავლეთ საზღვრის გამაგრების ხაზი - სკანდა, საზანო, შორაპანი და მწყერისციხე;
- XVII.1. ქუთაისი. შიდა ციხის აქსონომეტრია;
- XVII.2. ქუთაისის ციხის გეგმა;
- XVIII.1. მოწამეთას სიტუაციური გეგმა;
- XVIII.2. ნამაშევის გეგმა;
- XIX.1. ნაფიჩხოვოს ციხის გეგმა;
- XIX.2. Google Earth გამოსახულება - ნაფიჩხოვოს და კურზუს ციხეები;
- XIX.3. Google Earth გამოსახულება - მოხირისის და აფშილეთის დამაკავშირებელი გზა ნაფიჩხოვოსა და კურზუს ციხეების გავლით;
- XX.1. კურზუს ციხე. ხედი დასავლეთიდან;
- XX.2. კურზუს ციხის გეგმა;
- XX.3. კურზუს ციხის ჩრდილოეთ კედელზე შემორჩენილი 2 სხვადასხვა დროის სამშენებლო ფენა;
- XXI.1. ოსინდალეს ციხის გეგმა;
- XXI.2. დასავლეთ კოშკი, ხედი აღმოსავლეთიდან;
- XXII.1. წმ. გიორგის სახ. ეკლესია. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან;
- XXII.2. ეკლესიის ჩრდილოეთ მინაშენი - "სტოა";
- XXII.3. ეკლესიის სამხრეთ ფასადი;
- XXIII.1. სამხრეთ კოშკის საფასადე წყობა;
- XXIII.2. ხედი ოსინდალეს ციხიდან სამხრეთისაკენ;

- XXIII.3. Google Earth გამოსახულება - ფერდობი ოსინდალეს ციხის დასავლეთით; IV.2.
- XXIII.4. Google Earth გამოსახულება - 10 კმ სიგრძის გზა ოსინდალეს და სქურის ციხეებს შორის.
- XXIV.1. Google Earth გამოსახულება - სკურის ციხის მდებარეობა;
- XXIV.2. სკურის ციხე. ხედი ჩრდილოეთიდან;
- XXIV.3. სკურის ციხის გეგმა;
- XXV.1. სათანჯოს ციხის სქემატური გეგმა;
- XXV.2. წარჩეს ციხის სქემატური გეგმა;
- XXV.3. რეკას ციხის სქემატური გეგმა;
- XXVI.1 Google Earth გამოსახულება - ეგრისის სამეფოს ცენტრალური მონაკვეთის ციხეები და საზღვრები;
- XXVI.2. Google Earth გამოსახულება - უნაგირა მთის გამაგრების ხაზი;
- XXVI.3 Google Earth გამოსახულება - ეგრისის სამეფოს ცენტრალური და ჩრდილო-დასავლეთ სექტორების დამაკავშირებელი გზა თამაკონის გავლით;
- XXVI.4. Google Earth გამოსახულება - გადასასვლელი უნაგირა მთაზე ახედათის ციხესთან;
- XXVI.5. Google Earth გამოსახულება - უნაგირა მთის სამხრეთ-დასავლეთ (ქვედა) ზოლის გამაგრების ხაზი და გადასასვლელი;
- XXVI.6. Google Earth გამოსახულება - ურთას და უნაგირას მთების გამაგრების ხაზი;
- XXVII.1. Google Earth გამოსახულება - მაჩხომერი-ნასკალუ-ყურუმულის გამაგრების ხაზი;
- XXVII.2. Google Earth გამოსახულება - გზა ურთას მთის თხემზე;
- XXVII.3. Google Earth გამოსახულება - მდინარეების ოჩხომურის და ხობისწყალის ხეობები, ხომაკირდის ციხის მახლობლად;
- XXVII.4. Google Earth გამოსახულება - მდინარეების ჭანისწყალის და ხობისწყალის გამაგრების ხაზები და მათ გასწვრივ გამავალი გზები;
- XXVII.5. ჯეგეთას კედლის ფრაგმენტი გასასვლელით;
- XXVIII.1. ახედათის ციხის გეგმა;
- XXVIII.2. ახედათის ციხე, ხედი ჩრდილოეთიდან;
- XXVIII.3. ახედათის ციხის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან;
- XXIX.1. კვაუთის ციხე, გეგმა;

- XXIX.2. კვაუთის ციხე. განშლა;
- XXIX.3. კვაუთის ციხის ჭიშკარი, გეგმა და ჭრილი;
- XXIX.4. კვაუთის ციხის ეკლესია, გეგმა;
- XXIX.5. კვაუთის ციხის ეკლესია, დასავლეთ ფასადი;
- XXIX.6. კვაუთის ციხის ეკლესია, ჭრილი 1-1;
- XXX.1. კოტიანეთის ციხის გეგმა;
- XXX.2. კოტიანეთის ციხი გალავანი;
- XXX.3. შხეფის ციხე. ხედი სამხრეთიდან;
- XXX.4. შხეფის ციხის გეგმა;
- XXXI.1. საკალანდარიშვილოს ციხის კოშკი. ხედი ჩრდილოეთიდან;
- XXXI.2. საკალანდარიშვილოს ციხის გეგმა;
- XXXI.3. საკალანდარიშვილოს ციხე. ხედი სამხრეთიდან;
- XXXI.4. მენჯის ციხის გეგმა;
- XXXI.5. მენჯის ციხის კოშკის გეგმა;
- XXXI.6. მენჯის ციხის ეკლესიის გეგმა;
- XXXII.1. ეკის ციხის თავდაცვითი თხრილი;
- XXXII.2. ეკის ციხის კოში, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან;
- XXXII.3. ეკის ციხის გეგმა;
- XXXII.4. გაღმა საჯიჯაო-ხორშის ციხის გეგმა;
- XXXII.5. Google Earth გამოსახულება - გაღმა საჯიჯაო-ხორშის ციხის მდებარეობა;
- XXXII.6. მაჩხომერის ციხის გეგმა;
- XXXIII.1. ნასკალუს "ჯიხის" გეგმა;
- XXXIII.2. ნასკალუს "ჯიხის" ნანგრევები;
- XXXIII.3. ყურუმულიას ციხე. ხედი სამხრეთიდან;
- XXXIII.4. ყურუმულიას ციხის გეგმა;
- XXXIII.5. ყურუმულიას ციხის კედლის საპირე წყობა;
- XXXIII.6. ხეთის მუზეუმში დაცული ისრისპირი ყურუმულიადან. ინვ. # 631;
- XXXIV.1. ჯახუთის ციხის გეგმა;
- XXXIV.2. ჯახუთის ციხე. ნახევარწრიული ფორმის ქვის ლოდი;
- XXXIV.3. ჯახუთის ციხე. ორი, ერთმანეთის პარალელური ნახევარწრიული ფორმის ქვის ლოდი;

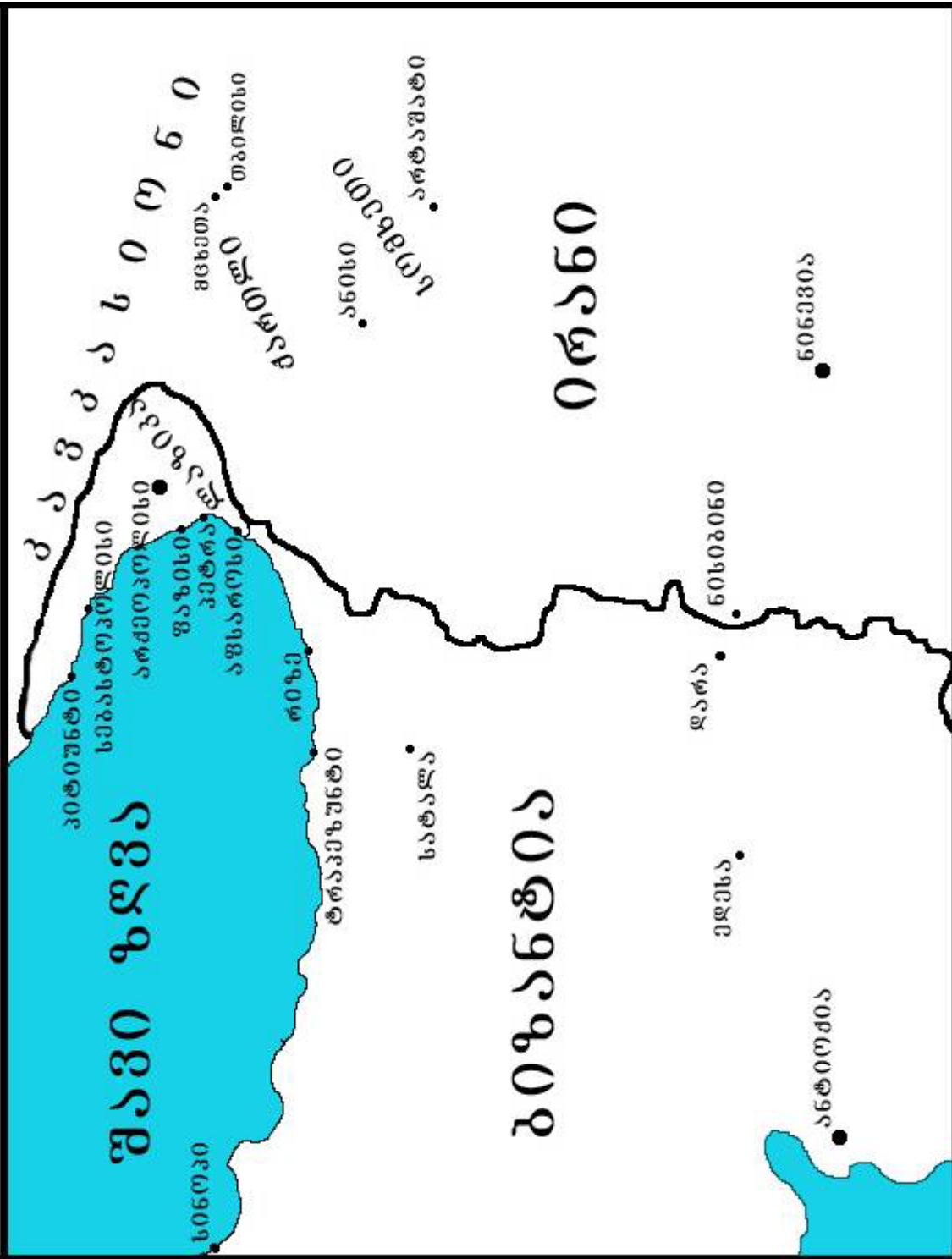
- XXXV.1. ძველი ხიზულას ციხის გეგმა;
- XXXV.2. ძველი ხიზულა. სასახლის ნაშთი;
- XXXV.3. ძველი ხიზულა. სავარაუდოდ ეკლესიის ნაშთი;
- XXXV.4. ძველი ხიზულა. I გალავნისა და კოშკის მშენებლობისათვის გამოყენებული ქვა;
- XXXV.5. ძველი ხიზულა. კოშკი;
- XXXV.6. ძველი ხიზულა. კოშკის თავზე შემორჩენილი გვიანდელი დანაშენი;
- XXXVI.1. ჭაქვინჯის ციხის გეგმა;
- XXXVI.2. ჭაქვინჯის ციტადელის განვითარების ფაზები;
- XXXVII.1. ხომაკირდეს ციხის თავდაცვითი თხრილი;
- XXXVII.2. ხომაკირდეს ციხის გეგმა;
- XXXVII.3. ხომაკირდეს ციხის ჩდილოეთ კოშკის ჩრდილოეთ კედლის საპირე წყობა;
- XXXVIII.1. 2009 წელს ნოქალაქევიში წარმოებული GPS კვლევის შედეგად შექმნილი ციფრული გეგმა;
- XXXVIII.2. 2009 წელს ნოქალაქევიში წარმოებული GPS კვლევის შედეგად შექმნილი სამგანზომილებიანი მოდელი;
- XXXIX. ნოქალაქევი-არქეოპოლისის გეგმა;
- XL.1-2. ნოქალაქევის ნაქალაქარი. მდინარეზე ჩასასვლელი გვირაბი;
- XL.3. სამხრეთ კოშკის გეგმა;
- XLI.1. ნოქალაქევის აღმოსავლეთ გალავნები. ხედი ჩრდილოეთიდან;
- XLI.2. ნოქალაქევის აღმოსავლეთ გალავნები. ხედი აღმოსავლეთიდან;
- XLII.1. ნოქალაქევის აღმოსავლეთ გალავნების და ჭიშკრების გეგმა;
- XLII.2. ნოქალაქევის აღმოსავლეთ გალავნების და ჭიშკრების აქსონომეტრია;
- XLIII.1. მავრიკ ტიბერიუსის (682-702 წწ) ოქროს მონეტები;
- XLIII.2. ნოქალაქევის ნაქალაქარის ციტადელის შესასვლელში აღმოჩენილი ამფორები;

ახლო აღმოსავლეთი VI საუკუნეში

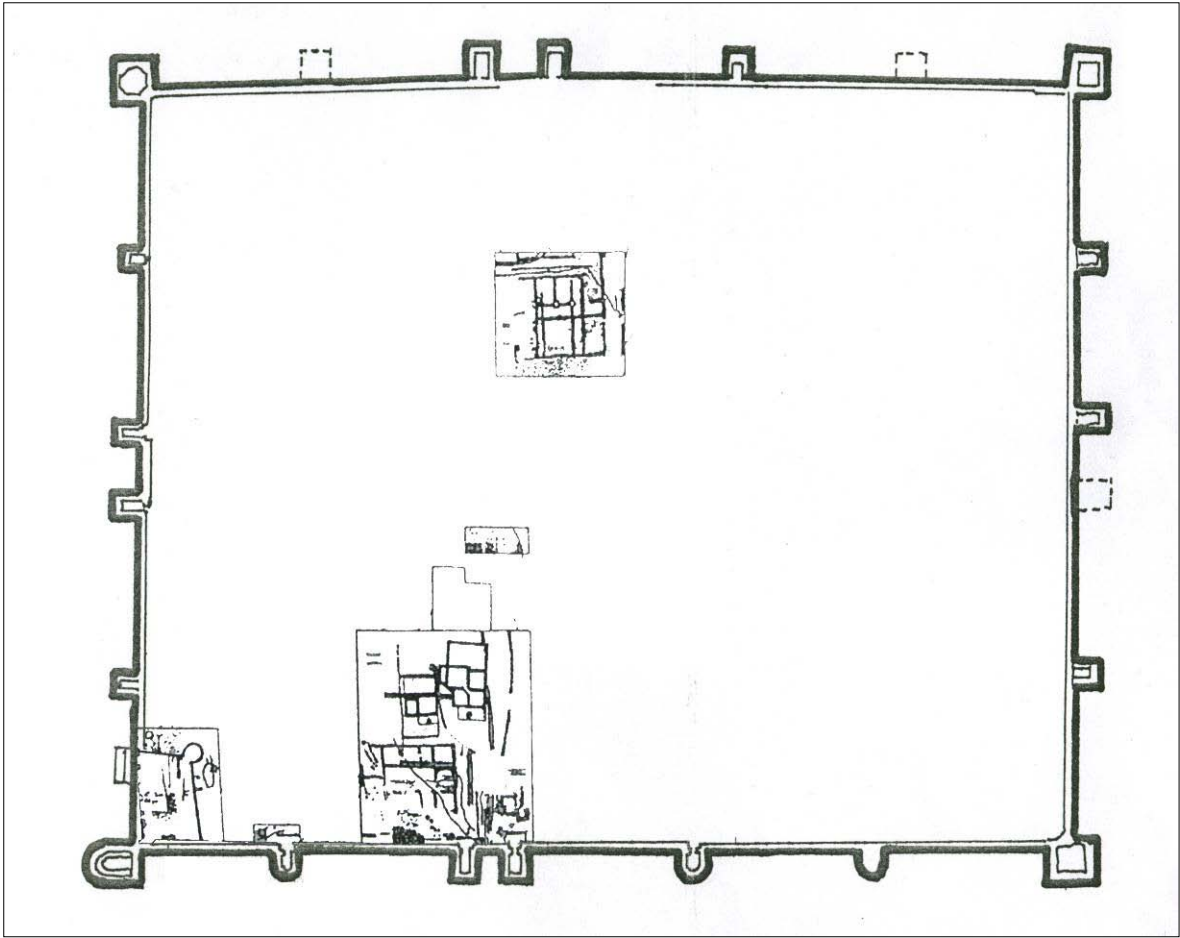
1.

2.

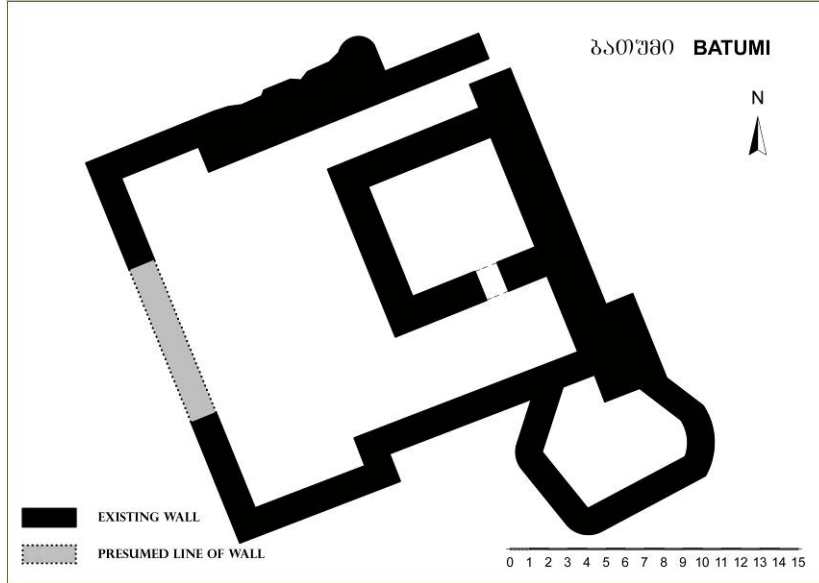
1.

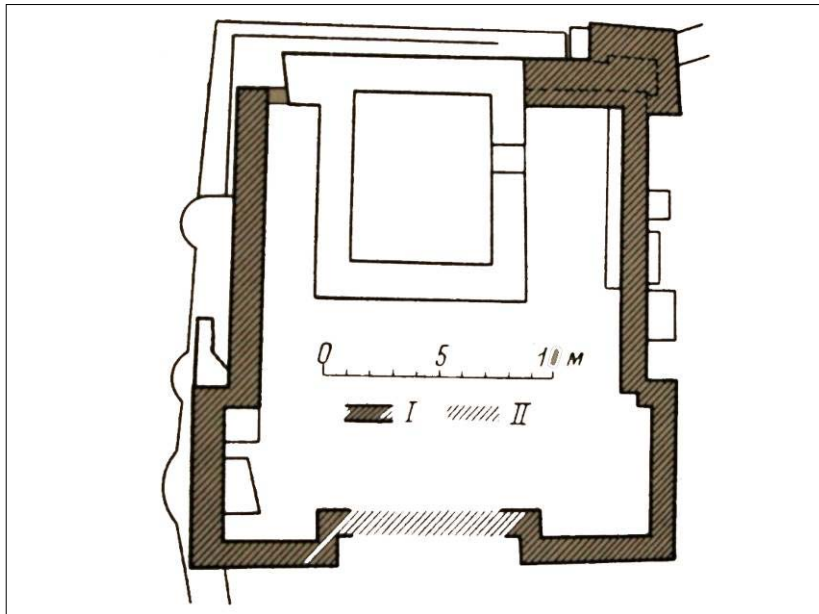
2.

1.

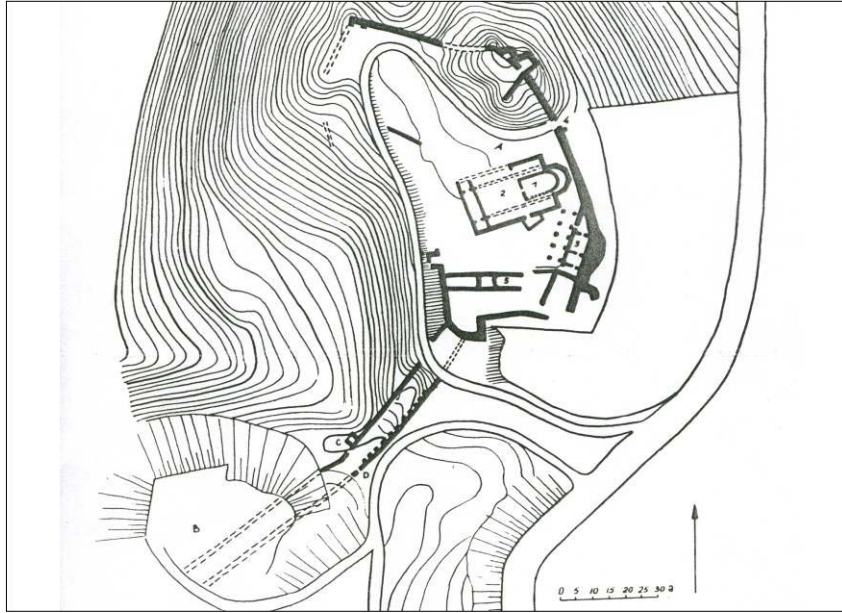
2.

3.

1.

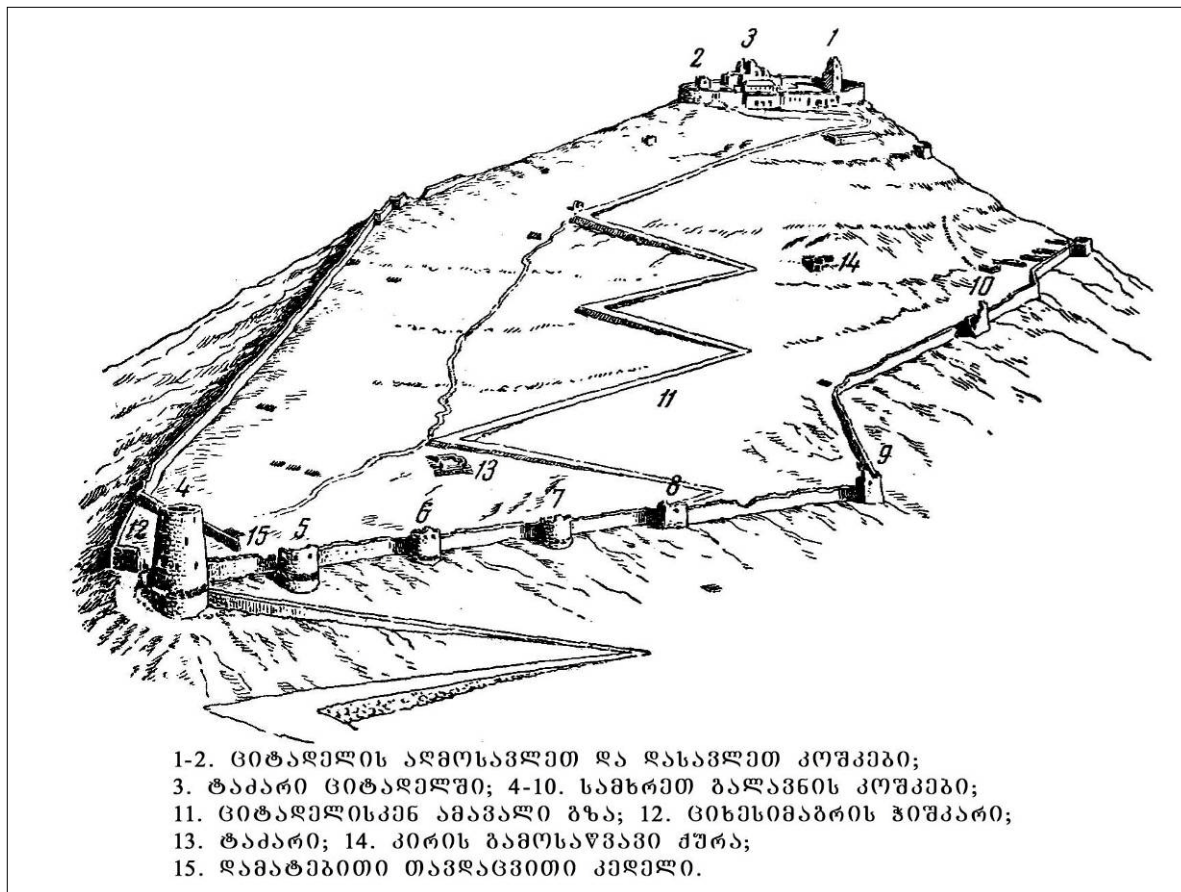
2.

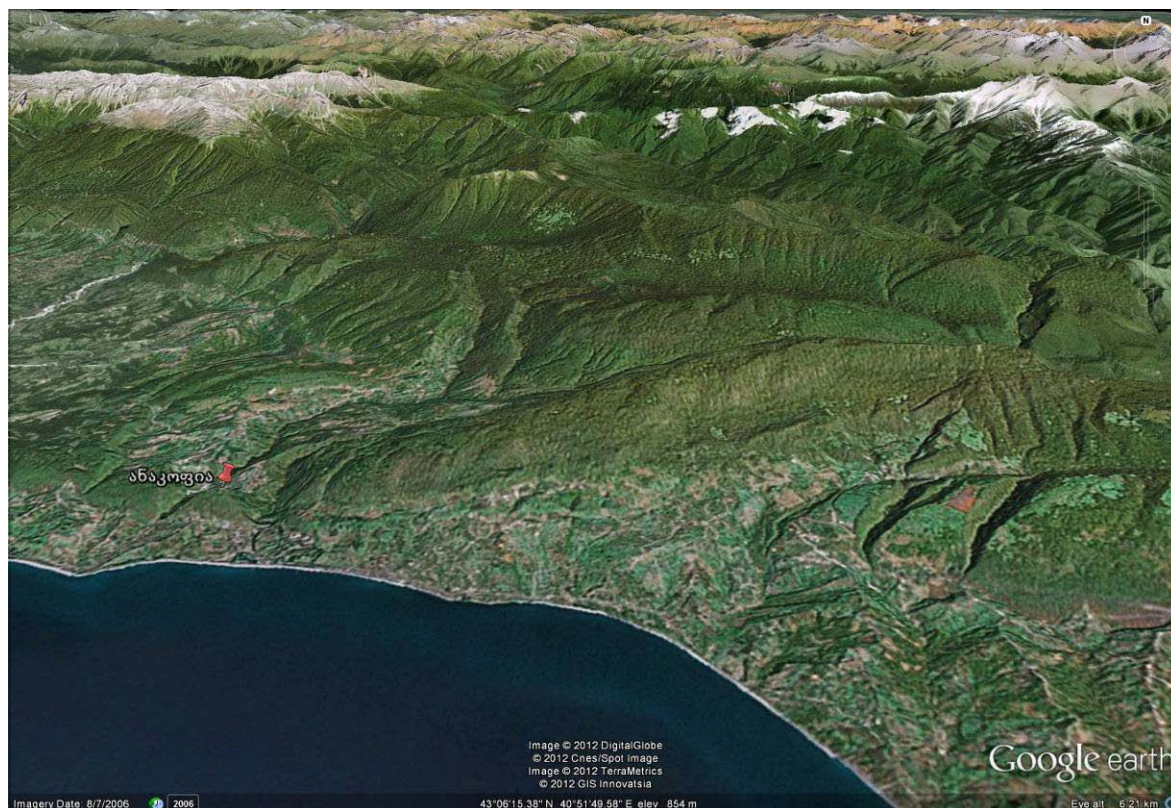
3.

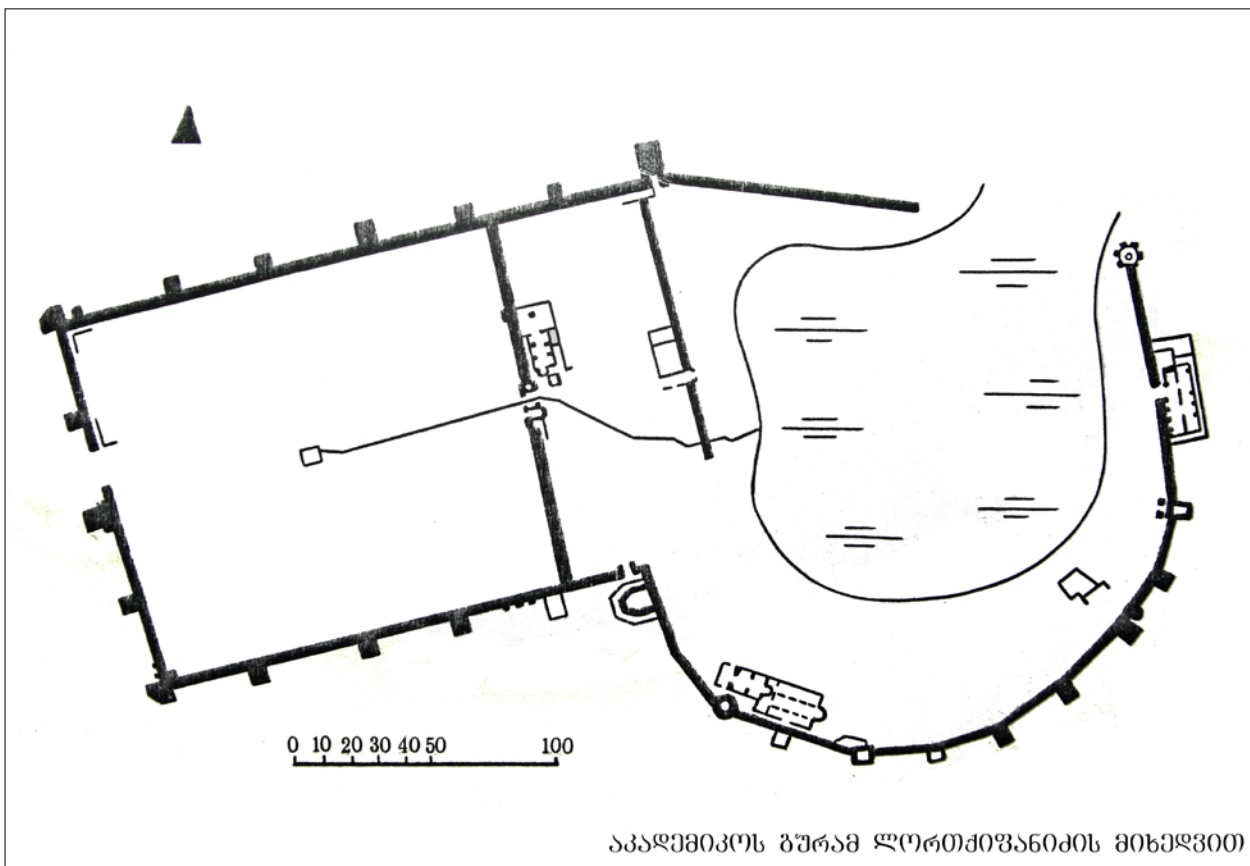
1.

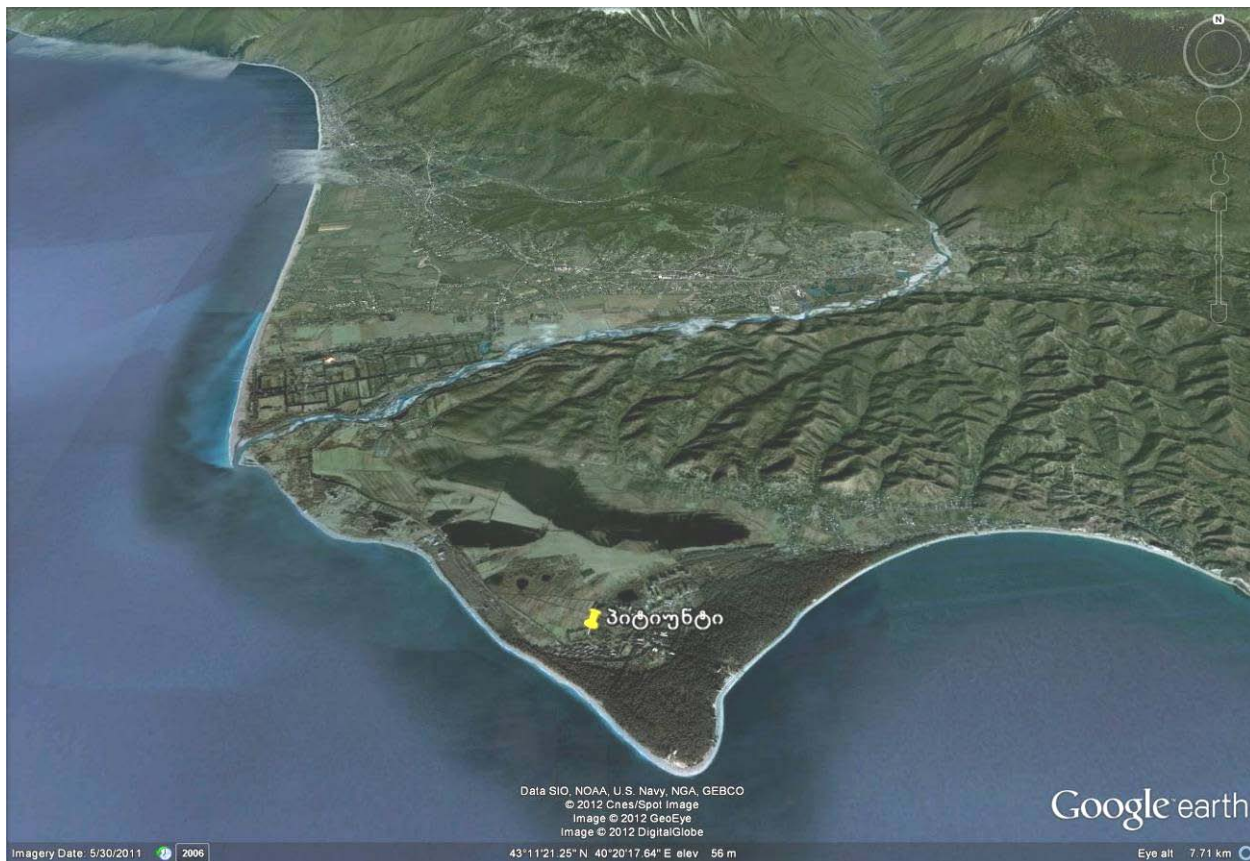
2.

1.

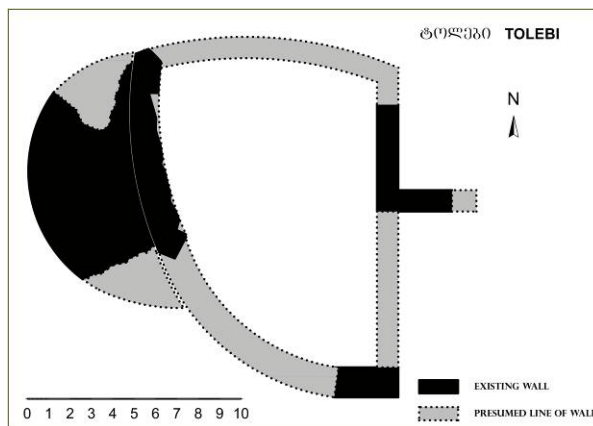
2.

1.

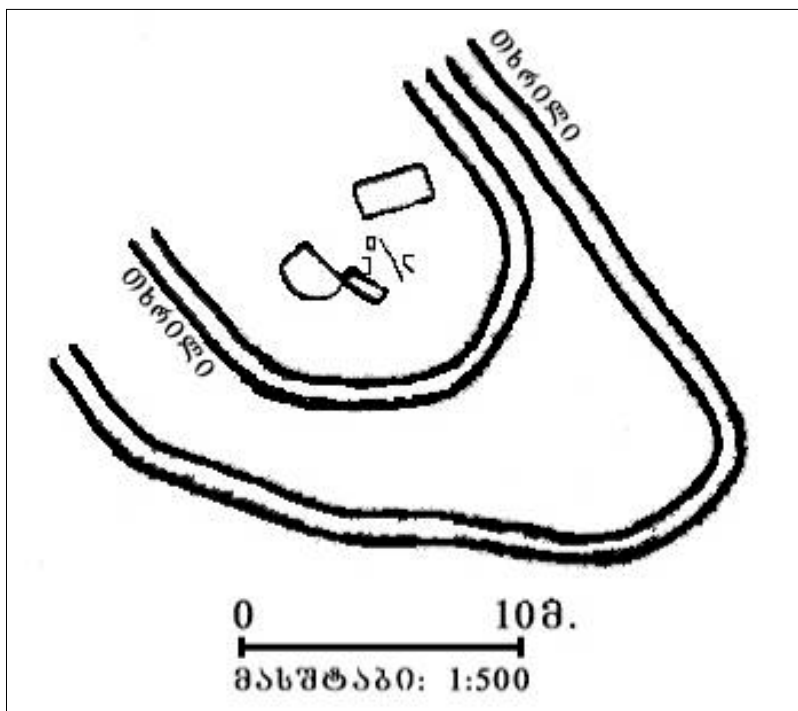
2.

3.

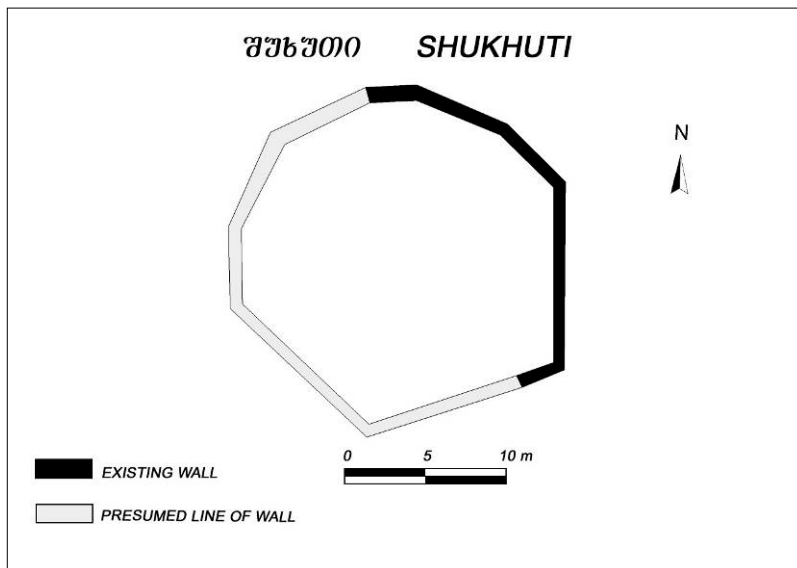

4.

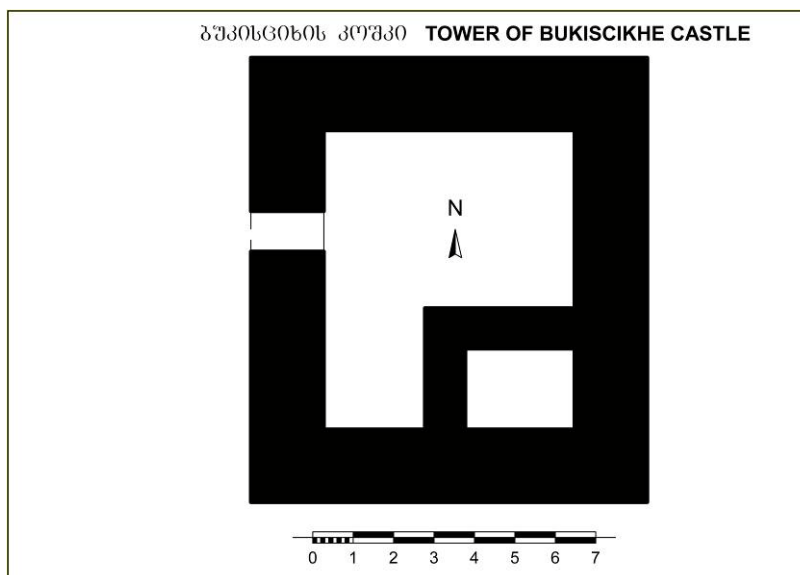

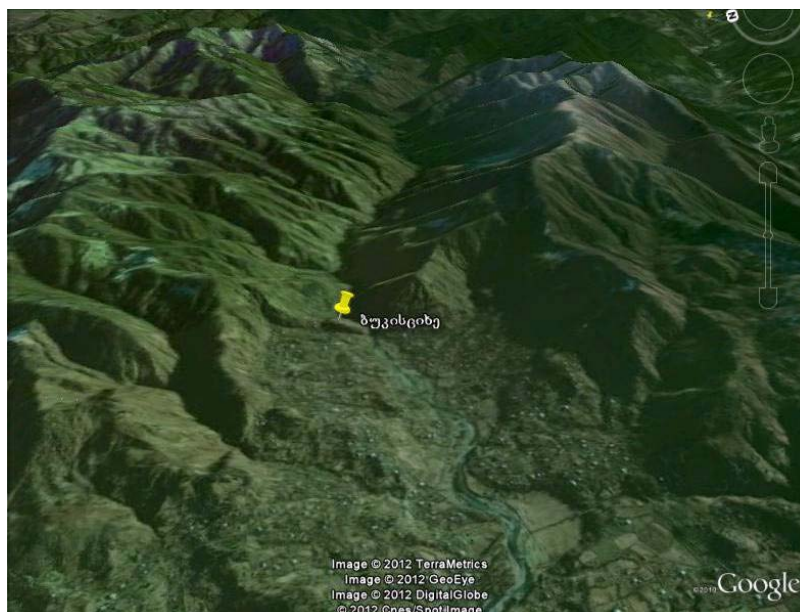
1.

2.

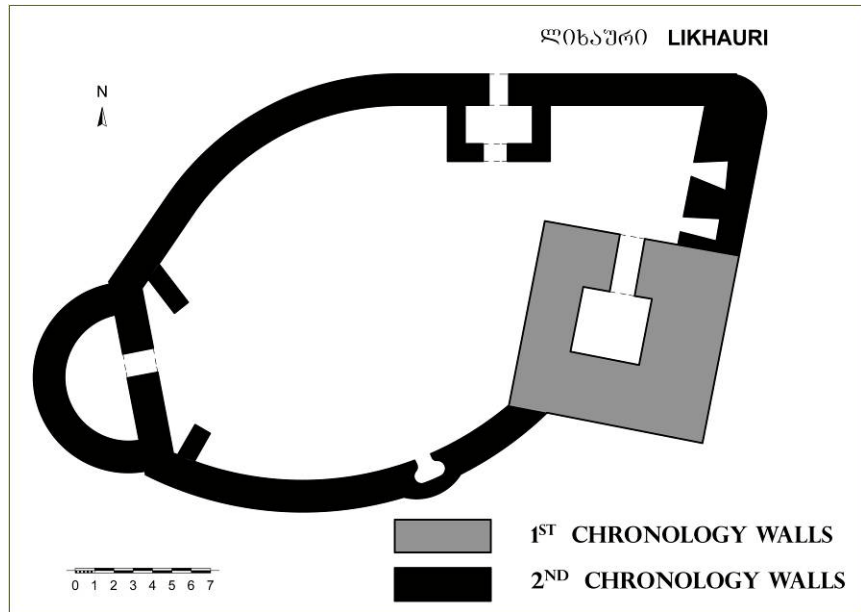
3.

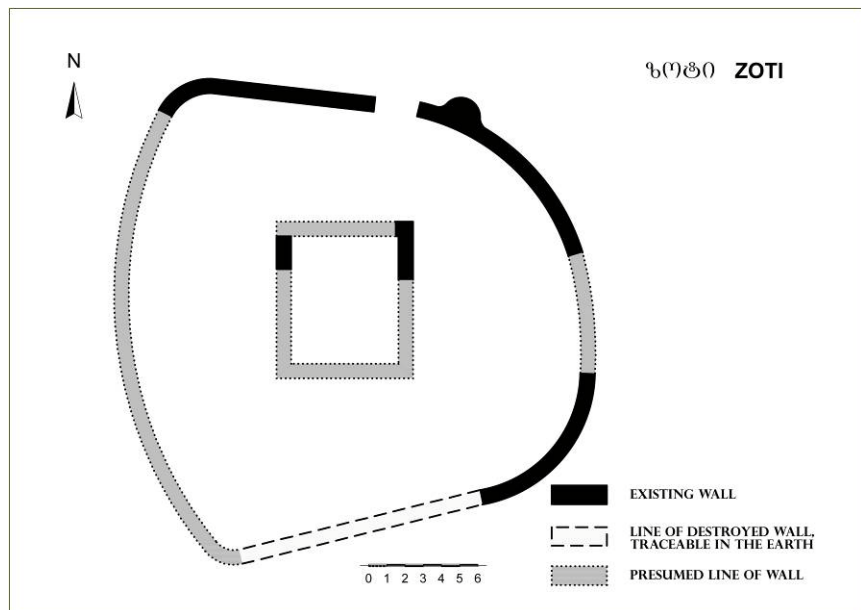
1.

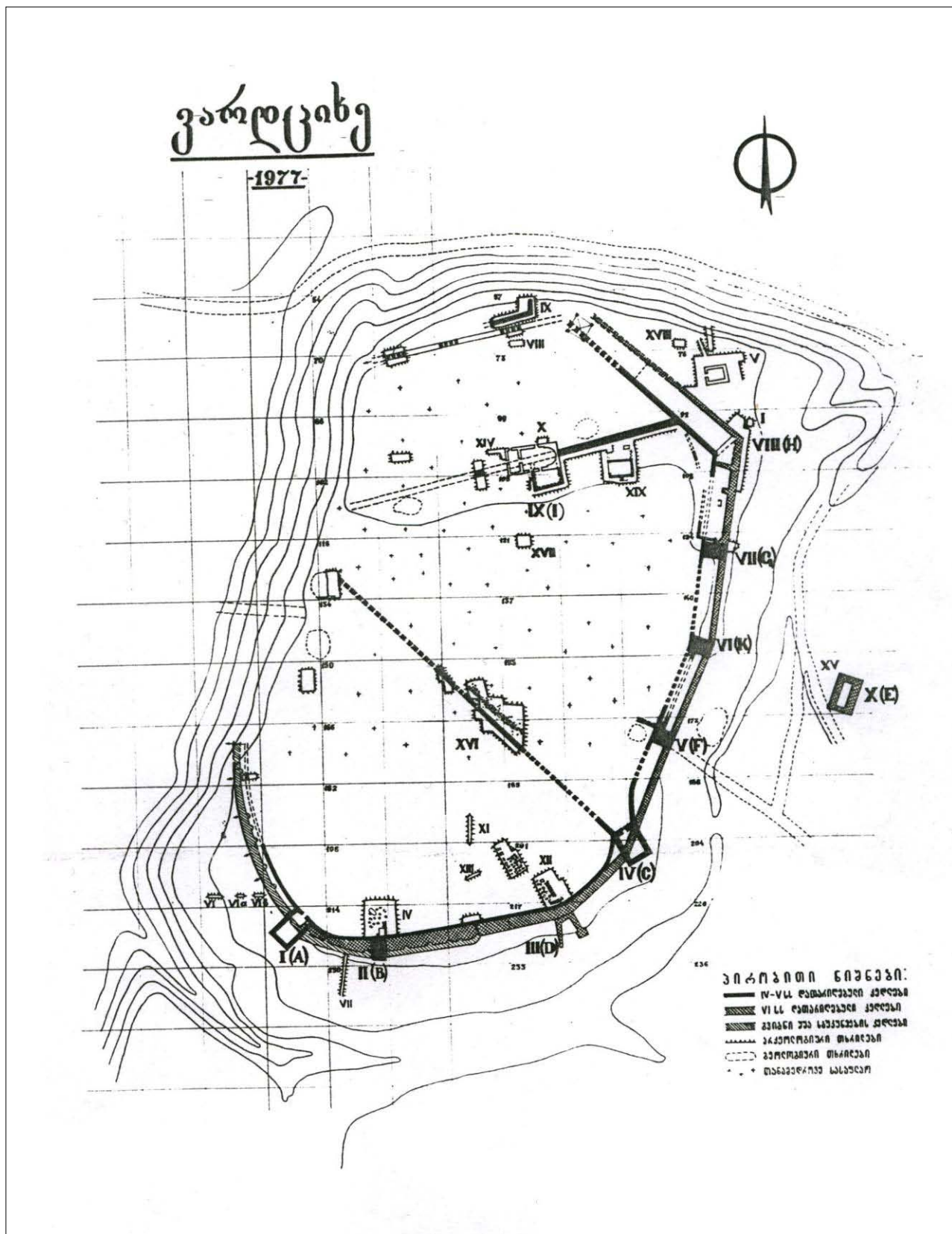

2.

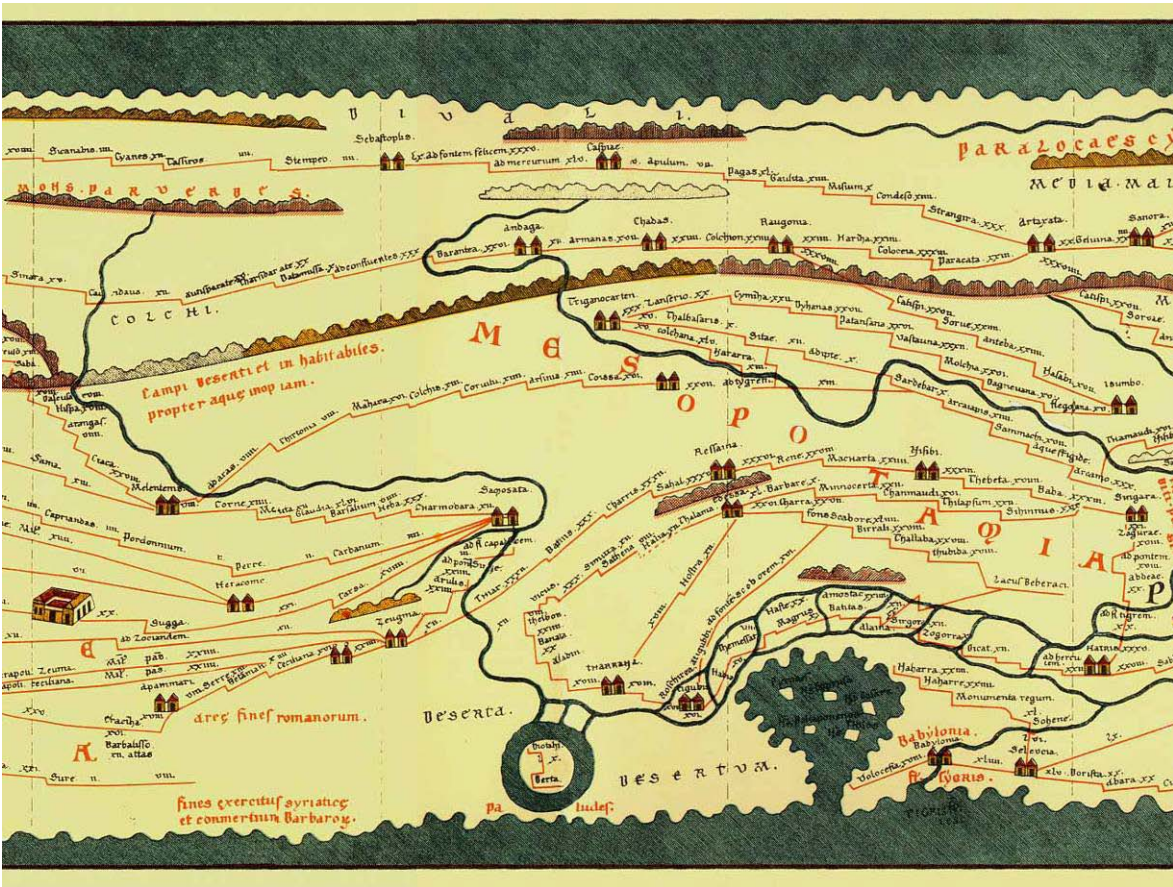

3.

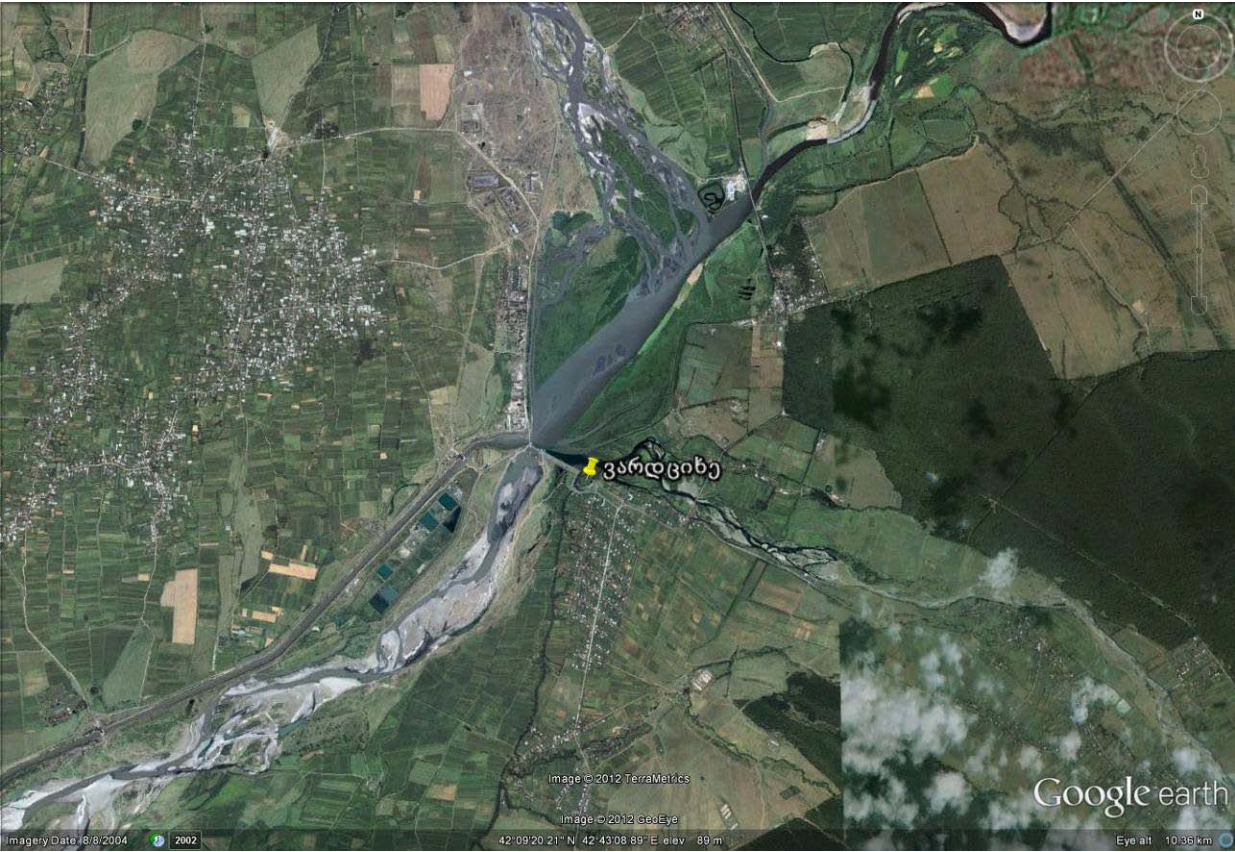
1.

2.

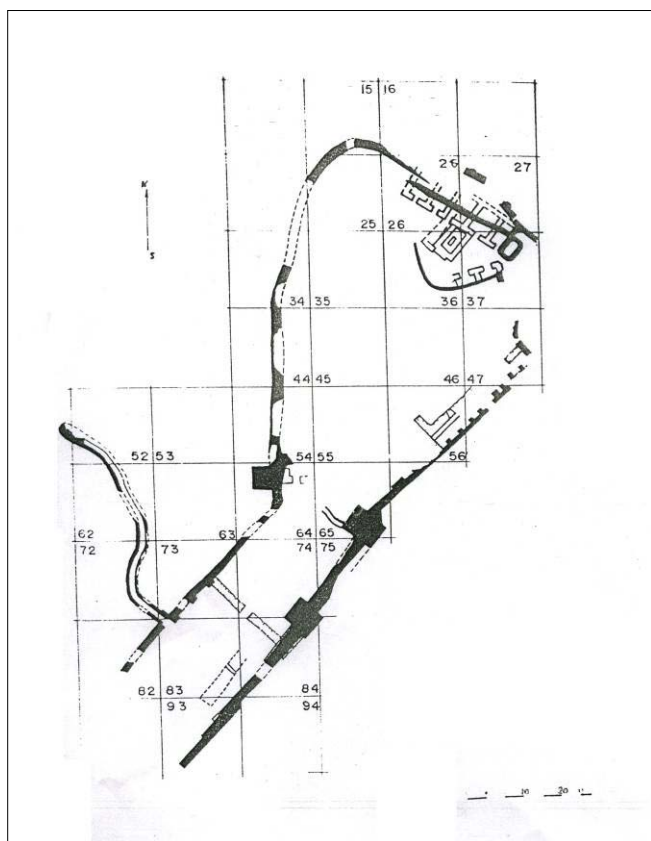
1.

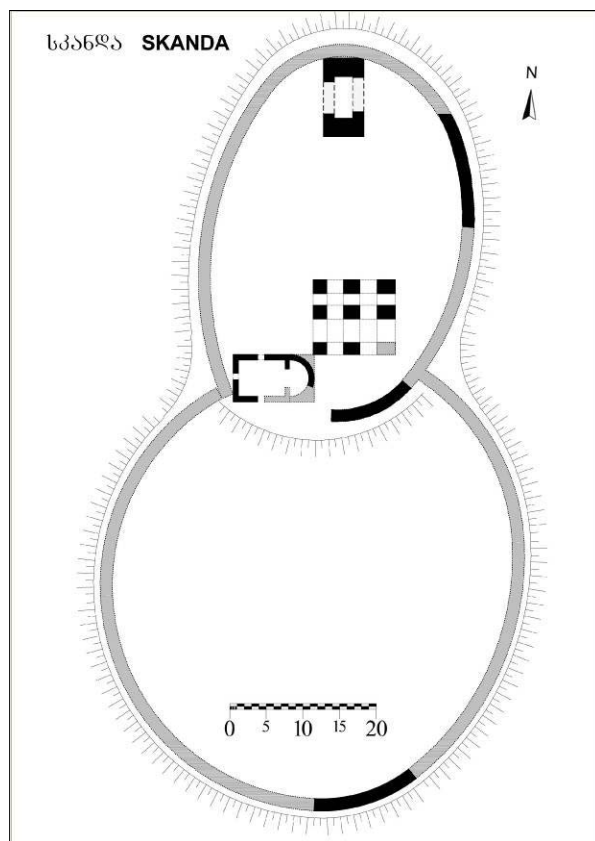
2.

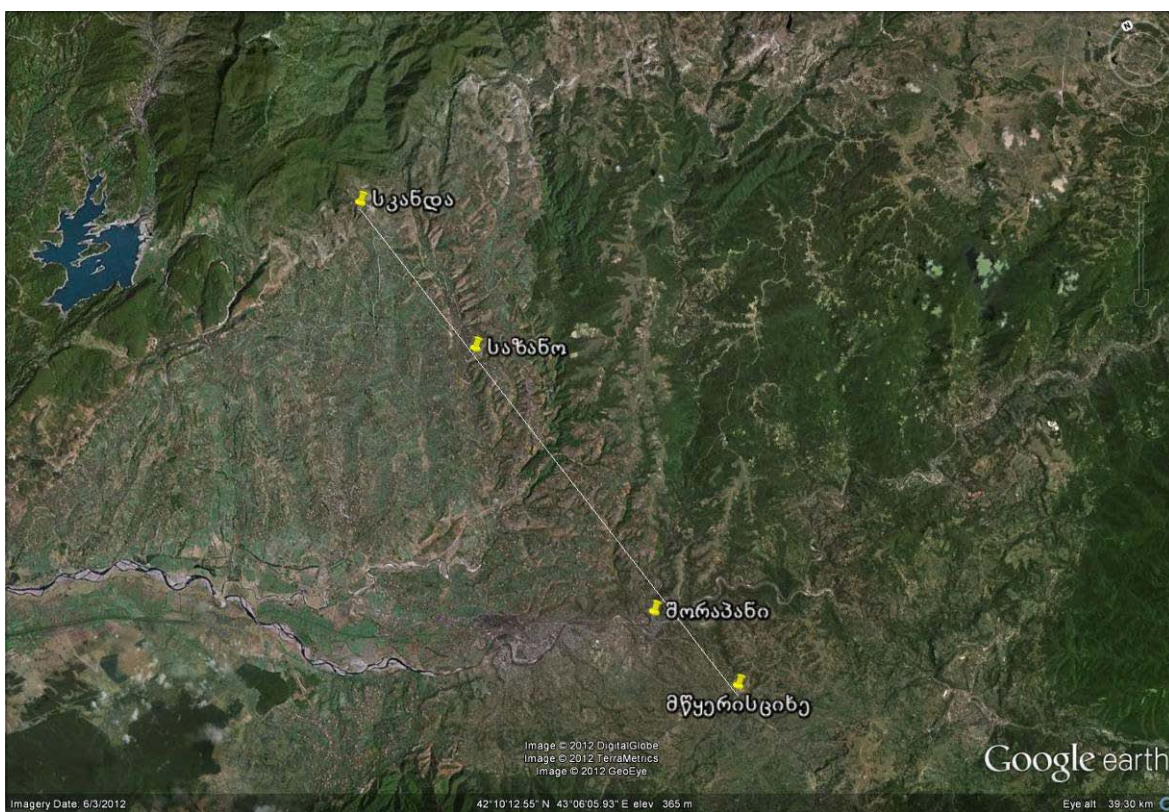
1.

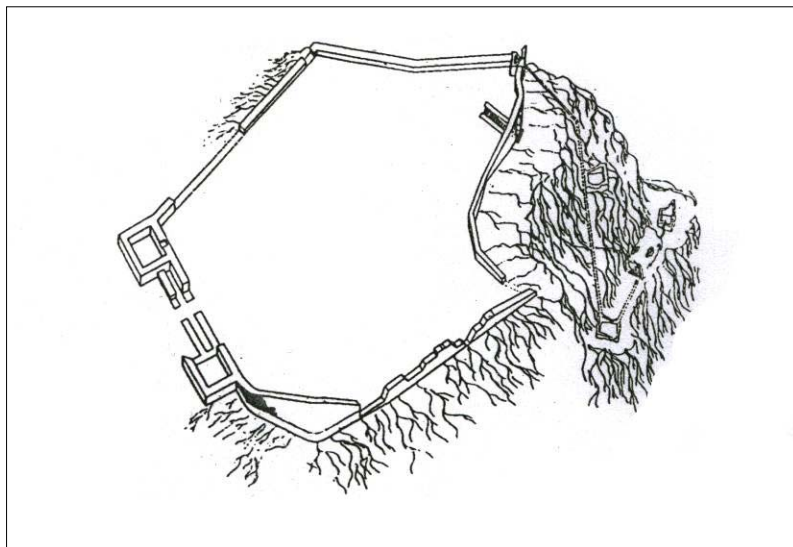
2.

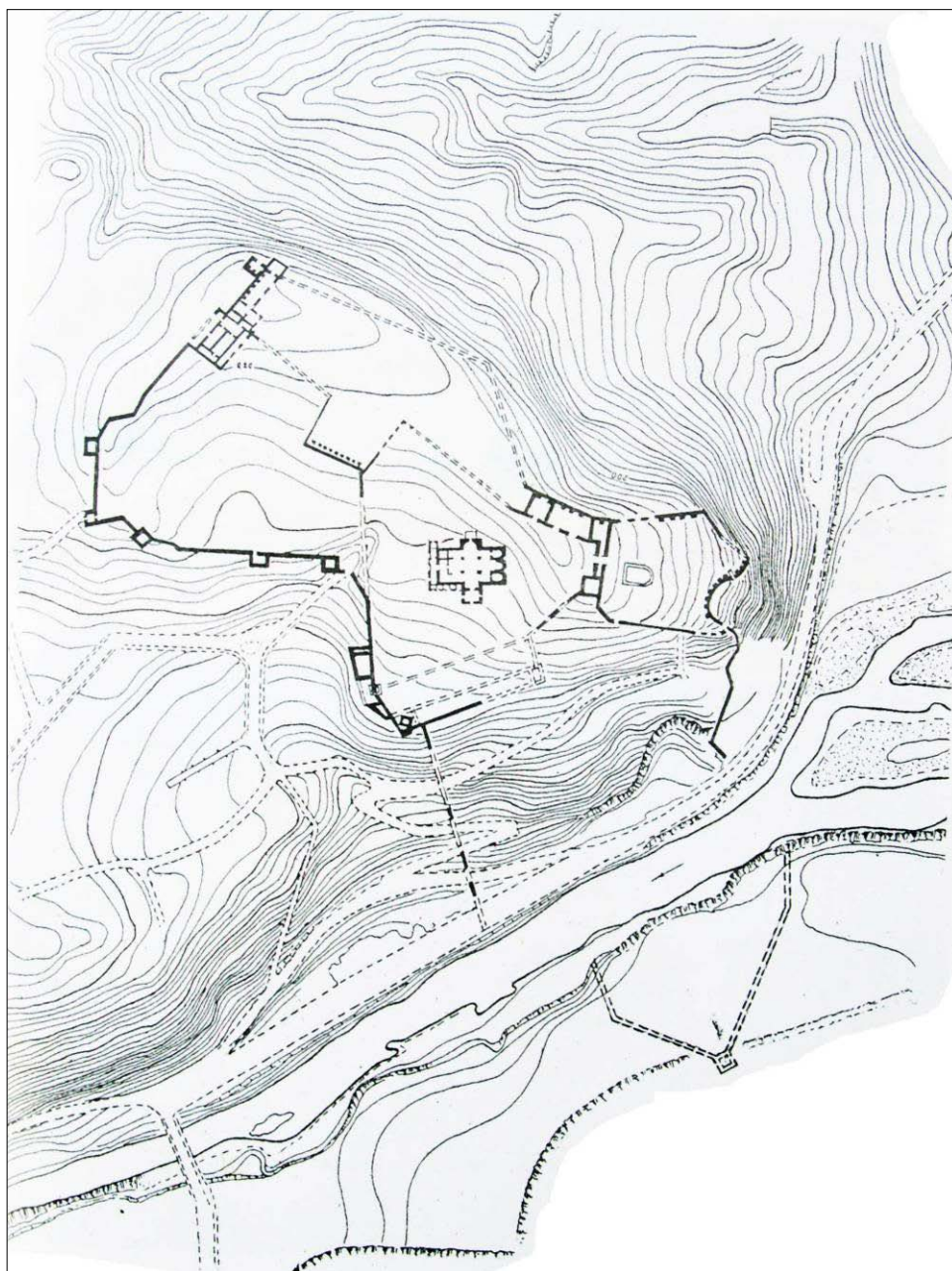
3.

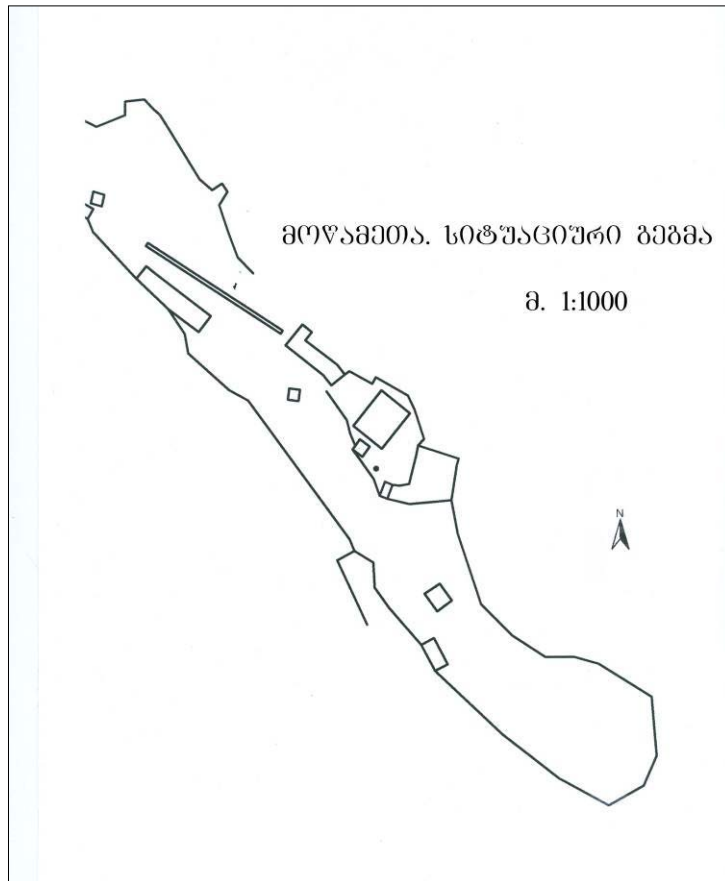
1.

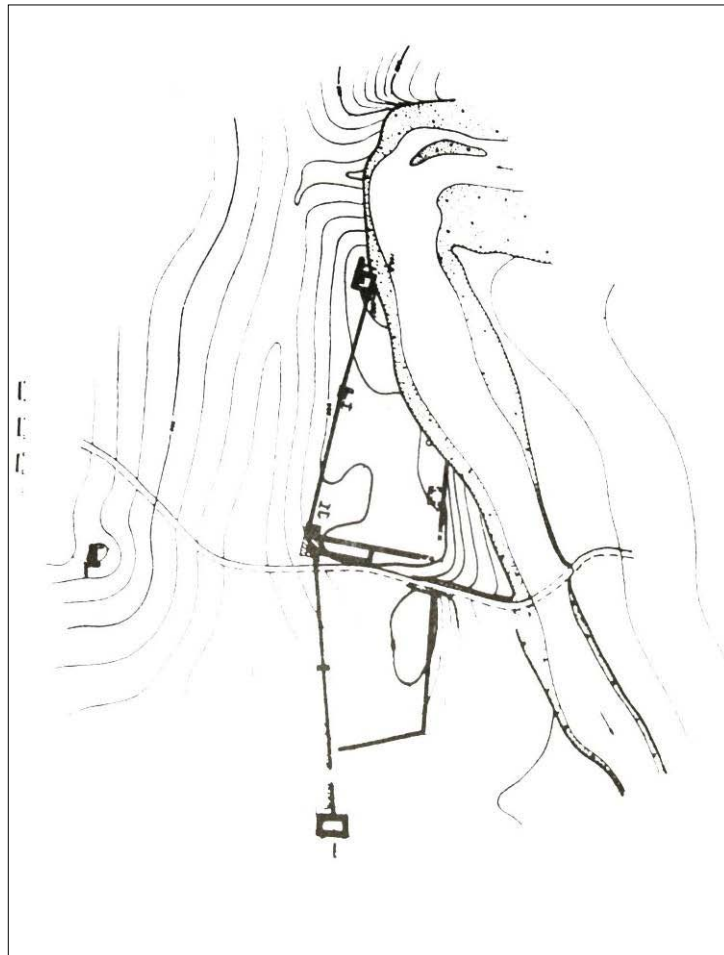
2.

1.

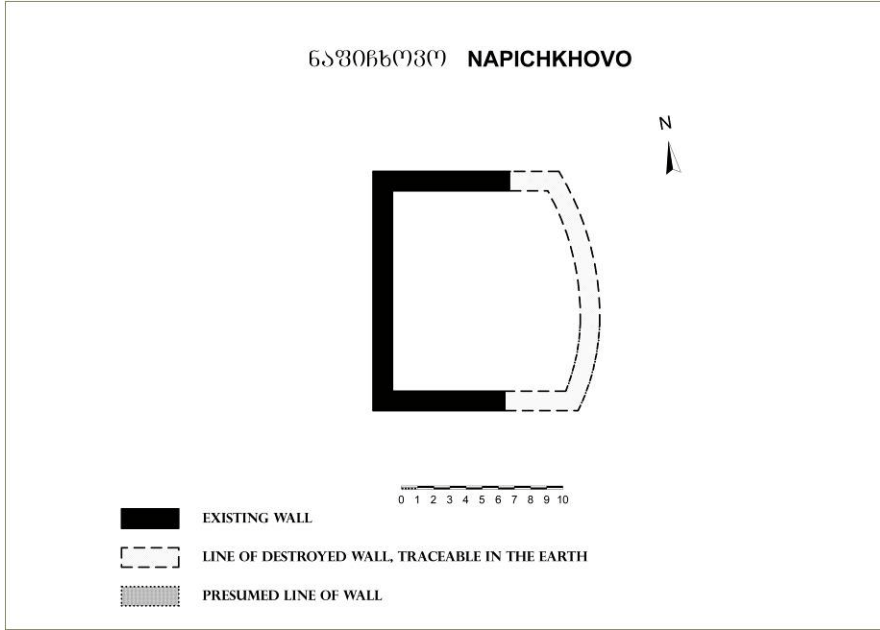

2.

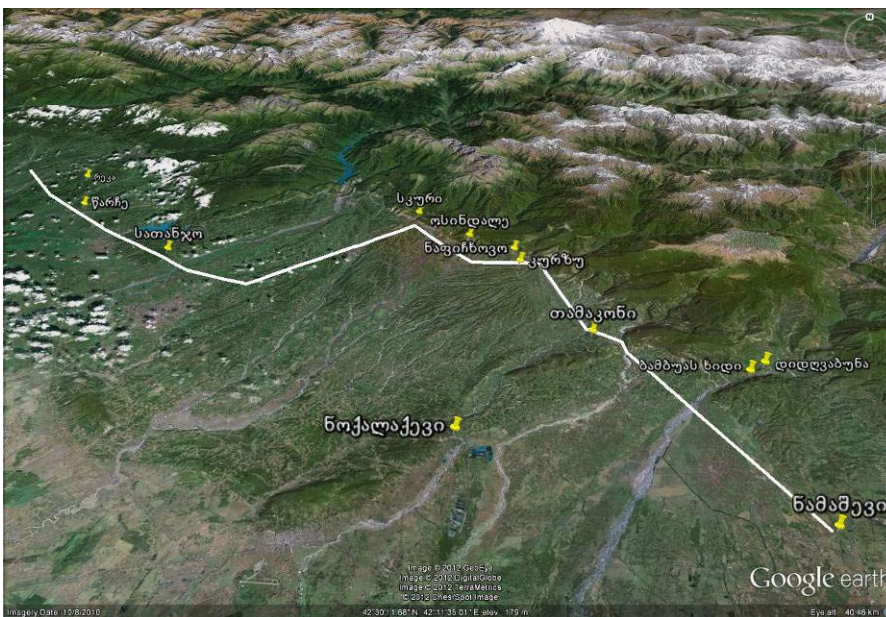
1.

2.

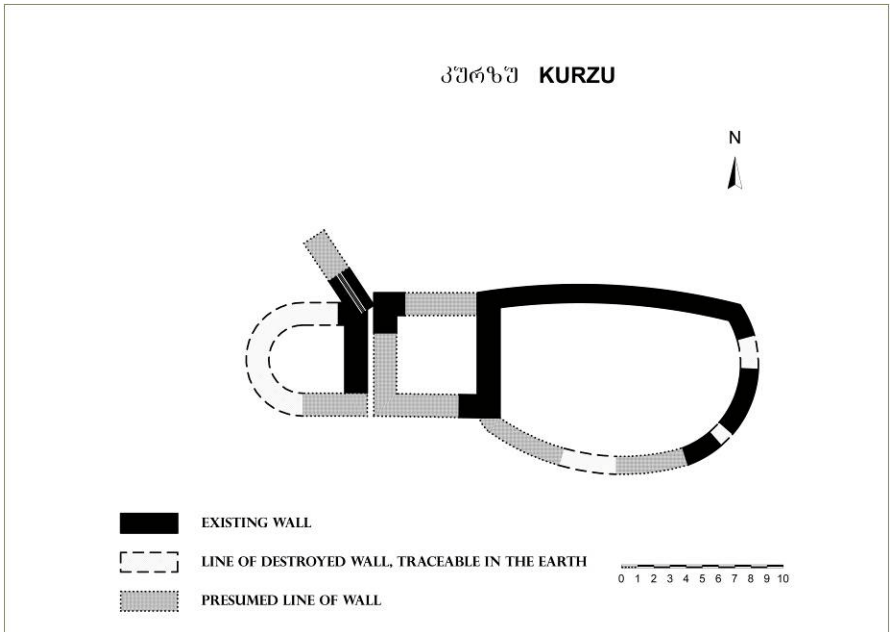
3.

1.

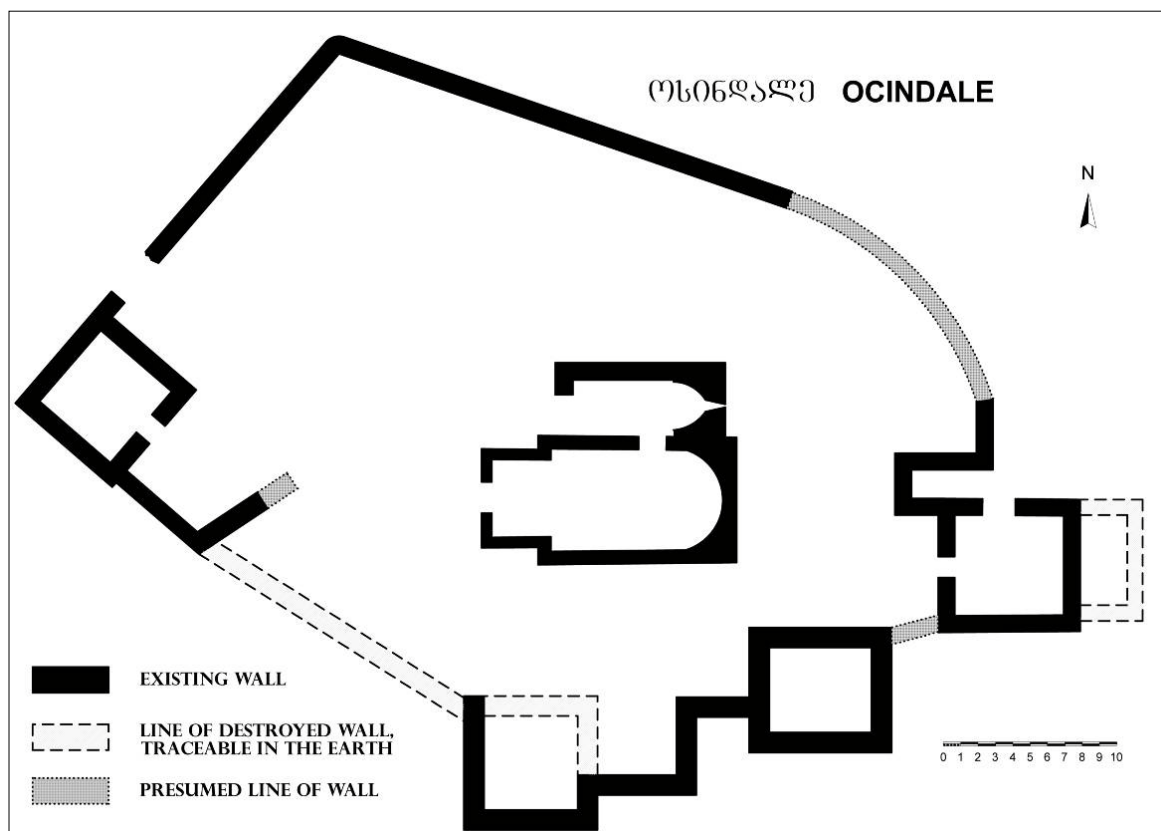
2.

3.

1.

2.

1.

2.

3.

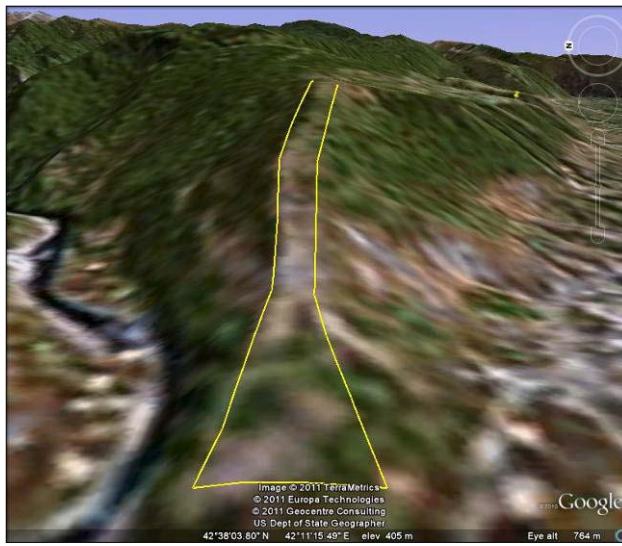
1.

2.

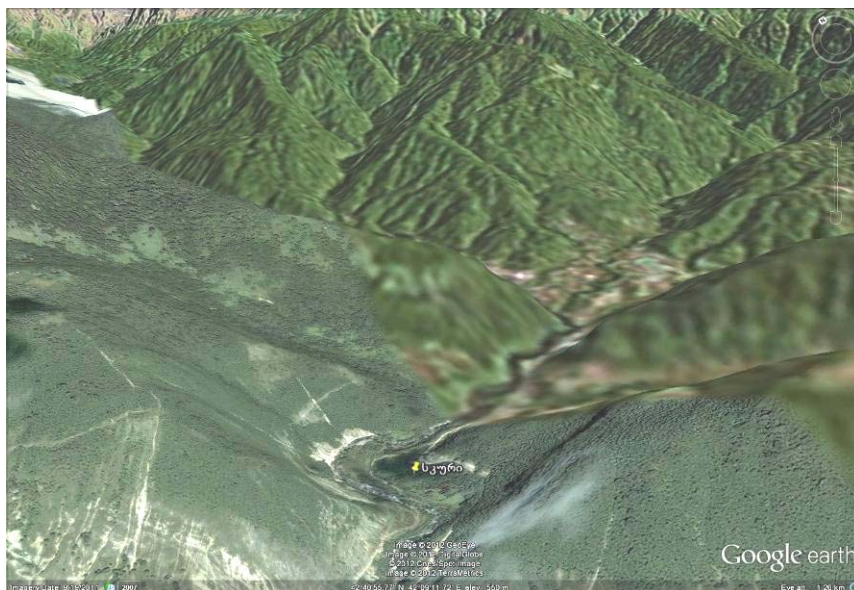
3.

4.

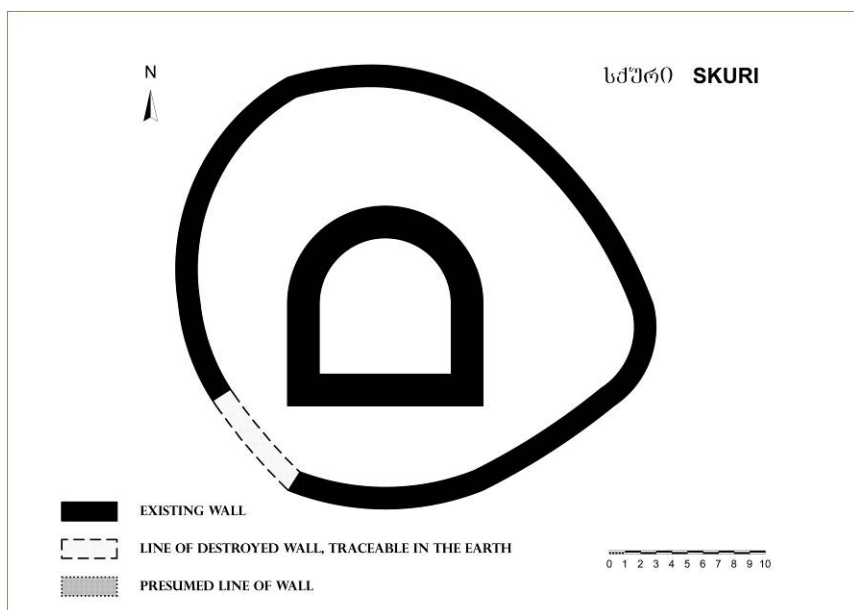
1.

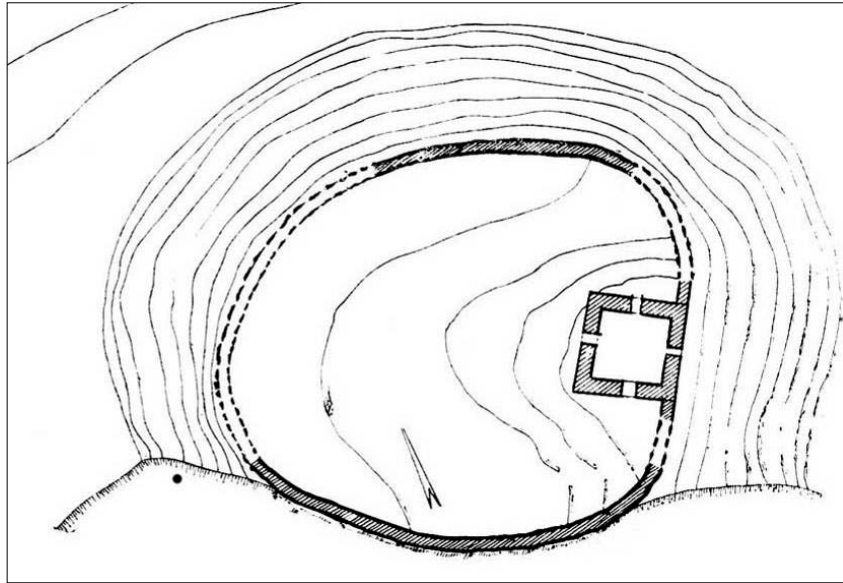
2.

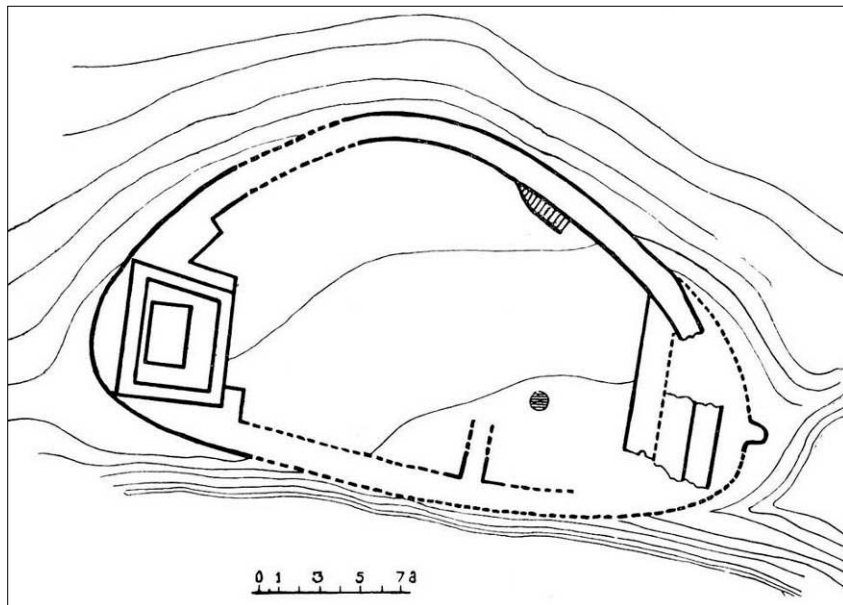
3.

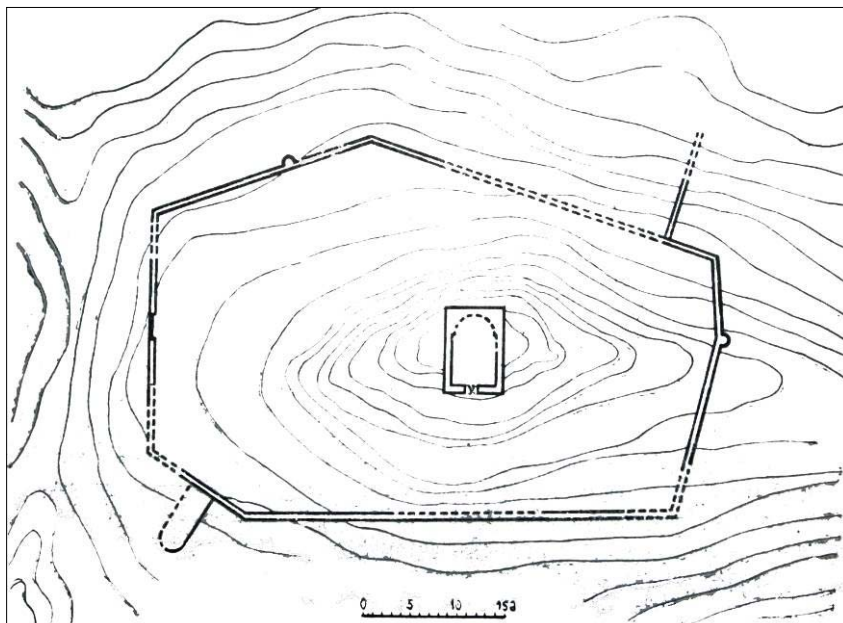
1.

2.

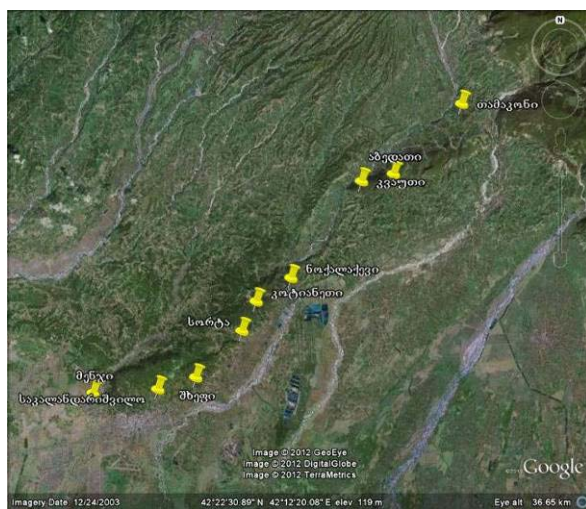
3.

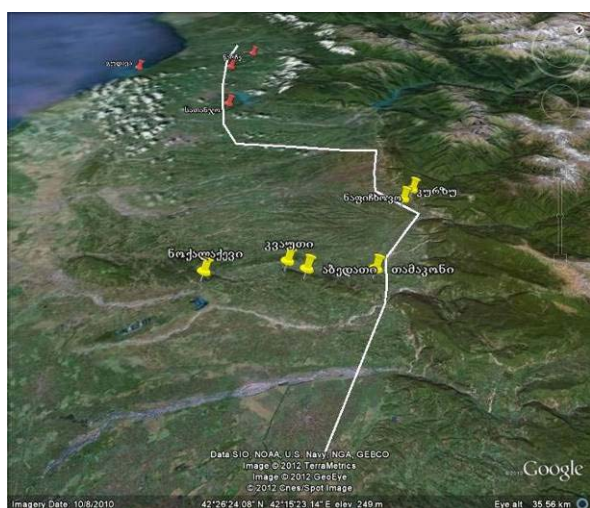
1.

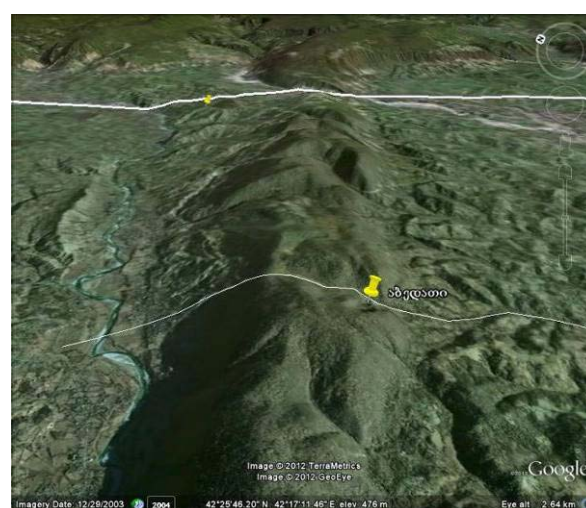
2.

3.

4.

5.

6.

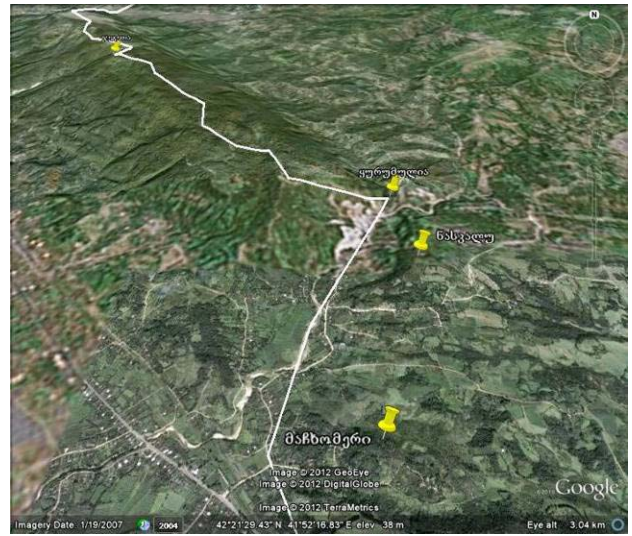

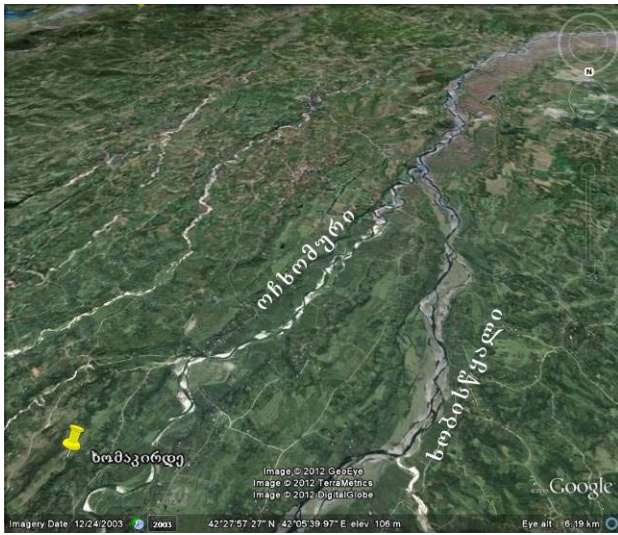
1.

2.

3.

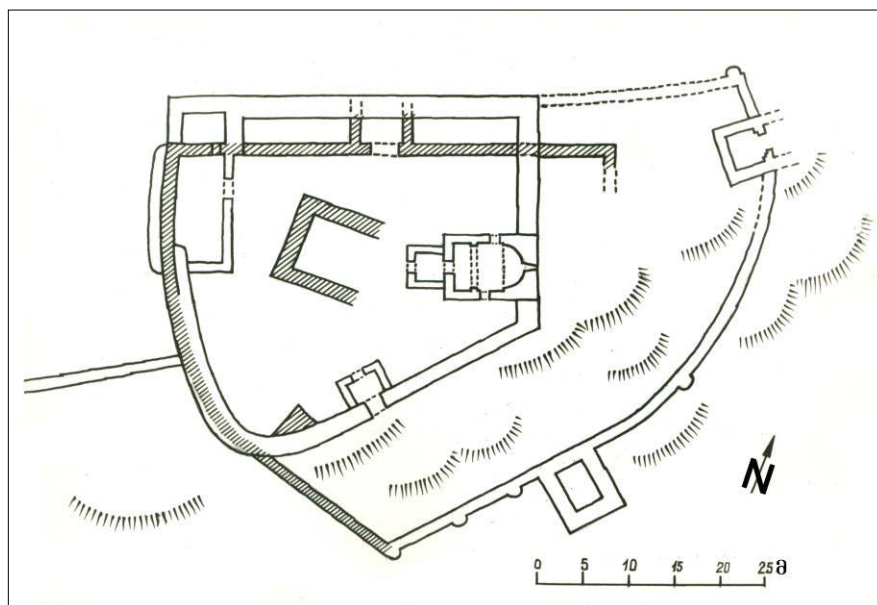
4.

5.

1.

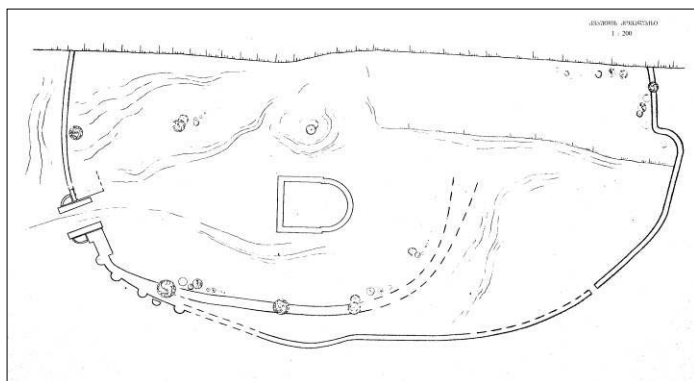
2.

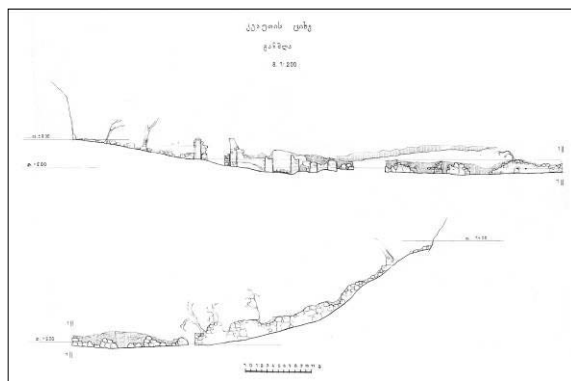
3.

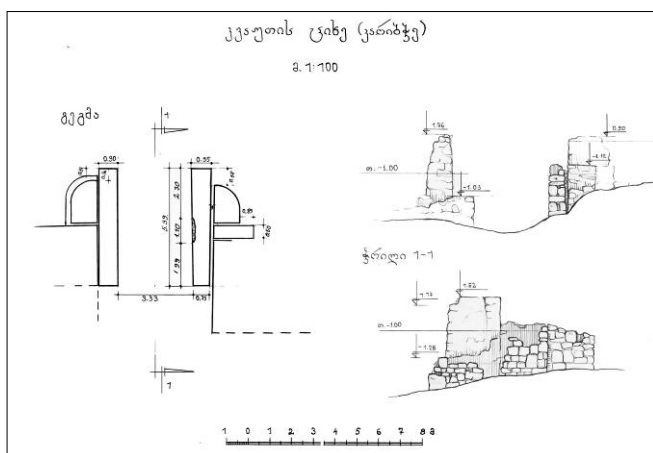
1.

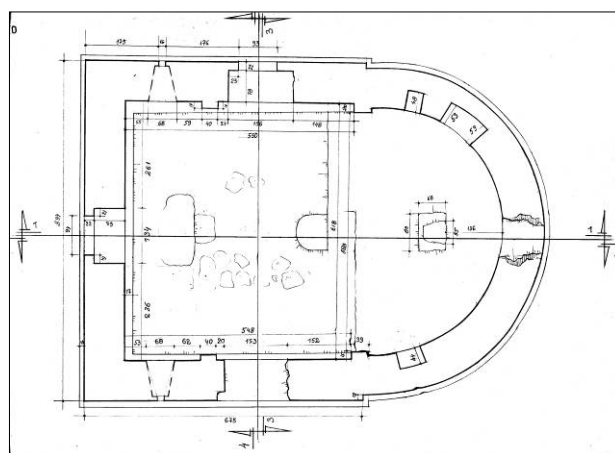
2.

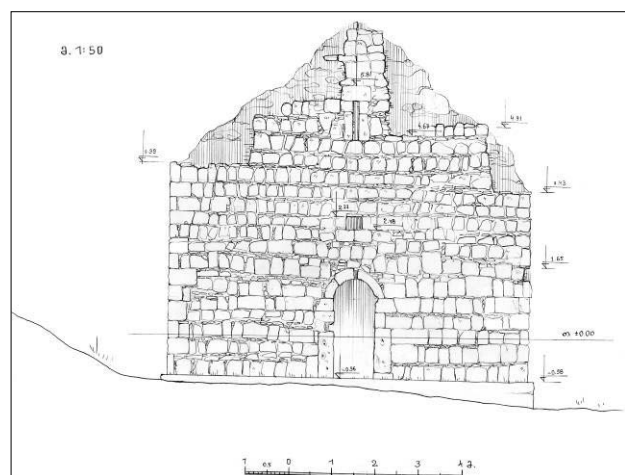
3.

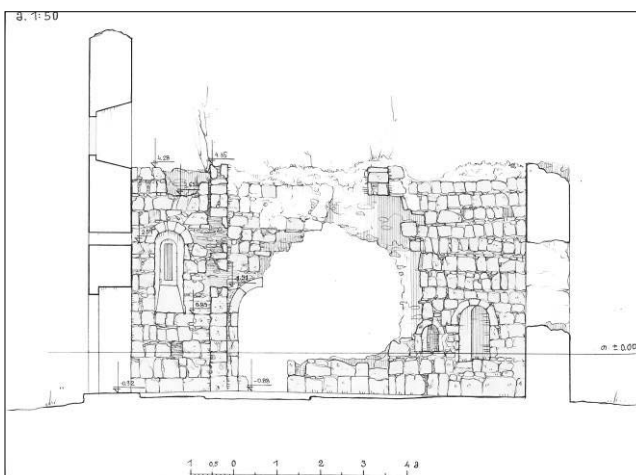
4.

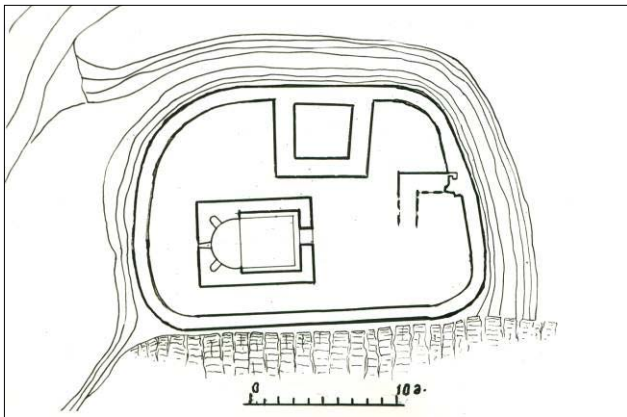
5.

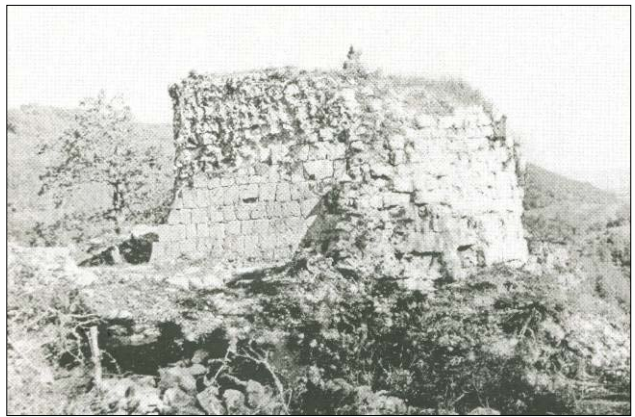
6.

1.

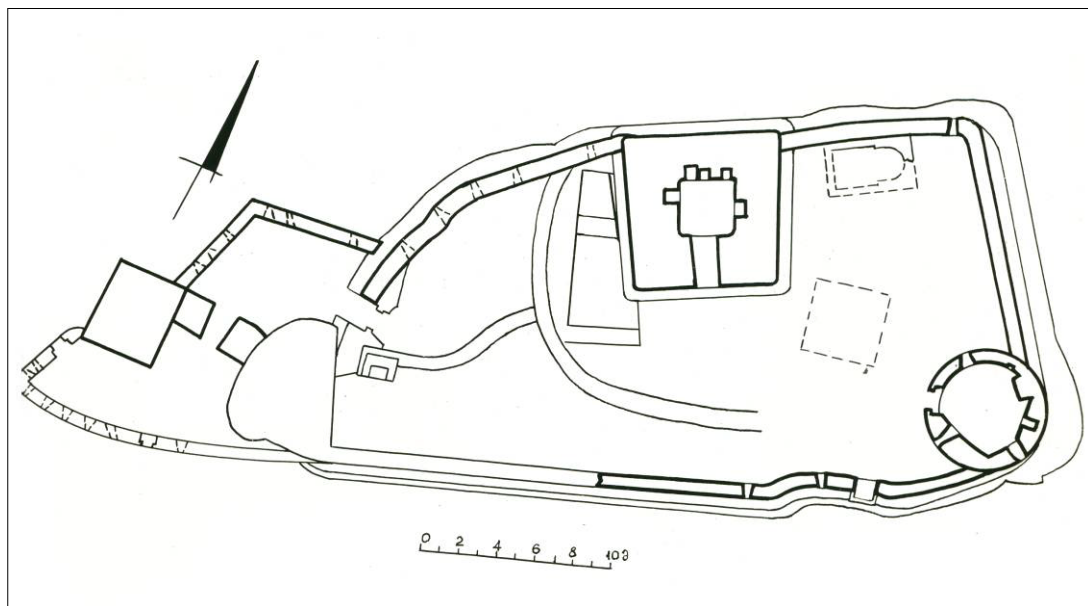
2.

3.

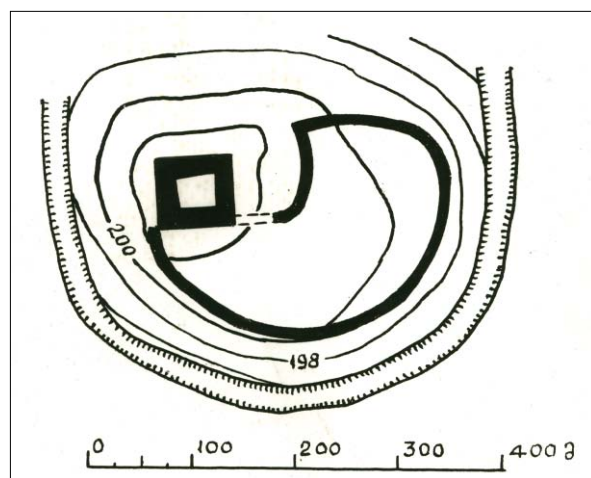
4.

1.

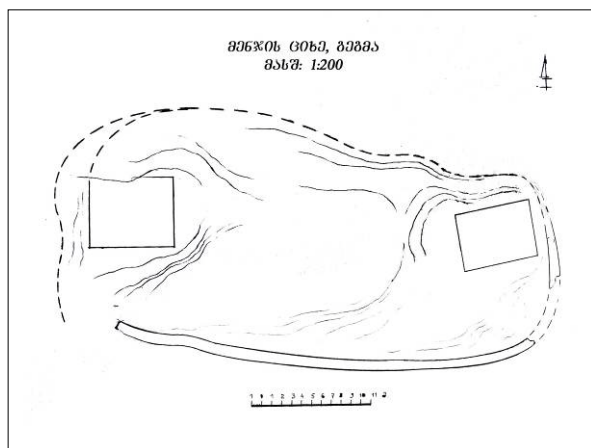
2.

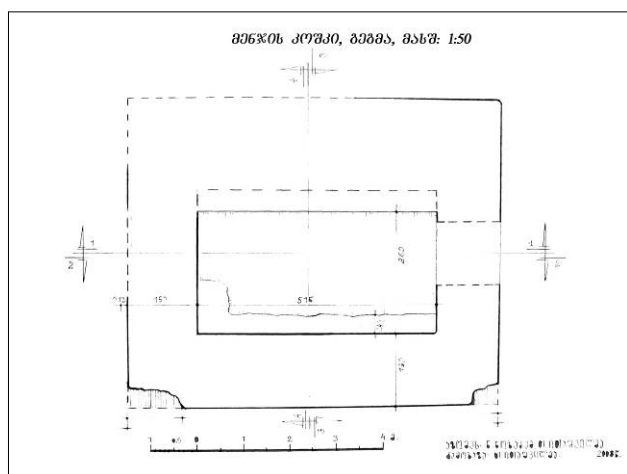
3.

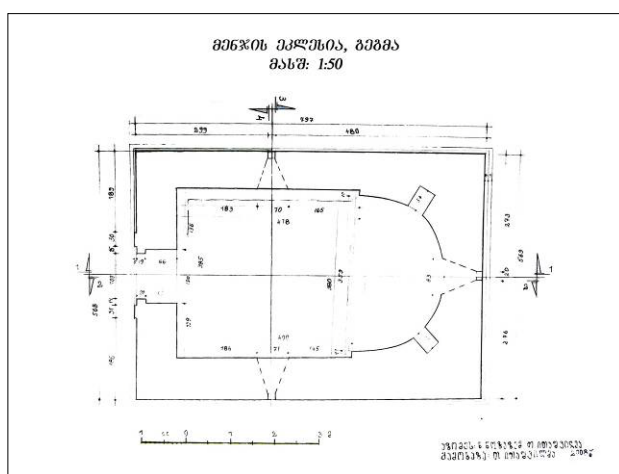
4.

5.

6.

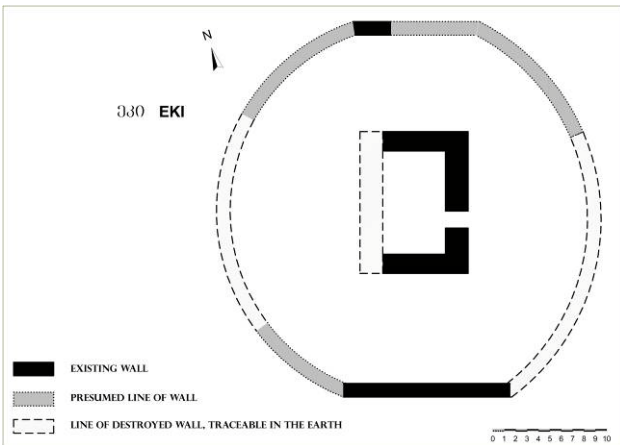
1.

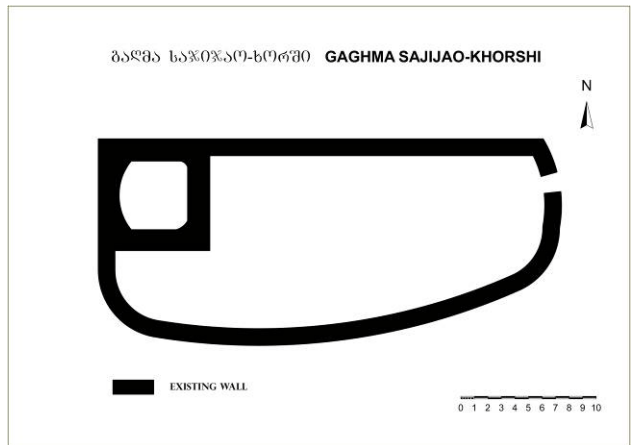
2.

3.

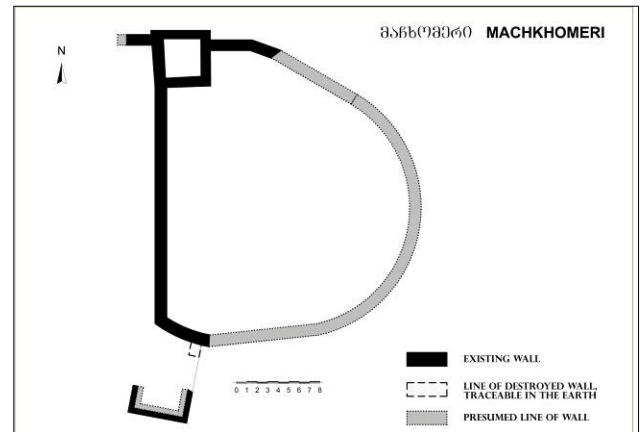
4.

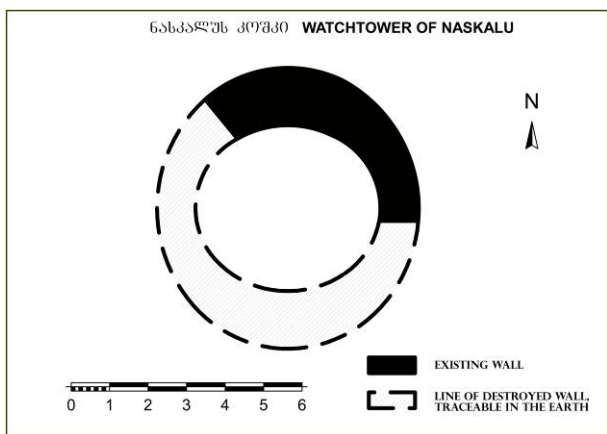
5.

6.

1.

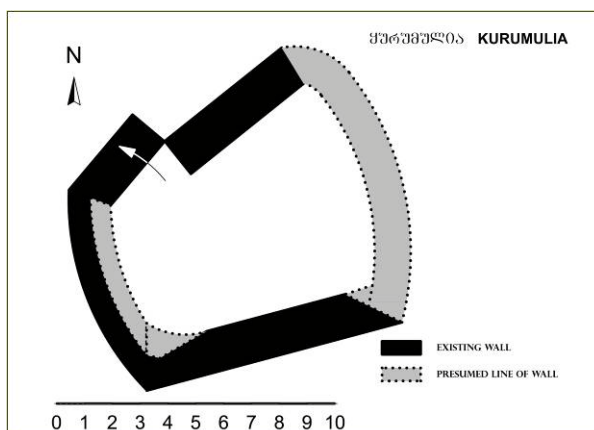
2.

3.

4.

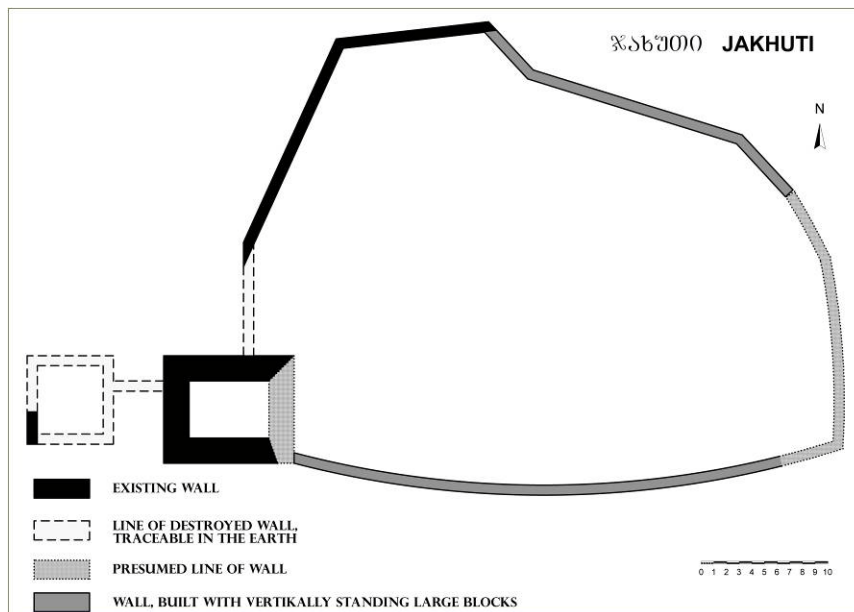
5.

6.

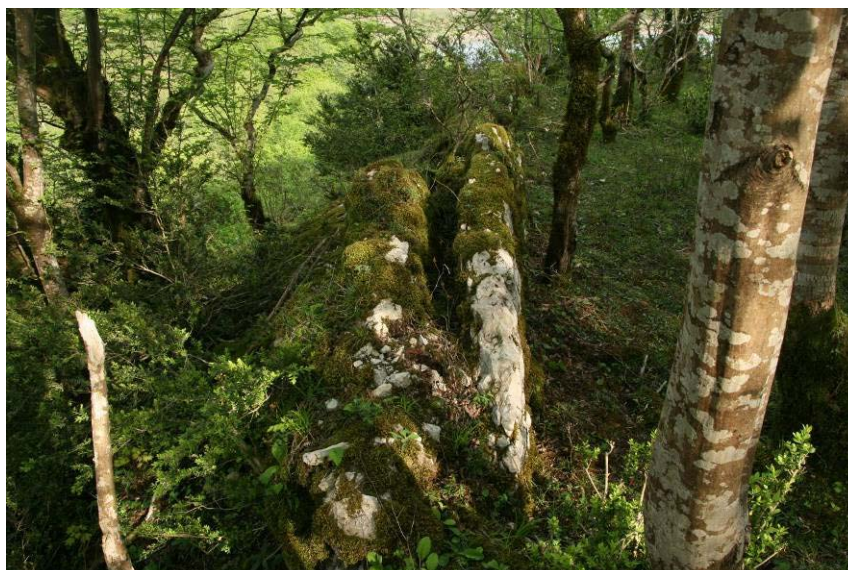
1.

2.

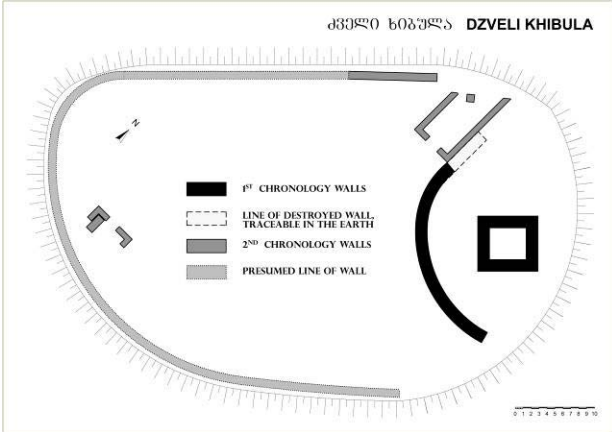

3.

1.

2.

3.

4.

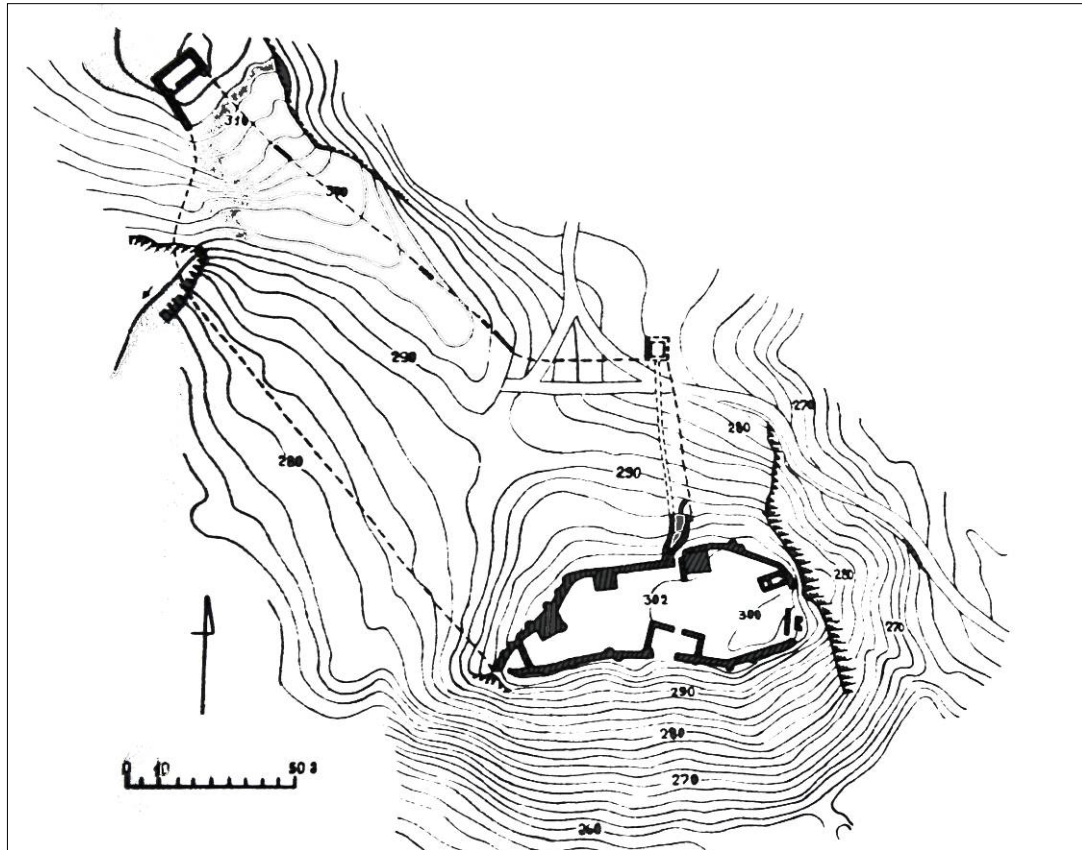
5.

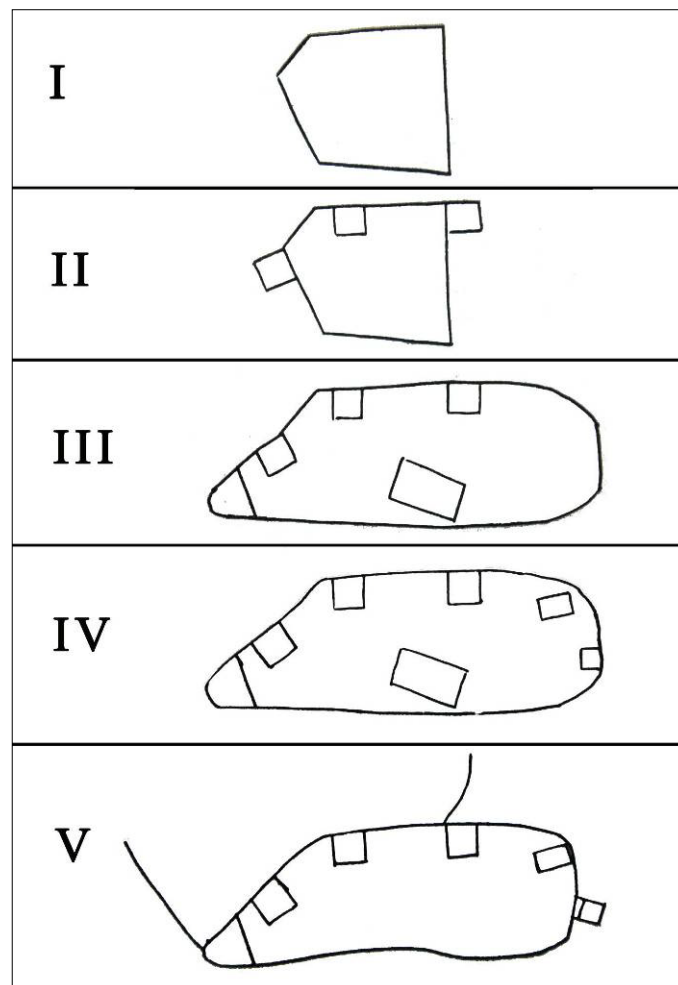
6.

1.

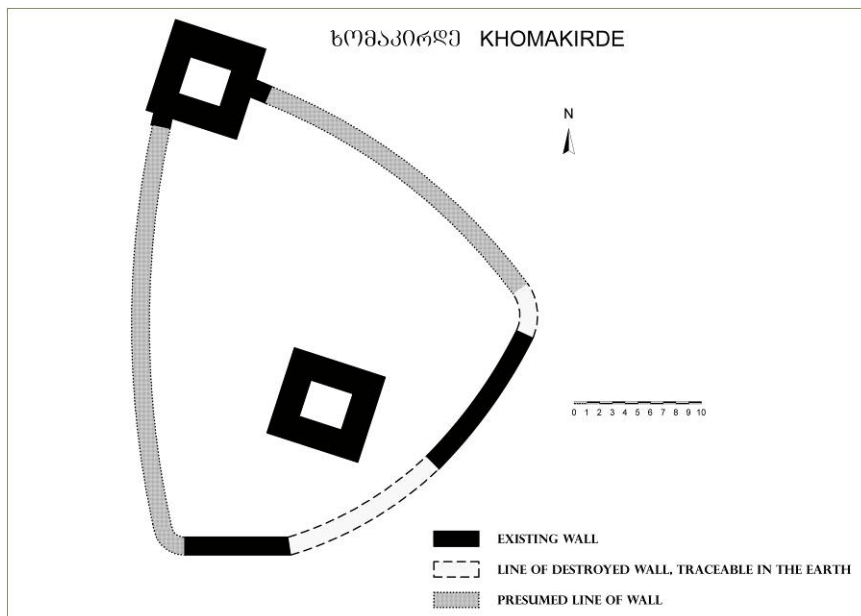
2.

1.

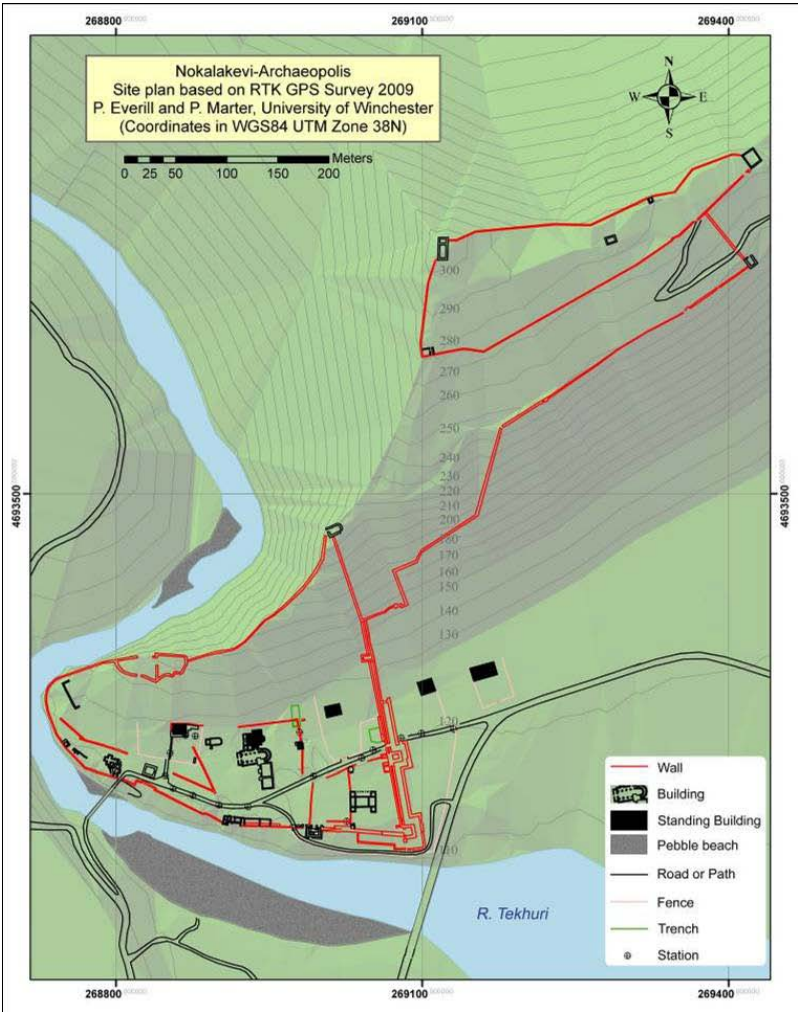
2.

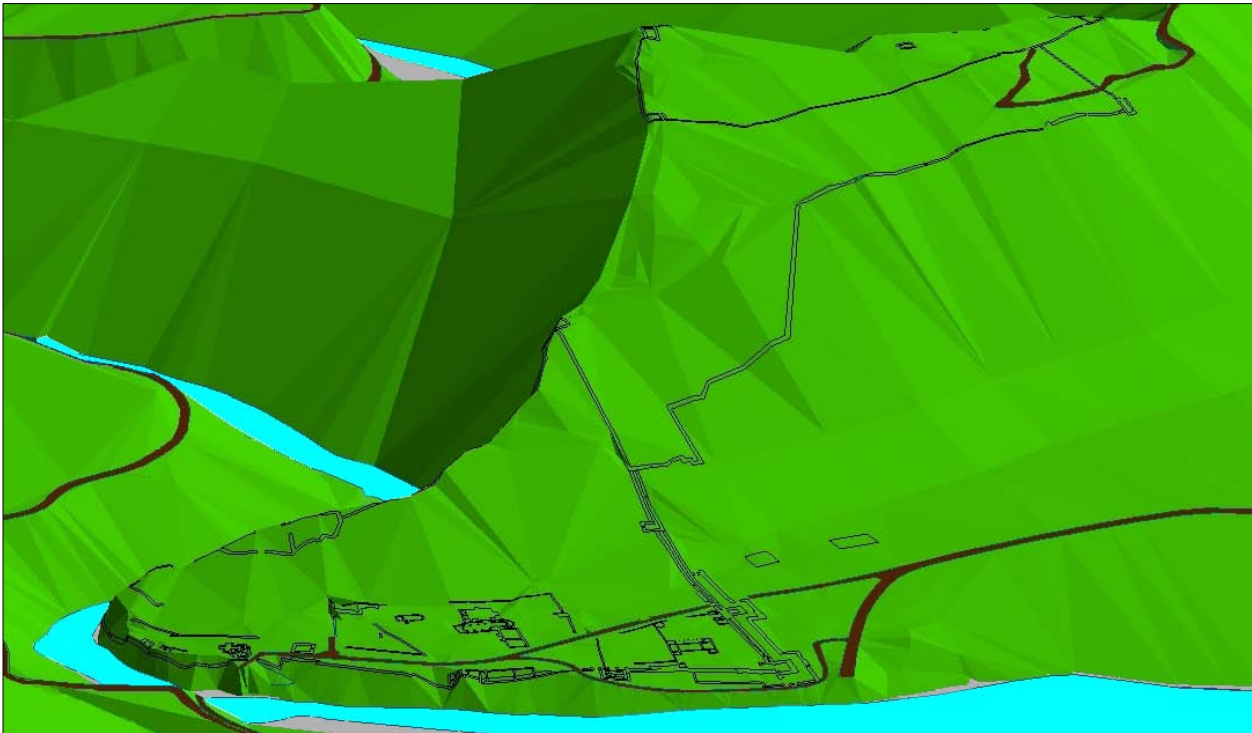
3.

1.

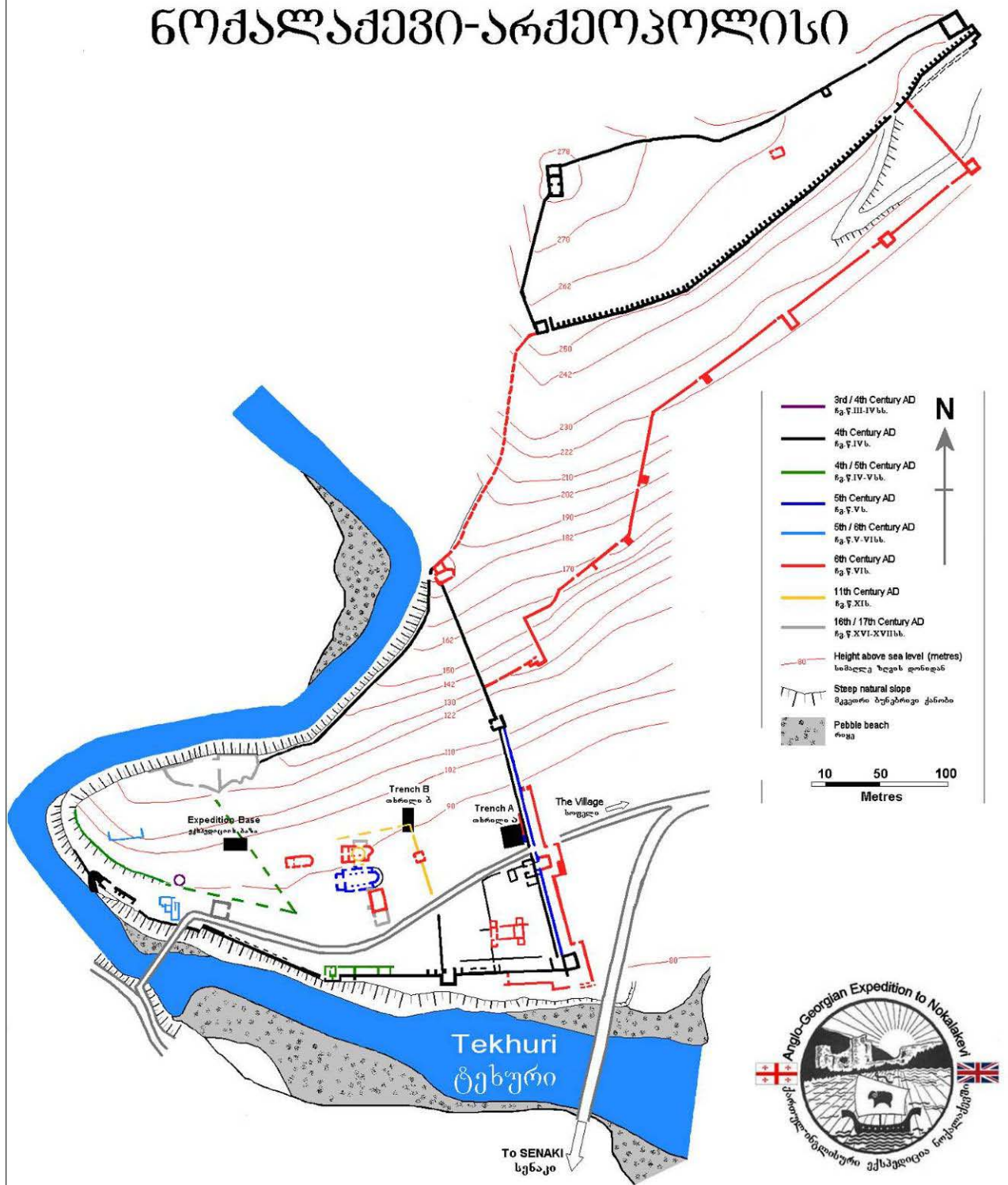

2.

NOKALAKEVI-ARCHAEOPOLIS

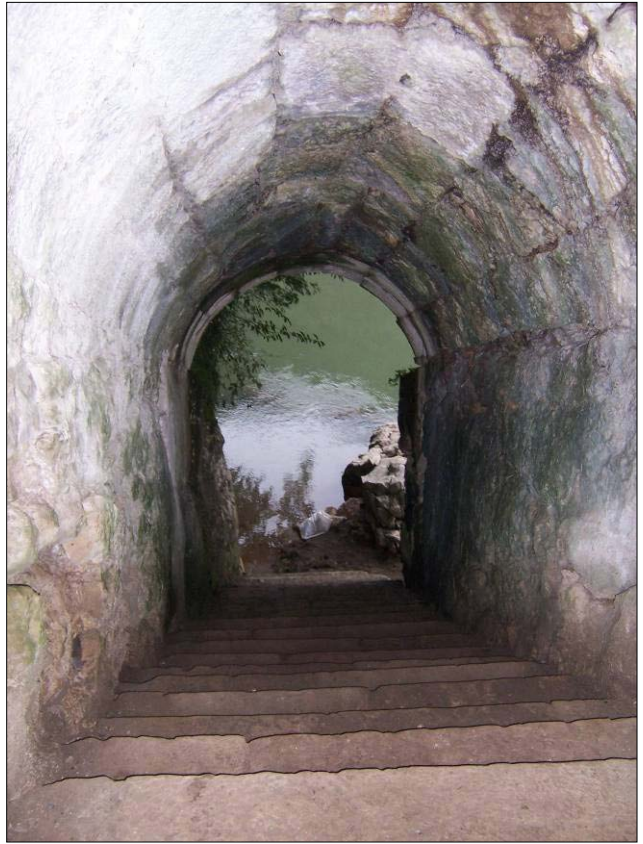
ნოქალაქევი-არქეოპოლისი

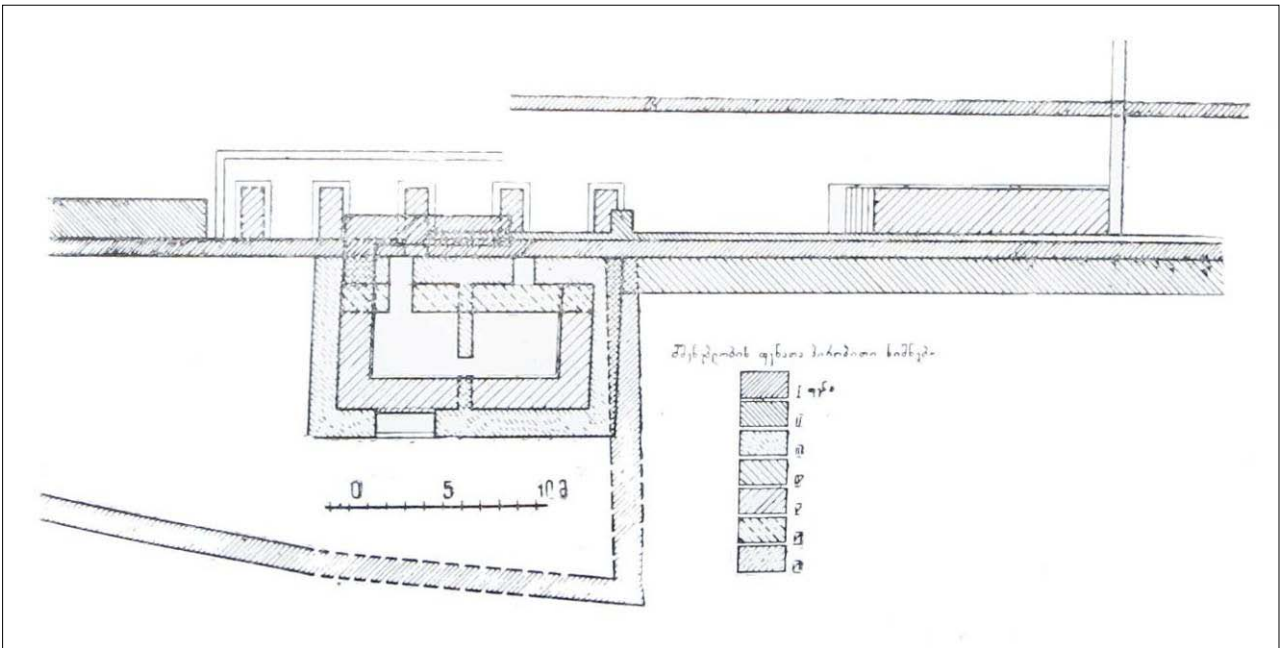
1.

2.

3.

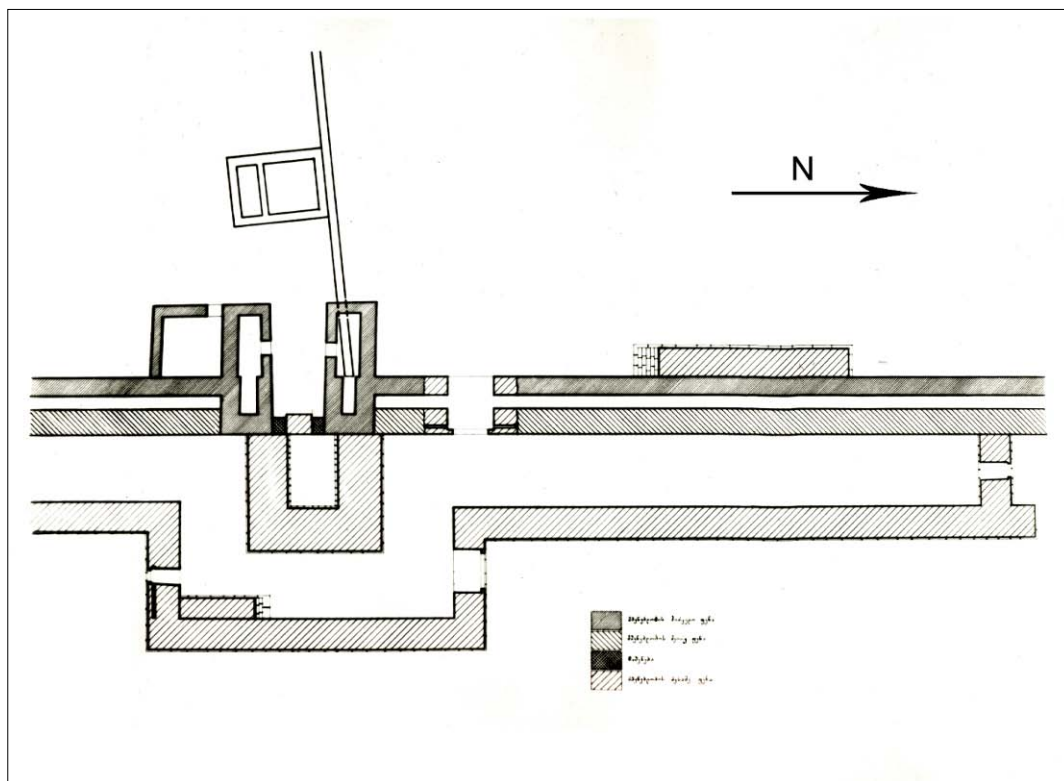
1.

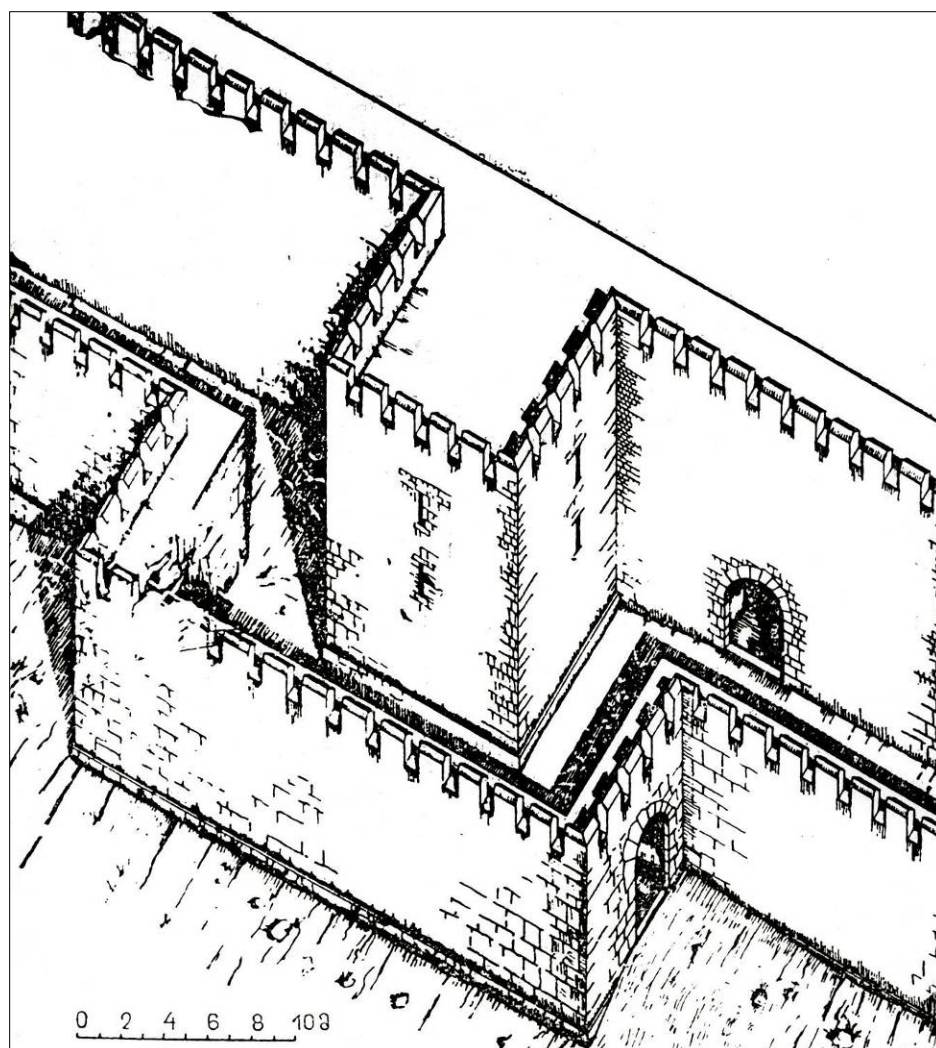
2.

1.

2.

1.

2.

